

ПРЕМ ЧАНД • НАЖОТ

РОМАН

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент—1976

Ҳиндий тилидан
АМИР ФАЙЗУЛЛАЕВ
таржимаси

Муҳаррир
РАҲМОНБЕРДИ МУҲАММАДЖОНОВ

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1976 й. (тарж.)

1- б о б

Саъван ойининг серёмғир кунлари. Осмонни қуюқ булут қоплаган. Уқтин-ўқтин ёқимли ёмғир ёғиб ўтади. Кун эндигина ярмидан оққан бўлса-да, худди кеч кириб қолганга ўхшайди. Анбаҳзорга арғимчоқ солинган. Қизлар ҳамда уларнинг оналари арғимчоқ учишяпти. Уч-тўрттаси учяпган бўлса, уч-тўрттаси эса навбат кутиб турибди. Бири «Сурма»ни, иккинчиси эса, «Ун икки ой» қўшиғини айтапти. Бу мавсумда аёллар ўз ёшлик чоғларини эслайдилар ва ғам-ташвиш босган дилларини майин ёмғир билан ювиб, кўнгилларини яйратиб оладилар. Ҳамманинг қалби севинч билан лиммо-лим. Оч яшил сорийлар табиатнинг кўм-кўк либоси билан уйғунлашиб кетган.

Шу аснода арғимчоқ олдида бир аттор пайдо бўлди. Арғимчоқ таққа тўхтади. Арғимчоқ учаётганлар югуриб келиб, бир зумда атторни қуршаб олди. У қутисини очди-да, ялт-юлт қилиб турган буюмларни олиб, кўз-кўз қила бошлади. Қутида жондан бошқа ҳамма нарса, ҳар хил маржондан тортиб, уқа ва жияклар, ранг-баранг пайпоқлар, чиройли соатчалар, қўғирчоқ безаклари, болалар пилдироғию хилма-хил шақилдоқлар бор эди. Савдо қизиб кетди. Шаҳло кўзли бир қизча товланиб турган тақинчоқлар ичидан энг чиройли бир тақинчоқни танлади. Бу бўйинга тақадиган феруза рангли бир зевар—чанданҳор эди.

— Ойи, менга ҳу анави мунчоқни олиб беринг,— деди у онасига мунчоқни кўрсатиб.

— Мана бу нарса неча пул туради?— сўради қизнинг онаси аттордан.

Аттор буюмни рўмоли билан арта туриб жавоб берди:

— Бунинг баҳоси-ку йигирма айна. Лекин бекам қанча десалар, шу-да.

— Жуда қиммат-ку. Тўрт кунга бормай ранги унни-қиб кетади.

— Э-эй, келин-э,— деди аттор бошини маъноли чай-қаб.— Тўрт кундан кейин бу ўйинчоқни қизингиз боши-га ҳам урмайди. Ҳақиқий тилла маржон тақади.

Ҳамдардлик ҳисси билан айтилган бу сўзлар она-нинг дилини тешиб ўтди. Маржонни олиб, у ердан узоқ-лашди.

Қизча севинчидан терисига сифмасди. Онаси лаъл-гавҳар олиб берганда ҳам у, ҳойнаҳой, бунчалик қувон-масди. Зеварни тақиб олиб у бутун қишлоқни айланиб чиқди. Унинг висотида шу ўйинчоқ зевардан кўра қим-матлироқ нарса йўқ эди.

Қизчанинг исми Жалпа, онасининг исми Монки эди.

2- б о б

Мунши Диндаёл Праёг вилоятига қарашли аллақай-си бир кичкинагина қишлоқда истиқомат қиларди. У деҳқон эмас, лекин деҳқончилик қилади, заминдор эмас, лекин заминдор деса бўлади, тҳанедор эмас, лекин тҳанедордан қолишмасди. Қисқаси, заминдорнинг мух-тори. Қишлоқда ҳамма ундан ҳайиқарди. Унинг қўл остида тўртта хизматкор, битта от ва бир нечта қорамол бор эди. Ойлиги эса бор-йўғи беш рупия бўлиб, суриш-тириб келганда чеккан тамакисини ҳам кўтармасди. Ле-кин нима учундир шу беш рупия шундай баракали эди-ки, Диндаёлнинг егани олдида, емагани кетида эди. Жалпа шу одамнинг қизи эди. Жалпанинг яна учта акаси ҳам бор эди. Лекин улар, Жалпанинг тили билан айтганда, қаёққадир бир узоқ жойга ўйнагани кетиб қолган эди. Одамларнинг айтишига қараганда, мухтор Диндаёл бир бечора камбағал деҳқонни шундай калтак-латганки, у бир ҳафтага қолмай дунёдан ўтган. Ушан-дан кейин бир йилнинг ичида мухторнинг ўзи ҳам учала ўғлидан айрилиб қолган. Шундан бери у юрагини жуда олдириб қўйган эди. Энди ота-онанинг бор-йўқ таянчиги шу биттаю-битта Жалпа эди.

Диндаёл ҳар гал Праёгга борганида Жалпа учун албатта бирор тақинчоқ совға қилиб олиб келарди. Унинг хаёлида қизига тақинчоқдан кўра манзур бўлаган нарса йўқ эди. Қўғирчоқ билан ўйинчоқларни у бемаъни нарсалар деб биларди. Шунинг учун Жалпа нуқул тақинчоқлар билан ўзини овутиб юрарди. Тақинчоқлар унинг учун ҳам қўғирчоқ, ҳам ўйинчоқ вазифасини ўтар эди. Аттордан сотиб олган ҳалиги сохта маржон энди унинг энг суюкли ўйинчоғи эди. Ҳақиқий маржон орзуси ҳали унинг қалбида пайдо бўлганича йўқ эди. Қишлоқда бирор тўй-томоша бўлиб қолса, у дарҳол шу маржонни тақиб оларди. Шундан бошқа ҳеч нарса унинг кўзига кўринмасди.

Диндаёл навбатдаги сафаридан қайтишда хотини учун тилла маржон олиб келди. Монки бундай маржонни кўндан бери орзу қилиб юрарди. Чунончи совғани кўриб, жуда суюнди.

Жалпа ҳам бу янги тақинчоқни кўрди-ю, ўзиникидан кўнгли совуб қолди. У, менга ҳам шунақа маржон олиб келиб берасиз, деб отасига хархаша қила бошлади.

— Хўп, хўп, она қизим, олиб бераман,— деди кулиб Диндаёл.

— Қачон олиб берасиз?

— Яқин кунда олиб бераман.

Отасининг жавобидан Жалпанинг кўнгли тўлмади. У бориб ойисига хархаша қилди:

— Ойи, менга ҳам худди шунақа маржон олдириб беринг.

— Бу жуда қиммат туради, қизим,— жавоб берди ойиси.— Бунга кучимиз етмайди.

— Ўзингизга олдирибсиз-ку. Нега менга олдириб бермайсиз?

Ойиси кулиб, жавоб берди:

— Сенга қайнатангникидан келади.

Маржонга олти юз рупия пул кетган эди. Бунча пулни топиш Диндаёл учун осон эмасди. Ўзи бир катгароқ амалдор бўлса, бошқа гап эди. Неча йиллаб қозонни сувга ташлаб қўйиб, мана шу маржонни сотиб олган эди. Энди умр бўйи шунча пул топа оладими, йўқми, буни худо билади.

Жалпа уялиб, қочиб кетди. Бироқ онасининг айтган гапи унинг дилида маҳкам ўрнашиб қолди. Демак, қайнатадан унча кўрқмаса ҳам бўларкан. Қайнатасники-

дан тилла маржон келаркан. Улар ҳойнаҳой уни ота-онасидан ҳам зиёд яхши кўраркан. Булар қилолмаган нарсани улар қиларкан.

Бордию қайнатасиникидан ҳеч нарса келмаса-чи? Унинг кўз қолдида учта дугонаси турмушга чиқиб кетди. Лекин бирортасига ҳам қайнатасиникидан тилла маржон келгани йўқ. Бу ҳам шундай бўлса-чи? «Ойимники бор-ку,— ўйлади у.— Келмаса, ойим берадилар. Бермай нима қилардилар?»

Ҳаш-паш дегунча ўйин-кулги билан яна етти йил ўтди. Ниҳоят унинг орзулари ушаладиган ўша олис кун ҳам етиб келди.

3- б о б

Мунший Диндаёлнинг таниш-билишлари ичида Даёнат деган бир киши бор эди. У сипо ва мулойимгина бир одам бўлиб, судда ишларди. Ойлиги эллик рупия эди. Диндаёл судга қатнагани-қатнаган эди. Даёнатга жуда кўп иши тушарди. Даёнат агар истаса, Диндаёлдан минг-минг ундириб олса бўларди. Лекин шу кунгача бир пайса ҳам тама қилгани йўқ. У фақат Диндаёл билан эмас, ҳамма билан шундай тўғри, ҳалол муомала қиларди. Унинг одати шу эди. У порадан қаттиқ ҳазар қиларди. Ҳойнаҳой шунинг учунки, у порахўрликнинг оқибатини бир эмас, бир неча бор ўз кўзи билан кўрган эди, шунинг орқасидан биров қамалиб кетди, биров бола-чақасидан ажралди, биров бузуқ йўлга кириб кетди... Хуллас, бу йўлда рўшнолик топган биронта инсонни учратмади у. Ҳаром йўл билан топилган пул ҳаром ишларга сарф бўларкан, деган ақида унинг дилида маҳкам ўрнашиб қолган эди.

Эллик рупия нима деган нарса. Бешбирдай жоннинг зўрга қорни тўярди. Болалар тузук-қуруқ кийимга зор. Хотини зар-зеварга зор. Шундай бўлса ҳам, Даёнат ниятини бузмади, одатини тарк қилмади. Тўнғич ўғли коллежда икки ой ўқидими, йўқми, ўқишини ташлаб келди. Отаси унга гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Мен сенинг ўқишингни деб ҳамман оч-яланғоч қўёлмайман. Уддасидан чиқсанг; ўз юкингни ўзинг кўтарсанг ўқи. Уқиган битта сен эмас. Ҳамма ўқияпти. Ушалар ҳам сенга ўхшаган одамлар.

Лекин ишлаб пул топишга Рамонатнинг бўйни ёр бермасди. Икки йилдан бери бутунлай бекорчи эди. Шахмат ўйнарди, сайр-томоша қиларди, уйда ойисини, укаларини қақшатарди — иши шу эди. Ошна-оғайниларининг орқасидан давр суриб юрарди. Бир оғайнисининг кўйлагини кийиб олган, бирининг шимини илиб олган, яна бирининг соатини қўлига тақиб олган... Ҳар кун и ҳар хил кийинади: кеча баиорасча кийинган бўлса, бугун лакҳновча. Ўнта ошнасининг ҳар бири биттадан янги кийим кийса, бўлди — бу кишига ўн хил кийим тайёр.

Мана шу йигитни Диндаёл Жалпага муносиб деб топди. Даёнат ҳали ўғлини уйлантирмоқчи эмас эди. Тўй қилишга унинг ёнида на бир сариқ чақа бор эди ва на янги рўзғор юкини кўтаришга ўзида қурбу қудрат сазарди. Лекин хотини Жогешварий аёлларга хос қайсарлик билан оёғини тираб туриб олди ва эрини бўйсунтиришга мажбур этди. Ахир у неча йиллардан бери келин тушириш, невага кўришни орзу қиларди. Унинг кўзи олдида келин бўлиб келган жувоилар аллақачон неваралик бўлди. Жогешварий менинг уйимга ҳам совчи юбор, деб эртаю кеч худодан тиларди. Совчидан дарак бўлмагач, энди анча тарвузи қўлтиғидан ҳам тушиб қолган эди. Лекин тўсатдан, Диндаёл совчи юбориб қолувдики, у ўзини қўйганга жой тополмай қолди. Агар шу ўлжани қўлдан чиқарса борми, худо билсин, яна неча-неча йил эшикка кўз тикиб ўтиради. Бу уйга ким келарди? Бу ерда на пул-давлат бор, на мол-мулки. Йигит билан кимнинг иши бор. Одамлар унинг давлатига, мол-мулкига қарайди. Шуларни ҳисобга олиб, Жогешварий бу ишга белили қаттиқ боғлаб киришди ва охири муродига етди.

— Хотин! Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатгани яхши,— деди Даёнат.— Менинг қўлимда ҳеч нарса йўқ. Қолаверса, ўз қорнини тўйгизолмаган одамни уйлантириш, менимча гуноҳ. Ҳа, тўй харажатини ҳам бир ўйлаб кўр. Нақд минг рупия дабдабасининг ўзига кетади. Ҳали яна зар-зевару сеплари бор. Йўқ, йўқ! Тавба қилдим, — деди у икки қўли билан қулоқларини ушлаб. — Бунга менинг кучим етмайди.

Жогешварий унинг гапларига парво қилмай, деди:

— Улар ҳам ахир унча-мунча берар-ку.

— Мен улардан бир нарса тама қилмайман.

— Тама қилишнинг ҳожати йўқ. Уларнинг ўзи беради. Қизининг гўйида ҳеч ким пулнинг юзига бориб ўтирмайди. Қўлида бўлса бўлди. Диндаёл ўзига тўқ. Шу ёлғиз фарзандига сарф қилмаса, давлатни асраб қўйиб нима қилади.

Даёнатнинг боши қотди.

— Хоҳласин, юз минг берсин, хоҳласин, уч пул ҳам бермасин. Мен уларга, нега бердинг ҳам демайман, нега бермадинг ҳам демайман. Лекин қарз кўтариб мен тўй қилмайман. Ахир қарзларни кейин қандай узаман?

Жогешварий бу тўсқинликни гўё пуф деб учириб юборди:

— Улар унашувнинг ўзида минг рупиядан кам бермайди. Бунга имоним комил. Бу сизнинг дараиғ-дурунғизга етмоқ тугил, ортиб қолади. Энди зар-зеварни бўлса биронта сарроф билан гаплашинг. Унашувда минг рупия берган одам тўй куни ақалли яна минг рупия бермайдими? Уша минг рупияни саррофга берасиз. Тўрт-беш юз рупия қоладиган бўлса, уни аста-секин бериб узамиз. Болапақирнинг зора худо бахтини берса.

— Э, бунинг бахти очилиб бўпти,— деди Даёнат қўл силтаб.— Иши шахмат ўйнашу ўйин-кулгидан бўшамаган одамга ҳамма йўл берк.

Жогешварий ўзининг турмушга чиққан чоғини эсладди. Даёнат ҳам жуда асов йиғит эди, ўйин-кулгидан бошқани билмасди. Лекин у келди-ю, гардаиғига «ола хуржун» тушиб, ҳуши ўзига келди-қолди. Бир йил ўтар-ўтмас ишга ҳам кириб олди.

— Келин келгач, ўғлимизнинг ҳам кўзи мошдек очилади. Мана кўрасиз,— деди Жогешварий қатъий ишонч билан.— Узингиз қандоқ эдингиз? Бўйнига «ола хуржун» тушмагунча одам бир нарсани биладими? Рўзгорли бўлдингиз-у, ўзингизга келдингиз! Ношудларни йўлга солиш учун бундан яхши йўл йўқ.

Даёнат баҳсада енгилса, газета ўқий бошлар эди. Бу гал ҳам мағлубиятини яшириш учун шундан бошқа чода тополмади.

4-606

Мунший Диндаёл яхши одамдан жонини ҳам аямасди. Аммо ёмонларни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмасди. Даёнат осмондан келиб, фалон минг берасан, деб тур-

ганда эди, Диндаёл унга ўчакишиб шундай фириб берардики, ўла-ўлгунча эсидан чиқмасди. Лекин Даёнатнинг олижаноблигига у ҳам тан берди. Диндаёл атиги минг рупия бермоқчи эди. Бироқ унашувнинг ўзига шунчани бериб келди. Бунни кўриб хотини Монки деди:

— Унашувга минг рупия бериб келдингиз. Энди тўйда ҳам яна шунча бериш керак бўлади. Энди нима қилдик?

— У ёғига худо пошшо,— жеркиб берди Диндаёл.— Улар олижаноблик қилиб ўглини бизга ҳадя қилаётган экан, мен ҳам қараб турмайман. Ўзимнинг нимага қодирлигимни кўрсатиб қўяман. Пул кетса кетсин, обрў кетмасин. Уларнинг димоғи осмонда эди, унда мен ҳам уларнинг бошлаб таъзирини берардим.

Диндаёл минг рупияни беришга берди. Лекин бу билан „Даёнатнинг юкини енгил қилиш ўрнига, баттар оғирлаштириб юборди. Қарз деса Даёнат қирқ газ осмонга сапчирди. У, ўзиникини ўзига ёпиштираман, деб ният қилиб қўйган эди. Лекин Диндаёлнинг сахийлиги унинг ниятини бузиб юборди. Даранг-дурунг, ўйин-томошаларни у бутунлай ҳисобдан чиқариб қўйган эди. Ўшаларнинг ҳаммаси энди баҳайбат бир дев бўлиб внинг олдига келиб туриб олди. Асов отнинг жилови қўлдан чиқиб кетди, энди уни тўхтатишнинг иложи йўқ эди. Олдинига, зар-зевари кейинчалик бўлаверади, деб ўйлаган эди. Бироқ, энди қараса, энг аввал шу зарур экан. Мен ҳам қуда томонга бир ўзимни кўрсатиб қўяй. Сепни шунақа қойиллатайки, ҳамманинг оғзи очилиб қолсин, деб аҳд қилди у. Чунончи, зар-зеварга ўйлаб-нетиб ўтирмай уч минг рупиянинг баҳридан ўтди. Бир мингини кейин бераман, деган эди, сарроф ҳам дарров кўна қолди. Икки минги нақд бўлгач, қолган олти-етти юзи қаёққа борарди? Тани чиқса, савдогар фойдани ундириб олишга шошилмайди. Ҳамма нарса бўлди-ку, лекин битта бўйинга тақиладиган чанданҳор бўлмай қолди. Яхши чанданҳорни минг рупиядан камга олиб бўлмасди. Даёнат бир кўнгли, кел, шунчанинг қатори, энди шу чанданҳорни ҳам олиб қўя қолай, деди. Аммо Жогешварий кўнмади.

— Сенга нима!— деди қизишиб Даёнат.— Сен остона ҳатлаб кўчага чиқмайсан. У ёқдагилар, чанданҳор йўқ экан, деб қош-қовоғини чимирса, ерга кириб кетадиган мен.

— Пулни қаёқдан топасиз? Бу ёғини ўйласангизчи,— деди куюниб Жогешварий.

— Кам деганда минг рупня беради-ку тўй кунни борганимизда.

— Мазахўрак бўлиб қолганга ўхшайсиз-а?

— Йўқ, йўқ. Мазахўрак бўлганим йўқ,— деди Даёнат бир оз қизариб.— Лекин унча-мунча берар-ку.

— У ерда теккани ўша ернинг ўзидан ортмайди. Обрў топаман десангиз, гап чанданҳорда эмас, хайр-эҳсон, назр-ниёзда, никоҳ ўқиган бараҳманларни рози қилишда.

Шундай қилиб, чанданҳор олинмайдиган бўлди. Энди даранг-дурунгга келсак, бунга Даёнатни-ку ҳуши йўқ эди, лекин Рамонат шуни энг зарурий нарса деб биларди. Шундай дабдаба билан борайликки, бутун қишлоқнинг оғзи очилиб қолсин, дерди у. Олдинига келинга тахтиравон олиб боришмоқчи эди. Лекин Рамонат энгил машина бўлмаса, бўлмайди, деб туриб олди. Ошна-оғайнилари уни қўллаб-қувватлади.

Даёнат ёр-жўра орттириш ва улфатчиликни хуш кўрмайдиган, одамови эди. Рамонат эса аксинча, улфатсевар, дилкаш йигит эди. Ҳозир ҳам унинг ошна-оғайнилари ҳар ишга бош-қош бўлмоқда эди. Оташбозликка биринчи нав мушакларни топиб келишди. Ўйинчилар, музика — ҳаммаси фақат аъло даражали бўлди. Иккинчи ё учинчи даража тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Даёнат ўғлининг бу ўзбошимчалигини кўриб жиғибийрон бўлди, аммо оғиз очиб бир нима демади. Нима ҳам дерди?

5- б о б

Шинавандаларга ёқдими, спектаклнинг имтиҳондан муваффақиятли ўтгани шу. Боротнинг¹ имтиҳондан ўтиши эса кўчадан ўтаётган йўловчиларга ёқиш-ёқмаслигига боғлиқ. Спектакль имтиҳони тўрт-беш соатга чўзилди, боротники эса атиги тўрт-беш минутли нарса. Барча дабдаба, югур-югур, тайёргарликларнинг тақдири шу тўрт-беш мунут ичида ҳал бўлади-қўяди. Агар ҳамма бир овоздан «Қойил! Яшавор!» деса, бўлди — ошиқ ол-

¹ Борот — куёв жўралар.

чи. Бўлмаса, кетган пуллар, қилинган меҳнатлар, чекилган заҳматлар — ҳаммаси уч пул. Даёнатнинг «спектакли» муваффақиятли ўтди. Шаҳарда учинчи ўринни оладиган борот қишлоқда биринчи ўринни олди. Бировлар карнай-сурнайларнинг гат-ғути, ногораларнинг тарақатуруғидан завқланса, бировлар кўзини катта-катта очиб, ҳайрат билан машинага тикиларди, яна бировлар эса одамлар елкасидаги бир тахта гулни кўриб ёқасини ушларди. Айниқса оташбозлик ҳаммани мафтун қилди. Жалпага эса бу нарсаларнинг ҳеч қизиги йўқ эди. У киши билмас олазарак бўлиб, куёвни бир кўришни истарди. Бироқ бундай тўс-тўполонда куёвни ажратиб бўладими? Дворчор¹ пайтида дугоналари уни томга олиб чиқишди. Ушанда у Рамонатни кўрди. Кўрдию кўнглидаги ҳамма қайғу, шубҳалар тарқалди кетди. Чехраси гулдек очилиб, қалбини ширин туйғу қамраб олди. Муҳаббат ҳар бир жонга чексиз руҳ бағишлайди.

Дворчордан кейин куёв жўралар улар учун ҳозирланган очиқ ҳаводаги истиқомат жойига жўнаб кетишди ва бориб, тамадди қилиш тараддудига тушиб кетишди. Баъзилар мазали қатламачалар еди, қолганлар таппи ёқиб бўтқа қилди. Қишлоқ аҳли учун эса музыка, ўйин-кулгилар бошлаб юборилди.

Соат ўнда тагин сурнайлар чалиниб қолди. Маълум бўлдики, сеп келяпти. Боротда энг кичик расм-русмлар ҳам жуда тантана билан адо этилади. Куёв нонуштага келмоқда — карнай-сурнайлар авжига минади. Қайната юз кўрдига келмоқда — яна карнай-сурнай!

Сеп келиши билан ҳовли жиз-биз бўлиб кетди. Эркак-аёл, ёш-қари, бола-чақа — ҳаммаси сепни кўришга ошиқарди. Сеп солинган мис гардим патнислар махсус соябон тагига келтирилиши билан ҳамма ўзини ўша ёққа урди. Шундай тўс-тўполон бўлиб кетдики, асти қўяверасиз. Ҳамма бир-бирини туртган, итарган. Келининг онаси Монкининг томоғи қақраб, боши айланарди. Сеп келиб, чанқагани ҳам эсидан чиқиб кетди. Диндаёл кун бўйи туз ҳам тотмай, очликдан силласи қуриб, зўрға оёқда турган эди, бу хабарин эшитиши биланоқ шер бўлиб кетди. Монки нарсаларни битта-битта чиқариб, одамларга кўрсатиб, бир четга олиб қўя бошлади. Тўп-

¹ Дворчор — эшик олдида куёвни қутлаб қарши олиш маросими.

ланганларнинг ҳаммаси кўзи пишган тажрибали одамлар эди. Эркаклари тақинчоқ олиб берган, аёллари таққан. Чунончи жўшқин баҳс қизиб кетди. Одамлар ҳар бир зеварни диққат билан кўздан кечиряпти. Тилланинг сифати, тоши, ҳар бир буюмга берилган ишлов, узук ва билагузукларнинг кўзи ва ҳоказолар тўғрисида биров ундай деяпти, биров бундай. Ҳамма буларни ясаган заргарларни хўп мақтаяпти. Шу пайт бирдан биров: «Ие, чанданҳор¹ йўқми нима бало?» деб қолди.

— Ҳа, чанданҳор келмапти.— Монки йиғламсираб жавоб берди.

— Вой ўлмасам!— деди аёллардан бири,— чанданҳор келмапти-я.

Диндаёл жиддий жавоб берди:

— Битта чанданҳор келмаса-келмапти-да. Бошқа ҳаммаси бут-ку.

— Э, чанданҳорнинг йўли бошқа!— деди ҳалиги аёл афтини буриштириб.

Монки сепларни бир ёққа суриб қўйди.

— Бечора қизнинг пешанасига чанданҳор ўзи ёзилмаган экан. Э, худо!

Бу тўполонли давранинг орқасида, қоронғи бир бурчакда қалби қувонч ва умид туйғулари билан лиммо-лим Жалпа ҳам турган эди. У ҳамма тақинчоқларнинг номини эшитди-ю, фақат битта чанданҳор қулоғига чалинмади. Юраги гурс-гурс тепа бошлади. Нима бало, чанданҳор йўқ шекилли? Ё охирида чиқармикин? У шундай деб ўзига-ўзи тасалли берди. Охири чанданҳор йўқлиги маълум бўлгач, юрагини алланима тешиб, танасида бир томчи ҳам қон қолмагандек туюлди назарида. Ҳушдан кетаёзди. У бутунлай ҳолсизланиб хонасига кирди-да, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади. Бундан етти йил муқаддам қалбида ниш урган ва энди барг ва гулларга кўмилиб турган орзу ниҳолини тўсатдан яшиқ урди. Шовдираб турган ниҳол бир зумда кўйиб, кул бўлди. Шодлик ва хушнудлик ўрнини ғам ва қайғу эгаллади. Унга шундай алам қилиб кетдики, худди юзини юлиб-тимдалаб ташлагиси келди. Ҳадди сиққанда, сепларни олиб бориб оловга ташларди. Хонадаги токчаларнинг бирида маъбуд Шиванинг ҳайкалчаси турарди. Жалпа уни олиб ерга шундай урдик, ҳайкалча унинг орзулари

¹ Чанданҳор — бўйинга тақиладиган зевар.

сингари чил-чил бўлди. «Энди умрбод зевар тақмаганим бўлсин,— деб аҳд қилди у.— Зевар таққанам билан шохим чиқармиди? Худо мени шундоқ ҳам чиройли қилиб яратиб қўйипти. Таъвия-тасқаралар ўзига оро берсин. Қаёқдаги арзон-гаров буюмларни йиғиштириб келипти. Қимматроғини, кераклигини олиш хаёлига ҳам келмапти. Бунга фақат сони керак экан, шу кетган пулга яна икки барабар нарса олса бўларди». Шуларни ўйлаб газаби тошиб турган бир пайтда учта дугонаси унинг олдига кириб келди. Улар Жалпани сепдан беҳабар деб ўйлаган эди. Жалпа уларни кўриб, дарров кўзидаги ёшни артди ва кулишга уринди.

Радҳа кулиб гап қотди:

— Жалпа! Жуда худо деган банда экасан-да! Умрим бино бўлиб мен бунақа сеп кўрган эмасман. Энди ҳамма орзуларингга етгандирсан?

Жалпа узун-узун киприкларини кўтариб дугонасига шундай маъюс қарадики, гўё дунёда унинг ҳеч қандай умид-илинжи йўқдай.

— Ҳа, ўртоқжон, ҳамма орзуларимга етдим,— жавоб берди у.

Бу сўзлар замирида қанчалик дард-алам ётганини учала дугонадан биронтаси сезмади. Улар ҳайрон бўлиб Жалпага тикилишди.

— Зеварлар бирам чиройлики, уни ясаган устанинг садақаси кетсанг арзийди,— деди Васантйй.

— Нимасини айтасан.— Қувватлади уни Шаҳзодий,— сеп деган шунақа бўлсин-да! Кўриб, ҳамманинг оғзи очилиб қолсин.

— Қайнананг жуда пишиқ аёл экан,— деди Васантйй. — Ҳеч нарса қолдирмабди. Ҳаммасини олдирибди.

Жалпа юзини тескари ўгирди:

— Ҳа, шунақага ўхшайди.

— Агар битта чанданҳорни айтмаганда, сеп жуда тўқис,— деди Радҳа.

Шаҳзодий тасалли берди:

— Биргина чанданҳор бўлмаса нима қипти, дугонажон? У бўлмаса, ундан қолишмайдиган бошқалари бор-ку.

— Ҳа, шуни айт-а!— киноя оҳангда деди Жалпа.— Одамда кўз бўлмаса, бир нима қилармиди. Қолган ҳамма мучалинг бут бўлгандан кейин, кўзини нима ғами бор?

Болаларнинг катталарга тақлид қилиб айтган жиддий гапларини эшитиб кулгимиз қистайди. Жалпанинг гинахошлик билан айтган бу сўзларини эшитиб, Радҳа билан Васантий ўзини кулгидан тутиб туришолмади. Фақат Шаҳзодийгина кулмади. Унинг ўз бошидан ўтган эди. Зевар, гинахошлик унинг назарида куладиган эмас, йиғлайдиган нарса эди. У ясама ҳамдарлик билан деди:

— Булар қанақа ёввойи одамлар ўзи? Ҳамма нарсани олипти-ю, битта шунини олмапти-я. Чанданҳор, ахир ҳамма зар-зеварларнинг подшоси-ку. Ҳали куёв тўра келсинлар, ўзим яхшилаб гаплашиб қўяман. «Бу қанақаси? Куёв деган келинга шунақа зулм қиладимиз» дейман.

Радҳа билан Васантий, ишқилиб Жалпа билиб қолмасин-да, деб юракларини ҳовучлаб туришарди. Улар зўр бериб имо-ишоралар билан Шаҳзодийни гапдан тўхтатишга уринишарди. Лекин Жалпа Шаҳзодийнинг ҳазилини чинакам ҳамдардлик деб билмоқда эди. Кўзларига ёш қалқиб деди:

— Гапириб нима қиласан, ўртоқжон? Бўлар иш бўлди-ку.

— Гапириш ҳам гапми! Мен ҳали уни шашқатор йиғлатаман. Менинг сепимда билагузук йўқ экан. Менга шундоқ алам қилиб кетдики, билагузукни олиб келиб бермагунча кечалари ухлолмай чиқдим.

— Хўш, нима, сен энди Жалпа чанданҳорга етишолмайди, демоқчимисан?— сўради Радҳа.

— Шундоқ кезида бўлмадимиз, энди у ёғини худо билади. Арзон-гаров нарса эмаски, шарт этиб олиб келиб берса. Бунга юз-юз рупия пул керак. Бунинг устаси ҳам ҳадеганда топилавермайди.

Жалпанинг тақдирга таян бериб турган кўнглида яна қайтадан туғён кўтарилди. У ўпкаси тўлиб, деди:

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман, ўртоқжон! Шу бугунки насиб қилмадимиз, кейинроқ қаерда насиб қиларди!

Радҳа билан Васантий ичларида Шаҳзодийни койиб, зиндан мушт кўрсатиб дўқ-нўписа қилишмоқда эди. Лекин Шаҳзодий парвойи фалак. У ўзи бошлаган «томоша» ўзига жуда ёқиб қолган эди.

— Э, ўртоқжон,—давом этди у.— Одамнинг қўлидан келмайдиган иш борми? Қунт керак, қунт. Энди бундоқ қил: қайната-қайнанингнинг эртаю кеч қулоғига қўйиб

тур. Эрингга икки-уч кун қовоғингни очмасанг, бундап ҳам анча фойда тегишин мумкин. Ишқилиб, уйдагиларни бир дам тинч қўйма. Охири, чанданҳор олиб бермагунимизча бу бизни тинч қўймас экан, деб уларнинг ўзи олиб келиб беради. Лекин сал бўшашдйнг, бўлди, иш па- чава.

Радҳа ўзини зўрға кулгидан тўхтатиб ҳазиломуз деди:

— Ўзи уддасидан чиқолмаса, сени чақирсин. Хўп, бўпти, энди турасанми ё кечаси билан ваъз ўқиб чиқмоқ- чимисан?

— Борамиз-да, намунча шошилмасаларинг?— жавоб берди Шаҳзодий хотиржамлик билан.— Ҳа, айтмоқчи, бир гап эсимга тушиб қолди: ойингларда ажойиб чан- данҳор бор эди-ку. Сенга бермасмиканлар?

— Билмадим, ўртоқжон. Бермасалар керак.

— Бир олдиларидан ўт-чи. Энди уларга чанданҳор- нинг кераги ҳам йўқ-ку.

— Менинг айтишга тилим бормаиди.

— Мен айтаман бўлмаса.

— Йўқ, йўқ! Зинҳор ундоқ қила кўрма,— ёлворди Жалпа.— Узлари меҳрибонлик қилиб берсалар берган- лари, бўлмаса йўқ. Қани, мен бир кўриб қўяй оналик меҳриларини.

Васангий Шаҳзодийнинг қўлидан ушлаб тортди.

— Турмайсанми энди, ҳой эзма! Кетиш хаёлингга борми, йўқми?

Шаҳзодий ўрнидан турган эди, Жалпа унинг йўлини тўсди:

— Йўқ, йўқ, кетмай тур, ўртоқжон! Ўтиниб сўрайман.

— Манави шайтонларни кўрмайсанми? Булар ўтир- гани қўйсайкан. Мен сенга йўл-йўриқ ўргатяпману бу иккаласи мени еб қўяй деяпти. Турган-битганинг заҳар, дейди.

— Заҳарликка-ку заҳарсан-а,— жавоб берди Васан- тий.

— Мана сен ўша қайнатапгникидан бир йил деганда келдинг. Қани, нима олиб берди ўшалар?— Васантийга даф қилди Шаҳзодий.

— Ўзинг-чи? Уч йил туриб бир нарса орттира ол- дингми?

— Мени қўявер. Менинг эрим ўзи шунақа. Мени бор- мисан-йўқмисан демайди.

— Муҳаббатнинг олдида зар-зевар нима деган гап?—
Гапга аралашди Радҳа.

— Э, қуруқ муҳаббат сенларга сийлов.

Шу пайт Монки кириб келиб қолди.

— Учовларинг бу ерда нима қилиб ўтирибсанлар?
Борларинг, у ёқда куёвлар зиёфатга келай деб турипти.

Учала жувон чиқиб кетди. Жалпа ойнисининг бўйнида
ярақлаб турган чанданҳорни кўриб, «Ҳалиям бу киши-
нинг кўнгли зеварга тўймапти» деб қўйди ичида.

6- б о б

Келинчикига завқ-шавққа тўлиб кетган Даёнат уйга
сувга тушган пондек бўшашиб қайтди. Диндаёл танти-
лик қилишга қилди, лекин берган пулининг ҳаммаси ўша
жойнинг ўзидаёқ ўйин-кулги, тортиқ, зиёфатларга сарф
бўлиб кетди. «Нега қуруқ ўйин-кулги билан ортиқча
ҳашамларга шунча пулни совурдим-а,— деб тинмай аф-
сус-надомат қиларди Даёнат.— Нима, мен ўша қишлоқи-
ларнинг кўнглини очишнинг кафолатини олганмидим?
Одамлар зўр қилса, зиқна экан бу, дерди қўярди-да.
Буларнинг ҳаммасига Рамо айбдор. Харажатларни оши-
равериб, мени ўша абгор қилди!»

Баъзи қарзларни ўн-ўн беш кундан кейин узса ҳам
бўлаверарди-ю, лекин саррофни ҳеч кўндириб бўлмасди.
Унинг пулини тўйининг еттиинчи куни қайтариб беришга
ваъда қилган эди. Етти кун деганда сарроф келди. Бироқ
пул йўқ. Даёнат тўғри одам эди, авраб-алдаш нимали-
гини билмасди. Аммо бугун ўзининг ана шу одатига
хилоф равишда саррофни алдашга хўп уринди. «Пулла-
рининг олти ой ичида битта қўймай узаман» деб
қатъий сўз берди. Кейин уч ойга тушди. Бироқ сарроф
ҳам ўлгудек пишиқ одам эди. Йўқ, ҳозир берасан, деб
туриб олди. Охири Даёнат уч кун ичида қарзни узганича
узиб, қолган буюмларни қайтариб беришга ваъда қилди.
Шундагина сарроф эшикдан нари кетди. Сарроф тагин
ҳам яхшилик қилди. Уч кун кўз очиб-юмгунча ўтди-кет-
ди. Даёнат қарздан қутулишнинг ҳеч йўлини тополмади.
Бошқа бирор пишиқроқ одам бўлганда-ку, бунақа қай-
ғуга ботиб юрмасди. Саррофни алдаб-сулдаб, ҳийла-
найранг билан бир неча ой ҳам галга солиб юрса бўлар-
ди. Бироқ Даёнат гапга нўноқ одам эди.

— Овқатингиз совиб қолди-ку. Еб, кейин келиб ўтирсангиз-чи,— деди Жогешварий унинг олдига келиб.

Даёнат бўйнига оғир тош осиб қўйилгандек, аранг бошини кўтариб, унга қаради-да, деди:

— Ўзларинг еяверларинг. Менинг қорним тўқ.

— Кечадан бери туз тотганингиз йўқ, қаёқдан қорнингиз тўқ бўлади? Қошки ҳеч нарса емай-ичмай ўтирган билан қарз узил қолса.

— Бугун келса, нима жавоб қиламан, деб ўйлаб ўтирибман.— деди Даёнат бўғилиб,— мен тўй қилмадим, ўз бошимга бало сотиб олдим. Келин зар-зеварларининг бир қисмини қайтариб бермасмикин?

— Жуда ажаб гапни гапирасиз-а! У, чанданҳор олиб бермагуларингча зевар-певар тақмайман, деб ҳаммасини сандиғига солиб қўйди. Бўйнида фақат ўша биллур мунчоғи холос. Кўп келинларни кўрдим, лекин бунақасини энди кўряпман. Кейин... тўйда тўнимни бер деган гап бўлади. Ахир бу инсофдан эмас.

— Сен ҳам ярага туз сепасай-а,— Даёнатнинг жаҳли чиқиб кетди.— Инсофдан бўлмаса, қани, чиқар мингни, саррофга олиб бориб берай. Борми? Мен ҳам билан ёмонлигини. Лекин илож қанча? Қарздан қандай қутуламиз?

— Ўғил уйлантириш осон бўптими? Тўй деган нарса ўзи қарз-қавола билан бўлади. Қарз олган битта сизми? Оч-яланғоч қолдим деб ҳеч ким бировдан қарз сўрамайди. Ҳалоллик қилганингиз қилган. Энди ўшанинг бир жазосини ҳам тортиб кўйинг. Мана ўша Сатядев ҳам сизга ўхшаган бир хизматчи. Қаранг, қандоқ дангиллама иморат қилиб олди. Қатта ер-сув сотиб олди. Қизининг тўйига ҳам камида беш миңг сарф қилгандир.

— Иккала ўғли жувонмарг бўлиб кетди. Бунга нима дейсан?

— Бу тақдир,— қўлини силтаб жавоб берди Жогешварий.— Бу дунёда еган ҳам ўлади, емаган ҳам ўлади. Агар астойдил бел боғласангиз, олти ойда ҳамма қарзлардан қутуласиз.

Даёнатнинг пешанаси тиришди.

— Умр бўйи қилмаган ишни энди қилармидим? Бўлмаган гап. Келинга оқибини айт. Ундан яшириб нима қиласан? Қачонгача яширасан? Бугун бўлмаса, эртага ҳаммасидан хабардор бўлади. Ундан кўра уч-тўртта

зеварни қайтариб берса, слам гулистон. Сен унга битта айтиб кўргин-а?

Жогешварий тутақиб кетди:

— Унга ўзингиз айтинг. Менинг тилим бормайди.

Шу чоқ Рамонат бир қўлида теннис ракеткаси ва иккинчи қўлида бир шода ёсуман гулини кўтариб кириб келди. Эғнида теннисчилар киядиган оппоқ кўйлак, оқ шим, оёғида кет. Бу кийим-бош унинг оппоққина юзи ва келишган қадди-қоматига жуда ярашиб, уни худди бойваччаларга ўхшатиб юборган эди. Бир зумда ҳавони гулнинг муаттар ҳиди тутиб кетди. Рамонат ота-онасининг кўзини шамғалат қилиб зина томонга ўтиб кетаётган эди, онаси кўриб қолиб, тўхтатди:

— Ҳаммасига айбдор мана бу ўзбошимча. Шундан нега сўрамайсиз нима қиламиз, деб?— деди Жогешварий жаҳл билан ва кейин ўғлини сиртмоққа олди:— Уйин-томошага деб минг-бир ярим минг совуриб юбординг. Қани айт, саррофга энди нима деб жавоб берамиз? Хўп ялиниб-ёлворганимиздан кейин зеварнинг бир қисмини қайтариб олишга рози бўлди. Лекин энди келиндан зеварларни қайси юз билан сўраб оламиз? Ҳаммасига сен айбдорсан, сен!

Рамонат бу айблардан ўзини соқит қилиб деди:

— Нега? Ўзбошимча бўлиб нима қилдим? Ҳаммаси дадамнинг хоҳишлари билан бўлди-ку? Мен фақат шуларнинг айтганларини бажардим, холос.

Рамонат бир ҳисобдан ҳақ эди. Отаси «йўқ!» деб туриб олганда, Рамонат нима ҳам қила оларди? Ҳамма нарса унинг раъйи-розилиги билан бўлди. Чунончи, ўғлига айб тақаш билан иш битмаслигига кўзи етган ота деди:

— Мен сени айбламоқчи эмасман, ўғлим. Ҳамма сарф-харажатларни қилган мен ўзим. Лекин бошга келиб турган балони бир амаллаб даф қилиш керак. Эртага саррофдан одам келса, унга нима деймиз? Менинг фикрим бундоқ: бўйнимиздаги қарз эвазига уч-тўртта буюмни қайтариб берсак. Албатта, у қайтариб олишга оғринади. Лекин ўн беш-йигирма рупиянинг баҳридан ўтсак, кўнади. Нима дейсан шунга?

— Мен бу тўғрида нима ҳам дердим?— жавоб берди Рамонат хижолат бўлиб.— Бироқ бу таклиф келинингизга манзур бўлмаслиги ўз-ўзидан аён. Мана, ойимнинг ўзларига маълум, сепда чанданҳор йўқлигидан қанча

хафа бўлган. Чанданҳор олиб бермагунларингча зевар отини тақмайман, деб онт ичиб ўтирипти.

Жогешварий ўзига тарафдор топилиб қолганидан суюниб, деди:

— Мен ҳам отанга шуни айтяпман.

— Йиглаб-нетиб юрса, элга сиримиз билиниб қолади,— ташвишланиб деди Рамонат.

Даёнатнинг пешанаси тиришди.

— Ундан яширишнинг нима кераги бор? Ўз аҳволини у қанчалик тез англаса, шунча яхши.

Рамонат ёшларга хос жўшқинлик билан Жалпага бирга ўрни қўшиб роса мақтанган эди. Катта ер-сувимиз бор, ундан фалон минг даромад қиламиз; банкда фалонча пулимиз бор, ундан ҳам фойда оламиз ва ҳоказо деб керилган эди. Энди Жалпага зар-зевар ҳақидаги гапларни рўй-рост айтса, унинг олдида қип-қизил ёлғончи бўлиб қолади.

— Тўғрику-я,— деди у шошиб.— Бироқ ҳалитдан сиримизни очиб қўйишимиз яхши эмас. Кейин у бизларни писанд қилмай қўяди. Ҳатто уйига ёзиши ҳам мумкин. Бекорга обрўйимиз тўкилади.

— Биз Диндаёлга давлатимизни пеш қилиб мақтанган эдикми? Нега обрўйимиз тўкилади?

— Ахир, зар-зеварни гаровга олиб келганмиз, уч-тўрт кундан кейин яна қайтариб берамиз, деб ҳам айтганингиз йўқ-ку. Ахир обрўйимиз тўкилмасин деб шу ишни қилдингизми? Ё гапим нотўғрими?

— Бўлмаса бирор бошқа нарсани баҳона қилиб, зеварларни сўраб олиш керак ундан. Ахир бошқа иложимиз йўқ. Эртага ё пулини тўлашимиз керак ё зеварларни қайтариб беришимиз керак. Ҳа, бирорта баҳона топишга тўғри келади.

Рамонат ҳеч нарса демади. Жогешварий тилга кирди:

— Нима деб ҳам баҳона қилардик? Биров қарзга сўраяпти, десак, берадими, йўқми — худо билади. Берганда ҳам, барибир уч-тўрт кундан кейин тагин сўрайди-да.

Даёнатнинг бошига бир фикр келди.

— Буларнинг ўрнига қалбаки зеварлар олиб келиб берилса, қандай бўларкин?— деди у, лекин бу гапнинг бемаънилигига ўзининг дарров ақли етди ва бу фикрдан қайтиб, деди:

— Йўқ, бўлмайди. Барибир миси чиқиб, ўзимиз уятга қоламиз. Жуда миям қотди. Энг яхшиси шу: келинга ҳол-аҳволни яхшилаб тушунтириш керак. Озгина хафа бўлса бўлар. Ҳечқиси йўқ. Қайтанга кейин гина-кудуратга ўрин қолмайди.

Даёнат айтганидек, Жалпа озгина йиғи-сиғи қилиб, сўнг тинчиши ҳам мумкин эди. Лекин Рамонатга қийин, кейин қайси юз билан хотинига қарайди? «Қани ердан оладиган даромадларинг, банкдан келадиган фойдаларинг?»— деб сўраса, нима жавоб беради? У порози оҳангда деди:

— Ўз обрўйимизни ўзимиз тўкамиз, вассалом. Наҳотки саррофни яна беш-олти ойга кўндирилмасангиз? Росг тўлайман десангиз, бир минг-бир ярим мингни шу муддат ичида бемалол тўлаб қутуласиз.

— Қандоқ қилиб?— сўради Даёнат.

— Сизга ўхшаган бошқалар қандоқ қилаётган бўлса, ўшавдоқ қилиб-да.

— Рамо, ахир мен бундоқ қилолмайман.

Учаласи анчагача жим қолди. Даёнат кўнглидагини айтди, бироқ Жогешварий билан Рамонатга бу фикр маъқул бўлмади. Демак, энди бу можарони ҳал этиш ўша иккаласилинг зиммасида. Жогешварий ҳам ўзича бир қарорга келиб қўйган. Унинг фикрича, Даёнат ахир ўзининг ҳалоллик принциpidан кечини керак эди. Бошимизга шундай мусибат тушиб турса-да, ушлаган жойимни кесаман деб ўтирган билан иш битадими, деб ўйларди Жогешварий. Лекин Рамонат жуда аросатда қолган эди. Отаси шунча вақтдан бери қилмаган ишини, энди асло қилмаслигини у яхши биларди. Унинг Жалпадан ҳеч тортинмай зеварни сўраб олишига ҳам ақли старди. Энди қандай қилиб бу хижолатдан қутулади? Жалпа ўзининг бемисл хусну жамоли билан келган куниёқ буни сеҳрлаб олганди. Бу эса толеининг баландлигидан севинчи ичига сиғмай, ҳатто, бу хонадон шундай бир соҳибжамол учун муносибмикин, деган шубҳага ҳам борган эди. Жалпанинг отаси бор-йўғи беш рупия маош оларди. Лекин шунга қарамай Жалпа уйдалик чоғида ҳеч қачон қўлига супурги олмасди, дхўтийсини ўзи ювмасди, ўринни ҳам ўзи йиғиштирмасди. Ҳаммасини бошқалар қиларди. Даёнат эса эллик рупия мояна олади, бироқ бу ерда фақат тандир-ўчоқ учунгина бир оқсоч ёлланган. Қолган ҳамма юмушларни уларнинг

ўзлари қилишади. Жалпа шаҳар билан қишлоқнинг фарқини қаёқдан билсин? У ҳеч қачон шаҳарда бўлмаган. Бу ерда хизматкорлар йўқми, деб эри ва қайнана-сидан неча марта сўраб ҳам қўйди. У ёқда сут-қатиқдан кўпи йўқ эди. Бу ерда ҳатто болаларга ҳам зўрға насиб қилади. Шу барча камчиликларни хаспўшлаш учун Рамонат катта-катта гаплар гапиришдан бошқа нима ҳам қила оларди? Уйнинг ижара ҳақи аслида беш рупия эди. Лекин Рамонат, ўн беш рупия тўлаймиз деганди. Болаларнинг ўқишига кўпи билан ўн рупия тўланарди. Рамонат уни ҳам қирқ рупияга чиқариб қўйган эди. Бир куни ҳамма сир фош бўлишини биларди. Чунки ёлғоннинг умри қисқа. Аммо ўша кун шунча тез етиб келиши кимнинг хаёлига келувди дейсиз? Агар у хотинига шунақа лоф урмаганда эди, онасига ўхшаб, у ҳам ҳамма оғирликни отасининг гарданига ташлаб, бемалол юра-верарди. Афсуски, у ўзи қўйган тузоққа илинди-қолди. Энди қутулиб бўпти!

У узоқ ўйлаб, турли йўллар топди. Бироқ топган ҳамма йўллари сал нарироққа бориб яна чигаллашиб кетар, ўтиб бўлмас ботқоққа элтарди. Бирдан миясига бир фикр келди-ю, суюнганидан юраги гупиллаб уриб кетди. Лекин дилидаги у гапни тилига чиқара олмади. Оҳ! Нақадар тубанлик! Нақадар разиллик, шафқатсизлик! Ўз суюкли рафиқасига шундай қаллоблик ишлатиш қандай қилиб унинг хаёлига келди? Агар шу топда унга биров: «Ма, сенга минг рупия» деса, ўша одамга умрбод қул бўлишга тайёр эди у!

— Хўш, бирор чора топдингми?— сўради Даёнат.

— Миямга ҳеч нарса келмаяпти,— жавоб берди Рамонат.

— Бир амаллаб бирон чора толиш зарур.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг. Менинг миямга ҳеч нарса келмаяпти.

— Уч-тўртта зеварни сўраб ол-қўй-да. Шунга ҳам ота гўри қозихонами. Биз сўрасак, бўлмайди. Ўзинг сўраганинг яхши. Ё сўрамоқчи эмасмисан?

— Э, одам уялади.

— Сенга ҳеч тушуниб бўлмайди: на ўзинг сўрайсан, на менга сўрагани қўясан. Бунақада иш битадими? Мен бир эмас, минг бор айтдим-ку, менга ишонмагин, деб. Мен қариган чоғимда энди қолган умримни қашшоқликда ўтказишга тобим йўқ. Бунинг қанақа уяладиган жойи

бор, ҳеч менинг ақлим етмайди. Ёмон кунлар кимнинг бошига тушмайди? Мана, онангдан сўра. Тўғрими?

Жогешварий эътироф қилди:

— Менинг сизга раҳмим келган. Эрим куйиб-ёниб юрса-да, мен зар-зевар тақиб, ўзимга оро бериб ўтирсам, бу нима деган гап, деб ўйлаганман. Бўлмаса шу бугун менинг бисотимда ҳам қанча-қанча зар-зевар бўларди. Тўй куни менга ўлганда беш минг рупиялик сеп борган эди. Беш йилга етмай ҳаммаси жойини топиб кетди. Ушандан бери битта узук ҳам буюрмади менга.

Даёнат пайтдан фойдаланиб, баттар қистади:

— Ҳозир ийманиб ўтирадиган вақт эмас. Олмасак бўлмайди.

— Ўзидан-ку сўрамайман,— деди Рамонат ҳамон хижолатда.— Фақат ўғирлаб олиб чиқиб беришим мумкин.

Шундай деди-ю, виждон азобидан кўзларига ёш қалқиб кетди.

Даёнат сапчиб тушди:

— Нима-нима? Ўғирлаб?

— Бўлмаса-чи. Сиз нима деб ўйловдингиз?— кескин жавоб берди Рамонат.

Даёнат пешанасига қўлини қўйиб ўйга толди ва бир неча дақиқадан кейин синиқ овоз билан деди:

— Йўқ. Мен бунга йўл қўймайман. Мен ҳеч қачон разиллик қилмаганман, бундан кейин ҳам қилмайман. Тағин ўз келинимга-я! Йўқ, йўқ! Тўғрилиқча битадиган ишга бундоқ эгрилик қилишнинг нима ҳожати бор? Бирдан кўзи тушиб қолса, нима деган одам бўласан? Бир ўйлаб қара. Ўзидан сўраб олганинг минг марта яхши.

— Сизга барибир эмасми?— деди Рамонат бир оз қизишиб.— Олиб чиқадиغان мен-ку. Шунақа жанжал бўлишини билар экансиз, ўша вақтда шу зар-зеварни олиб бориб нима қилардингиз? Бекорга ғалва орттириб олишгами? Бундан қурбу қудратингизга қараб иш қилганингиз минг марта яхши эди. Кўп овқат қоринни оғритади. Ундан нима фойда? Мен сизни, ҳар томонини чуқур ўйлаб шу ишни қиляпсиз, деб ўйловдим. Мени бунчалик ташвишга қўясиз деб хаёлимга ҳам келтирмагандим. Бундоқ бўлишини билганимда ўша буюмларнинг биронтасини ҳам олдирмасдим.

Даёнат хижолат тортиб, деди:

— Шунда ҳам биргина чанданҳор йўқлигига қанча дод-вой қилишди-ку.

— Дод-вой қилса қилаверсин. Бизга нима? Шунчаликкаки улар дод-вой қилдими, демак бутун уринганларингиз уч пул бўпти. Фақат у ёқда элга гап бўлганимизу бу ёқда бошимизга мана бу ташвишни орттирганимиз қолди. Мен шунчалик ҳолимиз хароблигини унга билдирмоқчимасман. Ўғри уриб кетиши — у бошқа гап. Унисига тан бераверади.

Даёнат мум тишлаб қолди. Рамонат қизишиб кетиб отасига хўп аччиқ-чучук гапирди. Отаси ғиқ этмай тинглаб ўтираверди. Ўрнидан туриб, кутубхонасига кириб кетди. Унинг одати шунақа эди, бир-иккита газета, журнални варақлаб чиқмагунча еган овқати ҳам ҳазм бўлмасди. Шу метин қалъа ичидагина у уйнинг ғам-ташвишларидан ўзини халос бўлгандек ҳис қиларди.

Рамонат ҳам ўрнидан турди. Бироқ Жалпанинг олдига бормай, ўз хонасига кириб кетди. Унинг ўзига ажратилган махсус хона-ку йўқ эди. Бутун хонадонда эркаклар ўтирадиган биргина хона бор эди. Даёнат улфатларини гурунглашгани шу ерга олиб келарди. Болалар дарсларини шу ерда тайёрларди. Рамонат ошнаоғайнилари билан шу ерда шахмат ўйнарди. Рамо кирса, иккала укаси — ўн яшар Гўпий билан тўққиз яшар Вишвамбҳар карта ўйнаб ўтирибди. Иккови ҳам акасидан қаттиқ ҳайиқарди. Рамонат ўзи-ку картани ҳам, шахматни ҳам хўп ўйнарди. Аммо укаларининг ўйнаётганини кўрса жони чиқиб кетарди. Истаса, ўзи кун бўйи кўча-кўйда сандирақлаб юрарди-ю, бироқ укаларини уйдан бир қадам жилдирмасди. Даёнат эса болаларига жуда меҳрибон эди. Баъзан ўзи ҳам уларга қўшилиб ўйнарди. Айниқса уларнинг варрак учираётганини кўрса, болалиги тутиб кетарди, қўлига олиб, уч-тўрт силтаб қўймаса кўнгли ўрнига тушмасди. Ҳатто болалар билан чиллак ўйнаган вақтлари ҳам бўлган. Шунинг учун болалар акасидан қанчалик қўрқса, отасини шунчалик яхши кўрарди.

Рамонатни кўриши билан иккала ака-ука картани шоша-пиша бўйра тагига яшириб, китоб ўқишга тушди. Иккови ўқияпти-ю, лекин хаёли акасида, бўйнини эгиб, қачон қулоғи тагига шапалоқ тушишини кутяпти. Лекин Рамонат урмади. Уч оёқли курсига ўтирди-да, Гўпийнатдан сўради:

— Сен ҳов кўчанинг охиридаги наша сотадиган дўконни биласанми?

Гўпийнат хурсанд бўлиб жавоб берди:

— Бўлмасам-чи, нега билмас эканман.

— Бўлмаса бориб, тўрт пайсалик наша олиб келасан. Оёғингни қўлингга ол. Ҳа, яна ҳолвачининг дўконидан ярим сер¹ ширинлик ҳам ола келгин. Ма, мана бу пулни ол.

Чорак соат чамаси ўтгач, Рамо наша билан ширинликни кўтариб, Жалпа ўтирган хонага йўл олди.

7- б о б

Тунги соат ўн. Жалпа томда ойга тикилганича ётарди. Жетҳ ойининг сутдай ойдин кечасида шаҳар худди эртақлардагидек манзара касб этган эди. Қаршида баланд-баланд мипоралар, улкан гумбазлар ва девқомат дарахтлар кўриниб турарди. Жалпанинг икки кўзи ойда. У ўзини ойга қараб учиб кетаётгандек ҳис қилмоқда эди. Бурнининг ичи қуриб қолгандек, кўзлари ачишгандек, боши айланиб кетаётгандек туюларди. Кўнглига келган ҳар бир гапни жуда тез эсидан чиқарар, кейин минг уринмасин, қайта ҳеч ёдига келтиролмасди.

Бирдан уйи ёдига тушиб, йиғлай бошлади, бироқ дуғоналарини эслади-ю, чеҳрасида табассум пайдо бўлди. Шу аснода Рамонат бир тугунча кўтариб, жилмайганича кириб келди ва чорпоёга ўтирди.

Жалпа ўрнидан туриб сўради:

— Тугундаги нима?

— Қани топ-чи.

— Кулдирадиган нарса.— Хахолаб кулиб юборди.

— Йўқ.

— Бўлмаса... Ухлатадиган нарса.

— Йўқ, тополмадинг.

— Э-э, бир тугун муҳаббат.

— Ҳа, энди топдинг. Бугун мен сени гуллар маликаси қилиб ясатмоқчиман.

Жалпанинг чеҳраси гулдек очилиб кетди. Рамонат ҳафсала ва меҳр билан уни гул шодалари билан безаш-

¹ Б й р сер — бир килограммга яқин.

га киришиб кетди. Гулларнинг муаттар ҳиди димоғига урилиб, қадди-бастига ғоят ярашди. Жалпа севинчдан ўзини йўқотиб қўяёзди. Рамонат жилмайиб деди:

— Сен ҳам бирор нарса совға қиласанми?

Жалпа индамади. У шу ҳолатда ҳатто эрига қарашга ҳам уялмоқда эди. Ўзини бир ойнада кўргиси келиб кетди. Енидаги хонадаги чироқ ёниқ эди. У ўрнидан турди-да, ўша хонага кириб; ойна олдига бориб туриб олди. Чинакам гуллар маликаси бўлибман-ку, деб ўйлади у шодлик нашъаси билан тўлган ўз аксини кўриб. У пондонни олди-да, ташқарига чиқиб пон тайёрлай бошлади.

Рамонат шу пайтда разил ниятини ўйлаб, ўз ёғида ўзи қоврилмоқда эди. Жалпа хонасидан қайтиб чиқиб, унга меҳр тўла нигоҳ билан қараган эди, у юзини тескари ўгириб олди, хотинининг самимият тўла кўзларига тик қаролмади. «Ўлгудай кўрқоқман,— ўйлади у,— нега отамга қатъий «йўқ» деб жавоб қилмадим? Нега «хўп» деб қўйдим? Ахир уйдаги ҳақиқий ҳол-аҳволдан Жалпани огоҳ қилиб қўйиш менинг бурчим эмасмиди?» Унинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. У том лабига бориб туриб олди. Гўё муҳаббатнинг беғубор ёғдуси ичра унинг руҳий изтироблари аллақандай йиртқич сингарини унга еб қўйгудай тикилиб турарди. У ўзига ўзи жуда жирканч туюлиб кетди. Ҳатто бор сирни очиб ташлаш ҳам хаёлига келди, аммо унинг даҳшатли оқибатини ўйлаб ўзини тутиб қолди. Ахир Жалпанинг олдида обрўси бир пул бўларди. Бунга эса у асти чидаёлмайди.

Жалпа ҳамон боягидай муҳаббат билан боқиб, деди:

— Дадамлар сизни кўриб бордилар-да, оймиларга сизни жуда мақтадилар. Ушанда мен сизни қанақа одам экан деб кўп ўйловдим. Минг хил хаёлларга борувдим.

Рамонат чуқур нафас олди-ю, жавоб бермади. Жалпа гапида давом этди:

— Менинг ўртоқларим сизни кўриб ҳайрон қолишди. Шаҳзодий бўлса деразанинг олдидан бир қадам жилмайди. У сиз билан икки оғиз гаплашмоқчи эди. Сиз ичкарига кирганингизда сизга пон тутқазган ўша эди. Эсингиздами?

Рамо ҳамон сукут сақларди.

— Ҳа, қизларнинг ичида энг чиройли биттаси бор эди-ку, юзида битта холи бор. Сиз меҳр билан бир қа-

раган эдингиз, уялганидан ерга кириб кетай деган эди. Эсингизда борми? Кейин менга нима дейди денг. Куёв тўра жуда шўхга ўшайдилар, дейди. Қизлар бечорани хўп калака қилишди. Бечора йиғлагудек бўлиб кетди. Эсингизга тушдими?

Рамонат хаёл дарёсига бутунлай ғарқ бўлиб, жавоб берди:

— Ҳеч эслолмаяман.

— Хўп, бўлмаса, эндиги сафар борганимизда кўрсатаман. Бугун бозорга йўлингиз тушдими, йўқми?

— Бугун вақтим бўлмади,— бошини қуйи солиб жавоб берди Рамонат.

— Боринг-е,— деди Жалпа норози бўлиб,— энди сиз билан гаплашмайман. Кунда бир баҳона қиласиз. Бўлмаса, эртага олиб келиб берасизми?

Рамонатнинг юраги эзилиб кетди. Бечора чанданҳор деб ўлиб боряпти. Шум тақдир бутун бор-йўғини тортиб олмоқчи бўлиб турганидан бечоранинг хабари йўқ. Бундай соддадил жувон учун у жонини ҳам фидо қилса арзийди, ваҳоланки унинг бисотини ўғирлаб, жиноят қилишга аҳд этган! Рамонатнинг шундай кўнгли бузилиб кетдики, худди ўзини томдан ташлаб юборгиси келиб кетди.

Тун ярмидан оққан. Ой дарахт орқасидан худди ўғридек мўралаб турибди. Жалпа эрининг бўйнидан қучоқлаганича донг қотиб ухлаб ётибди. Рамонат дилида кескин қарорга келди-да, аста ўрнидан турди. Бироқ маст уйқу оғушида ётган қайлиғининг ойдай рухсорига кўзи тушиб, бир зум ҳаракатсиз қотди. У Жалпанинг ҳусну жамолига суқланиб боқаркан, хонага киришга журъат этолмади ва қайтиб ўрнига ётди.

Жалпа чўчиб уйғонди.

— Қаёққа кетяпсиз? Тонг отдими?— сўради у.

— Йўқ, тонг ҳали узоқ.

— Бўлмаса нега ўтирибсиз?

— Шундоқ, ўзим. Сув ичгани турувдим.

Жалпа эркаланиб Рамонинг елкасига қўлини ташлади ва ўзи томон тортиб, деди:

— Агар мени шунақа сеҳрлайверсангиз, қочиб кетаман. Нима қилиб сеҳрлайсиз — ҳайронман. Юрагим типирчилаб кетади. Эркакларнинг кўзида жоду бўлади, деб Васантий тўғри айтган экан.

Рамо калавасини йўқотиб деди:

— Мен сени сеҳрлаётганим йўқ. Боқиб дийдорингга тўймоқчиман, холос.

Иккови яна уйқуга кетди. Бирини шодлик ва бахтиёрликдан маст, иккинчиси ташвиш-изтироб билан тўла.

Яна уч соат ўтди. Йигирма кунлик ой оламга тутган чирогини оҳиста ўчирди. Тонг сабоси борлиқ паймонасини муздек гулоб билан тўлатиш учун югуриб-ела бошлади. Ярим тунгача қайнаб турган бозор ҳам тинч уйқуда. Фақат Рамогина бедор. Миясини қарама-қарши ўйлар чулғаб қатъий бир қарорга ҳеч кела олмасди. Ўрнидан турарди-ю яна ётиб оларди. Охири соат тўртга занг уриб, тонгдан дарак бергач, у ирғиб ўрнидан турди ва шошиб ичкарига кирди. Зеварлар солинган қути жаъвонда эди. Рамо қутини олди-да, дағ-дағ титраб паства тушди. Шошиб қолганидан зеварларнинг бир қисмини олиб қолиш ҳам хаёлига келмади. Даёнат пастки айвонда ухлаб ётарди. Рамо аста уни уйғотди. «Ким?» — деди Даёнат чўчиб. Рамо лабига бармоғини босиб, шивирлади:

— Мен қутини олиб келдим. Манг, яшириб қўйинг.

Даёнат сесканиб туриб ўтирди. Ҳозиргача фақат унинг кўзлари уйғонган эди, энди бутун вужуди уйғонди. Рамо зеварларни ўғирлаб олиб келаман деганида у ишонмаган эди, бу жаҳл устида айтяпти деб ўйлаган эди. Бундай бўлишини у хаёлига ҳам келтирмаганди. Иложи борича бундай разилонга ишлардан у четроқ туришни истарди. Бундай қалтис ишларда ўғли билан ҳамкорлик қилишга унинг зинҳор виждони йўл қўймасди.

— Буни нега олиб келдинг?— сўради у ўғлидан. Рамо сурбетлик билан деди:

— Ўзингиз айтган эдингиз-ку!

— Қачон? Нега ёлғон гапирасан?

— Яна жойига қўйиб келайми бўлмаса?

Рамонатнинг бу гапи отасини қийин аҳволга солиб қўйди. У хижолат тортиб деди:

— Қаёққа қўйиб келардинг энди? Кўриб қолгудек бўлса, иш тамом! Дсим бир хатарни бошлаб юрасан-да. Нега қараб турибсан энди? Қутини олиб бориб менинг сандиғимга солиб қўй-да, дарров бориб, ёт. Уйғониб қолса иш тамом!

Даёнатнинг хонаси айвон орқасида эди. У ерда эмандан қилинган бир эски сандиқ бўлиб, Рамонат

қутини шу сандиққа солди-да, оёқ учида юқорига кўтарила бошлади. Томга чиқиб у енгил нафас олди. Жалпа ширин тонг уйқуси оғушида донг қотиб ётарди. Рамонат чорпояга ўтириши билан у чўчиб уйғониб кетди ва Рамонатга ёпишиб олди.

— Нимадан қўрқиб кетдинг?— сўради Рамонат. Жалпа атрофга олазарак қараб кулимсираб жавоб берди:

— Қўрққаним йўқ, туш кўраётувдим. Ўзингиз нега ўтирибсиз? Тонг отиб қолдимиз?

— Оз қолди,— деди Рамонат ўрнига ётар экан.— Қанақа туш кўраётувдинг?

— Тушимда бир ўғри зеварларим солинган қутини кўтариб олиб кетаётганмиш.

Рамонинг юраги, худди биров болға билан ураётгандек гуп-гуп уриб кетди. Ранги ўчиб кетди. «Тағин бу мени кўриб қолган бўлмасин» деган фикр яшин тезлигида хаёлидан ўтди ва овозининг борича қичқира бошлади:

«Ўғри! Ўғри! Ўғрини ушла!»

Пастдан Даёнат ҳам «Ўғрини ушла! Ўғрини ушла!» деб унга қўшилди.

— Ўғри! Ўғри!

Жалпа жон ҳолатда ўрнидан туриб, ичкарига отилди. Шиддат билан жавонни очиб қараса, қутича жойида йўқ. У ҳушидан кетиб ерга йиқилди.

8- б о б

Тонг отиши биланоқ Даёнат зеварларни олиб, саррофнинг олдига борди. Даёнатнинг бўйнида саррофнинг бир ярим минг рупияси бор эди. Бироқ у икки ярим минг рупиялик зеварни олиб ҳам рози бўлмади. Сотилган зеварни ким ўз нархига қайтариб олади? Сарроф уларни арзонга олиши мумкин. Омонатга берилган бўлса бошқа гап. Чунончи айёр савдогар шундай ҳийланайранглар ишлатди, Даёнатни шундай исканжага олдики, идора хизматчиси бўлган бечора содда Даёнат унинг гапларига лақ этиб тушди. Шундай қилиб, бир ярим минг рупия бадалига икки ярим минг рупиялик зевар ҳам кетди, бунинг устига, эллик рупия қарз ҳам шилқ этиб гарданига тушди. Шу туфайли ота-бола бир

неча кунгача қаттиқ жиқиллашиб, айбни бир-бирларига тақиб юришди. Ҳатто гаплашмай ҳам қўйишди. Бироқ «ўғрилик» борасида ҳеч кимга лом-мим дейилмади. Полицияга ҳам хабар қилинмади. Чунки полиция хабар топгудек бўлса, сир очилиб қолиши мумкин эди. Жалпага, кетган мол-ку, энди қайтиб келмайди, шов-шув кўтарсак, ортиқча ғалва бўлади, холос, деб тасалли беришди. Мол қайтиб келмаслиги аён бўлгач, миршаб чақиришнинг ҳожати йўқлигига Жалпанинг фаҳми етарди

Жалпа дунёда ҳеч бир нарсани ўша зеварларидек яхши кўрмасди. Бу табиий эди. Уч яшар болалик чоғида ота-онаси унга тилла билагузуклар олиб берганди. Бувиси қўлига олди дегунча унга фақат зар-зевардан гапирарди. «Тўй кунни куёв сенга чиройли-чиройли зеварлар олиб келади»,— дерди бувиси.

— Улар кумушдан бўладими, тилладанми?— такрор сўрарди Жалпа.

— Ҳаммаси тилладан бўлади. Нега кумушдан бўларкан. Кумуш бўлса олиб, юзига отасан. Тушундингми?

— Кумуш олиб келади-да. Тилла қаёқдайди,— дерди ҳазиллашиб онаси.

Жалпа йиғлашга тушарди. Буни кўриб, бувисию онасию уйдаги хизматкор хотинлар, отаси — ҳаммаси хахолаб куларди.

Қизча бир оз бўйи чўзилгач, қўғирчоқларни тўй қила бошлади. Иигит томондан сеп келарди, Жалпа келинга зеварлар тақарди, кейин тахтиравонга ўтқазиб куёв билан жўнатарди. Гоҳда қўғирчоқ янги келин, зевар олиб келиб берасан, деб эрига хархаша қиларди. Шўрлик куёв хотинининг кўнглини олиш учун не ҳасратда унга зевар олиб келиб берарди. Худди ўша кунларда ойиси унга аттордан чанданҳор олиб берган эди. Жалпа ўша зеварни ҳамон авайлаб асраб келмоқда эди.

Яна бир оз катта бўлгач, қиз катта-катта аёллар даврасида ўтириб зар-зевар тўғрисидаги гапларни эшитиб бошладди. Ким қанақа зевар олган, қанчага олган, аслими ё жўнми, қайси қизга тўйида қанча зевар келган, ана шунақа муҳим масалалар устида соатлаб қизгин баҳс бўларди. Бошқа ҳар қандай мавзу зеварнинг олдидан ўтиб кетаверсин эди.

Зар-зеварлар соясида тарбия топган Жалпанинг

зар-зеварга ўч бўлиши табиий эди. Мана, бир ойдан ҳам ошиб кетди, у на овқат ейди, на биров билан гаплашиб, кулишади. Қаравотда мум тишлаб осмонга тикилиб ётгани-ётган. Ҳамма бир-бир келиб гапириб-тушунтирди, юпатди, кор қилмади. Уйдагилар ҳам, қўни-қўшниллар ҳам, Диндаёл ҳам унинг қовоғини очолмади. Оғир бемордек, ўша ётиши ётиш. Уйдагиларнинг ҳаммасидан унинг ҳафсаласи пир бўлган, ҳатто эри Рамонатдан ҳам ихлоси қайтди. «Бу уйдагиларнинг ҳеч биттаси мени уч пулга олмайди,— деб ўйларди у.— Ҳаммаси менинг жонимга қасд қилиб ўтирибди. Шунча давлатманд бўлиб туриб нега менинг зеварларимни ўрнига қўйиб бермайди булар? Одам кимни бошқалардан кўра кўпроқ яхши кўрса, ўшанга кўпроқ жаҳл қилади». Жалпанинг энг яқин тутгани Рамонат эди. Шунинг учун Жалпа бутун аламини ўшандан оларди. «Шу киши агар ота-онасига қаттиқ туриб айтса, улар ҳеч йўқ демасди! Лекин бу кишим айтармиди? Оғзига талқон солиб олган-ку. У йўқ-бу йўқ, мени севмайди. Севса, бунақа парвойи фалак бўлиб ўтирмасди». Кетган буюмларнинг ҳаммасини бут қилиб бермагунича кечалари ётиб уйқуси ҳам келмасди. «Бунинг бутун меҳр-муҳаббати хўжа кўрсинга. Ота-онасига нима дерди. Минг қилса ҳам ўзиникига ён босади. Мен унга ким бўлишман ундан бир нарса сўраб!»

Жалпа эридан ўзини олиб қочарди. Бу ҳам майли-я, ҳатто эри бир нарса деб сўрагудек бўлса, силтаб ташларди. Бечора миқ этолмай қоларди. Бечора ўзи ёққан ўтда куйиб-ёнмоқда эди. Ўша мақтанишларининг оқибати шундай бўлишини билганида эди, Рамо оғзига қулф солиб оларди. Ғам-ташвиш ва афсус-надомат уни эзмоқда эди. Эртадан-кечгача ўйин-кулги, сайр-томоша қилиб юрган кунлари қаёқда-ю, энди иш қидириб ҳар эшикка бош уриб юришлари қаёқда! Қилган кайф-сафолари ҳаммаси туш бўлиб қолди. Ўхтин-ўхтин отасидан жаҳли чиқарди. «Хоҳлаганларида уч-тўрт ойга қолмай ҳамма қарзлардан қутулиб олардилар,— деб ўйларди у.— Лекин бу кишига нима ғам! Мен ўлсам ўламанки, бу киши ўзларининг принципларидан қайтмайдилар».

Унинг меҳр-муҳаббат тўла соф қалби эзилиб оқмоқда эди. Жалпанинг ғамгин чехрасини кўриб, оҳ чекиб юборганини ўзи ҳам билмай қоларди. Икки ёшнинг кечирган бахтли онлари наҳотки шунчалар қис-

қа бұлса? Яна ұша кунлар қайтиб келармикин? Уч минг рупиялик зеварни қандай олиб беради? Ишга ўрнашган чоғида ҳам бундай катта пулни топишига ҳеч унинг кўзи етмасди. Уч минг рупия маблағни балки уч марта ўлиб, уч марта туғилганда ҳам тополмаса керак! Қани энди шундай йўлини топсаки, бирдан бой бўлиб кетса! Қани энди бирдан лотереядан ютуқ чиқиб қолса! Жалпапи нақ зар-зеварга кўмиб юборарди. Энг аввал чанданҳор олиб берарди. Зумрад кўзли чанданҳор! Агар қалбаки пул ясаш қўлидан келганда, у бир дақиқа ҳам ўйлаб ўтирмасдан, дарҳол ишга тушиб кетарди.

Бир кун и кечгача иш қидирди. Бош урмаган эшиги, кирмаган кўчаси қолмади. Шахмат орқасидан бир талай катта-катта одамлардан танишлар орттириб олган эди. Бироқ у турли мулоҳазаларга бориб, уялиб ўзининг ҳозирги аҳволи ҳақида уларга оғиз очмасди. Кейин бу ошна-оғайнигарчиликлар мўртлигини, ёрдам бер деб қўл чўзиши билан барҳам топиб кетишини биларди. Ошна-оғайниларининг ичида биронта шунақаси ҳам йўқки, бунинг ҳол-аҳволини ўзи сезиб, буни ўзича бирор яхши ишга жойлаштириб қўйса. У дўстларидан шундай хафа бўлдики, битта-битта чақириб роса сўккиси, тепиб-тепиб ҳайдагиси келиб кетди. «Энди биронтаси, кел, шахмат ўйнаймиз, деб чақирса, шунақанги шармандасини чиқарайки, умрбод эсидан чиқмайдиган бўлсин»— деди ўзига-ўзи. Лекин бир оз ҳовуридан тушиб ўйлаб кўрса, бунда дўстларининг ҳеч айби йўқ, ҳамма айб ўзида. Қим билан ҳамсуҳбат бўлмасин, унга оғиз кўпиртириб мақтанаверади. Бу унга одат бўлиб қолган эди. Ўйидаги ҳақиқий аҳволни худди жиноятни яширгандек, яширарди. Хўш, оқибати нима бўлди? Шунча ёр-дўстлари бўла туриб, иш қидириб саргардон бўлиб юрибди. Ҳеч кимга дардини айтиб, юрагини бўшатоилмасди, дард эса ичида қолиб уни бўғмоқда эди.

У уйга келиб, қош-қовоғини осилтирганча ўтириб қолди. Онаси бир идишда сув олиб келди-да, ундан сўради:

— Кун бўйи қаерда эдинг? Ма, юз-қўлингни ювиб ол.

Рамонат сувни олган ҳам эдики, Жалпа келиб жаҳл билан:

— Мени ҳозироқ уйимга обориб қўйинг,— деди.

Рамо идишни ерга қўйди ва ҳайрон бўлиб хотинига тикилди.

— Вой ўлмасам, ҳеч замонда келинлар ҳам шунақа дабдурустан ота-онасиникига кетаверадими?— Ҳайрат билан деди Жогешварий.— Қандай оғзингиздан чиқди бу гап, келин?

— Мен сиз ўйлаган келинлардан эмасман, —чўрт кесиб деди Жалпа.— Кўнглим хоҳласа келаман, кўнглим хоҳламаса кетаман. Бировдан қўрқадиган жойим йўқ. Бу ерда ҳеч ким мендан бир оғиз «ҳолниг қалай» деб сўрашга ярамагандан кейин, менга нима? Етимга ўхшаб уззукун ётганим-ётган, биров қайрилиб боқмайди. Қуш эмасманки, дон-сув бериб, қафасни бекитиб қўйверсанглар. Мен ҳам одамман. Энди бу уйда бир зум ҳам туролмайман. Обориб қўймасанглар, ўзим кетавераман. Бўри ермиди. Еса, садқан сар, жуда нимайдим ачинадиган. Бу кунимдан кўра бўрига ем бўлганим яхши.

Рамонат хавотирланиб сўради:

— Ахир ўзи нима гап? Бундоқ тушунтирсанг-чи?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Бу ер менга тўғри келмади, вассалом.

— Дабдурустан шундай кириб борсанг, уйингдагилар нима дейди? Бу томонини ҳам ўйласанг-чи.

— Жуда ўйлаб бўлдим. Энди ўйлашга тобим йўқ. Мен бориб, кийимларимни тугаман-да, ҳозироқ жўнайман.

Шундай деб Жалпа юқорига чиқиб кетди. Рамо ҳам «энди буни қандай юпатдим» деганича унинг орқасидан чопди.

Жалпа ўз хонасига кириб ўрин-бошини ўрай бошлаган эди, Рамо унинг қўлидан ушлаб, деди:

— Ўз жонимга қасам ичиб айтаман, ҳозир кетма.

Жалпа қошини чимириб жавоб берди:

— Қасамларингиз уч пул, кетаман дедимми, кетаман.

У қўлнинг тортиб олди ва ўрин-бошини ўрашда давом этди. Рамо нима дейишини билмай, бир чеккада туриб қолди. Жалпа ўрин-бошини ўраб боғлади, кейин сандиғини арта бошлади. Бироқ у энди боягидек шошилмасди, сандиқни керак бўлмаса ҳам дам-бадам очиб ёпарди. Емғир аллақачон тинган, фақат томда халқоб бўлиб қолган сув чак-чак томмоқда эди.

Охири у ҳалиги бўҳча устига ўтириб олди-да, деди:

— Нега қасам ичдингиз?

Рамонинг кўнглида умид пайдо бўлди.

— Чунки,— деди у чехраси ёришиб,— сени тўхтатиб қолиш учун шундан бошқа нима ҳам қилардим?

— Хўш, нима, мени шу ерда бўғилиб ўлгин дейсизми?

— Нафасингни иссиқ қил. Мен-ку, йўқ, демайман. Жуда кетаман десанг ўзимоқ обориб қўяман. Бошимга тушганини кўзим кўраверади. Лекин ҳеч бўлмаса дадам билан оймнинг олдидан бирров ўтгин.

Учаётган оловга ёғ сепилгандек, Жалпа қайтадан тутоқиб кетди:

— Улар менга ким бўптики мен уларнинг олдидан ўтаман!

— Ҳали ҳеч ким бўлмай қолишдимми?

— Улар менга ҳеч ким эмас! Улар ўзини менга яқин тутганда, мени бу кўйга солиб қўйишмасди. Уларга бола-чақа, қариндош-уруғ эмас, пул керак. Шундоқ бўлмаганда, мени зор-зор йиғлатиб қўйишармиди? Уззукун сулайиб ётаман. Қани биронтаси, ёлгондан бўлса ҳам, «Ҳолинг қалай?» дея сўраяптими? Маҳалладаги хотин-халаж кўргани киради. Лекин ўшаларга кўриниш беролмайман: ўзимнинг аҳволимдан ўзим уяламан. На бирор жойга бороламан, на келоламан, на биров билан гаплаша оламан. Шу ҳам тирикчилик бўлдики? Мен улардан қўлимни ювиб, қўлтиғимга урганман. Ахир бу ёқда яна икки ўғил бор. Ушаларни ҳам уйлантириб-жойлантириш керак. Бутун топган-тутганини сизга бериб қўя қолармиди ота-онангиз.

Рамо яна катта-катта гапиришга имкон топди. У хотинининг кўнглини олишга ҳаракат қилиб, деди:

— Сен ҳақ гапни айтдинг, жонгинам! Бўлмаса икки ярим-уч минг рупия улар учун ҳеч нарса эмас. Банкда эллик минг рупия чамаси пул бор. Ойлик фақат чой пулига ярайди, холос.

— Лекин худо урган зиқналар,— юлиб олди Жалпа.

— Зиқна бўлмаганларида шунча мол-дунё қасқдан келарди?

— Менга барибир. Бўлса ўзларига. Ота-онамининг ҳеч нарсадан камлиги йўқ. Бир бурда нонни ўша ерда еявераман. Уртоқларим билан далаларда, боғларда яйраб юраман.

— Менинг ҳолим нима кечади — бу ёгини ўйлайсанми? Қуйиб-қуйиб адоий тамом бўламан-ку. Уғри туш-

гандан бери ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Ойим билан дадамга бир эмас, бир неча марта айтдим, уч-тўртта нарса олиб беринглар, дедим. Лекин қани уларнинг қулогига гап кирса. Билмайман, нега улар мен билан тескари бўлиб қолишган.

— Иш-пиш топиб, жойлашиб олганингиздан кейин чақириб оларсиз мени,— деди Жалпа.

— Қидиряпман. Яқинда бўлади. Қанча-қанча катта одамлар билан таниш-билишман. Ишни-ку топиш осон-а, лекин тузукроқ иш бўлса дейман-да,— деди Рамо керилиб.

— Мен буларнинг кўнглидаги гапни биламан. Энди шу уйда турсам ўзим билиб ишимни қиламан. Иш тўғрисида ҳеч кимга ҳеч нарса демадингизми?

— Одам уялади бировга айтгани.

— Нимасидан уяласиз? Айтишга уялсангиз, хат ёзиб сўранг.

Рамонинг бирдан чеҳраси ёришиб кетди: мана бу оқилона фикр! Шундай осон экан-ку, шу пайтгача эсига келмаяпти-я!

— Рост айтасан,— деди у ҳаяжон билан.— Сен жуда тўғри йўлни айтдинг. Эртагаёқ ёзаман.

— Аввал мени қўйиб келасиз, ундан кейин ёзасиз. Эртага дарров қайтиб келиб бўпсиз.

— Сен чиндан кетмоқчимисан? Унда хат ёзиш ҳам йўқ, иш ҳам йўқ. Мен сенинг фироқингда куйиб-ёнамани ё иш қидираманми? Қайси бирини қиламан? Йўқ, ҳозирча кетиш-петишингни қўйиб тур. Қасам ичиб айтаман, сен кетсанг, мен ҳам бирор ёққа бошимни олиб кетаман. Бу уйдагиларнинг ҳолини кўриб турибман. Сен кетиб қолсанг, мен бу уйда кимни деб тураман? Қани бундоқ тур, ўрин-бошни ечай.

— Мен дарров қайтиб келаман. Бораману қайтаман,— деди Жалпа бўҳчанинг устида туриб.

— Кечирасиз, хоним, мени авраёлмайсиз,— жавоб берди Рамо бўҳчани ечар экан.— У ёқда сиз ўртоқларингиз билан кайф-сафо қилиб юрасиз. Бу ёқда менинг ҳолим нима кечади? Бу уйда мен қандай қилиб тураман?

— Сиз менинг тайёрлаб қўйган ўрин-бошимни ечиб ташладингиз. Бўлмаса маза қилиб уйга етиб олган бўлардим. Эркаклар жуда жодугар бўлади, деб Шаҳзодий тўғри айтган экан. Мен қаттиқ аҳд қилиб ўтирув-

дим: агар осмон узилиб ерга тушса ҳам кетаман, деб ўйлаб, қўйган эдим. Лекин сиз бирпасда ҳамма режамни йўққа чиқардингиз. Бўлмаса сиз эртага албатта хат ёзинг. Энди ўз уддамиздан ўзимиз чиқмасак иш битмайди.

— Эртага эмас, ҳозироқ анови уйга кириб уч-тўртта одамга хат ёзганим бўлсин,— жавоб берди Рамо ҳовлиқиб.

— Шошмай туринг. Мен сизга битта пон қилиб берай.

Рамо хотини тайёрлаб берган понни оғзига солди-да, пастига тушиб кетди. Эркаклар хонасига кириб, хат ёзишга ўтирди. Лекин бир нарсани ўйлаб турди-да, ўрнидан туриб, аллақаяёққа чиқиб кетди. Хотинлар нози эркакларни не кўйларга солмайди!

9- б о б

Рамонинг танишларидан бири Рамеш бобу муниципалитетда бўлим мудирини бўлиб ишларди. Ёши қирқдан ошган бўлишига қарамай, жуда шўх-қувноқ одам эди. Бир шахмат ўйнагани ўтирса тонг отдириб юборарди, идора ҳам эсидан чиқиб кетарди. Унинг таянадиган ҳеч кими йўқ эди. Хотини ёшлигида ўлиб кетиб, бошқа уйланмаган эди. Сўққабош бечора кўнгил очмай нима қилсин. Хоҳласа жарақ-жарақ пул ишлаб, катта-катта харж қилиш қўлидан келарди. Лекин пора деган нарсдан қаттиқ ҳазар қиларди. Рамони ўлгудай яхши кўрарди. Ахир у билан тонг отгунча шахмат ўйнагани худди шундай бир бекорчи керак эди-да. Лекин мана неча кунлардан бери Рамо қорасини кўрсатмасди. Бечора Рамеш бобу шахмат ўйнашдан маҳрум бўлиб жуда аҳволи танг эди. Ахир қачонгача газета ўқийди. Рамо икки-уч марта келишга келди-ку, лекин шахмат ўйнагани ўтирмади. Рамеш бобу доналарни териб қўйди, уни ўтир, ўтир, деб зўрлади. Бироқ у ҳеч унамади. Рамо энди шахмат ўйнаб нима қилади? Уйда жонон хотини ўтирган бўлса. Ушанинг жамолини томоша қилиш ўрнига, аллақандай бир чол билан шахмат ўйнаб ўтирадим. Рамеш бобу бир неча бор Рамони чақиртирай, деб ўйлади. Лекин, барибир келмайди, деб фикридан қайтди. Нима қилсин? Кинога борсинми? Бир бало қилиб вақтни ўтка-

зиш керак-ку. У кинони учалик хуш кўрмасди. Бироқ шу пайтда кўнгил ёзиш учун кинодан бошқа ҳеч нарса миясига келмади. Қийиниб, энди чиқиб кетмоқчи бўлиб турувдики, Рамо кириб келди. Рамеш бобу уни кўриши билан худди копток юмалагандек югуриб борди-да, Рамони маҳкам қўлидан ушлаб олди.

— Э, келсинлар, келсинлар, бобу Рамонат соҳиб Баҳодур!— деди у ўзида йўқ хурсанд бўлиб.— Бу чол бечорани бутунлай унутиб юбординг-ку. Ҳа, биродар, сен энди келармидинг. Суйганинг билан қиладиган кайф сафоларинг қаерда-ю, бу уй қаерда! Хўш, ўғридан дарак топдингми?

— Қаёқда.

— Полицияга хабар қилмай, жуда тўғри қилибсан. Бўлмаса юз-икки юзга яна тушардинг. Келин жуда хафа бўлгандир, а?

— Асти сўраманг,— деди Рамонат.— Ушандан бери туз тотмай қўйган. Менинг ҳам она сутим оғзимга келиб кетди. Бирор ёққа бош олиб чиқиб кетсаммикин, деб ҳам ўйлайман. Дадамларнинг бўлса дунёни сув олса, тўпиқларига чиқмайди.

— Отангда Қоруннинг хазинаси бор деб ўйлайсанми? Мана, кечагина тўрт-беш мингни сарф қилди. Энди яна бошқатдан зар-зевар олиб беришга пул қаёқда. Кел, яна ўн беш-йигирма минг бу ёқда бор дейлик. Ахир олдиларида яна қўшалоқ ўғиллари турипти. Маош билан бир иш қилиб бўладими. Эллик рупия қаёғига етсин.

— Жуда қийин аҳволга тушиб қолдим,— деди Рамонат.— Энди бирор ерга кирмасам, бўлмайдиганга ўхшайди. Уйнаб-кулиб, ейдиганимни еб, киядиганимни кийиб юрган эдим-да! Бирдан олахуржун бўйинга тушди-қолди. Энди бирор жойдан иш топилармикан, а?

Рамеш бобу тоқчадан шахматни олаётиб, деди:

— Кел, олдин мана буни бир ўйнайлик. Бу ёғини кейин ўйлаймиз. Сен ўйлагандек осон эмас бу. Манман деганлар саргардон бўлиб юрипти.

— Ҳозир юрагимга қил ҳам сиғмаяпти,— жавоб берди Рамо.— Шу нарса ҳал бўлмагунча ичим ёришмайди.

— Э, келсанг-чи. Бундоқ ўтиргин,— деди Рамеш бобу шахмат доналарини терар экан.— Бир қўл ўйнайлик. Кейин майли, ўйлаб кўрамиз. Сендан нима кетди.

— Ҳеч кўнглимга сиғмайди. Соч олдиришим билан дўл ёғишини билганимда, уйланишни бир умр оғзимга олмаган бўлардим-а!

— Э, келсанг-чи. Икки-учта юрсанг бўлди, қизиқиб кетасан. Мияга бундоқ дам бериш ҳам керак-да.

Уйин бошланди. Бир печа оддий юришлардан кейин Рамеш бобу Рамонинг руhini олиб қўйди.

— Э-э, чатоқ бўлди! Янглишдим.

Рамеш бобу кайф қилганидақ кўзлари сузилиб, чеҳрасига қизил югурди. Шахмат унга худди ичкиликдек таъсир қиларди.

— Бошланиши ёмон бўлмади,— деди у хурсанд бўлиб.— Мен сенга бир жойни мўлжаллаяпман. Бироқ ойлиги жуда кам, атиги ўттиз рупия. Анави қизил соқол Хон соҳиб бор-ку, ўша ишни ҳеч жойига қўёлмайди. Бир печа марта олдимга чақириб, айтдим. Майли, қўлидан келганича ишлайверсин-чи, ахир бола-чақаси бор, деб қўйиб қўювдим. Энди ўзининг ҳам кўнгли йўқ. Менга жавоб беринг, деб бир неча марта айтди. У жой сенга-ку муносиб эмас. Лекин ишлайвераман десанг, майли, ишлайвер.— Шуларни гапириб туриб у Рамонинг филини ҳам уриб олди. Рамо филни қайтариб олишга ҳаракат қиларкан, деди:

— Сиз мени гапга чалғитиб қўйиб, доналаримни олиб қўяяпсиз. Қандай қилиб урдингиз? Олинг филимни бу ёққа.

— Ҳой, биродар, номардлик қилма,— деди унга жавобан Рамеш.— Мен сенинг филингни зўрлик билан тортиб олганим йўқ. Хўш, нима дейсан, ўша жойда ишлайверасанми?

— Ойлиги бор-йўғи ўттиз рупия бўлса...

— Ҳа, камликка кам. Лекин кейинчалик ошиши мумкин. Менга қолса, хўп деявер.

— Майли, сиз нима десангиз, шу-да.

— Ўзи ёғлиқ жой. Анави одам шу жойда ишлаб туриб ўғилларини ўқитиб одам қилиб олди. Қизларини яхши-яхши жойларга узатиб олди. Лекин сал мияни ишлатишга тўғри келади.

— Даромад ўз йўлига. Поранинг оқибати ёмон бўлади.

— Ёмонликка, ҳа, ёмон. Бироқ бола-чақали одамга қийин-да. Ўттиз рупия билан тирикчилик қилиб бўладими? Мен ёлғиз одамман. Менга юз эллик рупиянинг

Ўзи етиб ортади. Лекин биров жўжабирдай жон бўлса, ўқитадиган ўғиллари, узатадиган қизлари бўлса, у бечора нима қилади? Кичкина-кичкина хизматчиларнинг оладиган маоши ўзига бемалол етадиган бўлмагунча поражўрлик йўқолмайди. Ахир обиёвгон, сут, қатиқ, ёғ деган нарсалар ҳаммага ҳам керак. Шундоқ бўлгандан кейин, нега биров ўттиз рупия олиши керагу биров уч юз рупия олиши керак.

Рамо фарзинини ҳам олдириб қўйди. Рамеш бобу қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Рамонинг жаҳли чиқиб кетди.

— Ўйнайдиган бўлсангиз, жимгина ўйнанг. Бўлмаса мен кетдим,— деди у қизишиб.— Мени гапга чалғитиб ҳамма доналаримни шипириб олдингиз.

— Хўп, тақсир, тавба қилдик. Энди гапирсам, тилимни суғуриб оласан. Мана, шоҳ! Эртагаёқ аризани бергин. Худо хоҳласа, шу жой сенга насиб қилади. Бироқ ишга жойлашган кунинг мен билан тонг отгунча шахмат суришасан.

— Икки марта мот бўлсангиз, йиғлаб юборасиз-ку.

— Э-э, мени мот қиладиган давринг ўтиб кетди. Менинг ҳам омадим келиб қолган. Мен шунақа куф-суфларни ўрганиб олганманки, мени биров мот қилиб кўрсин-чи. Яна шоҳ!

— Яна битта ўйнаб, сизни мот қилиб кетай, деб турибману лекин алламаҳал бўп қолди-да,— деди Рамонат.

— Вақт ҳали эрта. Соат энди тўққиз бўлди. Ўйнайвер. Бир хумордан чиқ сен ҳам. Мана. Шоҳ! Мот бўлдинг.

— Хўп, эртага қолди. Эртага кўзимни юмиб беш карра мот қилмасам, ўшанда айтасиз.

— Эй, қўйсанг-чи!— деди Рамеш бобу унинг жигига тегиб.— Сенми мени мот қиладиган? Кучинг етса, ҳозир кўрсат.

— Хўп, келинг, кўрсатганим бўлсин. Лекин шарт шу: беш марта ўйнаймиз. Ками йўқ.

— Беш эмас, ўнта ўйна, қароғим. Тун ўзимизники. Юр, аввал бир овқатланиб олайлик. Кейин бемалол ўтириб ўйнайверамиз. Ё одам юбориб, уйингдагиларга айтиб қўяйми, бугун шу ерда ётиб қоладилар, деб, тагин хавотир олиб ўтиришмасин!

Иккови овқатланиб бўлиб, яна дона суришга тушиш-

ди. Биринчи ўйин соат ўн бирда тугади. Рамеш бобу ютди. Иккинчи ўйинда ҳам унинг қўли баланд келди. Учинчи ўйин тугаганда соат икки бўлган эди.

— Жуда уйқум келди,— деди Рамо.

— Муздай сув бор. Юзингни чайиб ол. Барибир беш ўйин ўйнамагунча ётиш йўқ.

Рамеш бобу бугун чинакам омади келиб турганига ишонч ҳосил қилган эди. Рамони кетма-кет уч марта мот қилиш осон гап эмасди. Ҳозир у, нечта ўйин бўлишидан қатъи назар, ҳаммасида ютиб чиқаман, деб ўйлади. Бироқ тўртинчи ўйинда енгилиб қолди-ю, ҳалиги ишонч дарз кетди. Яна енгилиб қолишдан қўрқиб, баҳона қилишга тушди:

— Энди ухласак ҳам бўлади.

Бироқ Рамонат эътироз билдирди:

— Нега? Беш гал ўйнамоқчи эдик-ку?

— Эртага ахир идорага ҳам бориш керак.

Рамонат ортиқ қистамади. Иккови ётиб ухлашди.

Одатда Рамо саккиздан эрта турмасди. Лекин бугун нақ тунги соат учда ётган эди. Энди чошгоҳгача ухласа ҳам ҳақи бор. Рамеш ҳар кунги одати бўйича соат бешда туриб олди. Ювиниб-таранди, ибодат қилди, кейин очиқ ҳавода айлангани чиқиб кетди-да, соат саккизда қайтиб келди. Рамо ҳамон маст уйқуда эди. Охири соат саккиз яримда Рамеш бобу уни уйғотди.

— Бекор уйғотдингиз,— хафа бўлди Рамо.— Жуда мириқиб ухлаётувдим.

— Ия, бориб аризангни берасанми ахир ё йўқми?

— Ўзингиз бериб қўя қолинг.

— Ҳа-ҳа. Хўжайин чақирсалар ҳам мен ўзим кираманми?

— Уф, билганингизни қилинг. Мен ухлайман.

Рамо гна ётиб олди. Рамеш бобу нонушта қилди, Кийиниб, идорага отланди. Шу пайт Рамонат сапчиб ўрнидан турди-да, кўзларини ишқалаб, деди:

— Мен ҳам бораман.

— Ана ҳолос! Юз-қўлингни ювиб олсанг-чи, барака топкур!

— Сиз кетиб қоляпсиз-ку.

— Йўқ,— деди Рамеш бобу соатига қараб,— ҳали ўн беш-йигирма минут вақтим бор. Тезроқ бўл.

— Мен тайёрман. У ёқдан қайтиб келиб нонушта қиларман.

— Айтдим-ку ҳали ярим соат вақтим бор, деб.

Рамо бир минутда юз-қўлини ювди, беш минутда нонушта қилиб олди ва шоша-пиша Рамеш бобу билан идорага кетди. Йўлда Рамеш бобу кулимсираб сўради:

— Уйга нима деб борасан? Бирор баҳона топдингми?

— Рамеш бобу қўярда-қўймай олиб қолдилар, дейман.

— Қўй-э! Мен балога қоламан-ку. Ундан кейин меникига ҳеч юбормай қўяди.

— Унақа хотин қули эмасман,— деди Рамо қатъий.— Ҳа, айтмоқчи, мен ўзим аризани олиб хўжайиннинг олдига кирмайманми ё?..

— Бўлмаса-чи? Нима, олма пишиб, ўзи оғзимга тушади, деб ўйловдингми? Ҳали ойлаб югуриш керак бўлади. Ойлаб! Ҳали ўн беш-йигирма одамни ўртага соласан, эртаю кеч эшик тагида сарғайиб турасан. Иш топиш осон деб ўйлайсанми?

— Унда мен кечдим бунақа ишдан. Уялмай аризани кўтариб кирганим етмай, тагин хушомад ҳам қиламанми. Илгари биров кларкман, деса кулардим. Энди ўша ўзимнинг бошимга тушиб турипти. Тагин хўжайин уришиб-пуришиб ўтирмасмикин?

— Ҳў, нимасини айтасан. Хўжайин жуда уришади. Одамлар унинг олдига дағ-дағ титрайди,— деди Рамеш бобу уни қўрқитиб.

— Унда мен кетдим,— деди Рамо унинг гапига ишониб,— менинг бунақага ҳеч тобим йўқ.

— Аввалига ҳамма шунақа қўрқади. Лекин бора-бора ўрганиб қолади. Сен нарёги қалай бўларкин деб юрагинг ёрилаётгандир? Мен ишга кирганимда худди сендай эдим. Уйланганимга уч ойгина бўлувди. Хўжайиннинг ҳузурига биринчи кирадиган куним худди ўлимга кетаётгандек шунақанги қўрққанманки, асти қўяверасан. Аммо сен ҳеч нарсадан қўрқмасанг бўлади. Ҳаммасини ўзим тўғрилаб бераман.

— Ишлаётганингизга йигирма йилдан ошгандир ўзингиз?

— Роппа-роса йигирма беш йил бўлди, тақсир! Хотиним вафот этганига йигирма йил бўлгандир. Энди ишга кирганимда бор-йўғи ўн рупия маош олардим.

— Нега бошқа уйланмадингиз? Ёшингиз йигирма бешдан ортиқ бўлмаса керак ўшанда?

— Ҳолва еб ўрганган одам шиннини қандай қилиб ейди,— жавоб берди Рамеш бобу кулиб.— Кўнгилда бировга муҳаббат бўлса, бошқага ўрин қолмайди. Онт ичиб айтаман, шунча йилдан бери ёлғиз яшаб келяпман, лекин биронтасига қайрилиб қараган бўлсам, ҳар нарса бўлай. Энди-ку қариб қолдим. Қанча сулувларни кўрдим. Неча марта одамлар уйлангин деб қистади, бироқ шу нарсани ҳеч хоҳламадим. Уша биринчи муҳаббатнинг ширин хотиралари менга олам-олам лаззат бағишлайди.

Шундай гаплашиб иккаласи идорага етиб келишди.

10- б о б

Рамо идорадан уйга қайтганда соат тўртлар эди. У ҳали идорадан чиқмасданоқ осмонни қоп-қора булут бурқаб, ёмғир ана тўкаман-мана тўкаман деб турарди. Лекин Рамо тезроқ уйга етиб олай дерди. Кўчага чиқарчиқмас шаррос ёмғир қуйиб юборди. Бирпасда ҳамма ёғи ивиб кетди. Шунда ҳам тўхташни хаёлига келтирмади. У иш топди. Бу хушxabар олдида жала кўзга кўринадими! Маоши ўттиз рупия бўлса ҳам, лекин жой ёғлиқ эди. У неча ойлик маошини жамласа, хотинига чандаңхор олиб бериши мумкин — шуни кўнгилда ҳисоблаб қўйган эди. Агар ойига эллик-олтмиш рупиядан жамғариб борса ҳам, беш йилда Жалпани зар-зеварга кўмиб юборади. Қайси бир зевар неча пул туради — буни ҳам у хомчўт қилиб қўйган эди. Уйга келгач, кийини ҳам ечмасдан шалоп-шулуп қилиб Жалпанинг хонасига кирди.

Жалпа уни кўриши билан сўради:

— Ие! Ивиб қаёқларда юрибсиз? Кечаси қаёқларда қолиб кетдингиз?

— Шу иш қидириб сарсонман-да,— лоқайдгина жавоб берди Рамо.— Ҳозир ҳам тўғри идорадан келяпмай. Муниципалитет идорасидан бир иш топдим.

Жалпанинг севинчдан чеҳраси ёришиб кетди.

— Ростданми? Ойлиги қанча?

Рамо тўғриси айтишга ийманди. Ўттиз рупия деса худди ўзини камситган бўлади. Хотинининг олдида эр ўз обрўйини сақлашга ҳаракат қилади.

— Ҳозирча қирқ рупия,— деди у,— бироқ тезда ошади. Ёғлиқ жой.

Жалпа ундан бир қадар юқори лавозимни кутган эди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб деди:

— Қирқ рупия нима бўлади? Ҳеч бўлмаса етмиш рупия бўлганда ҳам...

— Юз рупиялик иш ҳам топиларди. Бироқ бу ишнинг обрўси катта. Кейин тинчгина. Эллик-олтмиш рупия усгидан келиб туради.

— Пора оласиз, шундайми? Қамбағал-бечораларни хонавайрон қиласиз.

Рамо кулиб жавоб берди:

— Йўқ, жоним. У ер ғариб-бечораларни хонавайрон қиладиган жой эмас. Катта-катта бойлар ўзи икки қўллаб олиб келиб беради. Яна қуллуқ ҳам қилади. Истасам, уларнинг ҳар бирини идорада кун бўйи сарғайтириб қўйишим мумкин. Бойларнинг ҳар бир дақиқаси тиллога баробар. Ишини тезроқ битказиш учун улар кушомад ҳам қилади, пора ҳам беради.

Жалпа кўнгли жойига тушиб деди:

— Ундай бўлса яхши. Ғариб-бечораларнинг ишини шундоқ ҳеч нарса олмай битказиб бераверинг.

— Бўлмасам-чи.

— Ойимга айтмадингизми?— сўради Жалпа.— Бориб, айтинг. Худога шукур, бу уйда мен ҳам энди озгина ҳақ-ҳуқуқли бўлиб қолибман. Мени энг суюнтирадиган нарса шу.

— Ҳа, бориб айтаман. Лекин уларга маошни йигирма рупия дейман.

— Ҳа, ҳа,— Жалпа қувониб кетди.— Йигирма ҳам эмас, ўн беш дея қолинг. Ортиқча даромадни гапириб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ. Даромадингиздан энг аввал менга чанданҳор олиб берасиз.

Шу аснода почталъон чақириб қолди. Рамо эшикка чиқиб қараса, унинг номига Диндаёлдан бир посилка келибди. Рамо севинчи ичига сиғмай, посилкани уйга олиб кирди-да, Жалпанинг қўлига тутқазиб деди:

— Уйингдан келибди. Очиб қара-чи, нима экан.

Рамо шоша-пиша қайчи билан посилкани очди. Ундан бир эман қутича чиқди. Қутичада битта чанданҳор бор эди. Рамо уни қўлига олиб қаради ва кулиб деди:

— Оҳинг худога етибди. Яхши нарсага ўхшайди.

Жалпа лоқайд оҳангда деди:

— Ойим нима қиларканлар юбориб. Бу ўзлари тақиб юрган буюмлари-ку. Мен буни сира ҳам олмайман. Почта ёпилмаган бўлса, қайтариб юборинг.

Рамо таажжубланди:

— Нега ундай дейсан. Хафа бўлмайдиларми?

Жалпа бурнини жийриб жавоб берди:

— Зорманми шунга? Худо ҳар кимнинг ўзига берсин. Уларсиз ҳам куним ўтаверади. Келиб-келиб энди ичлари ачибди-да менга. Мен уйдан хайрлашиб чиққанда ичлари ачимаган эди-ку? Зеварлари ўзларига сийлов. Менга бировнинг садақаси керак эмас. Ҳозир уларнинг айни ясан-тусан қилиб юрадиган пайтлари. Ёмон кўриниб нима қиламан? Сиз омон бўлсангиз, зарзевар ҳали жуда кўп олиб берасиз. Жалпа онасининг зеварларига зор эмас, шунги бир билиб қўйсинлар.

Рамо уни юпатиб деди:

— Менимча сен бу зеварни олиб қолаверганинг маъқул, ахир у киши қаттиқ хафа бўладилар. Хайрлашув чоғида бермаган бўлсалар, тўғри қилганлар. Бўлмаса бу ҳам анавилар билан бирга кетарди.

— Олмайман дедимми, олмайман.

— Нега?

— Бу менинг ишим.

— Ахир бирор сабаби бордир?

Жалпа томоғидаги ёшни ютиб, деди:

— Сабаби шуки, ойим буни чин дилдан бераётганлари йўқ. Буни юбораётиб йиғлаган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Қайтиб борса, бошлари кўкка етади. Мени айтди дерсиз. Берувчининг кўнглига қараш керак. Чин кўнгилдан арзимагангина бир узук берганларида ҳам, менинг бошим осмонга етарди. Оғриниб, эл-халқдан уялиб бергандан кўра, бермагани яхши. Садақани фақат гадейлар олади. Мен садақа олмайман. Ўз онамдан ҳам олмайман.

Жалпанинг онасига бу кекини кўриб, Рамо бошқа ҳеч нарса деёлмади. Кек олдида ҳар қандай асос-исбот уч пул. Рамо тақинчоқни қўлига олди ва чорпоядан туншаркан, деди:

— Ҳеч бўлмаса ойим билан дадамга кўрсатай. Ушаларга ҳам бир айтиб кўрайлик-чи, нима дейишаркин.

Жалпа унинг қўлидан зеварни тортиб олди.

— Улар менга ким бўптики, мен улардан сўраб ўтираман,— деди у зарда билан.— Бир ҳовлида турсак

турибмиз-да. Улар мени назар-писанд қилмагач, мен ҳам уларни назаримга илмайман.

Шундай деб у зеварни ҳалиги қутичага солиб қўйди ва қутичани латтага ўраб, тика бошлади. Рамо яна қўрқа-писа, деди:

— Шошиб нима қиласан. Беш-ўн кундан кейин жўчатилар. Уят бўлади.

Бунга жавобан Жалпа ғазаб тўла кўзларини эрига қадаб, деди:

— То шуни қайтариб юбормагунингизча кўнглим тинчимайди. Юрагимга тикандек ботгани-ботган. Бирпас шошманг, ҳозир тикиб бўламан. Дарҳол обориб жўнатасиз.

Бир зумда посилка тайёр бўлди ва Рамо уни кўтариб хомуш пастга тушиб кетди.

11-боб

Даёнат Рамонинг ишга жойлашганини эшитиб жуда суюнди. Ўйлаши биланоқ шунчалик тез ақли кирди деб ота хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Яхши иш топибсан,— деди у ўглига,— ҳалол ишласанг, ҳадемай кўтарилиб кетасан. Сенга бирдан-бир насиҳатим шуки, тамагир бўлма.

Рамо, насиҳатингиз ўзингизга, мен сизнинг насиҳатингизга муҳтож эмасман, деб тўғри отасининг юзига айтмоқчи бўлди-ю, бироқ юзи чидамади.

— Бу жойнинг маоши ўттиз рупия эди-ку,— деди Даёнат.— Нега сенга келганда йигирма рупия бўлиб қолипти?

— Янги одамга дарров тўла маош берармиди?— жавоб берди Рамо.— Бир йил-ярим йилдан кейин ошиб қолар. Иши оғир экан.

— Сен ёшсан, ишдан қўрқмаслигинг керак.

Рамо эртаси кунни ўзига янги костюм-шим тиктирди ва ўшанга яраша яна анча буюмлар олди. Қайнатаси берган пулдан бир қисмини олиб қўйган эди. Уч-тўртта ўртоғидан яна қарз олди. У ҳақиқий жаноб қиёфасига кириб, бутун идорани оғзига қаратмоқчи эди. Ҳеч ким ундан, «ойлигинг қанча?» деб сўрамайди. Бой-савдогарлар унинг савлатидан ҳуркиб туради. Савлатга қараб давлатнинг келишини у жуда яхши биларди. Кўчадаги

қоровулга бир пайса тутқазсангиз, шунинг ўзи кифоя. Менинг бирор полиция амалдорига бир пайса тутқазишим ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Кўчада юрган оддий гадойга сариқ чақани ҳам ўйлаб берамиз. Лекин сариқ шойига бурканиб олган авлиёга бир рупияни ҳам минг хижолат билан узатамиз. Савлат билан садақа бир-бири билан азалдан дўст.

Индинига Рамо костюм-шим ва бошига шляпасини кийиб кўчага чиққанда, унинг бир савлатига ўн савлат қўшилди. Чапросийлар етти букилиб таъзим қиларди. Рамеш бобуга учрашиб, ишни қабул қилиб олгани идорага келди. Қараса, эшик олдидаги айвонда титиғи чиққан эски шолча устида кексароққина бир киши қайд дафтарларини ёйиб ўтирибди. Савдогарлар уни чор атрофидан қуршаган. Ташқарида ҳар хил арава, галтак аравалар тирбанд. Ҳар ким ўз ишини тезроқ битиришга ошиқарди. Ҳожатмандлар бир-бири билан ёйжиллашган, чапросийлар кулган. Ҳеч тартиб-интизом деган нарсаси йўқ. Ҳалиги ифлос, титилиб кетган шолчага ўтириш Рамога ҳақоратдай туюлди. У тўғри Рамеш бобунинг олдида кириб деди:

— Мени ҳам шу ифлос шолчага ўтқизмоқчимисиз? Бир кичкинагина стол билан бир нечта курси юборинг. Кейин чапросийларга айтинг, одамларни менинг олдимга навбат билан битта-битта қўйишсин.

Рамеш бобу кулиб қўйди-да, унинг айтганларини бажо келтирди. Рамо гердаиб курсига ўтирди. Ҳалиги кекса хизматчи унинг бу гердаишини кўриб кулди. «Ҳали ёш, ўзини кўрсатмоқчи» — деб қўйди ичида у. У ишни Рамога топширди. Топширадиган нима ҳам бор эди. Бугунги тушган даромаднинг ҳисобини берарди, холос. Арзигудек бошқа ҳеч нарсаси йўқ эди. Нима-нимадан қанчадан солиқ олинади — бунинг алоҳида рўйхати бор эди. Рамо ярим соатдаёқ ўз ишининг сир-асрорини тушуниб олди. Кекса мунши жий гарчанд ишдан ўз ихтиёри билан бўшаётган бўлса ҳам, кетаётиб кўнгли жуда вайрон бўлди. У ўттиз йил мутгасил шу жойда ишлади. Шу иш орқасидан талай мол-мулк ва обрў ортирди. Хафа бўлмай бўладими? Қайд дафтарини топшириб, хайрлашар экан, Рамо уни кузатиб пастки зинага ча бирга келди. Котиб бунчалик ҳурматдан терисига сиғмай кетди. Жилмайиб деди:

— Ҳар бир квитанцияга бир анна олиш қондаси

бор. Халқ жон-жон деб беради. Сиз бадавлат одамсиз. Лекин қондани бузманг. Қонда деган нарса бир бузилдими, унинг қайта жойига келиши қийин. Шу бир аннада чоракорларнинг ҳам ҳақи бор. Олдинги хўжайинимиз ойига йигирма беш рупия олиб турарди. Лекин бу киши сариқ чақа ҳам олмайдилар.

— Ифлос иш экан,— деди Рамо жиркангандек бўлиб.— Мен тоза ишламоқчиман.

Чол кулиб деди:

— Ҳозирча ифлосга ўхшаб кўринади-ю, кейин мазасига жуда ўрганиб қоласиз.

Уни кузатиб қўйиб, Рамо ўз жойига келиб ўтирди ва бир чапросийга амр қилди:

— Мана бу одамларга айт, айвондан пастга тушишини. Навбати билан битта-битта олдимга келсин. Бир қогозга ҳаммасининг исмини тартиб билан ёзиб ол.

Икки соатдан бери турган бир баққол жуда хурсанд бўлиб деди:

— Ҳа, тақсир, иш деган мана бундай бўпти!

— Ким олдин келган бўлса, ўша менинг олдимга биринчи киради,— давом этди Рамо.— Қолганлар навбати келгунча ташқарида кутиб туради. Энг кейин келганлар зўравонлик билан олдинга ўтиб, олдингилар анграйиб қараб қола бермасин.

— Ҳа, бобужий, иш деган бундай бўпти,— деди бараварига бир неча дўкондор.— Ур-тўполон бўлса, вақт кетади холос.

Рамонинг эътибор қозониши учун шу тадбирнинг ўзи етарли эди. Биринчи кунданоқ у халқ оғзига тушиб кетди. Қатта бир колледж профессори ҳам умр бўйи бушчалик ҳурматга сазовор бўла олмаса керак. Уч-тўрт кун ичида идоранинг бутун пасту баланди Рамога маълуум бўлиб қолди. У пул ишлашнинг шундай йўлларини топдики, булар кекса хизматчининг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Молни тортиш, ўлчаш, санаш ва сифатини текшириш баҳонаси билан жуда кўп пул ишласа бўларкан. Дўкондорлар шулардан минг-минг рупия ёйди. Рамо ҳам ўшалардан бир рупия олса олибди-да. Шундан ҳам ярим анна чапросийларга. Лекин бир рупия фойдага Рамо қаноат ҳосил қила оладими? Молларни ўлчаш ва сифатини текширишда қонун-қоидага мувофиқ қаттиқ турса у ҳам бойлик, ҳам обрў — ҳар иккаласини топиши мумкин. Шундай

қулай вазиятни қўлдан бой бериб бўладими? Тагин хўжайин унинг қадрдон дўсти бўлса. Рамеш бобу бу янги ходимнинг уddaбуролигига тан берди. Унинг елкасига қоқиб, деди:

— Қонун-қондадан ташқари чиқмай нима қилсанг, қилавер. Сенга ҳеч ким ҳеч нарса демайди.

Рамонинг даромади тез оша бошлади. Даромад билан бирга унинг обрўи ҳам орта борди. Идорадаги бобуларнинг кўнгли сигарет, пон, чой ёки қаҳва тусаб қолса, дарров Рамонинг олдига югуриб келишарди. Гўё Рамо сахий Ганга-ю, ҳамма унда бемалол қўлини ювиши мумкин. Бутун идора Рамони таъриф қила бошлади. «Пул нималигини билмайди. Феълининг кенглигини қаранг! Отасига раҳмат! Дили билан тили бир. Одамгарчилик шунча бўлади-да!»— дерди ҳамма.

Бобуларки шундай дегач, чапросийлар билан муҳаррирларни қўяверасиз. Рамо бўлмаса бу бечораларнинг ҳоли хароб эди. Буларнинг фақат даромади ошмади, обрўси ҳам ошиб кетди. Илгари кучлари фақат аравакашларгагина етарди. Энди катта-катта дўкондорларни ҳам ёқасидан ушлаб, пастга тушириб юборадиган бўлиб қолган эди. Рамонатнинг айтгани айтган, дегани деган бўлиб қолди.

Аммо Жалпанинг бирорта орзуси рўёбга чиқмай турарди. Нагпанчамий¹ куни маҳалланинг бир неча қизлари Жалпа билан бирга ўйин-кулги қилгани келишди, бироқ Жалпа ўз хонасидан ташқарига чиқмади. Бҳодун ойида Жанматмий байрами бўлди. Қўшни ҳовлида бир сетҳ яшарди. Ушаларникида тантаналар роса авжига чиқди. Улар Жалпа билан қайнарасини ҳам чақиришди. Жогешварий борди-ю, Жалпа боришдан бош тортди. Уч ой ичида у бирор марта эрига зевар ҳақида оғиз очмади. Мана шу танҳоликдан унинг кўнгли таскин-тасалли топарди. Ундан ҳам яхши бир эрмак, Рамо аллақаёқдан кўтариб келган бир эски альбом эди. Унда турли-туман чиройли тақинчоқларнинг расми бор эди. Ҳар бир расм тагига унинг баҳоси ҳам ёзиб қўйилган эди. Жалпа ёлғиз қолганида ўша альбомни мароқ билан томоша қиларди. Рамони кўриши билан альбомни дарров яширарди Дилидаги эзгу орзусини фош қилиб, кулги бўлишни истамасди.

¹ Нагпанчамий — илонларга бағишланган диний байрам.

Рамо тун ярмидан оққанда қайтиб келса, Жалпа чорнояда чўзилиб ётибди.

— Жуда яхши қўшиқлар бўляпти. Нега сен бормадинг? Бекор қилибсан,— деди у кулиб.

Жалпа юзини тескари ўгириб олди, ҳеч нарса деб жавоб бермади.

— Бу ерда бир ўзинг ётавериб сиқилмадингми?— деди яна Рамо.

Жалпа кескин оҳангда деди:

— Бекор қилибсан, дейсиз. Мен бўлсам, яхши қилдим, дейман. Борсам, ўзингизнинг обрўйингиз тўкиларди.

Жалпа эридан гинахонлик қилмоқчи эди. Лекин Рамонинг ҳалиги гапи унинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди ва у аламига чидамай эрини узиб олди. Бу аламнинг яна бир боиси уни ёлғиз ташлаб, ҳамма байрамга чиқиб кетгани эди. Ушаларнинг юрагида заррача раҳмшафқат бўлганда, буни ёлғиз ташлаб чиқиб кетмасди.

Рамо хижолат тортиб деди:

— Ҳеч кимнинг обрўси тўкилмасди. Уйнимизга ўғри тушганини ҳамма билади. Кейин бу замонда уч-тўрт минг рупияга зар-зевар сотиб олиш ҳазил гап эмас.

«Ўғри» сўзини тилга ола туриб Рамонинг юраги дук-дук уриб кетди. Жалпа эрига бир ўқрайиб қараб қўйди, лекин ҳеч нарса демай қўя қолди. Чунки яна бир нарса деса жанжал чиқиш хавфи бор эди. Рамо унинг бу қарашидан, ўғрилик сири унга маълум экан, лекин айтолмаяпти, деб ўйлади. Воқеа рўй берган кечаси Жалпа кўрган тушни ҳам эслади. Ҳалиги нигоҳ ўқ сингари унинг қалбини тешиб кетай деди. «Балки менга шундай туюяндир,— деб ўйлади у.— Бунинг ўқрайиб қараши фақат жаҳл аломатидир. Лекин бу нега индамайди? Нега жим бўлиб қолди?» Жалпанинг индамай ўтиришидан Рамонинг тоқати тоқ бўлди. Кўнглидаги ваҳимадан қутулиш ва Жалпанинг қўйнига қўл солиб кўриш учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Тахтиравондан тушишинг билан шу балоларга дучор бўлишинг кимнинг хаёлига келибди дейсан.

Жалпа кўзларида ёш қалқиб, деди:

— Мен сизга зевар олиб беринг, деб йиғлаётганим йўқ. Пешақамга нима ёзилган бўлса, ўша бўлди. Бундан кейин ҳам ёзилгани бўлади. Зар-зевар тақмасам куним ўтмайдами?

Бу гап Рамонинг дилидаги ваҳимага барҳам берди. Бироқ бу гапнинг тагида аччиқ бир дард-алам бор эди. Рамо буни аниқ сизди. Утган уч ой мобайнида идорадаги амалдорларни сийлашга жуда кўп пул кетиб қолди. Бироқ уларнинг томоғини мойлаб турмаса ҳам бўлмайди. Ҳаммаси унга душман бўлиб қоларди-да, унинг оёғини осмондан келтириш пайига тушарди. Ҳаром пулни одам бир ўзи еб ҳазм қила олмайди. У буни жуда яхши биларди. Ўзи ҳар бир пайсани жуда қадрларди. Қув савдогарлар сингари у фақат фойда унадиган томонигагина пул сарфларди. Хотинига тасалли бериб деди:

— Худо хоҳласа, бир-икки ойнинг ичида бирор нарса олиб бераман.

— Мен зар-зевар деб ўлаётганим йўқ. Мен унақа аёллардан эмасман,— жавоб берди Жалпа,— лекин бировнинг уйига кириш-чиқишга одам уялади. Бу ёғи ҳам бор.

Рамонинг кўнгли афсус-надоматдан ўртаниб кетди. Жалпанинг ҳар бир сўзида чуқур мунг ифодаланиб турарди. Бу чексиз азоб-изтироблар сабабчиси ким? Рамо ўтган уч ой мобайнида бирон марта зеварни тилга олмади. Яхши қилдими? Жалпа уялганидан зеварни оғзига олмаган экан, Рамо унинг кўз ёшини артиш учун, кўнглини олиш учун сукут сақлашдан бўлак чора тополмасмиди? Маҳалла-кўйда ҳар кунни бир уйда байрам бўлиб турибди. Унинг олдига ҳам хотин-халаж кириб-чиқяпти. Қўни-қўшнилар уни ҳам чақиргани чақирган. Бечора Жалпа қачонгача ич-этини еб номус қилиб бировга кўринолмай ўтиради? Уйнаб-кулишни ким хоҳламайди? Қим тутқундай уйда кўмилиб ётишни истайди?! «Фақат мен туфайлигина у шундай азоб-уқубатларга чидаб келяпти. Бирор саррофдан насияга олиб бўлмасмикин?»— ўйлади Рамо. Бир неча йирик-йирик саррофлар билан унинг танишлиги бор эди. Бироқ уларга бу гапни у қандай айтади? Борди-ю, улар «йўқ» деса-чи? Ёки бирор баҳона қилса-чи? Шуларни ўйлаб, у ҳали насияга мол олиш тўғри келмайди, деган қарорга келди. Тағин айтган муддатда пулни тополмаса, бекорга юзи шувут бўлиб қолади, шарманда бўлади. Яхшиси яна уч-тўрт кун сабр қилиш керак. Бирдан Жалпадан сўрай-чи, у нима деркин, деган фикр миясига келди. Унинг ҳам кўнглини билиш керак. У майли деса, бирор

саррофдан насяга буюм олиб келаверади Обрўси тўкилса, тўкилар. Жалпанинг кўнгли ўрнига тушса бўлди. Чунончи у хотинига қараб деди:

— Сен билан бир нарсани гаплашмоқчиман. Айтсам майлими?

Жалпани уйқу босиб турган эди, кўзларини очмасдан жавоб берди:

— Э, ухлайман. Эрталаб эрта туришим керак.

— Сен агар майли десанг,— гапида давом этди Рамо,— мен зеварларни биронта саррофдан насяга олиб келай. Бўлади-ку, а?

Жалпанинг кўзлари очилиб кетди. Қандай золимона савол! Бу ҳам худди уйга келган меҳмондан, сизга овқат олиб келайми, йўқми, деб сўрагандек гап-ку.

Рамо ахир сўраб ўтирмасдан ўз билгича олиб келиб Жалпанинг қўлига бермайдими. Насяга олиб келган бўлса ҳам, нақд пулга олдим, деб туриб олмайдими. Ана шунда Жалпа хурсанд бўларди. Рамо бўлса ундан маслаҳат сўраб ўтирибди-я. Ахир бу ярага туз сепиш билан баробар-ку.

— Мен жуда зевар деб ўлаётганим йўқ,— деб жавоб берди Жалпа эрига лоқайд қараб.

— Йўқ, гап унда эмас. Саррофдан насяга олсақ ҳеч нарса қилмайди. Шундай эмасми? Аста-аста пулни тўлаб қутуламан-да.

Жалпа қатъий оҳангда деди:

— Йўқ. Мени деб қарзга ботиб юрманг. Кераги йўқ. Мен фоҳиша эмасман бировнинг чўнтагини шилиб ўз йўлимга кетаверадиган. Мен сизнинг хасми ҳалолнингизман, бирга яшаб, бирга ўлишим керак. Агар умр бўйи зеварсиз ўтсам ҳам, сизга ҳеч қачон, қарзга буюм олинг, демайман. Аёллар зар-зеварга унчалик ўч бўлмайди. Уйдагиларни азобга солиб зевар тақадиганлар бошқа. Мен унақалардан эмасман. Лекин сиз ҳув бир гал, ишим жуда даромадли, деб айтувдингиз. Мана шу кунгача тузукроқ пул орттирганингизни кўрмайпман. Сабаби нима?

— Пулни-ку анча тўплаб олсам бўлардй,— жавоб берди Рамо.— Лекин даромаднинг ҳаммасини идорадаги амалдорлар еб қўяпти. Ҳаммаси шайтонга ўхшаб елкамга миниб олган. Бу ерда шунча шайтон билан олишар эканман, бу менинг ҳеч хаёлимда йўқ.

— Бўлмаса шошиб нима қиласиз. Аста-секин олаверасиз-да зеварларни.

— Майли, сенинг маслаҳатинг шу бўлса, мен бир ой-ярим ой жим юраман. Энг аввал битта билагузук ясатдириб бераман.

Жалпа қувониб кетди ва деди:

— Ёнингизда ҳали шунча пул йўқ-ку...

— Бу ёғини менга қўйиб бер. Сенга қанақа билагузук ёқади.

Жалпа ўзини тутиб гурулмади. Жавондан зеварлар альбомини олиб, Рамога кўрсата бошлади. Шу топда унда шунчалик қизиқиш ва ҳафсала пайдо бўлган эдики, гўё олдида олтин тўла хум билан заргар турибди-ю, фақат зеварларни танлашгина қолган. У альбомдаги икки хил билагузукни танлади. Иккаласи ҳам жуда чиройли эди. Бироқ Рамо уларнинг нархини кўриб, дами ичига тушиб кетди. Биттаси — бир минг рупия, иккинчиси — саккиз юз рупия!

— Бу ердаги заргарлар, менимча, буларни қилолмаса керак. Шунда ҳам эртага мен бир саррофлардан суриштирай-чи.

Жалпа альбомни ёпа туриб ўкинч оҳангида деди:

— Қачон ёнингизга шунча пул тушаркин? Келинг, бир кун эмас бир кун олиб берарсиз. Зеварсиз ким ўлибди?

Бугунги ўй-ташвишлардан Рамо тун ярмидан оққанча ухломмади. Асл тилла билагузуқлар Жалпанинг момиқ билакларига қандай ярашади! Ширин хаёллар сура-сура, кўзи қандай илинганини билмай қолди у.

17606

Эртасига азонлаб Рамо Рамеш бобунинг уйи томон йўл олди. Уникида ҳам байрам нафаси сезилиб турарди. Рамеш бобунинг-ку бу байрамга унча эътиқоди йўқ эди. Хотини бундай маросимларни асло қанда қилмасди. Суюкли хотини ҳурматига Рамеш бобу ҳар йили барча ирим-сиримларни мунтазам адо этиб келарди.

— Хуш келибсан,— деди у Рамони кўриб.— Кечаси нега келмадинг? Дарвоқе, биздай ғарибларни назарингга илармидинг. Сетҳ жийнинг уйдаги томошани қандай ташлаб келардинг? Жуда-жуда зўр бўлгандир, а?

— Сизникича-ку бўлгани йўқ,— жавоб берди Рамо.— Лекин ҳар йилдагидан дуруст бўлди. Бир неча майда яллачилар, фоҳиша раққоса, ашулачилар келди. Мен-ку дарров қайтиб келдим. Лекин тун бўйи ўйин-кулги тинмабди.

— Сетҳ жий фоҳишаларни яқин йўлатмайман деган эди, бу нима қилгани тагин? Бу аҳмоқлар ҳинду динини кўкка совуради. «Фоҳиша» деган номнинг ўзи ярамас ном. Бунинг устига, ўшалар айни маъбуднинг ҳузурига келиб, ҳунарини кўрсатиб турса, бу нима деган гап ахир. Бу эшакларга қачон ақл киради, ҳайронман.

— Ўша фоҳишалар бўзмаса, маросимга ким ҳам борарди? Ҳамма сизга ўхшаган зоҳид, дарвеш эмас-ку.

— Менга қолса, қонун чиқариб бу аҳмоқона ишларни таг-туги билан йўқ қилардим. Майли, кел, вақтинг бўлса, бир ўтириб ўйнайлик,— таклиф этди Рамеш бобу.

— Ўзим ҳам шунга келдим-да,— мамнун бўлиб деди Рамо.— Лекин бугун мен билан бирга саррофларнинг олдига борасиз. Уч-тўртта йирик-йирик дўкандорлар билан-ку танишлигим бор. Лекин ёнимда сиз ҳам бўлсангиз, яна яхши бўлади.

— Боришга боравераман-а, аммо савдо қилишга ҳеч йўқман-да. Ўшалардан на бирон нарса сотиб олганман, на буюртирганман. Хўш, бирор нарса олмоқчимисан?

— Олиш қаёқда. Шундоқ нарх-навони кўриб келмоқчиман.

— Уйдагилардан гап эшитганга ўхшайсан, а?

— Йўқ, йўқ. У зевар деб оғзига ҳам олмайди. Гоҳида ўзим сўраб қолсам ҳам, йўқ дейди. Лекин мен ўз билгимча бир нарса қилишим керакми, йўқми? Зеварларни ўғри уриб кетгандан буён ҳеч нарса олиб берганим йўқ.

— Пул ишлашнинг йўлини топиб олганга ўхшайсан, а? Минг қилса ҳам бараҳманнинг боласисан-да. Қанча пул тўпладинг?

— Пул қаёқда. Насияга олмоқчиман.

— Тенгак бўлма,— уқдирди Рамеш бобу,— қўлингда нақд пул бўлмаса, бозорга яқин йўлай кўрма. Зар-зевар билан чоллар ёш хотинларнинг кўнглини овлайди. Ахир у бечораларнинг зар-зеварларидан бўлак нимаси бор? Ёшларнинг эса йўриғи бошқа. Мен-ку сенга уч-тўрт минг рупиялик молни олиб беришим мумкин. Аммо, биродар, қарз балосидан узоқ юр.

— Мен икки-уч ой ичида ҳаммасини узаман,— жавоб берди Рамо.— Шунга кўзим етмаганда, гапирмасдим.

— Икки-уч ой сабр қилиб туrolмайсанми? Қарз — бу гуноҳи азим. Офатлар ичида энг даҳшатлиси ҳам шу. Бошлаб олсанг бўлди, кейин кунда-кунда саррофнинг олдига югураверасан. Мендан хафа бўлмагин-ку, лекин қулоғингда бўлсин: сенинг даромадинг-ку яхши, лекин келасига орқа қилиб, ҳар қандай ишни қилсанг қил-у, аммо зинҳор қарз кўтарма. Зар-зевар деган мараз билмадим, бу қашшоқ юртда қачон расм бўлиб қолган. Умрида қорни нонга тўймаган фақир ҳам зевар учун жонини беради. Ҳар йили миллиард-миллиард рупия пул олтин-кумушга сарф бўлиб кетади. Дунёнинг бошқа ҳеч қайси мамлакатада халқ бу қадар зар-зеварга ҳирс қўйган эмас. Хўш, гап нимада ўзи? Гап шундаки, тараққий қилган мамлакатларда бойлик сарғимоя бўлиб, халқнинг кунига ярайди, яна кўпроқ бойлик яратади. Бизда-чи? Бизда зар-зеварга сарф қилинади. Натижада тараққиёт, ҳожат чиқариш деган нарсаларнинг икковининг ҳам илдизига болта урилади. Қайси мамлакатда одамлар қанчалик жоҳил бўлса, зеварга шунчалик ҳирс кучли бўлади. Биздаги-ку ҳали ҳолва, одамлар фақат қулоқ-бурнини тешдиришади. Шундай мамлакатлар ҳам борки, у ёқларда одамлар лабларини ҳам тешиб, бўлмағур нарсаларни илиб олади.

— Қайси мамлакат экан у?— қизиқиб сўради Рамо.

— Ҳозир яхши ёдимда йўқ. Шу Африка бўлса керакми. Бу бизга қизиқ туюлади. Лекин ўша юртлардаги одамларга қулоқ-бурунни тешдириш ҳам шунақа қизиқ туюлса керак. Ёмон мараз бу. Жуда ҳам ёмон! Бола-чақанинг ризқини қийиб, тақинчоққа сарф қилиб юбориладиган ўша пуллар озиқ-овқатга сарф бўлса бўлмасмиди? Болалар сут-қатиқ ичмаса ичмас, мева-чева емаса омас, лекин уларнинг онаси албатта зевар тақиши керак. Ун рупия, йигирма рупия маош оладиган кичкина-кичкина хизматчиларни қара. Ўзи-ку зах, сасиб кетган қоронғи ҳужраларда туради. Эрталаб ўрнидан туриб, нима ейишга ҳайрон. Ушалар ҳам зар-зевар деб ўлади. Мана шу мараз бизларни тобора хароб қиляпти. Мен сенга айтсам, бунинг олдида қуллик ҳам ип эшолмайди. Шу туфайли биз дин-имон, одоб-ахлоқ жиҳатидан ҳам, жисману руҳий жиҳатдан, сиёсий ва иқтисодий жиҳат-

дан шундай тушкунликка учраб боряпмизки, бунинг охири нима бўлишини худонинг ўзи ҳам билмайди.

— Хотин-қизлар зар-зевар тақмайдиган биронта мамлакат йўқ дунёда. Мен буни яхши биламан. Хўш, тақинчоқ тақиш ўша Европада йўқми?

— Сенинг мамлакатинг Европа эмас-ку. У ёқнинг оламлари бадавлат бўлади. Улар сарф қилса, ярашади. Биз қашшоқмиз, биз ишлаб топган ҳар бир пайсамизни ўйлаб сарфлашимиз керак.

Рамеш бобу гапга берилиб кетиб, шахматни ҳам эсидан чиқариб қўйди. Дам олиш куни эмасми, яна уч-тўртта улфатлари келиб қолди-да, Рамонат секин жуфтагини ростлаб қолди. Бу суҳбатдан фақат бир нарсани у эсида сақлаб қолди: қарзга тақинчоқ олиб бўлмайди! Пулини айтган муддатда тўлай олмаса, қаттиқ шарманда бўлади. Шунга қарамай, сарроф бозорига борди, бироқ ҳеч бир дўконга яқин боришга журъат қилолмади. Ўзича, энди уч-тўрт ой ўзимни тийиб турман, деб қатъий аҳд қилди. У уйга қайтиб келганида соат тўққиз эди. Даёнат уни кўриб, сўради:

— Бугун каллайи саҳарда қаёққа гойиб бўлдинг?

— Хўжайинга учрагани кетувдим.

— Бир соат-ярим соат кутубхонага бориб, мутолаа қилиб турсанг бўлмайдими? Кунни бекорга ўтказасан. Ҳозир айни ўқийдиган пайтинг. Имтиҳон топширмасанг ҳам ўзингга фойда-ку, лаёқатинг ошади. Жўн бир хат ёзиш керак бўлса ҳам довдираб қоласан. Ҳақиқий илм олиш мактабни тугатгандан кейин бошланади. Нонингни ҳам топасан шундан. Мен сен тўғрингда баъзи гапларни эшитиб, қаттиқ хафа бўлдим. Сенга тушунтириб, сени йўлга солиш — мен учун фарз. Бир пайса ҳам ҳаром пул менинг уйимга келишига тобим йўқ. Ишлаётганимга ўттиз йил бўлди. Истасам, ҳозиргача миллионер бўлиб кетардим. Лекин онт ичиб айтаманки, ҳеч қачон сариқ чақа ҳам ҳаром пул олганим йўқ. Сен бу одатни қаёқдан ўргандинг, тушунмай қолдим.

Рамо ясама жаҳл билан деди:

— Ким айтди сизга бу гапни? Бир билиб қўяй ўша одамни! Нақ терисини шилиб оламан!

— Қимлигининг сенга аҳамияти йўқ. Сен унинг терисини шилиб оласан, шунинг учун айтмайман. Лекин шу гап ростми? Қани, шунни айт!

— Елгон!

— Ёлгон?

— Ҳа, ёлгон!

— Сен ширинкома олмайсанми?

— Ширинкома пора эмас. Буни ҳамма олади. Олганда ҳам очиқ олаверади. Сўрамасангиз ҳам, одамлар ўзи беради. Мен ҳеч кимдан сўрамайман.

— Одамлар ўзи беради, ҳамма очиқ-ойдин олаверади, дейсан. Хўш, шундоқ бўлса, пора пора бўлмай қоладими?

— Ширинкомани йўқотиш менинг ихтиёримдаги нарса эмас. Мен ўзим олмайман, аммо чапросийлар билан котибларнинг қўлидан тутиб туролмайман. Атиги саккиз-тўққиз рупия маош оладиган хизматчилар шуни олмаса, қандоқ тирикчилик қилади? Мен ўзим, майли, олмай. Бироқ уларга ман қилолмайман.

Даёнат маъюс бўлиб деди:

— Мен бир карра айтиб қўйдим. Қулоғингга оласанми, олмайсанми, ихтиёр ўзингда.

Шундай деб, Даёнат идорага кетди. «Хўш, ҳалоллик қилиб ўзингиз нима орттирдингизки, тагин менга таъна қиласиз?— деб кўнглидан кечирди Рамо.— Доим бир пайсага зор бўлиб юрасиз. Ўғилларингизни ўқитолмадингиз. Яхши кийдириб, яхши едиrolмадингиз. Ниятингиз яхши бўлса-ю, ўшанга яраша яшаб-туришингиз ҳам зўр бўлса, унда шунақа гапларни гапирсангиз ярашарди».

Рамо уйга кирган эди, онаси ундан сўради.

— Бугун қаёққа кетиб қолдинг, болам? Отангинг шундан жаҳли чиқаётган эди.

— Бундан жаҳллари чиқаётгани йўқ,— жавоб берди Рамо.— Ширинкома олмагин, бу одамни бузади, дейдилар.

— Сен ҳам айтдингми, ҳалоллик билан жуда қайси шаҳарни олдингиз, деб? Бутун умри қорни нонга тўймай ўтгапти-ку,— деди Жогешварий.

— Бир айтмоқчи ҳам бўлдим. Лекин айтсам, хафа бўлардилар. «Ўзингиз олишнинг йўлини билмайсиз. Уддасидан чиқа олмаганингиздан кейин фаришта бўлиб оласиз» демоқчи бўлдим. Одамлар анойи эмас. Савдогарлардан пул ундириш учун ақл керак, ҳазилакам ишми бу? Қим ҳалол ишлайман деса, билинги ўша бориб турган аҳмоқ. Олиш қўлидан келмагандан кейин, нима қилади бечора. Бир амаллаб ўзини юпатади-да.

— Ҳа, ҳа, жуда тўғри айтдинг, ўғлим! Олиш қўлидан келган одам албатта олади. Бу киши уйдагиларга ақл ўргатадилар холос. Қўлларидан келгани шу. Бошқаларнинг олдида оғзига талқон солиб олади-ю, пулни қандай ундирсин.

Рамо идорага кета туриб кийим-бошини алмаштиргани юқорига чиққан эди, Жалпа унга почтага ташлаш учун учта хат берди. У учала хатни чўнтагига солди-да, чиқиб кетди. Кўчага чиқиб хатларни бирма-бир очиб ўқий бошлади. Қараса, Жалпа дугоналарига хат эмас, бошига тушган мусибатлардан нолиб шикоятнома ёзибди. Учала хатнинг ҳам мазмуни бир, фақат сўзлари бошқа-бошқа эди. «Турмуш жуда азоб бўлиб қолди. На тунлари уйқу бор, на кундузлари ором,— деб ёзган эди Жалпа,— Эримни хурсанд қилиш учун аҳён-аҳёнда гапириб-кулиб қўяман. Лекин ичим ҳамиша қоп-қоронғи. На бировни кига чиқаман, на бировга кўринаман. Шу ғам-аламлар мени адою тамом қилади назаримда. Менга ҳар кун ваъда беради: пул жам бўлиб қолди, заргар топилди, буюртма бергани кетяпман, деб алдагани-алдаган, шундан нарига ўтмайди».

Рамо учала хатни ҳам чўнтагига солиб қўйди. Почта рўпарасига келганда ҳам хатларни чўнтагидан чиқармади. «Шу кунгача, мени алдаяпти деб, ўйлаб юрган экан-да,— кўнглидан кечирди у.— Нима қилай? Уни қандай ишонтирай? Ўзимга қолса ҳозироқ зар-зеварларни олиб келиб олдига уйиб ташлардим. Ўзини катта бир сарроф дўконига олиб бориб, қани, хоҳлаганининг ол, дердим. Куйгани шунчаки, ишонч, умид деган нарсадан асар ҳам қолмапти. Рамо агар хотинининг олдида обрў орттирмоқчи бўлиб, катта-катта гапирмаганда, мақтанмаганда, хотини шунча азоб-уқубатга дучор бўлиб ўтирмасди. Оқибати шундай бўлишини билганда, у аллақачон, кекирганларим ёлғон эди, деб хотинига сирни очарди-қўярди. Хўш, хотини шундай куйиб-ёниб турган бир пайтда қарз кўтаришдан ўзини тийишга ўрин бормиди?»

Рамонинг юраги шундай эзилиб кетдики, у умрида биринчи марта чин кўнгиладан худога нола қилди:

— Менга ҳар қандоқ жазо берсанг, бер, лекин мени Жалпадан жудо этма. Ундан илгарироқ менинг жонимни ол.

У қайта-қайта сидқи дилдан илтижо қиларди:

— Э, худо! Ғариб банданга раҳм қил!

Лекин шу билан бирга унинг Жалпадан жаҳли ҳам чиқмоқда эди. Жалпа шу гапларни нега унинг ўзига айтмайди. Ундан нега яширади? Ундан яшириб, нега дугонларига айтиб йиғлайди?

Айвонда моллар тарозига солиб тортилмоқда. Кетмакет қоғоз ва танга пуллар тушяпти. Лекин Рамо қайғуга ботиб ўтирибди. Кимдан маслаҳат сўрасин? Нимага ҳам уйланган экан? Ҳаммасига унинг ўзи айбдор. Уйдаги ҳол-аҳволни била туриб, нега уйланмайман деб туриб олмади? Бугун унинг ҳеч қўли ишга бормади. Иш вақти тугамасданоқ, уйга қайтиб келди. Жалпа уни кўриши биланоқ сўради:

— Менинг хатларимни ташладингизми?

Рамо дарров баҳона топа қолди:

— Э, эсим қурсин, бутунлай эсимдан чиқиб кетибди-я. Чўнтагимда келаверибди.

— Ундоқ бўлса, жуда яхши бўлипти. Менга беринг, энди уларни юбормайман,— деди Жалпа суюниб.

— Қўявер. Эртага ташларман.

— Йўқ,— эътироз билдирди Жалпа,— энди уларни юбориб бўлмайди. Мен баъзи ножўя гапларни ҳам ёзиб юборган эканман. Ташлаб юборган бўлганингизда жуда хафа бўлардим. Мен сизни ёмонлаб ёзган эдим,— шундай деб у жилмайди.

— Ёмон одамни ёмон дейиш керак, албатта.

— Сиз хатларни ўқидингизми?— шошиб сўради Жалпа.

— Ҳа, ўқидим. Хўш, жуда катта гуноҳ қилибманми?— дадил жавоб берди Рамо.

Жалпанинг кайфи учди.

— Унда сиз мендан қаттиқ хафа бўлгандирсиз?

Томоғига ёш қалқиб, Жалпанинг овози бўғилди. Боши қуйи солиниб, ерга қараб турган кўзларидан ёш томчилари сорийсига думалаб туша бошлади. Бир лаҳзадан кейин овозини ўнглаб, деди:

— Мендан жуда катта гуноҳ ўтди. Нима жазо берсангиз, беринг, лекин мендан хафа бўлманг. Сиз кетганингиздан кейин, қилган ишимга шундоқ пушаймон бўлдимки, асти қўяверасиз. Шу гапларни қандоқ қилиб ёзиб юборганимга ўзим ҳайронман.

Жалпа эрининг кўнглида зевар ташвиши ўзиникидан кам эмаслигини билар эди. Лекин одам дўстларига

ҳасрат қилганида ғам-андуҳини ҳаддан ошириб юборади. Сирли гапларни бировга айтсангиз, у одамнинг кўнгли ўз-ўзидан сизга яқинлашиб қолади. Бу мени ўзига яқин олиб, барча сирларини айтяпти, деб ўйлайди у ва сизга хайрихоҳ бўлиб қолади. Шунақа хайрихоҳ бўлиш одати аёлларда бирмунча кучли бўлади. Рамо, Жалпага тасалли бериб, деди:

— Мен сендан хафа эмасман, жоним. Умид рўёбга чиқавермаса, одамда шунақа умидсизлик туғилади. Шунини ҳам билмайманми? Сен йўқ демаганингда шу пайтгача мен қандай қилиб бўлса ҳам бир-иккита зевар олиб берган бўлардим. Аслида мен сенга маслаҳат солмасам бўларкан. Меҳмонга овқатни сўраб бергандек қилибман мен ҳам. Одам уялса, хоҳлаб туриб ҳам, «йўқ, йўқ» дейди. Уша вақтда шу менинг хаёлимга келмапти. Худо хоҳласа, бу ёғи оз қолди.

Жалпа ташвишли нигоҳ билан эрига қараб, деди:

— Насияга олиб келасизми?

— Ҳа, насияга. Бунинг менимча ҳеч зарари йўқ. Устига фойда қўймагандан кейин нақдга олдинг ниманию, насияга олдинг нима, барибир эмасми? Дунёнинг иши мири кам икки. Қим қарз олмайди? Қўлга пул тушиши билан бўлмағур нарсаларга сарф бўлади-кетди. Қарз қўлингни боғлайди.

— Йўқ, мен сизни қийнаб қўйишни хоҳламайман. Энди зевар деб сира оғзимга олмайман.

— Қачон оғзингга олган эдинг? Лекин барибир мен ўз бурчимни адо этишим керак-ку. Сен қарздан бекорга шунчалик қўрқясан. Қачон пулимиз кўпаяркин деб қараб ўтирсак, ўтираверамиз-да. Мана шундай олди-берди қилсак, у-булик бўлиб қоламиз.

— Бўлмаса аввал ичкинагина бир нарса олиб кела қолинг,— деди охири Жалпа.

— Ҳа, ҳа, худди шундай қиламан.

Рамо бозорга отланганда аллақачон қоронғу тушган эди. Ошна-оғайниларимдан бирортасининг кўзи тушиб қолмасин деб ёруғда боришдан қўрқди. Ҳаммадан ҳам кўра отаси кўриб қолмасин.

13-боб

Сарроф бозорида Гангунинг дўконини ҳамма биларди. Гангу ўзи бараҳман бўлса ҳам, пихини ёрган савдогар эди. Унинг дўкони харидорлар билан доим гавжум

бўларди. Чунки бараҳман бўлгани учуноқ ҳамма унга ишонар эди. Бошқа дўконларда фириб ейишдан қўрқиб, ҳамма унинг дўконига келарди. Харидорнинг ҳақиғатга хиёнат қилиш Гангуга ёт эди. Рамони кўриши билан у кулиб қарши олди:

— Келинг, бобу жий. Юқорига чиқинг! Қадам раяжида қилганингиздан миннатдорман. Муним жий! Тақсиримга қўлбола бир пон олиб келинг! Хизмат, бобу жий? Сиз мендан хафасизми дейман. Ҳеч келмайсиз. Биз бечораларни ҳам гоҳ-гоҳда йўқлаб туринг.

Гангунинг бу яхши муомаласи Рамода жасорат уйғотди. Агар у шундай иззат-ҳурмат билан чақириб олмаганда, эҳтимол Рамо дўконга яқин бора олмасди ҳам. Ўз иззатини у шу пайтгача билмай юрган экан. Дўконга кириб, деди:

— Бизга ўхшаган кичкина ишчи-хизматчиларга бу кошонага киришга йўл бўлсин, маҳорож! Ҳамёнимизда ҳеч вақо йўқ бўлса.

— Нима деяпсиз, тақсир?— жавоб берди Гангу.— Ўзингизнинг дўконингиз. Нима керак бўлса, олиб кетаверинг. Пулида гап йўқ. Берасиз-да. Бизлар одамни таниймиз, бобу соҳиб. Унақа деманг. Сиз бизнинг дўконимизга келибсиз, шунинг ўзи биз учун катта бахт. Битта-яримта яхши нарсалардан кўрсатайми? Биронта билагузукми, бўйинга тақадиганданми. Ҳозиргива Деҳлидан мол келди.

— Хўп, майли, бўйинга тақадиган зеварнинг арзороғидан кўрсатинг-чи.

— Етти юз-саккиз юз рупиялиги бўладими?

— Йўғ-ей, тўрт юз атрофида бўлсин.

— Мен сизга иккаласидан ҳам кўрсатаман, ёққанини оласиз. Бизда унақа борди-келди гаплар бўлмайди. Бу ёғидан хотиржам бўлинг. Беш яшар гўдакми, юз яшар қариями, барчасига баравар муомала қиламиз. Охиратда жавобидан қўрқамиз, бобу жий!

Сандиқ келтирилди. Гангу зеварларни битта-битта чиқариб кўрсата бошлади. Рамонинг кўзлари катта-катта очилиб, ҳангу манг бўлиб қолди. Қандай чиройли! Ҳаммаси ял-юлт қилиб турибди. Уларнинг жилоси олдида чироқнинг нури хира. Рамо, юз рупиядан зиёд қарз кўтармайман, деб ўйлаб қўйган эди. Бироқ тўрт юз рупиялик зевар ҳам ёқинқирамади. Чўнтагида бор-йўғи уч юз рупиягина пул бор. «Агар шу зеварни олиб

борсаму Жалпага ёқмаса, ундан нима фойда?— кўнглидан кечирди у.— Шундай буюмни олиб борайки, кўриб оғзи очилиб қолсин. Мана бу гавҳар қадалган зевар унинг бўйнига роса ярашади-да». Зевар минг-минглаб дурдона кўзлари билан унинг кўнглини ўзига оҳанрабодек торта бошлади. У ўзини йўқотиб, ўшанга тикилиб ётарди, бироқ бир нарса дейишга юраги бетламай турарди. Тагин Гангу уч юз рупиялик буюмни насияга беришга кўнмаса, хижолатда қолади-да. Гангу унинг дилидаги шубҳани тарқатиб, деди:

— Сизбop буюм мана шу, бобу жий. Қоронғи уйга қўйсангиз, чарoғон қилиб юборади.

— Менга ҳам шу маъқул келиб турипти,— деди Рамо.— Лекин ёнимда ҳаммаси бўлиб уч юз рупия пул бор. Шунн йўлаяпман.

Уялаганидан Рамонинг юзи шолғомдай қизариб кетди. У юраги гуп-гуп уриб, Гангуга жавдиради. Гангу самимий оҳангда деди:

— Бобу соҳиб, пулида гап йўқ дедим-ку. Истасангиз, орқалаб кетинг. Дўкон ўзингизники. Биз бир оғиз бир нарса дермидик? Хўп десангиз, яна битта-яримта буюм кўрсатай? Ҳозиргина келган бир шешпхул бор. Худди очилиб турган атиргулнинг ўзи. Кўриб баҳри-дилингиз очилади. Муним жий! Ҳалиги шешпхулни олиб келинг. Нарҳи ҳам арзимаган. Сизга икки юз эллик рупияга бераман.

— Маҳорож! Гап билан авраб, тагин мени ўтмас пичоқ билан бўғизлаб ўтирманг,— кулди Рамо.— Зарзевар савдосидан буткул беҳабарман.

— Ундай деманг, бобу жий! Сиз буюмни олинг-да бозорга солиб кўринг. Агар биров икки юз элликдан бир чақа кам баҳо қўйса, майли, текинга олиб кетаверинг.

Шешпхул ҳам келди. Дарҳақиқат, атиргулга ўхшарди. Унга қадалган гавҳар тошлар шабнам қатралари сингари ярқирарди. Рамо шешпхулдан кўзини узолмай қолди.

— Бобу жий,— деди Гангу,— икки юз эллик рупия устанинг меҳнатига арзимаиди. Сиз буюмни кўринг, буюмни.

— Ҳа, чиндан ҳам чиройли. Лекин эртагаёқ пулини қистаб қолмайсиз-да. Мен ўзим иложи борича тезроқ тўлашга ҳаракат қиламан,— деди Рамо.

Гангу иккала зеварни иккита чиройли-чиройли бах-мал қутичага солиб, Рамога тутқазди. Кейин Муним жийга айтиб исми шарифини китобига ёздириб олиб, пон билан сийлади-да, кузатиб қўйди.

Рамо шу пайтда севинчидан терисига сиғмай борарди. Бироқ бу севинчининг бир четида бир оз ғашлик бекиниб ётарди. Онасидан пул сўраб олиб, ширинлик олган боланинг суюниши бошқа-ю, ўғирланган пулга ширинлик олиб еган боланинг суюниши бошқача. Рамо-нинг севинчи худди ўғри боланинг севинчига ўхшарди. Олти юз эллик рупияни тўлаш унинг учун қўрқинчли эмас. Худо хоҳласа, олти ойда тўлаб қутулади. Лекин отасининг қулоғига етмаса бўлгани. Хафа бўлади. У шундан қўрқарди. Бироқ Жалпани шу зеварлар билан безанган ҳолда кўриш иштиёқи бу қўрқувни борган сари енга борди. Уйга тезроқ етиб бориш учун катта кўчани қўйиб, тор кўчадан бурилди. Атроф зим-зиё. У уйдан чиққандаёқ осмонни булут буркаб олган эди. Тор кўчага кириши билан ёмғир томчилай бошлади. Зонти-ни очиб улгургунча ҳамма ёғи ивиб кетди. Шу қоронғи-да биров зеварларни тсртиб олмаса эди, деб қўрқди у. Ёмғирнинг шарросидан ҳеч нарсани эшитиб ҳам бўл-майди. Бунақа қоронғи жин кўчаларда ёмонлар одамни сўйиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. «Нега бу ёқдан юрдим,— афсус қила бошлади Рамо.— Уч-тўрт минут уйга кеч борсам, мени биров уришармиди?» Бевақт ёққан жала унинг севинчларини барбод қилаёзди. Ниҳоят, тор кўчадан чиқди. Рамо енгил нафас олди. «Хайрият, ёруғликка чиқдим!»— дилидан ўтказди у. Зиё таратиб турган кўча фонуслари кўзга ташланди. Ёруғликнинг қанчалик умидбахш қудратга эга эканини бугун у чуқур ҳис қилди.

У уйга келганда Даёнат ҳуққа чекиб ўтирарди. У отасининг кўзини шамғалат қилиб ўтиб кетмоқчи бўлган эди, бироқ Даёнат кўриб қолиб, саволга тутди:

— Бемаҳалда қаёқларда юрибсан?

Рамо жавоб бермади. Отаси бир гапга тушиб кетса, тўхтатиб бўлмаслигини биларди. Тўғри ичкарига кириб кетди. Жалпа бўсағада унинг йўлини пойлаб турарди, дарров эрининг қўлидан зонти оларкан, деди:

— Роса ивибсиз-ку. Панада кутиб тура қолмаб-сиз-да?

— Ёмғирга ишониб бўладими. Туни билан тўхтама-са-чи?— жавоб берди Рамо.

Шундай деб у юқорига чиқиб кетди. Жалпа ҳам изма-из келяпти, деб ўйлаган эди у. Бироқ Жалпа эрининг сарроф бозоридан келганидан мутлақо хабари йўқдек, пастда қайнилари билан бемалол гаплашиб ўтирарди:

Рамо кийим-бошини алмаштирди-да, ичида гижиниб пастга тушди. Даёнат ҳам овқатлангани кириб келди. Ҳаммалари овқатланишга ўтиришди.

Бироқ ҳамон юрагини кемириб турган ҳам туфайли бугун у туз ҳам тотмаган эди. Жалпа юқорига чиққанида Рамо чорпоёда чўзилиб ётарди. Жалпани кўриши билан ёлғондакам деди:

— Бугун сарроф бозорига бекор борибман. Зеварни ҳам тайёри йўқ экан. Буюриб келдим.

Жалпанинг севинчдан ёришиб турган чеҳраси сўлғин тортди.

— Беш-олти ойсиз битмайди деб ўзим ҳам ўйловдим-а.

— Йўқ, тезда тайёр қилиб бераман деб қолди. Қасам ҳам ичди.

— Э, қилган вақтида қилар.

Жалпа юзини тескари ўгириб ўрнига ётмоқчи бўлиб турувди, Рамо қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Жалпа ялт этиб унга қаради. Рамонинг алдаганини пайқади.

— Жуда алдашга устасиз-а? Нима олиб келдингиз?— сўради у жилмайиб.

— Бопладимми?

— Худойим эркак зотини шунақа қув қилиб яратган.

Жалпа иккала зеварни кўриб лол қолди. Суюнганидан юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Рамо яна енгилтак деб ўйламасин деб севинчини яширишга уринди, бироқ эпложмади. Жилмайган кўзлари, ёниб турган ёноқлари ва титроқ босган лаблари унинг сирини фош қилиб турарди. У маржонни бўйнига тақди, шешпхулни орқасидаги чамбарак сочига тақди ва севинчга тўлиб, деди:

— Илоё кам бўлманг. Худойим сизга мададкор бўлсин. Ҳамма ниятларингизга етинг!

Бугун Жалпанинг қачонлардан бери ардоқлаб келган орзуси рўёбга чиқди, эзгу истаги амалга ошди. Агар онаси шу ерда бўлганда, у мана шу маржонни энг

аввал ўшанга кўрсатарди ва «сизнинг маржонларингиз ўзингизга буюрсин!» дерди ғурур билан.

Рамо ҳам ўзида йўқ шод. Бугун унга ўз ҳаёти жуда мазмундор туюлиб кетди. Ҳаётида биринчи марта у ғалаба нашъасини сурди.

— Бориб ойимга кўрсатиб келайми?— сўради Жалпа.

Рамо камтарлик билан жавоб берди.

— Ойимга кўрсатиб нима қиласан? Арзимаиди.

— Энди мен сизга йил бўйи бир нарса олиб беринг деб оғиз очмайман. Шунинг пулидан қутулиб олсан ҳам катта гап.

Рамо ғурур билан деди:

— Шунга ҳам ташвишми? Жуда нима пул эди!

— Бир ойимга кўрсатай, қани, нима деркинлар?

— Лекин қарзга олганимни айтма.

Жалпа худди биров хазина ваъда қилгандек, ўқдай учиб пастга тушиб кетди.

Тун ярмидан оққан. Рамо донг қотиб ухламоқда. Жалпа ташқарига, томга чиқиб, осмонга кўз югуртирди. Кортик ойининг сутдай ойдин кечаси мусиқадай оромбахш, гаштли ва мафтункор эди. Жалпа уйга кириб сандиқчасини очди ва ичидан бир вақтлар тақиб, ўзини бахтиёр ҳис қилган шиша чанданҳорни олди. Янги чанданҳор олдида эскиси ярқираб турган тўлич ой ёнидаги хира юлдузга ўхшаб қолган эди. Жалпа бу қалбаки мунчоқни узиб-узиб, доналарини пастга, кўчага улоқтирди.

1# б о б

Уша кундан Жалпа эрига жуда меҳрибон, ғамхўр бўлиб қолди. Рамо чўмилгани борса унинг тоза дхўтийсини тахт қилиб, токчага мой билан совунни қўйиб қўярди. Ишга кетаётганида унинг кийимларини олдига олиб келиб қўярди. Илгари понни сўрасагина берарди, энди эрига ўзи зўрлаб едирадиган бўлди. Ҳамма ишчи ўз билгисича қиларди. Нима қилиш кераклигини эрининг юзига бир қараб биларди. Ҳатто эри овқатланишга ўтирганида Жалпа ёнида уни елпиб ўтирарди. Илгари овқатни ҳам истар-истамас зўрға қиларди, энди шавқ-завқ билан қиладиган бўлди. Уша-ўша овқатларни қиларди, лекин энди жуда мазали бўларди. Рамонинг назарида хотинининг бу меҳр-муҳаббати олдида икки дона тақинчоқ ҳеч нарсага арзимасди.

Гангунинг дўконидан тақинчоқлар олган куниеқ унинг зеварга ошиқлиги ҳақидаги хабар сарроф бозорига яшин тезлигида тарқалди. Рамо ўша томондан ўтиб қолса икки томондаги дўкондорлар ўрнидан туриб, унга қўл қовуштирарди.

— Бу ёққа келинг, бобу жий, бир пон еб жетинг. Бизнинг дўконни ҳам бир қараб ўтинг.

Рамонинг сиполиги унинг обрўсига обрў қўшарди. Ҳатто бир кун Рамонинг уйига даллол келди-да, Рамонинг «йўқ, йўқ» деганига ҳам қарамай сандиқчасини очди.

— Э, биродар, ҳозир менга ҳеч нарса керак эмас,— деди Рамо ундан қутулиш учун.— Ўзингни ҳам, мени ҳам овора қилиб нима қиласан.

— Бобу жий! Бир кўринг, ёқса оларсиз, ёқмаса олмасиз. Сиздан нима кетди? Ахир бойваччаларнинг олдига келмасак, кимнинг олдига борардик. Бошқалар сиздан чакки пул ишлагани йўқ. Худо ярлақаб, бизга ҳам тўрт пайса сиздан юқиб қолса ажаб эмас. Келинпошша билан оймларга бир кўрсатинг. Кўнглим айтиб турибди, худо хоҳласа, починни шу ерда қилиб кетаман.

— Аёлларни қўявер,— деди Рамо,— мол яхши бўлса, уларга ёқиши ҳеч гап эмас. Бироқ оғайни, ҳозир ёнимда сариқ чақа ҳам йўқ.

— Бобу жий,— деди даллол кулиб,— шу ҳам гап бўлди-ю. Бир оғиз сўзингиз, бир минг-ярим минг бошингиздан садақа. Бизлар одамнинг кўнглига қараймиз, бобу жий. Худо хоҳласа, бугун шу ердан яхшигина савдо қилиб кетаман.

Даллол сандиқчасидан иккита нарсани — янги нусха қадама билагузук билан исирға олиб кўрсатди. Иккала буюм ҳам қулинг ўргулсин эди. Худди чироқдай товларди. Соат ўн. Даёнат аллақачон ишга кетган, Рамо ҳам нонуштага ўтирай деб турган эди. Вақт зиқ. Бироқ бу иккала зеварни кўрди-ю, ҳамма нарса эсидан чиқиб кетди. Иккала қутичани олиб уйга кирди. Унинг қўлидаги қутичаларни кўриб, қайнана-келин сапчиб ўринларидан туришди ва ичидаги буюмларни олиб томоша қила бошлашди. Буюмларнинг товланишини кўриб улар шунчалик ўзини йўқотиб қўйдикки, бошқа томонларини ўйлаш уларнинг хаёлига ҳам келмади.

— Ҳозирги буюмларнинг олдида бурунчилари ҳеч нарсага арзимаёқ қолди,— деди Рамо.

— Бурунги буюмларни кўрсам, кўнглим айнийди. Билмадим, у пайтларда аёллар қандай тақиб юришган.— Жалпа эрини қувватлади.

Рамо кулиб деди:

— Шу иккаласи қалай? Дурустми?

— Бўлмасам-чи,— жавоб берди Жалпа.— Ойи, сиз олинг.

Жогешварий кўнглидаги дардини яшириш учун бошини қуйи солиб олди. Бутун умри тирикчилик қайғусида кечган бу аёлга бундай зеварлар энди қаёқда! Оҳ! У шўрликнинг дунёда биронта ҳам орзуси ушалмади. Эрининг топгани доим учма-уч. Ҳеч рўзгордан орттириб, бир нарса қилолмади. Рўзгор ташвиши бошига тушгандан буён, худди тарки дунё қилган одамдек, барча орзу-ҳаваслари пучга чиқиб кетди. У зеварлардан кўзини олди. Зеварлар шу қадар жозибали эдики, Жогешварий уларга қарагани кўрқарди.

Дилидаги ўкинчни яширишга ҳаракат қилиб деди:

— Мен олиб нима қиламан. Қизим, менинг ясаниб-тусаниб юрадиган пайтларим ўтиб кетди. Қим олиб келди, болам? Неча пулдан экан?

— Бир сарроф кўрсатгани олиб келибди. Ҳали нархини сўраганим йўқ. Бироқ қиммат бўлса керак. Олмагандан кейин, пулини сўраб нима қиламан дедим.

— Олмасангиз бу ерга нега олиб кирдингиз?— сўради Жалпа.

Жалпа бу гапни шундай оҳангда айтдики, Рамо жуда ўнғайсиз ҳолда қолди. Қаттиқ хоҳиш ва чуқур ёзғириқ билан айтилган бу гапдан кейин зеварларни қайтариб беришга у журъат қила олмади.

— Бўлмаса олиб қўя қолайми?— сўради у хотинидан.

— Ойим йўқ деганларидан кейин нима қиласиз, текинга берадими сизга?

— Текин деб ҳисоблайвер.

— Эшитдингизми, ойи, бу кишининг гапини? Олиб бориб беринг эгасига. Қўлимизга пул тушсин, бунақаларнинг ҳали кўпини оламиз.

Жогешварий илинж қилиб қолди:

— Пулни ҳозир сўрамаётгандир?

— Қарзга берса, устига фойдасини ҳам қўйиб қўяр,— жавоб берди Жалпа.

— Хўш, бўлмаса, қайтиб берайми? Тезроқ бир нима

десанглар-чи? Ё «ол» денглар, ё «олма» денглар. Бунақа иккилашиб ўтирманглар.

Бу очиқ айтилган гап Жалпага оғир ботди. У эридан бу гапларни кутмаганди. «Йўқ» дейиш Жалпанинг иши. Рамо мажбур қилиб олиб бериши керак эди.

— Қайтиб беринг. Оч қорним, тинч қулоғим,— деди Жалпа ва армон тўла кўзлари билан қайнарасига қаради.

У қутичани бекитмоқчи бўлган эди, Жогешварий билагозукни олиб, қўлига тақиб олди. Гўё шу бир лаҳза тақиб туриш билан унинг орзуси ушалгандек бўлди. Кейин бу енгиллигидан хижолат бўлиб, билагозукни қўлидан чиқараётган эди, Рамо уни тўхтатиб, деди:

— Қўйинг, тураверсин қўлингизда. Рост тақдингизми, энди тақиб юраверинг, ойи. Мендан сизга совға.

Жогешварийнинг кўзларига ёш қалқди. У шу кунгача етишмаган орзусига мана бугун ўглининг бемисл садоқати туфайли эришяпти. Лекин жонидан азиз фарзандининг гарданига шунча оғир қарз юқини қандай ташлаб қўяди. Ҳали суяги қотмаган бир бола бўлса. Бунга бардош бера олармикин? Ҳали дарров қўлига пул тушадими, йўқми, буни худо билади. Нархи ҳам маълум эмас. Қиммат айтиб қолса, пулни қаердан топади? Сарроф қистаб келаверади, хижолат бўлишдан бошқа гап йўқ.

— Йўқ,— деди Жогешварий кескин оҳангда.— Йўқ, болам, мен шунчаки бир тақиб кўрдим, холос. Обор, эгасига қайтиб бер.

Ойисининг ғамгин чехрасини кўриб, Рамонинг кўнгли ўртаниб кетди. Қарздан кўрқиб энди у муштипар онасининг шугина истагини ҳам адо этолмайдими? Ахир бунинг ҳам фарзандлик бурчи бор-ку.

— Пул қўлнинг кири, ойи,— деди Рамо,— бу ёғи билан ишингиз бўлмасин.

Жогешварий келинига қаради. Бу қарашда: «қара, Рамо ҳеч қўймаяпти-ку», деган маъно бор эди. Жалпа кўрнинишдан парвойи палак ўтирарди. Кўнглида шу билагозукни қайнанам олиб қўймасайди деб қўрқарди. «Билагозукни қўлимга таққанам келинга ёқмади»,— дилидан ўтказди Жогешварий ва шоша-пиша билагозукни қўлидан чиқариб, Жалпага узатаркан, деди:

— Буни мен сенга совға қиламан, келин. Мен вақти-

да таққанымча тақиб, кийганимча кийдим. Энди сен таққин, сен кийгин.

Жалпа қайнанасида пул борлигига шубҳа қилмасди. «Бугун бу ийиб кетганга ўхшайди... Пулини тўлаб юборса ҳам ажаб эмас»,— деб ўйлади у.

Бир нафас олдин пулни Рамо тўлашини ўйлаб, истамаса ҳам тақинчоқларни эгасига қайтаришни талаб қилган эди. Энди масъулиятни онаси ўз зиммасига олар экан, у йўқ дейдими? Бироқ сир бой бергиси келмай, деди:

— Пўлингиз бўлмаса, ўзингизни қийнаб нима қиласиз, оғи? Шошишнинг нима кераги бор?

Рамо хиёл ғижиниб, деди:

— Хўш, сен шу билагузукни оласанми?

— Ойим қўймасалар мен нима қилай?

— Мана бу исиргани-чи? Биратўла бунни ҳам ола қол.

— Бориб, нархини сўраб келинг.

— Сен олаверсанг-чи,— деди Рамо тоқатсизланиб. — Нархи билан нима ишинг бор!

Рамо ташқарига чиқиб, даллолдан зеварларнинг нархини сўради-ю, кайфи учиб кетди. Билагузук етти юз рупия, исирга юз эллик рупия! Билагузукни кўпи билан уч юз рупия, исиргани қирқ-эллик рупия турса керак деб ўйлаган эди у. Аввал баҳосини сўраб, кейин уйга олиб келмайдими буларни деб пушаймон қилди. Энди қайтариб бериш уят. Аммо бошқа илож ҳам йўқ. Шунча оғир юкни кўтаришга унинг қурби етмайди. Даллолга қараб, деди:

— Жуда қиммат, биродар. Менинг мўлжалим уч-тўрт юз рупия эди.

Даллолнинг исми Чарандос эди.

— Агар бир чақа ортиқ айтаётган бўлсам, юзим қора бўлсин, тақсир,— деди у.— Дҳаниромнинг дўконидagi мол, ишонмасангиз, бориб сўранг. Мен бир мири-ярим мири ширинкоманинг гадойиман. Шунини ҳам берсангиз оламан, бўлмаса йўқ. Худо ўзингизга инсоф берсин.

— Унда, биродар, бу бизга ҳозирча тўғри келмайди. Олиб кетавер.

— Бундай деманг, бобу жий. Сизга бу пуллар нима деган гап. Худо ишингизни ўнгидан келтирса, икки ой-даёқ тўлаб юборасиз. Сиз олмасангиз, тагин ким олади?

Булар ҳаммаси сизга ўшаган бойваччаларга аталган нарсалар. Авом халқ қачон буларнинг қадрига етибди?

— Саккиз юз эллик рупия жуда катта пул, биродар.

— Пулнинг юзига борманг, бобу жий. Келиноймиз тақиб ўтирсалар, бир қарашдаёқ ҳиссаси чиқиб кетади.

Зеварларнинг бу нархини эшитибоқ хотинининг юраги ёрилишига Рамонинг имони комил эди. Даллол билан ортиқ баҳслашиб ўтирмай, у ичкарига кириб кетди.

— Сизлар шу билагузукни неча пул деб ўйлайсизлар, ойи?— сўради у, қаҳ-қаҳ уриб куларкан.

Жогешварий ўринсиз жавоб айтиб кулги бўлишни истамади.

— Бу қадама нақшли буюмларга тошига қараб нарх қўйилмайди. Бозорга қараб, сотилаверади.

— Хўш, Жалпа, мана шу билагузук қанча туради сенингча?— хотинига юзланди Рамо.

— Олти юздан кам бўлмаса керак.

Рамонинг нарвузи қўлтигидан тушди. Билагузукнинг нархини айтиб хотинини қўрқитмоқчи эди, бўлмади. Ахир олти юз билан етти юз ўртасида фарқ айтарлик катта эмас. Эҳгимол Чарандос олти юзга ҳам кўнар. Хиёл қизариб деди:

— Бунинг тошлари асл.

— Барибир, олти юз рупиядан ортиқ эмас.

— Исирга-чи?

— Кўпи билан юз рупия.

— Тағин адашдинг. Юз эллик рупия сўраяпти.

— Юлғич экан-ку. Ундай бўлса, сира ҳам олмаймиз.

Рамонинг ҳийласи ўтмади. Зеварларнинг нархи Жалпага унча таъсир қилмади. Рамонинг молиявий аҳволику, унга сир эмас. Шунга қарамай, у етти юз рупиялик буюмга кўз тикиб ўтирибди. Жалпа бошқа бир нарсани ўйлаб билагузукка жазман бўлган эди, лекин бу Рамога қоронғу эди. Энди бу савдодан қутулишнинг биргина йўли бор эди, даллол олти юзга кўнмаслиги керак эди.

— Даллол, саккиз юз эллик рупиядан бир чақа камга бермайман, деяпти,— деди Рамо.

— Унда қайтиб беринг,— жавоб берди Жалпа.

— Қайтиб беришга уяламан. Ойи, сиз ўзингиз бундоқ анавига чиқиб айтинг; етти юздан ортиққа олмаймиз, берсанг шу, бўлмаса йўлингдан қолма, денг.

— Вой ўлмасам! Энди бир камим даллол билан савдолашишимиди?

— Узингиз айтсангиз нима қилибди? Нимасидан уяласиз бунинг?— деди Жалпа жеркигансимон.

— Мен дангал юзига айтолмайман. Шундай тилёр-ламалик қиладики, қўяверасан. «Сиз катта одамсиз, хўжайинсиз, рожасиз. Сизга бир юз эллик рупия нима деган гап»... деб роса аврайди. Мен унга гап топиб беролмайман.

— Ундай бўлса, юринг, мен ўзим айтаман,— деди Жалпа.

— О, иш деган мана бундоқ бўлибди!

Рамо ичкарида пусиб қолди. Жалпа айвонга чиқиб саррофни чақирди:

— Бу ёққа бир қаравор-чи, хў сарроф! Бу ерга талагани келганмисан ё мол сотгани келганмисан?

Чарандос зинадан кўтарилиб эшик ёнига келди ва садо берди:

— Етти юз устасининг ҳақи, бекам,— жавоб берди Чарандос.

— Шунақами? Етти юз устанинг ҳақи бўладиган бўлса, олиб кетавер. Етти юзни индамай чиқариб берадиганга сотавер. Исирғага бир юз эллик сўрадингми? Инсоф борми? Билагузук — олти юз рупия, исирға — юз рупия, шунга кўнсанг оламыз, бўлмаса, йўлингдан қолма. Шундан бир чақа ортиққа олмаймиз.

— Келинпошша, жуда қаттиқ кетдингиз. Саккиз юз эллик қаёқда-ю, етти юз қаёқда.

— Таъбинг. Буюм сеники. Хоҳламанг, олиб кетавер.

— Шундай улуғ даргоҳга келиб, нарсаларни қайтиб олиб кетаманми? Келинг, шундоқ тақиб юраверинг. Беш-ўн рупия бўлганда гапириб ўтирмасдим. Сизни алдаб нима қиламан. Келинпошша, очигини айтсам, шу буюмлардан арзимаган бир-икки рупия қолади. Дўконнинг кўтараси, ширинкома, бошқа ҳамма харажатлар шунинг устида. Бизга ҳам уч-тўрт пул қоладиган қилиб гапиринг-да. Азонда келиб, қуруқ кетмайлик.

— Айтдим-ку етти юз деб.

Бошига оғир кулфат тушган кишига ўхшаб, Чарандос чор-ночор бўлиб қолган кишидек мискин оҳангла деди:

— Тақсир, озгина зарар кўрамиз-у, майли сизнинг сазангиз ўлмасин. Хўш, пулини қачон оламан?

— Яқинда берамиз.

Жалпа ичкарига кириб, гурур билан деди:

— Кўндирдимми, йўқми, етти юзга? Бир юз эллик рупиянгизни бекорга олиб кетаётувди. Яна бир оз камай-тирсам бўларди. Аттанг. Булар шундай қилиб харидорларни шилади.

Рамо бу оғир юкни елкасига олишга қўрқиб турган эди. Лекин аҳвол-шароитнинг ўзи юкни елкасига ортиб қўйди.

Жалпа севинчидан терисига сиғмай иккала зеварни кўтариб юқорига чиқиб кетди. Аммо Рамо бошини қуйи солганича қайғуга ботиб туриб қолди. Жалпа унинг аҳволини била туриб, нега бу буюмларни олди? Нега «олманг» деб туриб олмади? Бу ёқда ўзи беш юз эллик рупия қарз бошни қотириб турганда, яна шунча пул қаердан топилади? «Ҳамма айб ўзимда,— ўйлади Рамо.— Мен даллолни ҳовлига киритмай, кўчадан қайтариб юборишим керак эди».

Лекин у яна ўзига-ўзи тасалли берди: «Ҳа, майли. Шу билан гуноҳларимни юваман. Аммо одам ҳам пулни шунинг учун топади-да. Бир бурда нонга зормидим бўлмаса».

Овқатланиб бўлгач, Рамо юқорига кийингани чиққанда, Жалпа ойна олдида туриб, қулоқларига исирға тақаётган эди. Эрини кўриши билан деди:

— Бугун ўнг ёним билан турган эканман. Бир кунда бирданга иккита зеварлик бўлдим. Иккаласи ҳам текин.

Рамо таажжубланди:

— Нега текин бўларкан? Пулини тўламаймизми?

— Пулини ойим тўлайдилар,— жавоб берди Жалпа.

— Ўзлари айтдиларми?

— Ўзлари менга ҳадя қилдилар-ку. Пулини ҳам тўлайдилар-да.

Рамо унинг соддалигидан кулиб деди:

— Шунга ишониб сен буларни олиб қолдингми? Ойимнинг пул бериш кўнгилларида бўлса, маржонлар ўғирланган кунни берардилар. Ушанда пуллари йўқ-миди?

Жалпа аросатда қолиб деди:

— Мен қаёқдан билай? Ҳали ҳам қайтариб берсангиз бўлади. Тақадиган кишимга ёқмади, деб айтасиз-қўясиз.

Шундай деб у дарҳол қулоқларидан исиргани олди.

Билагузукларни ҳам қўлидан чиқарди-да, иккаласини қутичаларига солиб, Рамога узатди. Узатганда ҳам мушук сичқон билан ўйнашаётгандек қилиб узатди. Маълумки, мушук қўлига тушган сичқонни ўлса қўйиб юбормайди. Ўйин қилиб бир оз қўйиб қўйиши мумкин, холос. Жалпа ҳам қўллариини узатишга узатди-ю, лекин чангалини очишга журъат қилмади. Ранги оқариб кетди. Рамога тик қарашга ботинолмай, бошини қуйи солиб олди. Бирор мусибатдан қутулганда одам суюнади. Лекин унда бу нарса йўқ эди. У шу туришида ўғлини мусофир юртига кузатаётган онани эслатарди. Уша онаникига ўхшаш меҳру муҳаббат худди шу тобда Жалпанинг чеҳрасида акс этарди. Рамо хотинининг қўлидан зеварларни қайтариб олишга ожиз эди. У ҳаммасига рози, майли, саррофнинг қисташларига чидайди, хижолатларга бардош беради, юзига чарм қоплаб олади, ўз ёғига ўзи қовурилади. Аммо Жалпанинг юрагини тилка-пора қиладиган ишга зинҳор қўл урмайди. Унинг бутун вужуди бу ишга қаршилиқ қилди. Ишқ-муҳаббат билан аҳвол-шароит ўртасидаги қизгин бу жангда биринчиси голиб келди.

Рамо кулиб деди:

— Қўявер. Олгандан кейин қайтариб нима қиламиз. Ойимга ҳам кулги бўламиз.

Жалпа ясама титроқ овоз билан деди:

— Ҳар ким кўрпасига қараб оёқ узатсин-да. Бошимизга янги ташвиш орттирмасак эди.

— Худонинг ўзи меҳрибон!— Рамо сувга тушган нондек бўшашиб жавоб берди.

Шундай деб у шошиб пастрга тушиб кетди.

Одам баъзан ўткинчи ҳавас ва кулфатдан шунчалик ўзини йўқотиб қўядики, роҳат-фароғат, бахту саодат деган нарсалар кўзга кўринмайди. Агар Жалпа ҳавойи срузулар шиддатига бардош бериб, Рамо қийинчиликлар олдида бош эгмаганда, икки ёшнинг кўнглидаги ишқ самимий бўлганда, улар бунчалик йўлдан адашиб, ўзларини ўзлари фалокат ёқасига олиб келмаган бўлардилар.

Соат ўн бирга занг уриб, иш вақти яқинлашганидан дарак берарди. Бироқ Рамо энг яқин дўстини дафн гулханида куйдириб қайтаётган киши сингари секин-секин қадам ташлаб хомуш кетиб борарди.

Жалпа энди илгаригидек юзини бекитиб кун бўйи уйида бир ўзи ғамгин ўтирмасди. Иложи борича кўпчилик ичида бўлишга ҳаракат қиларди. Илгари у ноилложликдан уйда ўтирарди. Энди худога шукур, унга ҳам зар-зевар битиб қолди. Бағрини хун қилиб уйда биқиниб ётаверишига ҳожат қолмади. Зар-зевар ширинлик эмаски, бир ўзи еб лаззатини сураверса. Зар-зеварни сандиққа солиб, яшириб қўйишдан нима фойда? Маҳалладан ё қариндошларидан биронтаси меҳмондорчиликка айтиб қолса, у қайнанаси билан бирга албатта борарди. Кўп ўтмай қайнана ҳам керак бўлмай қолди. У бир ўзи бориб келаверадиган бўлди. Унинг ҳусну жамоли, зар-зеварлари, кийим-боши, одоб-ахлоқи маҳалла-кўйдаги хотин-қизларни ўзига ром қилди ва тез вақт ичида унга иззат-ҳурмат бахш этди. У бўлмаса, давраларга ҳам файз кирмасди. Унинг қўшиқлари шу қадар ёқимли, гап-сўзлари шу қадар маънили, ҳусн-жамоли шу қадар баркамол эдики, даврада ўтирганда у худди маликаларга ўхшаб кетарди. Жалпанинг пайдо бўлиши маҳалла хотин-қизларини жонлантириб юборарди. Улар ҳар куни албатта бирон ерга йигилиб, бирикки соат ўйин-кулги, хушчақчақлик қилишар, юракнинг чигилини ёзишарди. Бир кун биттасининг уйида бўлса, эртаси бошқасиникида. Пўгун ойининг ярми шундай хушчақчақлик билан ўтди. Жалпанинг ҳусн-жамолига яраша кўнгли ҳам жуда кенг эди. Уша ўтиришларнинг харажати кўпинча шунинг зиммасига тушарди. Қўшиқчи аёллар таклиф этилса, уларга ҳам кафил шу. Гоҳ-гоҳ аёллар йиғилиб Ганганинг табаррук сувида чўмилишга боришса, араванинг кираси, нонушта, шунга ўхшаган нарсаларни ҳам Жалпа кўтарарди. Хуллас, ҳар куни уч-тўрт рупия албатта чиқимдор бўларди. Рамо ҳам қўли очиқликда хогинидан қолишмасди. Жалпа сўраса пул-ку пул, ҳатто жонини ҳам аямасди. Тагин нима сўраркин деб кўзи доим хотинининг оғзида бўларди.

Жалпа ҳар куни мана шу анжуманлар ҳақида эрига завқ-шавқ билан гапириб берарди. Хотинининг аёллар орасида қанчалик эътибор қозонганини кўриб Рамо терисига сиғмай кетарди. Бир куни аёллар кино кўрамиз деб қолишди. Кино уларга чунонам ёқдики, асти қўяве-

расиз. Шундан кейин ҳар кун кино кўрадиган бўлиб қолишди. Рамо шу пайтгача ҳеч кинога қизиқмасди. Қизиққанда ҳам на чора. Ёнида пул бўлсайкан. Энди бошқа гап. Энди топар-тутари жуда яхши. Шундай бўлгач, Жалпанинг гапини иккита қилиб бўладими? Кино-театрда юзини бемалол очиб ўтирадиган аёллар жуда кўп бўларди. Улар ҳеч кимдан ийманмай бемалол гапириб-кулиб ўтиришарди. Уларнинг ўзини бунчалик эркин тутиши Жалпани ҳам зимдан оғулаб, тобора ўз домига тортмоқда эди. У уйдан кўчага чиқиши билан шартта юзини очиб оларди. Лекин кинода пардадор аёллар ичига бориб ўтирарди. У Рамонинг ҳам ўзи билан ёнма-ён ўтиришини жуда-жуда истарди. Ахир унинг анави олифта аёллардан қаерни кам? Ҳусн-жамолда кам эмас, ясан-тусани жойида. Ахир нега пардадор аёллар билан бирга ўтирсин? Рамо олий маълумотли бўлмасда, шароит ва замон таъсиридан четда қолмагани. Илгарилари у чимматга шунақанги кўр-кўрона эътиқод қўйган эдики, онасини ҳатто Гангага чўмилгани олиб борганида уни пандитлар билан гаплашгани ҳам қўймасди. Гоҳо ойиси бехосдан қаттиқроқ кулиб юборса, Рамо уни уришиб берарди:

— Сизда ҳеч шарм-ҳаё деган нарса борми, ойи? Анави уйда эраклар ўтирибди-ю, сиз бўлсангиз хаҳолаб куляпсиз.

Онаси уялиб кетарди. Бироқ энди ёши улғайган сари Рамонинг бу эътиқоди ҳам аста-секин йўқолиб бормоқда эди. Жалпанинг ҳусни жамоли эса унинг бир жасоратига ўн жасорат қўшмоқда эди. Жалпа хунук ёки бетамизгина аёл бўлганда-ку, Рамо уни юзини беркитиб юришга мажбур қилган бўларди, у билан бирга сайр қилиш ё ўтиришдан ўзини олиб қочган бўларди. Бироқ бундай сулув ёр билан ёнма-ён юриш ёки ўтириш унинг қалбига қувончгина эмас, ғурур ҳам бағишларди. Бу ердаги ҳеч бир маданиятли кишилар доирасида биронта аёл ҳуснда ҳам, қадди-қоматда ҳам, ясан-тусанда ҳам Жалпага тенг келолмасди. Қишлоқи қиз бўлишига қарамай, шаҳарли бўлиб кетган эдики, ҳеч ким уни кўриб қишлоқи дейишга тили ҳам бормасди, инонмасди ҳам. Биттагина камчилиги шу эдики, инглиз тилини билмасди. Лекин Рамо бор, бу жиҳатдан ҳам унинг гами йўқ эди.

Лекин анча кунгача Рамо хотинининг юзини очишга

журъат қилолмай юрди. Ахир томошахонада қанча-қанча ошна-оғайнилари, таниш-билишлари бўлади. Улар Рамо-нинг хотини билан ёнма-ён ўтирганини кўриб роса кулади-ку. Охири бир кун у жамият олдида эскиликка қарши бош кўтариб чақишга қатъий қарор қилди.

— Бугун иккаламиз кинода бирга ўтирамыз,— деди у Жалпага. Жалпанинг юрак уриши тезлашди. Қаттиқ ҳаяжондан юзлари қизарди.

— Ростданми?— деди у.— Йўқ, йўқ. Кейин ўртоқларим мени тинч қўймайди.

— Шунақа кўрқиб юрсанг, юраверасан-да,— куйинди Рамо.— Аёллар юзини беркитиб, панада ўтирса — бу жуда қизиқ гап-ку.

Шундай қилиб, иккаласи гапни бир жойга қўйди. Биринчи кун иккови ҳам роса ўнғайсизланди. Лекин иккинчи кун жуда ботирланиб кетишди. Кўп ўтмай улар боғда пайдо бўлишди. Кечқурунлари биргалашиб сайр қилиб юришадиган бўлди.

Бир кун Жалпа кулиб деди:

— Тагин дадамлар кўриб қолсалар-а?

— Нима бўпти? Ҳечқиси йўқ,— жавоб берди Рамо.

— Мен уятдан ерга кириб кетарман.

— Ҳозирча мен ҳам уяламан. Лекин у киши бу ёқларга келмайдилар.

— Ойим кўриб қолсалар-чи? Унда нима бўлади?

— Ойимдан кўрқмайман. Икки оғиз гап билан мот қиламан уларни.

Беш-ўн кун ичида Жалпа янги аёллар жамиятида оғизга тушиб кетди. У бу жамиятга гўё ажойиб бир нотиқ биринчи марта мажлис минбарида пайдо бўлган-дек кириб келди. Олимлар гарчи нотиқни менсимаса-да, унинг салоҳиятига тан беришга мажбур. Жалпа ҳам «келдим, кўрдим ва забт этдим» қабилида иш тутди. Унинг ҳусну жамоли зодагон аёллар орзу қилган аллақандай улугворлик, жозибадорлик ва қудратга эга эди. Дастлабки кундаёқ бир аёл Жалпани чойга таклиф қилди ва Жалпа истамаса ҳам, йўқ деёлмади.

Иккови клубдан қайтаётган эди, Рамо ташвишли оҳангда сўради:

— Хўш, эртага уникига чойга борадиган бўлдикми?

— Нима қилай? Йўқ деганим билан қўймасди ҳам,— жавоб берди Жалпа.

— Унда, эрталаб сенга яхши бир сорий олиб келиб берай.

— Менда сорийдан кўпи йўқ-ку. Шу бир-икки соатли нарсага эллик-олтмиш рупия сарфлашнинг нима кераги бор?

— Сенда яхши сорий бўлсайкан. Унинг сорийеини кўрдингми? Худди ўшанақа сорий олиб келиб бераман.

— Вақтим йўқ, деб қўя қолсам бўларкан.

— Ҳали биз ҳам уларни чақиришимиз керак.

— Бекорга бошимизга ортиқча ташвиш орттириб олдик.

— Нега ташвиш бўларкан? Фақат уйимизнинг но-боплиги мени сал ўйлантириб турибди. Стол-стул, чой идишларини Рамешдан олиб турамиз, лекин жойни нима қиламиз?

— Биз ҳам ўшаларни чақиришимиз зарурми?

Рамо бу саволга эътибор бермади. Унинг мияси Жалпага бир жуфт пойафзал билан битта қўл соат олиб бериш фикри билан банд эди. Ёнида сариқ чақа ҳам йўқ, харажатлар эса кундан-кунга ошиб бормоқда. Ҳали зар-зеварнинг пулидан бир пайса ҳам тўлагани йўқ. Бир кун Гангу шама ҳам қилди. Лекин бу ёғи ҳам зарур. Ахир Жалпа қуруқ бўйи билан қандай қилиб зиёфатга борсин? Йўқ, уни шунчалар сиқиш ярамайди. Унинг ҳусн-жамолини камситиб қўйиши мумкин. Мава шу бугунни олайлик. Ҳамма аёлларнинг эғнида ярқ-ярқ қилган сорийлар. Қадама нақшли билагузук ва қулинг ўргилсин маржонлар. Аммо оддийгина кийими билан ҳам Жалпа улардан устун кўринарди. Улардан ҳеч бири унинг олдида ип эшолмасди. «Олдинги туғилишимда қилган савоб ишларим эвазига тангрим менга шу соҳибжамолни ато этган, ҳойнаҳой,— деб ўйлади Рамоат.— Ахир ҳозир еб-ичмаса, қачон еб-ичади? Ҳаётнинг кайфини сурмасак, қачон сурамиз? Ёшликда даврон сурмасак, эртага, қариганда қўлимиздан нима келади? Фараз қилайлик: қариганда бойиб ҳам кетдик, дейлик: лекин бундан нима фойда?» Битта сорий билан қўл соат сотиб олишга қарор қилди Рамо. Тунни бир амаллаб ўтказди-да эртасига иккала буюмни олиб келиб, кўнгли хотиржам бўлди.

Жалпа тутатиқиб, деди:

— Бу буюмларни мен бошимга ураманми? Юз эллик рупиянинг бошини егандир ўзиям?

— Юз эллик эмиш! Мени жуда исрофгар деб ўйла-
ясанми?— жавоб берди Рамо.

— Юз эллик рупиядан кам эмас бу буюмларингиз.—
Шундай деб Жалпа соатни қўлига тақиб олди ва сорий-
ни ёзиб, маҳлиё бўлиб қолди.

— Қара, соат билагингга қандай ярашди!— деди
Рамо завқ қилиб.— Пулларим зое кетгани йўқ.

— Ростини айтинг, қанчага олдингиз?

— Ростини айтсам, бир юз ўттиз беш рупияга. Со-
рий етмиш беш рупия, туфли — ўн рупия, соат — йигир-
ма беш рупия.

— Бир юз эллик рупия деяверинг. Сал ошиқ айтиб-
ман, холос. Бироқ бу пулларни қандай тўлайсиз? Бу
ёғини ҳам ўйлаб кўрдингизми? Уша жувонмарг бекорга
мени уйиғе таклиф қилди-да. Энди ҳечам кўчага чиқ-
майман.

Рамонинг ҳам бошини худди шу ўйлар чулғаб олган-
ди. Бироқ у қайғусини айтиб, Жалпанинг севинч олови-
ни сўндиргиси йўқ эди. «Зарари йўқ, қарз узилиб кета-
ди», деб қўя қолди.

— Қанақа қилиб узилиб кетади? Хўш?— сўради
Жалпа ғижиниб.— Бир чақа ҳам орттиролмаимиз-ку,
қандай қилиб узилиб кетади? Яхшиямки бутун рўзгорни
дадам кўтаряптилар. Бўлмаса, ҳолимизга маймунлар
йирларди. Сиз мени шу сорий-порий, зар-зеварларга
орзуманда деб ўйлайсизми? Буларни эгасига обориб
беринг.

— Буларни олавер,— деди Рамо меҳр-муҳаббат
тўла кўзлари билан хотинига боқиб.— Бундан кейин
сендан бесўроқ ҳеч нарса олиб келмайман.

Кечқурун Жалпа янги сорий билан янги туфлни
кийди, соатни қўлига тақди-да, ойнага ўзини солди. Ак-
сини кўриб ғурур ва севинчдан икки юзи лов-лов ёниб
кетди. Эргалаб буюмларни эгасига қайтариб беришни
эҳтимол астойдил айтгандир. Лекин ҳозир бундай қи-
лишга зинҳор унамасди. Қош қорайганда эр-хотин ша-
ҳар чеккасига томон йўл олишди. Уларни таклиф қил-
ган аёл фақат уйининг номеринигина айтган эди. Лекин
у яхши дарров топила қолди. Дарвозасида «Индубҳу-
шан, адвокат, олий суд» деб ёзилган лавҳа осиглиқ эди.
Рамо аёлниң пандит Индубҳушаннинг хотини эканини
фаҳмлади. Бу кишини Рамо бир неча марта кўрган бўл-
са-да, лекин бундай катта одам билан танишув шара-

фига муяссар бўлмаган эди. Олти ойгина бурун у ўзининг бу ерга таклиф қилинишини хаёлига ҳам келтиролмасди. Фақат Жалпа туфайлигина бу рўё ҳақиқатга айланди. Бугун у Кошийлик энг улуғ адвокатникида меҳмон!

Рамо меҳмондорчиликка жуда кўп эркак-аёллар келса керак деб ўйлаган эди. Бироқ бу ерда адвокат соҳиб билан хотини Ратандан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ратан буларни кўриши биланоқ айвонга чиқиб келди ва иккови билан қўл бериб кўришди. Кейин ичкарига бошлаб кирди ва эрига уларни таништирди. Пандит жий ором курсида ясланиб ётганича иккала меҳмон билан қўл бериб сўрашаркан, жилмайиб деди:

— Афв этасиз, бобу соҳиб, менинг андак тобим қошиб турипти. Сиз қайси идорада ишлайсиз?

Рамо ийманиб жавоб берди:

— Мен муниципалитет идорасида ишлайман. Янгиман. Бир кўнглим ҳуқуқшунос бўлиш эди. Бироқ янги адвокатларнинг ҳозирги аҳволини кўриб, бунга юрагим бетламади.

Рамо обрўйини сақлаш учун озгина ёлғон гапиришни маъқул кўрди. Қайтанга бу жуда қўл келди. Борди-ю, мен маоши бор-йўғи йигирма беш рупиялик оддий ходимман, деб тўғриси айтганимда, эҳтимол адвокат соҳиб мен билан гаплашишни ҳам истамасмиди?

— Ҳуқуқшунос бўлмай тўғри қилибсиз,— деди у.— Бу ерда сиз икки-уч йил ичида ажабтовур амалдор бўлиб оласиз. У ёқда балки ўн йилдан кейин ҳам одам бўлишингиз амри маҳол эди.

Жалпа ҳамон, Ратан адвокат соҳибнинг қизими ё хотиними, билолмай гаранг эди. Адвокат соҳиб ёши олтмишларга бориб қолган чол эди. Атрофи оқ оралаган соч билан ўралган тепакали лок сурилган тахтачадай ялтирарди. Соқол-мўйлови қирилган. Бироқ пешанаси билан юзидаги ажинлар унинг ҳаёт асроридан анча чарчаб қолганини кўрсатиб турарди. Ором курсида чалқанча тушиб ётар экан, йиллаб оёққа турмаган фалажга ўхшарди. Бироқ у ўзини батамом олдириб қўймаганди. Бурни узун, пешанаси кенг, катта-катта кўзлари ғурурга тўла, ранг-рўйи сициқ. Унинг авзойидан камсуханлиги, одамовилиги ва нозик табиатлиги шундоқ кўриниб турарди. Хотини Ратан эса, аксинча, қорачадан келган, хушбичимгина, ниҳоятда хуштабиат жувон эди. Қиёфасида мағрур-

ликдан асар ҳам йўқ. Ғоят дилкаш. У чиройли ҳам эмасди: бурни пучуқ, юзлари дум-думалоқ, кўзлари кичкина-кичкина. Лекин шунга қарамай, у маликаларга ўхшарди. Жалпа унинг олдида кунгабоқар ёнида турган кичкина бир гулга ўхшарди.

Чой келди. Икки столга териб қўйилган таомларнинг ҳисоби йўқ: ҳўл-қуруқ мевалар, турли ширинликлар, роҳатижон ва ҳоказо. Ратан билан Жалпа бир столга ўтиришди. Иккинчи стол Рамо билан адвокат соҳибга эди. Рамо бориб столга ўтирди, бироқ адвокат соҳиб ҳамон ором курсида қимир этмай ётарди.

— Келинг ўзингиз ҳам,— деб таклиф этди кулиб Рамо.

Адвокат соҳиб ётган жойида илжайиб жавоб берди: — Сиз бошлайверинг, мен ҳозир бораман.

Ҳаммалари чой ичишди, мевалардан тановул қилишди. Лекин адвокат соҳибнинг қаршисида чақчақлашиб ўтиришга Рамо билан Жалпа иккаласи нийманишарди. Ҳар бир ёш кўнгил хушчақчақ кексалар суҳбатидан ҳам завқ топиши мумкин. Аммо бундай қаҳрли, ўлиқ-табиат одам, борди-ю, ёш бўлган чоғида ҳам бошқаларни ўлдирди. Адвокат соҳиб шунча манзират, «олиш-олиш»дан кейин атиги икки ҳўплам чой ичди, холос. Бир четда ҳаммани кузатиб, томоша қилиб ўтирди. Бирдан Ратан Жалпага: «Юринг, биз боғни айланамиз. Булар икковлари жамият билан сиёсат масалаларини ҳал қилиб ўтираверишсин»,— деб таклиф қилиб қолди-ю, Жалпага жон кириб кетди. У худди бўйнидаги сиртмоқ ечилгандай енгил нафас олди. Рамо қафасдан озод бўлган қушдек уйдан чиқиб кетаётган иккала дугона орқасидан мўлтайиб қараб хўрсинганича қолди. Бу ерга келиб шу аҳволга тушишини олдиндан билганда, бу ёққа қадам босмаган бўларди.

Адвокат соҳиб афтини бужмайтириб бошқа ёнига эгдарилиди-да, гап бошлади:

— Билмайман қорнимга нима бало бўлган. Ҳеч нарса ҳазм бўлмайди. Сут ҳам ботмайди. Чойни одамлар қандай ҳузур қилиб ичади. Менинг бўлса кўргани кўзим йўқ. Ичган заҳотим баданим жингиртоб бўлиб, кўзларимдан ўт чақнай бошлайди.

— Даво-дори қилмадингизми?— сўради Рамо.

Адвокат соҳиб лоқайдлик билан деди:

— Дори-пориларга мен ҳеч ишонмайман. Дунёда

табиблар билан докторлардай аҳмоғи бўлмаса керак. Ҳеч қайсиси, касалнинг фалон экан, деб аниқ бир нарсани айтилмайди. Икки табиб билан икки докторнинг гапи ҳеч қачон бир жойдан чиқмайди. Дард ўша-ўша-ю, бир табиб қонинг бузилган деса, иккинчиси сафро дейди, бири ўпканг шамоллаган деса, иккинчиси ошқозоннинг оғриган дейди. Хуллас, даволашни бошлайди, жаллодга ўхшаб беморнинг боши устида тигини ўйнатади. Бу докторлар мени аллақачон жаҳаннамга олиб бориб қўйган бўларди. Хайриятки пайтида қочиб қутулдим. Йўғя машқларини хўп мақташади. Лекин қани энди шундай бир олим топилсаки, ундан у-бу нарсани ўргансанг. Китобга амал қилай десанг, ҳаёнидан зиёни кўплигини ўйлаб, юрагинг дов бермайди.

Булар тани соғлиқ ҳақида баҳслашиб ўтираверсин, энди иккала дугонанинг самимий суҳбатларига ҳам пича қулоқ берайлик.

Ратан табассум қилиб, деди:

— Эримни кўриб жуда ажаблангандирсиз?

Жалпа фақат ажабланган эмас, балки янглишган ҳам эди. Шунинг учун сўради:

— Адвокат соҳибнинг бу иккинчи уйланишларини?

— Ҳа,— жавоб берди Ратан.— Беш йил бўлди. Аввалги хотинлари бундан ўттиз беш йил бурун қаза қилган экан. Ушанда бу киши йигирма беш ёшда эканлар. Одамлар, уйланинг деб кўп маслаҳат берган. Бу кишининг бир ўғиллари бўлгану, ўша туфайли уйланмаганлар. Уттиз йил бева юрганлар. Беш йил бурун ҳалиги ўғли ҳам вафот этиб, охири уйланишга мажбур бўлганлар. Мен ҳам ота-онасиз, етимча эдим. Тоғам мени асранди қилиб олган эди. Билмайман, ўртада озмоз олди-берди бўлганми ё бу кишининг одамгарчилигига учганмилар тоғам, ишқилиб, мени шу кишига бердилар. Хуллас, худонинг иродаси экан. Лекин келган кунимдан буён тариқча ёмонлик кўрганим йўқ. Еганим олдимда, емаганим кетимда. Кундан-кунга семирив кетяпман. Докторлар сенинг фарзанд кўришинг гумон дейди. Уртоқжон, мен-ку фарзанд деб ўлаётганим йўғ-а, лекин эрим менинг ҳолимни кўриб жуда хафа бўлиб кетадилар. Буларнинг ҳамма дардларига мен сабабчман. Шу топда худо биргина фарзанд ато қилса борми, эрим шу ондаёқ оёққа туриб кетардилар. Иложи борича озишга ҳаракат қиламан. Иссиқ сувда чўмиламан, ҳар

куни яёв айланаман, сут-қатикни жуда кам ичаман. Овқатнинг ҳам ярмини ейман, уйдаги ҳамма иш-юмушни ўзим қиламан. Лекин барибир кундан-кунга семириб, шишиб кетяпман. Нима қилишни билмайман. Жуда бошим қотган.

— Адвокат соҳиб сиздан хафа бўлсалар керак?— сўради Жалпа.

— Йўқ, ўртоқжон, мутлақо. Ҳатто бу ҳақда ломим демайдилар. Шу пайтгача булардан нолиб айтган бирон сўз эшитганим йўқ. Бироқ шу ғам у кишини адои-тамом қилипти. Бу менга аён. Менинг қўлимдан нима ҳам келарди? Пулдан зориққан жойим йўқ. Қўнгим нимани хоҳласа, бари муҳайё. Бу киши миннат нима — билмайдилар. Топганларини олиб келиб, қўлимга тутқазадилар. «Энди ишлаб нима қиласиз? Дам олсангиз-чи?» деб шунча уқдираман, барибир ҳеч уйда ўтиролмайдилар. Еганлари бор-йўғи иккита чавати, уч-тўрт дона узум. Шунинг қийин-қистов билан ейдилар. Буларга жуда юрагим ачийди. Қўлимдан келганича хизмат қиламан. Ахир мени деб шунчалик жон куйдирыптилар.

— Унда бу киши эр эмас, фаришта эканлар,— деди Жалпа.— Хотинлари ўлгандан кейин уйланмабдилар. Уттиз йил ёлғиз туришга ҳар ким тоқат қилавермайди.

— Ҳа ўртоқжон, бу киши чиндан ҳам фаришта. Ҳозир ҳам ўша хотинларини тилга олдилар дегунча, йиғлаб юборадилар. Сизга унинг расмини кўрсатаман. Эрим сиртдан жаҳлдор кўринганлари билан кўнгиллари жуда бўш. Қанчадан-қанча етим-есирлар, бевалар, оч-яланғочларга нафақа тайинлаб қўйганлар. Манави билагузугингиз жудаям чиройли экан.

— Ҳа,— жавоб берди Жалпа,— жуда яхши ишланган.

— Мен бу ерда ҳеч кимни танимайман ҳам,— деди Ратан.— Зар-зевар деб адвокат соҳибни ташвишга қўйгим келмайди. Бировга буюртиришга кўрқаман. Худо билсин, нималарни қўшиб юборди. Кундошимнинг ҳамма зар-зеварлари турибди. Лекин улар менга ёқмайди. Сиз бобу Рамонатдан айтиб, менга ҳам шунақа бир жуфт билагузук ясатдириб бермайсизми?

— Майли, сўраб кўрай-чи,— рози бўлди Жалпа.

— Бугун сизлар келиб бошим кўкка етди,— деди

Ратан.— Уззукуи уйда танҳо ўтираман. Одамларга қўшилгим келади. Лекин таниш-билишим йўқ. Бир-икки та аёлни уйимга чақирдим, уларникига бордим. Лекин уларнинг оёқ олишини кўриб ҳафсалам пир бўлди. Иккаласи ҳам мени лақиллатмоқчи бўлган экан. Мендан пул қарз олишган эди, ҳали беришади. Шунчалик танноз, шунчалик пардоз-андозга ўчки, ҳайрон қоласан одам. Сиз ҳар замон-ҳар замонда келиб-кетиб туринг, ўртоқжон.

— Оҳ, кўнгилдаги гапни айтдингиз,— жавоб берди Жалпа кувониб.

— Мен машинамни юбориб тураман.

— Кераги йўқ. Извошлар тинмай қатнаб турибди-ку.

— Негадир сиздан ҳеч ажрагим келмай қолди. Сиздай хотинга эришиб, Рамонат жий худога минг қатла шукур қилсалар керак.

Жалпа кулиб жавоб берди:

— Худога шукур қилиш қаёқда. Нолиганлари-нолиган.

— Йўғ-е! Ҳечам ишонмайман. Ана, улар ҳам келиб қолишди. Сўранг, яна бир шундай билагузук қилдириб берсинлар.

Рамо келгач, Жалпа ундан сўради:

— Чарандосга айтсангиз, тагин бир шунақа билагузукни неча кунда қилиб бераркин? Ратаннинг ҳам худди шунақа билагузук таққилари келяпти.

Рамо ҳозиржавоблик билан деди:

— Ҳа-ҳа, қилиб беради албатта. Бундан ҳам яхшироғини қилиб беради.

— Мана бу бир жуфт билагузукка қанча олган эди?— сўради Ратан.

— Саккиз юз рупия.

— Ҳечқиси йўқ. Менга ҳам айни шунақаси бўлсин. Худди шу хилда.

— Хўп бўлади, ясатиб бераман.

— Лекин, бҳой, ҳозирча ёнимда пул йўқ-да.

Пул деганда эркаклар аёллар қаршисида ҳеч нарса деёлмайди. Ёнимда ҳозир пул йўқ деб қандай айта олади? Улса ўладики, бундай демайди. У қарз кўтаради, бировларга ҳушомад қилади, бироқ аёллар олдида ўзининг ночорлигини билдирмайди. Пул улар учун ҳеч нарса эмас. Жалпа эрининг ҳозирги иқтисодий аҳволини жуда яхши биларди. Бироқ айни вақтда Рамо агар

бирор баҳона топиб қутулмоқчи бўлганида, Жалпанинг назарида ундан ёмон одам бўлмасди. Ишқилиб «саррофдан сўраб кўрай-чи» деб юбормасин-да, деган андиша билан Жалпа юрагини ҳовучлаб турарди. Бироқ Рамо, «Э-э, қўяверинг. Пули бир гап бўлар. Берасизда», деганидан кейин у енгил нафас олди.

— Тахминан қачон тайёр бўлади?— сўради Ратан.

— Бугун, шу бугуноқ саррофга бориб айтиб қўяман. Нарибериси билан ўн беш кун ўтади,— жавоб берди Рамо.

— Келгуси, якшанбада бизникига чойга борасиз,— таклиф қилди Жалпа.

Ратан таклифни қувониб қарши олди ва эр-хонин хайрлашиб чиқиб кетишди. Қош қорайганда уйга етиб келишди. Рамеш бобу шу ерда ўтирган экан. Жалпа извошдан туша солиб ичкарига кириб кетди. Рамо Рамеш бобунинг олдига борди.

— Келганингизга анча бўлдими?— сўради у меҳмондан.

— Йўқ, ҳозиргина келиб турибман,— жавоб берди Рамеш бобу.— Ҳа, адвокат соҳибникига борган эдингларми?

— Ҳа, уч рупияга тушдик.

— Ҳеч зарари йўқ,— тасалли берди Рамеш бобу.— Ҳиссаси чиқиб кетади. Катта одамлар билан яқин бўлсанг, зарар кўрмайсан. Катталардан катта иш чиқади. Бир кун сен ҳам уларни меҳмон қилгин.

— Келаси якшанба чойга айтиб келдик.

— Айтсанг, мен ҳам келаман,— деди Рамеш бобу.— Хабаринг борми, адвокат соҳибнинг бир укаси бор, инженер. Менинг бир қайнағам анчадан бери бекор юрибди. Агар адвокат соҳиб бир оғиз айтсалар, болапақир ишли бўлиб қолармиди. Сен бундоқ менинг тўғримда қулоғига шипшитиб қўйгин, у ёғини ўзим биламан. Зиёфатини, худо хоҳласа, нақ хонимнинг кўнглидагидай қиламан. Самовар, чиройли шиша гулдонлар, фонусларни ўзим олиб келиб бераман. Стол-стуллар ҳам менинг зиммамга. Ҳоммол ҳам керак эмас, хизматкор ҳам. Анави Мусалчандни ишга соламан.

— Оҳ, қанийди! Жуда бошим қотиб турувди.

— Бошинг қотмасин. У галварсни ўзим ишга соламан. Сенга иш керак бўлса, кўрсат ўзингни, дейман. Қани, югурмай кўрсин-чи.

— Икки-уч ой илгари қайнағангизни аллақандай ишга жойлаб қўймовдигизми?

— Э-э, тагин олтитаси турибди бу ёқда! Ҳаммаси бўлиб етти нафар булар. Бундоқ ўтирсанг-чи. Керакли нарсаларнинг бир ҳисобини қилиб олайлик. Бугундан ҳаракатингни қилмасанг, ҳаммасини топиб бўладими? Қанча меҳмон келмоқчи?

— Хоним келади. Яна адвокат соҳиб ҳам келиши мумкин,— жавоб берди Рамо.

— Жуда тўғри қилгансан,— маъқуллади Рамеш бобу.— Одам кўпайиб кетса ҳам бўлмайди. Тўполон бўлиб кетади. Менинг худди ўша хонимда ишим бор. Бекорчи сўтакларга хушомад қилишдан нима фойда.

Иккаласи жами керакли ашёларни аниқлаб олишди. Рамеш бобу эртаси кунданоқ боши билан ишга шўнғиб кетди. У каттаконларга хизмат қилавериш, кўзи пишиб қолган эди. Керакли буюмларнинг ҳаммасини муҳайё қилди. Бутун уй ярақлаб кетди. Даёнат ҳам четда қолмади. Идишларни бир-бирига мослаб териш чиқиш унга топширилган эди. Қайси гултувак қаерга қўйилади, қайси расм қаерга осилади, қайси гилам қаерга тўшалари — мана шулар ҳақида учбирдай эркак соатлаб тортишарди. Ишга кетгунча ва ишдан қайтгач, учалови баравар шу ишлар билан машғул бўларди. Бир куни ойна хонанинг қаерига қўйиш керак деган масала устида баҳслашиб қолишди. Даёнат, бу хонага ойна керакмас, ойна тўрдаги хонада туриши керак, дейди. Рамеш унамайди. Рамо иккиланиб жим қараб турибди. Қайси биригинг гапини маъқуллашга ҳайрон. Унинг учун иккови ҳам нозик одам.

— Мен юзлаб инглизларнинг меҳмонхонасини кўрганман,— таъкидлади Даёнат,— ҳеч бирида ойна кўрган эмасман. Ойна пардоз-андоз қиладиган хонада бўлиши керак. Бу ерга ойна қўйишнинг ҳеч қандай маъноси йўқ.

— Мен юзлаб бўлмаса ҳам, баъзи инглизларнинг уйини кўрганам бор. Ҳаммасида ойна бор. Дарвоқе, мана шунақа майда-чуйда нарсаларда ҳам инглизларга тақлид қилишимиз шартми? Биз инглиз эмас, ҳиндмизку. Ҳинд бойларининг уйида бўй баравар ойналар бўлади. Сиз ҳозир кийим кийишда, уйни жиҳозлашда, гапиришда, чой-шароб ичишда, идиш-оёқларни тутишда — хуллас, ҳамма нарсада инглизларга тақлид қи-

лувчи баъзи айниган бобуларнинг гапни гапирдингиз. Лекин инглизларни инглиз қилган ким? Улар кимнинг орқасидан дунёга ҳоким бўлди? Бу ҳақда ҳеч ким ўйламайди. Ё сиз ҳам қариганда инглиз бўлгингиз келдими?

Даёнат инглизларга тақлид қилишни ниҳоятда ёмон кўрарди. Шу меҳмондорчиликка ҳам унинг ҳеч рағбати йўқ эди. Шу баҳонада каттаконлар билан таниш-билиш бўлиб қолишгина уни қизиқтирарди холос. У умрида костюм-шим киймаган эди. Чойни ичарди, лекин бунинг учун чинни идиш бўлиши шарт эмасди. Сополми, чинни-ми, шиша стаканми — нимада тўғри келса, ичиб кетаварарди. Лекин ҳозир ўзиникини маъқуллаш учун оёғини тираб туриб олди:

— Ҳинд раисларининг уйда курсида ўтирилмайди, ерда ўтирилади. Сиз стол-стулларни олиб келиб, инглизча тартиб қилиб қўйибсиз. Лекин ойнага келганда, ҳиндларнинг расмини пеш қиласиз. Бу қанақаси? На у ёқлик, на бу ёқлик. Костюм кийган одам салла ўраса, қанақа кўринади?

Рамеш бобу Даёнат гинг деёлмай қолади, деб ўйлаган эди. Лекин Даёнатнинг жавобини эшитиб, гангиб қолди. Ютқизиб қўяётганини кўриб деди:

— Демак сиз ҳеч бир инглизнинг уйда ойна кўрмаганмисиз? Шунақа беш-ўнта инглизнинг отини айтингчи. Ҳув ўша бошлигингиздан бўлак биронта инглизни-кига борганмисиз ўзингиз? Инглиз деб сиз ўшани дастак қиляпсизми? Унинг қаери инглиз?

— Тил ўзингизники, уни нима десангиз деяверинг. Лекин рангини ҳисобга олмаганда, унинг инглиздан бир туки каммас. Аслида унинг ота-бобоси европалик бўлган,— жавоб берди Даёнат.

Рамеш бу гапга жавоб топиш учун ўйланиб турган эди, шу пайт бир машина эшик олдига келиб тўхтади ва ундан Ратан тушиб, айвонга кириб келди. Учала эркак шоша-пиша ташқарига отилди.

Рамога шу вақтда Ратаннинг келиши ёқмади. Тўғри хонага кириб келиб ҳамма сир фош бўлиши ҳам мумкин эди. У ичкаридан югуриб чиқиб, Ратан билан қўл бериб кўришди-да, отаси ва Рамеш билан уни таништирди:

— Хуш келибсиз! Мана бу киши — отам бўладилар. Бу киши эса — дўстим Рамеш бобу!

Бироқ у иккалови на қўл бериб сўрашди, на яқинроқ

келди. Гунг бўлиб турган жойида серрайиб тураверди. Ратап ҳам улар билан қўл бериб сўрашиб ўтирмади, узоқдан туриб қўл қовуштириб салом берди-да, Рамога юзланди:

— Раҳмат, ўтирмаймэн. Вақтим зиқ. Сизга бир оғиз гапим бор эди.

Шундай деб Рамо билан машина ёнига келди-да, оҳиста сўради:

— Саррофга тайинлаб қўйгандирсиз?

— Ҳа, тайинлаб қўйдим,— жавоб берди Рамо 'енгил тортиб.— Ясаяпти.

— Уша куни, ҳозирча пулим йўқ деган эдим. Қарасам, сиз овора бўладигансиз. Шунинг учун озроққина пул олиб келдим. Саккиз юз керакмиди?

Жалпа билагузукнинг нархини саккиз юз рупия деган эди. Рамо истаса шунча пулни олиб қоларди. Бироқ Ратаннинг соддалиги ва самимийлиги унинг қўлини тутиб қолди. Шундай олижаноб, беозор бир фариштага у хиёнат қила олмади. У савдогарлардан уч анна-тўрт аннани бемалол олиб қолаверарди. Чунки уларнинг ҳам харидорлардан уриб қолишини жуда яхши биларди. Ундайлар билан шу тахлитда муомала қилаётганда турли мулоҳазаларга ҳам бориб ўтирмасди. Аммо мана бу маликанинг ҳақиқа хиёнат қилиш учун учига чиққан муттаҳам бўлиши керак одам. Рамо бир оз қизариб сўради:

— Жалпа сизга билагузукнинг баҳосини саккиз юз рупия деганмиди? Янглишган бўлса керак. Унинг билагузуги олти юз рупия. Хоҳласангиз, саккиз юз рупиялигидан ясатдириб бераман.

— Йўқ. Менга ўша ёқиб қолди. Олти юз рупиялигидан бўлаверсин.

Ратап машинадан сумкасини олиб, ичидан олти юз рупиялик қоғоз пулни чиқарди.

— Шошиб нима қиласиз!— деди Рамо.— Буюм тайёр бўлаверсин-чи, ўшанда ҳисоб-китоб қилинар.

— Ёнимда турса, йўқ бўлиб кетади пул. Шунинг учун, биратўла сизга бериб қўяй, девдим. Менинг ода-тим шунақа: бир иш қиладиган бўлсам, битгунича сабрим чидамайди. Судраб юришни ўлгудай ёмон кўраман

Шундай деб у машинага ўтирди. Машина елдай учиб кетди. Рамо пулларни сандиққа солиб қўйгани ичкари-

га кириб кетди. Иккала чол ўртасида ўзаро суҳбат бошланди.

— Кўрдингизми?— деди Рамеш.

— Кўрдим. Жуда яхши кўрдим,— жавоб берди Даёнат.— Энди менинг уйимга ҳам ўша шамол кириб келяпти. Э худо, ўзинг асрагин!

— Ана шунақа. Аммо ҳозир худди шундай аёллар иш беради-да. Етиб қолсанг, ҳеч бўлмаса, доктор чақириб келади-ку. Бизда бўлса, ўлиб қолсангиз, қоласизки, хотинларимиз остона ҳатлаб кўчага чиқолмайди.

— Бизлар, оғайни, инглизча расмларни кўргани кўзимиз йўқ,— деди Даёнат.— Лекин илож қанча? Фарзанд экан. Рамога очиқ айтгим келади; ўғлим уй-жойинини бошқа қилиб ол, дегим келади. Хотинини бошига чиқариб олган эркакларни кўрсам, жаҳлим чиқади. Мана кўрасиз, бир куни мана шу хотин адвокат соҳибни шарманда қилади.

Рамеш эътироз билдирди:

— Тақсир, бу масалада мен сизга қўшила олмайман. Кўчага чиққан ҳамма аёлларни бузуқ деб ўйлайсизми? Бироқ у Рамо билан анча иноқ кўринади. Пулни, ким билади, нима учун берди?

— Менимча, бу ерда бир гап бор. Худди Рамо уни туширмоқчи бўлмасин.

Шу аснода Рамо ичкаридан чиқиб келди. Сўнгги гап унинг қулоғига чалинганди, қошини чимириб,— деди:

— Ҳа, туширмоқчиман. Уни алдаб, бор-йўғини шилмоқчиман. Ахир менинг ҳунарим-ку бу.

Даёнат хижолат тортиб:

— Намунча жаҳлинг чиқмаса,— деди.— Мен ҳеч бундоқ деганим йўқ.

— Қип-қизил ўғрига чиқағиб ўтирибсиз-ку, тагин нимаси қолди?— деди Рамо.— Нега шундоқ деб гумон қиласиз? Сиз гумон қиладиган бирон иш қилдимми? Сал маданийроқ кийинаман, юриш-туришим бир оз замонавийроқ, холос. Менимча, бундан ортиқ сизга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлсам керак? Ҳалол меҳнат билан пул, нон топиб ейман. Бировларнинг ҳақиға хиёнат қилгудек бўлсам, ўша кундан еган-ичганим захар. Гап шундаки, биров ишни дўндиради, бири дўндирилмайди. Ишни дўндиришни агар сиз фирибгарлик деб билсангиз, ихтиёрингиз. Агар сиз мени шунақа деб ўйласангиз, унда мен юзимга қора суртиб, бу ерлардан бош

олиб кетганим маъқул. Мана Рамеш бобу шу ерда ўтирибдилар. Менинг қанақалигимни шу кишидан истаганингизча сўрашингиз мумкин. Бу киши мени деб ёлғон гапирмайдилар.

Ростгўйлик оҳангида айтилган бу гаплардан Даёнатнинг кўнгли таскин топди.

— Борди-ю, сен йўлдан озсангу буни мен эшитгудек бўлсам, ўша заҳотиёқ юзимга қора суртиб, бош олиб чиқиб кетаман,— деди у ўғлига қараб. Харажатларнинг кундан-кунга ошиб кетаётганини кўриб, унда шубҳа туғилган эди.— Лекин, ўзинг ниятим соф, деб айтпасан. Буни эшитиб кўнглим жойига тушди. Менинг болам, майли, оч-юпун қолсин, аммо нияти пок бўлсин— бирдан-бир орзум шу. Худо ёр бўлсин, сенга болам. Доим тўғри бўл.

Рамеш кулиб деди:

— Хайр, бу гаплар энди бўлди. Қани, энди айт-чи, у сенга пулни нимага берди? Мен санаб турган эдим. Олтита қоғоз пул эди. Янглишмасам, ҳаммаси юз рупиялик эди, а?

— Шилиб олдим ўшани,— жавоб берди Рамо.

— Ҳазилингни қўй. Худди тушириб қоламан,— деди Рамеш.— Агар шилган бўлсанг ҳам яша, қандингни ур, дейман. Омадингни берсин. Бироқ обрўни тўкиб қўйма. Ҳеч кимга иси чиқмасин. Мен-ку худодан қўрқмайман. Ҳар қанча сўроғи бўлса, жавобини бераман. Аммо одамдан қўрқаман. Тўғрисини айт, у пулни нега берди? Бирон ширинкома тегадиган бўлса, арра қилайлик.

— Қадама нақшли билагузук буюртириб кетди.

— Унда юр, ўзим бир яхши саррофга олиб борай сени. Жуда ўхшатади. Бекорга ўзингга ташвиш сотиб олибсан. Аёлларнинг одатини сен билмайсан. Улар ҳеч кимга ишонмайди. Агар уч-тўрт рупия ёнингдан харажат қилсанг ҳам, барибир, мени алдади деб ўйлайди. Яхшиликка ёмонлик қайтади улардан.

— Сиз оми аёлларни гапиряпсиз. Уқимишли аёллар унақа эмас,— эътироз билдирди Рамо.

Бир оздан кейин у ичкарига кириб, Жалпага деди:

— Ҳозиргина ўртоғинг Ратан келиб кетди.

— Ростданми?— ташвишланиб сўради Жалпа.— Унда роса уят бўлибди-ку. Ҳамма ёқ ивирсиб ётипти.

— Хайрият ичкарига кирмади,— Рамо уни тинчлаттирди.— Билагузукнинг пулини бергани келган экан. Сен

унга саккиз юз рупия дебсан шекилли, а? Мен олти юз рупия олиб қолдим.

— Ҳазиллашган эдим,— деди Жалпа хижолат бўлиб.

Жалпа шу билан гуноҳини ювган бўлди-ю, бироқ узоқ вақтгача кўнглидан хижолатлик аримади. Рамо саккиз юз рупияни олиб қолганида, ҳойнаҳой бунчалик бўлмасди. Аксинча, у ўз ютуғидан хурсанд бўларди. Аммо Рамонинг виждони поклиги унга қаттиқ таъсир қилди. «Бекор ёлгон гапирибман,—деб ўйлади у ичида.— Эрим дилида мени қанчалик пасткаш деб ўйлаётгандир. Ратан ҳам мени виждонсиз, деб қарғаётгандир».

16- б о б

Чой пайтида ҳеч қандай муҳим гап бўлмади. Ратан билан бирга унга қариндош бўлмиш яна бир қиз ҳам келган эди. Адвокат соҳиб тоби қочиб, келолмабди. Даёнат меҳмонлар кетгунча ўзини четга олиб, аллақаяққа жуфтакни ростлаб қолди. Рамеш бобу қимирламай айвонда турди. Рамо уни қайта-қайта чойга чақирди, бироқ у ийманиб келмади.

Жалпа иккала меҳмонни қайнанасига таништирди. Қизлар унга ёқмади. Улар уйнинг у бошидан бу бошига чопишар, томга чиқиб, у ёқдан-бу ёққа диконглаб югуришарди. Овозларининг борича қаҳ-қаҳлаб кулишарди. Буларнинг ҳаммаси қайнананинг гашини келтирди. Жалпа ҳам ўшалардан қолишмади. Буни кўриб қайнана жуда ҳайрон бўлди.

Ратан билагузук ҳақида бу гал оғиз очмади.

Зиёфатга тайёргарлик билан овора бўлиб Рамо ҳали Гангунинг дўконига боролгани йўқ эди. Гангуга олти юз рупияни олиб бориб берса, бу эски ҳисобга ўтади. Эски ҳисобдан атиги юз эллик рупия қолади. Янги ҳисобда эса, яна олти юз қўшилиб, яна саккиз юз бўлади. Шундай қилиб дўкондорнинг олдида Рамонинг юзи ёруғ бўлади. Шундай деб ўйлаб эртасига Рамо хурсанд бўлиб Гангунинг дўконига борди-да, керилиб гап бошлади:

— Хўш, аҳволлар қалай, тақсир? Бирон янги буюм келдими?

Рамонинг галга солишлари Гангунинг шундай жонига теккан эдики, бугун унча-муңча пул униб ҳам унинг чиройи очилмади. Нохушлик билан жавоб берди:

— Қанча-қанча нарсалар келди, сотилиб ҳам кетди. Сиз бўлсангиз дўконга келишни унутиб юбордингиз. Шу ниятда ўтирибмизми? Саккиз ойдан бери сиздан бир пайса ҳам ололганимиз йўқ.

Рамо ўзини оқлашга ўтди:

— Ёнингда пул бўлмагани учун, дўконга келишга одам уялади. Биз қарзни қистаттириб қўймаймиз. Унақа одамлардан эмасмиз. Мана бу олти юз рупияни ёнга солиб қўйинг-да, бизга бир яхши билагузук қилиб беринг.

Гангу пулни олиб сандиққа солди-да, кейин деди:

— Қилиб берамиз, қолганини қачон олиб келасиз?

— Яқин орада.

— Ҳа, айтмоқчи, бобу жий, аввалги қарзлардан бир орани очиқ қилиб қўйинг.

Гангу билагузукни тез кунда тайёрлаб беришни ваъда қилди. Лекин жуда галга солиб юрди. Чунки пулни осонликча ундириб ололмаслигини у пайқаб қолган эди. Оқибат шу бўлдики, Рамо ҳар куни сўраб келаверди, Гангу эртага солаверди. Гоҳ уста касал бўлиб қолади, гоҳ хотинига дори қидириб қайнатасиникига кетиб қолади, гоҳ ўғлининг тоби қочиб қолади ва ҳоказо. Бир ой ўтди, лекин билагузук тайёр бўлмади. Ратаннинг қистов қилишидан қўрқиб Рамо паркка ҳам бормаи қўйди. Бироқ у Рамонинг уйини кўриб олган эди. Шу бир ой ичида бир неча марта йўқлаб келди. Охири сован ойи келгач, бир куни у Рамога деди:

— Ўша чўчқа қилиб бермаётган экан, бошқа бирор устага буюрсангиз бўлмайдимми?

— У аблаҳ менга шунақанги панд бердики, асти сўраманг, — ғазабланиб деди Рамо. — Ҳар куни «ана қиламан, мана қиламан» деб ваъда беради. Мен унга олдиндан пулини бериб қўйиб хато қилган эканман. Энди ундан пулни қайтариб олиш мушқул.

— Сиз менга унинг дўконини кўрсатиб қўйинг. Ўзим бориб унинг адабини берай. Ҳам пул бер, ҳам товонига қол! Бунақа муттаҳамни полицияга тутиб бериш керак. — Ратаннинг чинакам жаҳли чиқди. Жалпа уни қувватлаб, деди:

— Жуда тўғри. Ўзи пайсалга солмайдиган заргар бўлмайди. Лекин пулни олиб туриб, ойлаб чўзгани нимаси?

— Сиз яна ўн кун сабр қилинг — деди Рамо бошини

қашиб.— Мен ундан пулни олиб, бошқа саррофга берман.

— Сиз менга ўша маразнинг дўконини бир кўрсатиб қўймайсизми? Хўп таъзирини берардим-да,— деди Ратан қизишиб.

— Айтдим-ку, ўн кунда билагузук қўлингизга тегади, деб,— ишонтирди Рамо.

— Сиз жуда лақма экансиз. Унинг лақиллатганига ишонаверсангиз керак-да. Бир марта боплаб таъзирини бериб қўйсангиз-ку ҳечам бундай қилолмасди-я.

Охири Ратан ночор хайрлашиб жўнаб кетди. Уша куни кечқурун Гангу узил-кесил жавобни айтди:

— Ярим пулни тўламагунингизча билагузук йўқ. Олдинги қарзларингизни ҳам ҳаммасини тўлайсиз. Гап тамом.

Рамо ўқ егандек бир лаҳза қотиб қолди.

— Тақсир!— деди у бир оздан кейин.— Ахир бу инсофдан эмас. Бир заифанинг омонати. Уолдиндан пул бериб қўйган эди. Уйланг, мен унга қандай кўринаман? Мендан ўз қарзимга тилхат ёздириб олинг. Менимча шунинг ўзи етарлидир?

— Тилхатни бошимга ураманми? Бировнинг саккиз ойга қарз берганини қаерда кўрдингиз? Ҳеч ким бир-икки ойга ҳам қарз бермайди. Сиз катта одамсиз. Беш-олти юз рупия сизга нима деган гап. Билагузук тайёр.

Рамо жаҳли чиқиб деди:

— Шунақа экан, бир ой илгари айтсангиз бўлмасмиди? Шу пайтгача мен пул тониб турмасмидим.

— Шунга ҳам ақлингиз етмаслигини мен қаёқдан билай.

Рамо хуноб бўлиб уйга қайтиб келди. Агар шу бугун ҳам Жалпага ҳамма воқеани гапириб берса, у ҳар қанча оғир бўлса ҳам, билагузуқларни ечиб, эрининг қўлига тутқазарди. Лекин ўзининг моддий қийинчиликларини гапириб, хотинининг нозиккина юрагини яралашга Рамонинг ҳеч кўнгли бўлмади.

Рамо ҳар ойда тахминан юз рупия чакана даромад қиларди. Бу тўғри. Сал қисиб-қимтишни, тежамкорликни яхши йўлга қўйса, мана шу саккиз ой ичида иккала саррофнинг ҳам ярим-ярим қарзини бемалол тўлаб қутулган бўларди. Лекин чакана даромадга яраша чакана харажатлар ҳам бўлмаса экан! Қўлига тушган ҳамма пулни кайф-сафога сарфлаб юборарди. Саррофларга бериш

учун ёнида сариқ чақа қолмасди. Тийин-тийинлаб катта пул жамғариш — бу судхўр-савдогарларнинг иши. Бобулар йирик пулни майдалаб, совуришни биладилар, холос.

Тун чўкканда Рамо яна бир бор сарроф бозорини айланиб чиқди. У бирор саррофни қўлга олмоқчи эди, аммо муроди ҳосил бўлмади. Ҳеч ким бунинг тузоғига илинмади. Бутун бозорга сир ошкор бўлган экан. Рамонинг тун бўйи уйқуси келмади. Мабодо ҳозир биров ундан минг рупня тилхат ёздириб олиб, беш юз рупня қўлига берганида ҳам у жон-жон деб рози бўларди. Бироқ таниш-билишлари ичида бундай бирорга одам йўқ эди. Рамо уларга фақат оғиз кўпиртириб мақтангани-мақтанган эди. Бор пулини совуриб, хотамтойлик билан уларни едириб-ичирарди. Энди қандай қилиб уларга бошига тушган мусибатни айтиб йиғласин? Гангуга пулни бекор берган эканман-да, деб ич-ичидан эзила бошлади. Гангу буни судга бермасди-ку ахир. Шу топда агар Рамо бирор оғир дардга чалиниб қолса, ўзини нақадар бахтиёр ҳис қиларди! Ҳеч бўлмаганда беш-ўн кун муҳлат тегарди-ку. Бироқ чақирган битан ажал ҳам келмайди. Ажал кутмаган пайтингда тўсатдан келади. Узоқ-яқинда биронта ошна-оғайниси ҳам йўқки, ёлғондакам телеграмма бериб, буни уч-тўрт кунга чақириб олса. Жалпа кўзини очиб қолди. Рамо дарҳол чойшабга бошини буркаб олди ва ўзини ухлаганга солди. Жалпа аста чойшабни кўтариб, унинг юзига қаради ва кўзлари юмуқлигини кўриб, унинг юзини синчиклаб кузата бошлади. Охири Рамонинг уйғоқ эканини сизди ва оҳиста туртиб, сўради:

— Ҳали ҳам уйғоқмисиз?

— Негадир ҳеч уйқим келмаяпти,— жавоб берди Рамо.— Ётиб-ётиб бошимга бир фикр келди: бир неча кун узоқроқ бир жойга бориб, нича пул ишлаб келсам дейман.

— Мени ҳам олиб кетасизми?

— Сени мусофир юртида қаёққа олиб бораман?

— Мен бу ерда ёлғиз қоламанми? Бирпас ҳам туролмасман. Хўш, қаёққа бормоқчисиз?

— Ҳали бир қарорга келганим йўқ.

— Сиз ростданам мени ёлғиз ташлаб кетасизми?

Мен бир кун ҳам чидаёлмайман. Ҳа, билдим: сиз мени яхши кўрмайсиз. Фақат тил учида, яхши кўраман деб юрасиз.

— Сени яхши кўрганимдан ҳеч қаёққа жилолмаяпман-да. Бўлмаса аллақачон кетиб қолган бўлардим.

— Ёлғон,— деди Жалпа.— Сиз мени яхши кўргайингизда, мендан ҳеч нарсани яширмасдингиз. Кўнглингизда мендан сир сақлаб юрган бир муҳим гап бор. Неча кундан бери сезиб юрибман, жуда ташвишли кўринасиз. Менга нега айтмайсиз? Ишонч йўқ жойда севги ҳам бўлмайди. Шундоқ эмасми?

— Янглишасан, Жалпа. Мен сендан ҳеч нарсани яширганим йўқ.

— Ростини айтинг, сиз мени чин дилдан севасизми?

— Шуни тилим билан айтишим шартми энди?

— Ундай бўлса, менинг сизга бир саволим бор. Ростини айтинг: мени нима учун яхши кўрасиз? Худо ҳақи, ростини айтинг.

— Сен жуда оғир савол бердинг-ку,— ўйланиб деди Рамо.— Агар мен сенга шу саволни берсам, сен нима жавоб қилган бўлардинг?

— Ўзим билман.

— Айт-чи?

— Сиз айтсангиз, айтаман.

— Нимага яхши кўришимни ўзим ҳам билмайман. Лекин бир нарса аниқ: сен менинг фикру хаёлимни эгаллаб олгансан.

— Ўйлаб гапиринг,— деди Жалпа.— Мен ҳеч ҳам намунавий хотинлардан эмасман. Буни мен жуда яхши билман. Шу маҳалгача эримга уч пуллик хизмат қилганим йўқ. Худога шукур, сизни деб ҳали биронта қийинчилик кўрганим йўқ. Фақат рўзгор юмушларига ҳеч йўқман. Нимаики ўрганган бўлсам, шу ерга келиб ўргандим. Шундоқ бўлгандан кейин, сиз менинг нимами яхши кўрасиз? Шуни мен сиздан нега сўраяпман, биласизми?

— Йўқ, билмайман.

— Мен сизнинг муҳаббатингизни мустаҳкам қилмоқчиман. Шунинг учун сўраяпман.

— Мен ҳеч нарса билмайман, Жалпа,— жавобан деди Рамо.— Ростини айтаман. Сенда нима камчилик бор, нима айб бор — шу маҳалгача буни мен ҳеч ўйлаганим йўқ. Бироқ сен менинг нимага учдинг. Менда на давлат, на илм бор, на ўзим бир кўркам йигит бўлмасам. Хўш?

— Айтайми? Мен сизнинг олижаноблигингизга ошиқ бўлиб қолдим. Энди яширишнинг ҳожати йўқ, мен бу

ерга келин бўлиб келган кунларимда бирор нарса гапирсам ёки бирор иш қилсам, бу сизга ёқармикин, ёқмасмикин, деб ўйлаб қолардим. Агар сизнинг ўрингизга бошқа бировга теккан чоғимда ҳам мен шундай қилган бўлардим. Ахир эр-хотин азалдан шунақа. Бироқ энди мен сизни ҳеч кимга алиштирмасдим. Аммо сиз менга ҳамон шубҳа билан қарайсиз. Баъзи нарсаларни мендан пинҳон тутасиз.

— Сенинг бу шубҳанг ўринсиз, Жалпа. Мен ошна-оғайниларишдан ҳеч нарсани яширмайман. Сен менинг кўнглимнинг маликасисан-ку.

— Менга қараб гапиринг. Ерга қараб гапириш эркак кишига ярашмайди.

Рамо, бошимга тушган қийинчиликларни бир сўзлаб берсаммикин, деб яна кўнглидан ўтказди. Бироқ сохта ғурур яна унинг тилини боғлади.

Жалпа, саррофларнинг пулини бериб боряпсизми, деб сўраса, ҳа, ҳар ойда оз-оздан бериб турибман, деб жавоб қайтарарди. Бироқ бугун эрининг сустигини кўриб, Жалпанинг кўнглида шубҳа пайдо бўлди. У ана шу шубҳани бартараф қилмоқчи бўлди. Бир оз сукутдан сўнг у сўради:

— Саррофларнинг пулини тўлаб қутулган бўлсангиз керак?

— Озгина қолди,— жавоб берди Рамо.

— Тахминан қанча қолди, дафтарга ёзиб боряпсизми?

— Бўлмасам-чи, нега ёзмас эканман. Етти юздан камроқ қолди.

— Уҳ-ҳо! Жуда кўп-ку. Тагин Ратаннинг пулларини ўшанга бериб қўйган бўлманг?

Рамо, ишқилиб Жалпа шуни сўраб қолмасин-да, деб хавфсираб турган эди. Охири у шу саволни берди! Рамо энди ҳам ҳақиқатни айтганда эди, бутун азоб-уқубатдан қутуларди-қўярди. Жалпа тарвузи қўлтиғидан тушиб, хафа бўлиб, эҳтимол икки-уч аччиқ сўз оғзидан чиқарди. Ҳечқиси йўқ эди. Яна ўз ҳолига келиб қоларди. Кейин иккаласи бир бўлиб бирор йўлини ўйлаб топишарди. Жалпа Ратан айтган гапга ишонмай иложи йўқ. Бироқ қуриб кетсин манманлик! Жалпанинг гапини эшитиб, Рамо бекордан-бекорга айб тақаяпсан, деб хафа бўлгандек қилиб кўрсатди ўзини.

— Ратаннинг пулини нега берарканман унга? —

деди у хиёл титроқ овоз билан.— Истасам шу бугуноқ бориб икки-уч минг рупиялик буюмни кўтариб келишим мумкин. Заргарларнинг одати шу — нуқул судрагани-судраган. Ўн кунда ё тайёр. бўлади, ё пулини қайтариб оламан. Хўш, нега буни сўраб қолдинг? Бировнинг пулини еб кетади, деб қўрқдингми? Наҳотки мен шундоқ қилсам?!

— Йўқ, шунчаки сўрадим-да.

Жалпа бирпасда ухлаб қолди. Бироқ Рамонинг бошини тагин олди-қочди хаёллар чулғаб олди. Қаердан пул топсин? Агар Рамеш бобуга воқеани айтса, у бирор судхўрдан қарз олиб берарди-я, лекин бу мумкин эмас. У унга ҳеч қачон айта олмайди, унга айтиш учун юрак керак!

У эрталаб барвақт туриб, нонушта қилиб идорага йўл олди. Шояд ўша ёқда бирор цложи топилиб қолса, Иложини ким қилади, бу билан унинг иши йўқ. Бемор тузалиш-тузалмаслигини аниқ билмаса ҳам, табиб олдига боргач, кўнгли хотиржам бўлади. Рамо ҳам ҳозир худди шу кайфиятда эди. Идорада чапросийдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Рамо қайд дафтарини очиб, рақамларни кўздан кечира бошлади. Бир неча кундан бери ҳисобланмаган бўлса ҳам бошлиқ имзо чекиб қўйган эди. Рамо ҳисоблаб чиқди. Икки ярим минг. Тўсатдан унинг миясига бир фикр келди: икки ярим минг ўрнига икки минг ёзса, нима қилибди? Биров қоғозларни текшириб ўтирибдими? Қўлга тушиб қолганда ҳам, умумий суммани чиқарганда янглишибман, деб осонгина қутулади-қўяди. Бироқ у бу фикрдан қайтди. Тагин ниятим бузилиб ўтирмасин, деб қўрқиб, қаламнинг устидан яна сиёҳ ҳам юргизиб қўйди. Кейин дафтарни стол қутисига солиб қўйиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Бирин-кетин аравалар кела бошлади. Аравакашлар бобу соҳибнинг бугун барвақт келганлигини кўришди. Тезроқ солиқларни тўлаб, бўшаб кетар эканмиз-да, деб ўйлашди. Рамо бу яхшилиги эвазига ширинкомани икки баравар ундириб олди ва аравакашлар ҳам жон-жон деб беришди. Чунки бугун бозор куни эди, соат ўн икки-биргача бу ерда пайт пойлаб ўтираверишса, бутун бир кун зое ўтарди. Бозор соат ўн икки-биргача қизийди-да, кейин тарқайди. Яна бир кун кутишга тўғра келади. Агар нарх-наво бир рупиясига бир пайса-ярим пайса тушган тақдирда ҳам, юз-юз рупия зарар кўрила-

ди. Беш-ўн рупия зарарнинг ҳечқиси йўқ. Рамонинг бошига бугун бир янги фикр келди: ахир эрталаб у уйда бекор ҳам ўтирарди. Бу ерга келиб ўтирса, кунига беш-ўн рупия ортиқроқ тушиб турар экан. Олти ойда ҳамма ташвишдан бир йўла қутулади-қўяди. Айтайлик, кунига кўп бўлмаса ҳам ўн беш, ўн, боринги, беш рупиядан тушиб турсин. Ҳар кун эрталаб беш рупия, кундузи яна беш рупия, ҳаммаси бўлиб ўн рупия тушадди. Беш-олти ойдаёқ ҳамма қарзларидан қутулиши мумкин. У қутини очиб, яна қайд дафтарини олди. Рост дафтарни олдим, энди рақамларга қайта қалам уриш қўрқинчли туюлмади. Армияга янги чақирилганлар биринчи милтиқ овозидан чўчиб, сесканеди. Лекин кейин бориб-бориб ўқ ёғилиб турса ҳам писанд қилмайдиган бўлиб қолади.

Рамо идорани ёпиб, овқатлангани уйга кетмоқчи бўлиб турганда бир чакана савдогар араваси билан келиб қолди.

— Қайтиб келганимда тўларсиз,— деди Рамо унга. Савдогар ялинишга тушди. Иши жуда зарурлигини айтди. Охири ўн рупияга келишишди. Рамо солиқни олиб, пулни киссасига солди-да, уйга равона бўлди. Атиги икки-икки ярим соат ичида йингирма беш рупия! Агар бир ой иш шундоқ кетиб турса, ошиғи олчи-да. У суюнганидан овқатланиш учун уйга бормади. Топган пулидан бир рупия-ярим рупия камайиб қолмасин деб бозордан ҳам ҳеч нарса олдириб келмади. Кечгача босим ўтириб ишлади. Тағин тўрт рупия тушди. Чироқлар ёқилгандагина у уйга қайтди. Руҳи енгиллашиб, елкасидан ғам тоғи ағдарилгандек бўлди. Агар ўн кун иш шундай юришиб турса, Ратайдан қочиб юришга ҳожат қолмайди.

17-боб

Тўққиз кун ўтди. Рамо ҳар кун азонда кетиб, хуфтонда қайтиб келади. Ҳар кун бугун албатта ошиғич олчи келади, деган умид билан уйдан чиқиб кетарди, лекин икки қўлини бурнига тикиб қайтиб келарди. Биринчи кун чарақлаб чиққан толе қуёши қайта уфқдан бош кўтарай демасди. Ҳатто тўққиз кун ичида юз рупия пул жамғаришига ўзининг ҳам кўзи етмай қолди. Неча

кундан бери понни оғзига олмайди. Жалпа неча марта юринг, бирор ёққа бориб айланиб келайлик деб қистади. Ҳар гал бирор нарсани баҳона қилиб, бормади. У фақат эртанги кунни ўйларди. Эртага Ратан келиб, билагузугини сўраса, нима деб жавоб беради? Идорадан келиб хомуш ўтирар экан, бошида минг хил ўй чарх урарди. Тагин бир ойга рози бўлармикин? Яна шунча кун индамай турса, балки унинг қарзидан қутуларди. У ёлғон-яшиқ гаплар билан уни кўндира олишига ишонарди. Борди-ю, ҳеч гапга кирмай, оёғини тираб туриб олса, унда, сарроф пулингизни қайтиб бермаяпти, деб тўғрисини айтади-қўяди.

Савай кунлари кечқурун қоронғи тушган пайт. Рамо, Рамеш бобунинг олдига бориб уч-тўрт қўл шахмат ўйнаб келсаммикин, деб кўнглидан ўтказди. Бироқ осмондаги булутга қараб, оёғи тортмади. Шу аснода Ратан келиб қолди. Унинг авзойи тунд, чеҳраси тобора жиддийлашиб бормоқда. У бугун уйдан ҳар қанақа раҳм-шафқат, ўй-мулоҳазани бир чеккага йиғиштириб, жанг қилишга шайланиб чиққан эди.

— Келиб жуда яхши қилдингиз-да,— деди Жалпа унга пешвоз чиқиб.— Бугун мен ҳам сизга қўшилиб бир айланиб келаман. Буларнинг ҳеч бош қашигани қўллари тегмай қолди,— деди.

Ратан жаҳл билан:

— Мен шошиб турибман, тезроқ уйга қайтишим керак. Бобу жийга кечаги гапни эслатгани келдим.

Унинг лаб-лунжи осилганини кўрибоқ, Рамонинг юраги така-пука бўлиб кетди. Бир бало қилиб уни қўлга олмоқчи бўлди ва жуда эҳтиёткорлик билан деди:

— Ҳа, яхши эсимда турибди. Ҳозиргина саррофнинг дўконидан келдим. Ҳар кун эрта, кечқурун бирров-бирров кириб ўтаман, лекин бу буюмлар ҳали-бери тайёр бўлмайдиганга ўхшайпти. Буюмнинг баҳоси уни ясаган устасига, ишловига боғлиқ. Лекин сиз хотиржам бўлинг. Икки бирдай одам ишлаб ётибди. Билмадим, шунда ҳам буюм камида бир ойда тайёр бўлади-ёв. Аммо бўлиши тайин. Кейин хурсанд бўласиз.

Бироқ Ратан ҳеч юмшамади. Ҳазабланиб деди:

— Шунақа денг?! Яна бир ой кутаманми? Уч ойда ҳам тайёр бўлмаган буюм қанақа буюм экан? Дарҳол бориб унга айтинг, пулимни қайтиб берсин. Хаёлий

билагузукларни ҳурлар тақиши мумкин. Менга уларнинг кераги йўқ.

— Бир ой эмас, мен дарров ясаддириб олиб келаман,— деди Рамо тараддудланиб. — Бир ой деб мен шунчаки айгдим-да. Озгина иш қолган. Муносиб кўз топишга кўп вақт кетди.

— Билагузук тақмайман деяпман сизга, бҳой!— Баттар тутақди Ратан.— Сиз менинг пулимни қайтиб беринг, вассалом. Заргарларнинг кўпини кўрганман. Ҳозир ҳам сизнинг шарофатингиз билан тайёр уч жуфт билагузугим бор. Бироқ ҳеч қачон бундоқ нўноқ одамни кўрган эмасман.

«Нўноқ» сўзини эшитиб, Рамонн тоқ ургандек бўлди.

— Бу нўноқлик эмас, менинг аҳмоқлигим. Бўлмаса, ўз жонимга жабр қилиб юрармидим? Мен заргар хурсанд бўлиб, тезроқ ясаб берсин, деб пулингизни олдиндан берган эдим. Энди сиз пулингизни сўраяпсиз. Сарроф пулни қайтиб беролмайди.

Ратан ўтли кўзларини унга қадади:

— Нега? Нега беролмас экан?

— Чунки сиз учун ясаган буюмни у қандоқ қилиб дарров сотади? Бир йил-ярим йилсиз сота олмайди? Ҳамма бир хил тақинчоқ олмайди-ку ахир.

Ратан қошларини чимриб деди:

— Мен ҳеч нарса билмайман. Пайсалга солган ўзи Жазасини тортсин. Менга эртага ё билагузукни олиб келиб беринг, ё пулни. Борди-ю, сарроф ошна-оғайнингиз бўлиб, унинг юзини қилаётган бўлсангиз, менга дўконини кўрсатинг, ўзим бораё. Агар уялсангиз, исминини айтинг, ўзим қидириб топаман. Бу қанақа масхарабозлик! Худди дўконини мусодара қилдириб юбораман. Турмага тикаман! Бу ярамаслар билан ёқалашмасанг, иш чиқмайди.

Рамо бутунлай эсини йўқотиб, ерга қараб қолди. Унинг Ратандан пул олган куни ҳаётининг энг қора куни экан! Юриб-юриб ўз бошига шу фалокатни сотиб оладими!

Жалпа гапга аралашди:

— Рост-да. Нега буларни саррофнинг дўконига олиб бормайсиз? Буюмни ўз кўзлари билан кўриб, кўнгиллари хотиржам бўларди.

— Менга энди буюм керак эмас,— чўрт кесиб деди Ратан.

— Яхши,— деди Рамо титраб,— эртага пуллингнизи оласиз.

— Эртага? Соат нечада келай?

— Идорадан қайтишда олиб келаман.

— Пуллинг ҳаммасини олиб келинг. Тагин ярмини бериб, ярми қолиб юрмасин.

— Эртага сиз пуллингнизининг ҳаммасини оласиз.

Шундай деб Рамо эркаклар бўлмасига кирди-да, Рамеш бобу номига бир хат ёзиб, Гўпийга деди:

— Мана бунни Рамеш бобуга олиб бориб берасан-да, жавобини олиб келасан.

Кейин у яна битта хат ёзиб Вишвамбхарга берди ва Моникдосга юбориб, жавобини олиб келишини айтди.

— Ёмғир ёғяпти,— баҳона қилди Вишвамбхар.

— Менга деса, тош ёғмайдимиз? Оёгингни қўлингга ол.

— Агар уйда бўлмаса-чи?

— Уйда. Бу пайтда у гўрга ҳам бормайди.

Бугун Рамо умрида биринчи марта дўстларидан қарз сўради. Илтимос ва илтижо ҳақидаги эсига келган ҳамма сўзларни хатга битди. Унинг учун бу мутлақо янгилик эди. Бундай хатларни Рамо кўплаб олиб турарди. Уларни ўқиб, юраги эзилиб кетар, бироқ иложсизликдан ҳар хил баҳоналар қилиб тўғри келарди. Рамеш бобу ҳам баҳона қилармикин? Унинг тўғри зўр, лекин харажати оз, камчиқим одам. Хоҳласа, тўғри-ни тўғрилаб бера олади. Ҳойнаҳой, илтифотини ундан дариг тутмас.

Ака-укадан ҳамон дарак йўқ. Рамо эшикда у ёқдан-бу ёққа юрибди. Ратаннинг машинаси ҳали ҳам шу ерда. Шу пайт Ратан ташқарига чиқди. Унинг шу ерда юрганини кўрди, лекин индамэй ўтиб машинасига ўтирди-да, йўлга равона бўлди.

Нега болалардан дарак йўқ? Бирор жойда ўйнаб қолган бўлса керак бу шайтонлар! Ишқилиб Рамеш йўқ демаган бўлсин-да. Мен, икки юз бериб юборинг, деб бекор айтибман. Балки шунча пул унинг ёнида йўқдир? Худо унга қайнатадан берган. Қайната эмас—қароқчи, уни юлгани-юлган. Моник ҳар қанча берса арзийди, минг-ярим минг унинг учун ҳеч нарса эмас. Қани, бугун кўради-да Рамо. Ушалар имтиҳондан қалай ўтаркин. Агар шу бугун улар пул бермаса, қайта уларнинг бетига қарамайди. Шахмат ўйнашга чақирсин, бориб бўлибди!

Ташқаридан эшитилган ҳар бир оёқ товушидан Рамонинг вужуди қулоққа айланар, юраги қаттиқ-қаттиқ урарди. Охири Вишвамбхар пайдо бўлди. Моник, ҳозир жуда аҳволим танг, мен ўзим сендан қарз сўрамоқчи бўлиб турган эдим, деб ёзиб юборибди.

Рамо қоғозни йиртиб, бир четга улоқтирди. Одам эмас экан! Инспектор сўраганда-ку, хатни кўриши биланоқ, пулни олиб, ўзи чоғиб қоларди. Майли, қўлга тушади бир куни. Мөлини олиб солиқ тўлагани келадик-ку ҳали. Рамо аламини ўшанда олади. Бирпасдан кейин, Гўпий ҳам қайтиб келди. «Мен уч-тўртта нарсани қонда қилиб олганман. Ҳамма вақт шуларга амал қиламан,— деб ёзибди Рамеш.— Қондалардан бири шуки, дўстларимнинг ҳеч бири билан олди-берди қилмайман. Ҳозир сен бунинг нималигини билмайсан. Лекин уч-тўрт кунда кўзинг очилиб қолади. Дўстлар билан олди-берди бошланган жойда дўстликка раҳна тушади. Сен менинг дўстимсан. Мен сенга душманлик қилишни хоҳламайман. Шунинг учун мени кечир».

Рамо бу хатни ҳам йиртиб улоқтирди ва курсига ўтириб, икки кўзини шамга тикди. Шу тикилишда у шамни эмас, балки осмонни буркаб олган қуюқ, қопқора булутни кўриб турарди.

Вужуднинг кўзини таажжубга соладиган ҳолатларини ҳам шу: кўзлар очиқ бўлади-ю, ҳеч нарсани кўрайди. Қулоқлар соғлом, лекин ҳеч нарсани эшитмайди.

18- б о б

Қош қорайиб қолган эди. Муниципалитет ҳовлиси сув қуйгандек жимжит. Ходимлар битта-битта уйига жўнапти. Фаррош хоналарни супурапти. Чапросийлар ҳам кетишга чоғланиб туришибди Резаворфурушлар кун бўйи тушган пулни ҳисоб қиляпти. Бироқ Рамонат жойида ўтириб ҳамон қайд дафтарига нималарнидир ёзарди. У бугун ҳам уйдан азонлаб чиққан. Лекин ови ўнгидан келмади. Даромад ўн рупиядан бир чақа ҳам ошмади. Хўш, бу чигалликдан қутулиш учун нима қилиш керак? Ратаннинг бунчалар қисталанг қилишининг сабаби шуки, бу пулимни еб қўйди деб қўрқаётган эди. Агар пулиннинг бус-бутун турганини, истаган пайтда олиши мумкинлигини билса-ку, бунчалар Рамони безов-

та қилмасди. Рамо унга бир халта пул кўрсатиб, уни бу шубҳалардан халос қилмоқчи бўлди. Шунинг учун у хазиначининг кетишини пойлаб ўтирарди. У бугун кунни зўрға кеч қилди. Тушган саккиз юз рупия даромаднинг ҳаммаси унинг қўлида эди. Мана шу пулни у уйга олиб кетмоқчи эди. Хазиначи роппа-роса соат тўртда ўрнидан қўзғалди. Рамодан бугунги даромадни сўраб ҳам ўтирмади. Пул санашдан эринди Уззукун мукка тушиб ёзиб-чизавериб, пулларни санайвериб, бўладигани бўлган эди. Бечоранинг бели узилиб кетай дерди. Хазиначи чиқиб, анча жойга кетиб қолгач, Рамо қайд дафттарини ёпди-да, чапросийга деди:

— Халтани кўтар, пулларни топшириб қўяйлик.

— Хазиначи бобу аллақачон кетиб қолдилар,— жавоб берди чапросий.

— Кетиб қолдилар? Қанақасига?— Рамо қаттиқ ажабланган бўлиб сўради.— Нега айтмадинг? Анча бўлдими кетганига? Қаерга етди ҳозир?

— Муюлишга етган бўлсалар керақ.

— Мана бу даромад пулларини ким қабул қилиб олади энди?

— Чақриб келайми?

— Чақриб келайми эмиш! Шу пайтгача миқ этмай, энди ярим йўлдан қайтариб келасанми? Сенинг ҳам аммамнинг бузоғидан фарқинг йўқ. Бугун қаттиқроқ ўтириб чарчаб қолгандир-да. Хайр, пулларни мана бу кутига солиб қўя турамиз. Жавобгарлиги сенинг бўйинингга.

— Йўқ, бобу соҳиб, пулларни зинҳор бу ерда қолдирманг,— деди кайфи учиб чапросий.— Беш қўл баравар эмас. Биров илиб кетса, мен тириклай гўрға кирман-а. Бунинг устига қулфи йўқ. Бўлмайти!

— Бўлмаса, бу пулларни қаерга қўяман?

— Тақсир, уйга олиб кетинг.

Рамо худди шу гапни кутиб турган эди. Бир извош чақриб, унга пул тўла халтани ташлади ва уйга равона бўлди.

Ратан келиб дағдаға қилса, нима жавоб қиламан, деган ўй Рамога ҳеч тинчлик бермасди. Яна уч-тўрт кунлик иши қолибди, деб тағин баҳона қилади-да. Пулларни бутлигини кўриб, Ратан хотиржам бўлади.

Жалпа халтани кўриб сўради:

— Ҳа, билагузук бўлмадимми?

— Ҳали тайёр бўлмабди,— жавоб берди Рамо.— Пу-

лини кўрсатиб, кўнглини тинчитиб қўяй, деб олиб келдим.

— Сарроф нима деди?

— Нима дерди? Бўлади, деди. Ҳали Ратан келмадимми?

— Келиб қолар. Кўнгли тинчийдимин.

Қоронғи тушгунча ҳам Ратан келмагач, Рамо, энди келмайди, деб ўйлади. Бироқ орадан ўн минут ўтар-ўтмас Ратан пайдо бўлди ва етиб келмасдан «Билагузук келгандир?» деб сўради.

— Ҳа, келди. Тақиб олинг,— деди Жалпа ҳазил аралаш киноя билан.— Бояқиш саррофнинг олдига қатнайвериб, оёқларида оёқ қолмади. Ер юткур қани берса. «Эрта кел-индин кел» деб галга солгани-солган.

Ратан тутақиб кетди:

— Шунча кундан бери эртаси битмаган қанақа сарроф экан ўзи?! Шунақа бекорга куйиб қолишимни билганимда, ҳечам пул бермасдим. Энди на пул бор, на билагузук бор.

Ратаннинг бу қочирим гаплари Жалпага жуда тегиб кетди. Чунончи, у кибр билан деди:

— Пулингиз шу ерда. Керак бўлса, олиб кетинг. Ахир бу бизнинг измимиздаги нарса эмас-ку. Сарроф тайёр қилса, олиб келадилар-да, қилмаса нимани олиб келадилар?

— Тўйдим ваъдалардан. Менга билагузук керак, ваъда эмас.

— Унинг ваъдаси тамом бўлмаса, бизнинг иложимиз қанча?

— Бундан чиқди, билагузук йўқ экан-да?

— Мен қаёқдан билай. Балки шундоқдир.

— Бўлмаса пулимни беринглар. Тақмадим шу билагузукни.

Жалпа чеҳраси ёришиб, даст ўрнидан турди-да, жавондан пул солинган халтани олди ва Ратаннинг олдига «тап» этиб қўйиб, деди:

— Мана, пулларингиз шунинг ичида. Олиб кетаверинг.

Рамонинг ўйлагани тўғри экан. Булар менинг пулимни еб кетади деб кўрққан экан Ратан. Ҳар куни келиб тиқилинч қилганининг боиси ҳам шу экан. Мана, пулларининг бус-бутун турганини кўрди-ю, дилидаги шубҳа тумандай тарқалди-кетди.

— Заргар, яна уч-тўрт кунда битади деган бўлса пул қола қолсин,— деди у юзига қизиллик югуриб.

— Шунча тез ясаб беришига кўзим етмайди,— деди Жалпа.— Аввал билагузук тайёр бўлсин, пулини кейин олиб келиб берарсиз?

— Унгача ёнимда пул қоладими, йўқми, худо билади. Пул келганда кўринади-ю, кетганда кўринмайди. Қаёққа кетади— ўзим ҳам билмайман. Сизда турсин, нима қиларди?

— Бу ерда ҳам ўша аҳвол-да. Кейин, бировнинг пулини уйда сақлаш хавфли нарса. Бирдан бирор нарса бўлиб қолса, товонига қолади одам. Бу ерга келганимга уч-тўрт кун бўлганда зар-зеварларимни ўғри уриб кетди. Бўлмаса ҳаммамиз уйгоқ эдик. Нима бўлди-ю, ҳаммамизни гафлат босиб, ўғри ўз ишини қилиб кетибди. Уннинг рупиялик зар-зевардан айрилдим қолдим. Яна ўшанақа бўлиб ўғирса, бўладиганимиз бўлади.

— Рост айтасиз,— рози бўлди Ратан.— Мен пулни олиб кетаман. Лекин бепарво бўлманглар. Бобу жийга айтиб қўйинг, бориб, саррофни тезлатиб турсинлар.

Ратан кетди. Жалпа бу оғир юкни зиммасидан соқит қилганидан шод эди. Қўпинча энг яқин дўстларнинг фойдасидан кўра, зарари кўпроқ тегади.

Рамо тахминан соат тўққизларда сайрдан қайтиб келди. Шу пайтда Жалпа ўчоққа уннаётган эди. Жалпа уни кўриши биланоқ хабар берди:

— Ратан келган эди, мен пулларини бериб юбордим.

Рамо ҳанг-манг бўлиб қолди. Қошлари кўтарилиб, пешанасига чиқди. Паст, бўғиқ овоз билан деди:

— Нима дединг? Пулни бериб юбордим? Сенга ким айтди пулни бериб юборгин деб?

— Ратаннинг пули деб, олиб келиб қўйган сиз эмас-мидингиз? Ўзингиз-ку қанча пойлаб ўтирдингиз. Сиз кетишингиз билан у келди-да, билагузукни сўради. Мен жаҳлим чиқиб, пулини олдига улоқтирдим.

— У пулини сўрамаса ҳам-а?

— Нега сўрамас экан? Ҳа, айтганча, аввалига, буни нега қайтариб беряпсиз, сизда тура турсин, деди. Мен, бунақа ишонмайдиганларнинг пулини уйимда сақлашга тоқатим йўқ, деб шартта айтдим.

— Худо ҳақи, бундан кейин мендан берухсат бунақа қила кўрма.

— Ҳали ҳам кеч эмас. Уйига бориб, пулни қайтариб

олиб келинг, бўлмаса. Бироқ ҳалитдан пулни уйга олиб келиб, бошингизга галва орттириб нима қиласиз?

Рамо батамом ҳолдан тойди. Жалпага қарши бир нарса дейишга ҳам мажоли қолмади. Сувга тушган нондай бўшашиб пастга тушиб кетди ва ҳозиргина рўй берган воқеа устида хаёл сура бошлади. Жалпадан хафа бўлиши ўринли эмас. Чунки бу Ратаннинг пули, деб унга ўзи айтган ва мендан сўрамай бериб юбормагин деб бир оғиз тайинлаб ҳам қўймаган эди. Жалпанинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ.

Шу пайтда газаб сочиш ё хафа бўлиш билан иш битмайди— ўйлади у.— Яхшилаб ўйлаб кўриш лозим. Ратандан пулни қайтариб олиш— бу биринчи галдаги иш. У келган вақтда ўзим шу ерда бўлганимда-ку, ҳамма иш сип-силлиққина битар эди-я. Худо урмаса, шу пайтда сайрга бало бормиди? Бир кун айлангани чиқмасам, осмон узилиб ерга тушармиди. Асли мени шайтон йўлдан оздирди. Бирпас уйда йўқлигим ҳамма ишнинг белига тепди. Ахир унинг ўзи, пул шу ерда қола қолсин, деган экан, Жалпа бундоқ ўйлаб кўрмайдими? Оҳ! Тагин хаёл ўша ёққа олиб қочяпти. Хўш, Ратандан пулни қандай қилиб қайтариб олсамикин? Тўғри бориб: «Пулни қайтариб берилганига қаттиқ хафа бўлганга ўхшайсиз. Аслида мен пулни сизга бергани олиб келмаган эдим. Билагузукни тезлатиш ниятидагина қайтариб олган эдим саррофдан» десаммикин? Шундоқ десам, турган гапки, у ўзи хижолат тортиб, кечирим сўрайди-ю пулни қайтиб беради. Ҳозироқ ўша ёққа бориш керак.

Ўзича шундай қарорга келиб у соатига қаради. Саккиз ярим. Ташқари қсронғи. Бундай пайтда Ратан уйдан ташқарига чиқиб кетолмайди. Рамо велосипедга ўтириб, Ратаннинг уйига жўнади.

Ратаннинг бангласида бугун тантаналар жуда авжига чиққан эди. Бу ерда ҳар куни албатта бирор базм, зиёфат ёки маърака бўлиб турарди. Сувга интилган ташна одам сингари Ратаннинг сокин, шавқсиз турмуши ҳам шундай тантаналарга доим муштоқ бўларди. Ҳозир у ерда бир гала болалар бор эди. Бир анбаҳ дарахтига арғимчоқ солинган. Қўл фонарлари лип-лип қилиб, болалар қий-чув кўтариб арғимчоқ учмоқда. Ратан бир жойдан жилмай арғимчоқни силкитиб турибди. Адвокат соҳиб шу маҳалда ҳам костюм кийиб олган-да, айвонда сигарет чекиб ўтирибди. Рамо арғимчоқ олдига

бориб Ратан билан гаплашмоқчи бўлди-ю, бироқ адвокат соҳибнинг ўрнидан турганини кўриб, у ёққа боринга журъат қилолмади. Рамога кўзи тушиши билан адвокат соҳиб қўл узатиб деди:

— Келинг, Рамо бобу! Хўш, муниципалитетда нима гаплар?

— Ҳеч гап йўқ. Тинчлик.— Қурсига ўтира туриб жавоб берди Рамо.

— Сизнинг идорангизда қизларнинг мажбурий таълими ҳақидаги қарорга қачон амал қилинади? Бошқа кўпгина идоралар аллақачон амалий ишга киришиб кетди. Хотин-қизларимиз савод чиқармас экан, бизнинг ҳеч қачон аҳволимиз ўзгармайди. Сиз Европага бормаган бўлсангиз керак? Афсус! Ана озодлик, ана давлат, ана ҳаёту ана фаровонлик! Кўриб, жаннатми дейсиз. Аёллар ҳам баайни ҳуру филмонларга ўхшайди! Ҳаммасининг чеҳрасида кулгу, юзларида эркинлик наъшасидан мамнулик барқ уриб турибди. Булар бари хотин-қизларнинг ўқишининг шарофати!

Рамо бу мамлакатлар ҳақида газеталарда ўқиган нарсаларига таяниб деди:

— У ерда хотин-қизларнинг хулқ-атвори унчалик эмасга ўхшайди.

— Асло!— деди адвокат соҳиб инглизча сўз ишла-тиб. Кейин гапини давом эттирди.— Ҳар бир мамлакатнинг ўз урф-одати бўлади. Сиз бир қиз билан бир йигитнинг гаплашиб турганини кўрсангиз, ҳайратдан оғзингиз очилиб қолади. Яъни, сиз шунчалик бадҳаёсизки, аёл билан эркекнинг бир жойда турганини кўриб, улар ҳақида албатта бирор ёмон фикрга борасиз. Бироқ ўғил ва қиз болалар бирга таълим олган жойда бундай ақидаларнинг тариқча аҳамияти қолмайди. Улар ўртасида шунчалик бир-бирга муҳаббат ва самимийлик пайдо бўладикки, шаҳвоний туйғулардан асар ҳам қолмайди. Хуллас, қайси бир мамлакатда хотин-қизлар қанчалик эркин бўлса, тараққиёт ҳам шунчалик кучли бўлади. Хотин-қизларни паранжи-чачвонда ёки эркек зотидан саккиз девор ичкарида сақлаш оқибати шунки, одамларимизнинг ҳаддан ташқари хулқи бузилиб кетган. Эркеклар хотин-қизларни қора ерга тиқишдан ҳеч ҳайиқмайди. Ҳолбуки, қизлар билан йигитларнинг самимий ўртоқлашуви учун қанча воситалар бор: сиёсат, дин, нафис санъат, адабиёт, фалсафа, тарих ва ҳоказо. Одамлар

Ўзини нимага уришни билмаган мамлакатларда шаҳват-парастлик авжига чиққан. Мен бир йил Европа билан Америкада бўлдим. Қанча-қанча жонон қизлар билан ўртоқ эдим. Улар билан ўйнадим, кулдим, рақс тушдим. Бироқ ҳеч қачон оғзимдан бирор марта ножўя, ўшаларнинг юзини ерга қаратадиган гап чиққан эмас.

Рамога ҳозир бу гаплар заррача завқ бағишламасди. Унинг миясини ҳозир бутунлай бошқа ташвишлар чулғаб олганди.

Адвокат соҳиб яна гапида давом этди:

— То эркакларнинг ҳам, эёлларнинг ҳам маънавий жиҳатдан эркин тараққий қилишига йўл очиб бермагунимизча, жамият тушкунликка юз тутиб бораверади. Жамиятнинг оёғини кишанлаб, бўйнига сиртмоқ солиш бўлмаган гап. Беваларнинг қайта турмушга чиқишини ташвиқот қилинг. Майли, бақриб-чақриб қилаверинг, Лекин мен бир нарсага ҳайронман:

— Бирор кексайган киши ёшироққина бир қизга уйланса, газеталарда нега айноҳайнос солинади? Европада саксон яшар чоллар ёш-ёш қизлар билан турмуш қуради. Етмиш яшар кампирлар жонон йигитларга эрга тегаяди. Ҳеч кимнинг улар билан иши йўқ. Буни биров билади, биров билмайди. Бизлар эса кексаларни ажалдан беш кун аввал ўлдириш пайида бўламиз. Ваҳоланки, одам кексайгандан кейин ўзида доимий бир суянчиққа муҳтожлик сезади. Шундай пайтда аёл киши унинг жонига ора киради.

Рамонинг бутун диққат-эътибори арғимчоқ томонда эди. У қандай қилиб бўлса ҳам Ратан билан икки оғиз гаплашишни ўйларди. Шундан улуг орузси йўқ эди унинг шу пайтда. Бироқ у ёққа боролмасди. Бу одобга хилоф иш бўлур эди. Бирпас бегоқат бўлиб турди-да, охири арғимчоқ томонга қараб деди:

— Шунча бола қаердан келди?

— Ратан болаларни жуда яхши кўради,— жавоб берди адвокат соҳиб.— Билмадим шунча болани у қаердан топиб келади. Агар сиз ҳам болаларни яхши кўрсангиз, боринг.

Рамо худди шуни кутиб турган эди, бир зумда арғимчоқ ёнида пайдо бўлди. Ратан уни кўриб жилмайди-да, деди:

— Бу зумрашалар мени ҳунонам қийнаб юборишадикки!.. Ҳеч арғимчоқ учиб тўйишмайди. Қелинг,

бирпас сиз ҳам силкиб туринг, чарчаб кетдим.— Шундай деб у супага бориб ўтирди. Рамо аргимчоқни силкий бошлади. Болалар янги одамни кўриб «ҳозир менинг навбатим, ҳозир менинг навбатим» деб чуғуллаша бошлашди. Ратан уларни икки сидрадан учирган эди. Учинчи марта тагин шулар учиб, бошқалари кўзларини мўлтиллашиб ўтиришарди. Ахир шу инсофданми? Иккитаси тушиб, тўрттаси аргимчоққа ўтириб оларди. Рамо ўзи болаларни кўпда жини ёқтирмасди, бироқ ҳозир тутилган эди иложи қанча!

Ярим соат чамаси аргимчоқ силкитиб тургандан кейин у жуда зеркиб кетди. Соат тўққиз яримга яқинлашмоқда. Гапни қандай бошласайкин? Ратан аргимчоққа шунчалик берилиб кетганки, худди пул унинг хаёлида ҳам йўқдай.

Бирдан Ратан аргимчоқ ёнига келиб, айтиб қолди:

— Бобу жий, мен ҳам бир учай, силкитиб туринг. Лекин пастда эмас, аргимчоққа чиқиб, тик туриб силкитасиз. Хўпми?

Рамо ёшлигида ҳам аргимчоқ учидан қўрқарди. Бир гал ўртоқларининг қистови билан аргимчоқ учганида, боши айланиб, кўнгли беҳузур бўлиб кетган эди. Бироқ бу илтимосга йўқ деёлмади. Аргимчоққа чиқишга мажбур бўлди. «Кўрқаман» дейишга қандай тили борсин? Ратан иккита болани ёнига ўтқазиб олди-да, қўшиқ бошлаб юборди.

Сув бўйига тушди аргимчоқ,
Радҳа раъний келди учгали.

Рамо аргимчоқда тик туриб силкита бошлади. Тиззалари қалтираб, юраги «шув-шув» қиларди. Аргимчоқ тепадан тушиб келаётганида гўё аллақандай бир суюқлик юрагининг ичидан югуриб ўтгандек туюларди. Ратан эса қизалоқлар билан бирга тинмай куйларди:

Сув бўйига тушди аргимчоқ,
Радҳа раъний келди учгали.

— Сал жонлироқ силкитсангиз-чи, соҳиб,— деб қолди бир вақт Ратан.— Ҳеч тепага чиқмаяпти-ку.

Рамо хижолат тортиб, яна зўр берди. Бироқ бўлмади. Унинг боши айлана бошлади.

— Яхши силкита олмаяпсиз! Нима, ҳеч аргимчоқ учмаганмисиз дейман?— сўради Ратан.

Рамо ийманиб жавоб берди:

— Ҳа, учмаганимга ҳам кўп бўлди.

— Бўлмаса, сиз мана бу болаларни олиб ўтиринг, мен сизни учирай,— таклиф қилди Ратан.— Агар ҳу алу» шохга еткизмасам, ўшанда айтасиз.

Рамонинг капалаги учиб кетди.

— Бугун кеч бўлиб қолди. Бошқа куни келаман,— деди у.

— Э, қанақасига кеч? Ҳали соат ўн бўлгани йўқ-ку. Қўрқмаюг, эндигина қоронғи тушди. Маза қилиб учиб, кейин борасиз. Эртага Жалпани ҳам олиб келасиз. Иж-каламиз учамиз.

Рамо аргимчоқдан тушганида чехраси бўздек оқариб кетган эди. Назарида ҳозир гурс этиб йиқилиб тушади-гандек, гандираклаганича велосипедига миниб, орқасига қарамай қочди.

У анчагача ўзига келолмади. Оёқлари ихтиёрсиз равишда педалларни айлантирарди. Ярим йўлни босиб ўтгандан кейингига у ҳушига келди. У велосипедни ўз эркига қўйиб анча жойгача борди, кейин тушиб, ўйлай кетди: «Бугун тайсалланиб юриб-юриб омадни қўлдан бердим. Икки қўлимни бурнимга тиқиб қайтиб келяпман. Тилим танглаймга ёпишиб қолганми нима бало? Негариндамадим? Ратан бўри эмаски, мени еб қўйса».

Бирдан халтачада саккиз юз рупия борлиги унинг эсига тушди. Жалпа аччиқ устида пулни халта-палтаси билан унга бериб юборган экан. Ҳойнаҳой Ратан ҳам санаб кўрмаган. Бўлмаса айтарди. Ишқилиб халтачани бировга бериб ёки бошқа пулларга қўшиб юбормаган бўлсин-да. Йўқса, худо урди деяверинг. Еруғ оламда юргулиги қолмайди. Айтгандай, ҳозир бориб ортиқча пулни сўраб олиб келсамикин? Лекин вақт алламаҳал бўлиб қолди-да. Эрталаб тагин боришга тўғри келади. Барибир бу икки юз рупияни олганда ҳам, яна беш юз рупия керак. Унинг иложини қандай топади? Девонанинг ишини худо ўнгласин, деб юраверадими? Эрталаб иш тўғри бўлмаса, унда нима бўлади? Шунини ўйлаб у титраб кетди.

Ҳаётда баъзан кўзимиз етмаган нарсаларга кўпроқ умид боғлаймиз, Рамонинг кўнглига «яна бир бор Гап-гунинг олдидан ўтсам, дўконда бўлса оёғига йиқилиб ёлворсам, балки худо кўнглига раҳм солар», деган ўй

келди. У сарроф бозорига борди. Бироқ Гангунинг дўкони берк эди! У энди қайтмоқчи бўлиб турувдики, Чарандос келиб қолди. Рамони кўриши билан деди:

— Бобу жий! Саломат бормисиз? Камнамосиз? Айтгандай, пулни қачон олиб келасиз?

Рамо босиқ оҳангда деди:

— Оз қолди, биродар. Яна бир оз сабр қил. Гангудан қутулишим билан гал сенга келади.

— Биладан, биладан!-- деди Чарандос қайсарлик билан.— Гангу ҳушёрлик қилиб пулини олиб қўймаганида, бизга ўхшаб, овора бўлиб юрарди. Бир йил бўлди-я. Устига фойда қўйиб, қарз берганимда ҳам шу маҳалгача саккиз юз эллик рупия бўларди. Эртага келиб бир ҳисобкитоб қилиб кетинг. Ҳеч бўлмаса учдан бирини беринг. Худо хайрингизни берсин. Олди-берди бўлиб турса, эгасига ҳам туртки бўлади. Қулоққа пахта тиқиб юраверсангиз, бу кишининг нияти бўлакча экан, деб одамнинг кўнгилида шубҳа туғилади. Хўш, эртага қачон келасиз?

— Еҳай! Эртага мен пул олиб келолмайман. Бошқа вақтда, майли, қачон десанг, келаман. Менга қара, ҳозир сетҳ жийингдан¹ менга тўрт-беш юз рупия пул олиб беролмайсанми? Сени хурсанд қилардим.

— Толган гапингизни қаранг-а, бобу жий! Сетҳ жий сариқ чақа устида ўзини ўлдирди-ку. Ҳеч қанақа арзододга қулоқ солманглар деб роса қулоғимизга қўйиб қўйган. Сизнинг орқангиздан-ку эшитмаган гапим қолмади. Ё катта мунши жийдан бориб сўрайми?

Рамо тутақиб кетди:

— Сендан мен қарздорман, катта мунши жий эмас! Мен ўлиб кетаётганим йўқ. Сенинг қарзингни тўламай қочиб кетаётганим йўқ. Бунча ошиқмасанг? Сабр-тоқат деган нарсани биласанми?

— Бир йилдан бери пулдан дарак йўқ. Сабр қилиш шунчалик бўлади-да. Эртага камиди икки юзни олиб келинг.

— Айтдим-ку, ёнимда ҳозир пул йўқ, деб.

— Ҳар куни даста-даста пулни қалаштириб ташлайсизу, тагин пулим йўқ дейсиз-а? Эртага пул топиб қўйинг, олдингизга одам боради. Гап шу.

Рамо унга ҳеч нарса демай тез юриб кетди. Минг

¹ Сетҳ — бой савдогар, судхўр, шунга ўхшаш киши.

аттанг! Ҳамма ўйлаганлари тескари бўлиб чиқди. Тағин бу хумпар чиндан ҳам отасига бориб айтса-я! Унда нима қилади? Жалпанинг олдида роса шармандаси чиқади-ю.

Шу пайтда Рамо ўзидан ўтаётганини фақат ўзи биларди — ҳамма дарди ичида. Жалпадан тўғри гапни яшириб у жуда катта хато қилди. Жалпа эсли-хушли аёл. Агар қўлида ҳеч вақо йўқлигини билса, Рамога зиҳор қарзга зар-зевар олдирмасди. У ҳеч қачон «фалон парсани олиб беринг» деб ўз оғзи билан айтгани йўқ. Фақат Рамо ўзини кўрсатиш учун ўлиб-тирилди. Шунча оғир вазифани зиммасига олиб ҳам, нега пулни эҳтиёт қилмади? Ҳар бир пайсани тишининг ковагида сақлаш лозим эди. Бир йиллик даромадини ҳисобласа, бир минг рупиядан кам чиқмайди. Агар тежаб-тергаб сарфласа, иккала савдогарнинг ҳам ярим пулидан албатта қутулган бўларди. Бироқ, начора? Бўлар иш бўлди.

Жалпа маҳалладаги ҳамма хотин-халажини йиғиб, кунда сайр қилгани олиб чиқади. Бунга бало борми? Бундан извошчининг ҳамени қаппайди, холос. Обрў қозонаман деб аямай пулни совурди. Жанобларнинг номи улуг, супраси қуруқлигини бутун жаҳон билса билсин, ўз хотини билмасин! Ҳў хомкалла! Эшикларга пардалар осининг нима ҳожати бор эди. Иккита чироқ кимга керак? Янги чорпояларнинг нима кераги бор. Йўлда кета туриб хаёлан шу пайтгача қилган ҳамма бекорчи сарф-харажатларни бир бошдан ҳисоблаб чиқди. Киши соғлом чоғида, нима ейди, нима қўяди, булар асло парвойига келмайди. Бироқ сал касалга чалиниши билан дарров кеча еган овқатини эслайди. Одам соғлом пайти атрофга қарайди. Дардга чалинди дегунча, хаёли ўзига қайтади.

— Шунча маҳалгача қаёқларда қолиб кетдингиз?

— Сен туфайли Ратанларникига боришга мажбур бўлдим. Сен ҳамма пулни унга бериб юборибсан. Ичида икки юз рупия менинг ҳам пулим бор эди.

— Мен қаёқдан билай,— жавоб берди Жалпа.— Бир оғиз айтмаган бўлсангиз. Пул ўзида бўлса ҳеч қаёққа кетмайди. Унинг ўзиёқ юборади.

— Шундайку-я, бироқ у пул давлатники. Эртагаёқ олиб бориб топширишим керак.

— Эртага икки юз рупияни мендан ола кетинг. Менда бор.

— Қаёқдан бўлади сенда пул?— деди Рамо ҳайрон бўлиб.— Шунча пулни қаёқдан олдинг?

— Бу ёғи билан нима ишингиз бор? Мен сизга икки юз рупия бераман дедимми, бўлди-да.

Рамонинг чеҳраси ёришиб кетди. Дилида умид пайдо бўлди. «Икки юз рупия бу берса, юз рупия Ратандан олсам,— ўйлади у,— ўзимда нақд юз рупия бор, қарздан яна бор-йўғи уч юз рупия қолади. Аммо бу уч юз рупияни қаердан оламан? Шу арзимаган пулни ҳам ҳеч ким берай демаса. Ратан пулларни қайтариб берганда-ку, ҳамма иш хамирдан қил суғургандек битарди-қўярди». Умид боғласа бўладиган фақат бу қолган эди, холос. Рамо овқатланиб бўлиб ётгач, Жалпа ундан сўраб қолди:

— Нега бунча ўйлайсиз?

— Нимани ўйладим. Ҳа, хафа кўриняпманми?

— Ҳа, аллақандай ташвишли кўринасиз. Бироқ менга айтмайсиз.

— Бирон муҳим гап бўлса, сеидан яширармидим?

— Сиз кўнглингиздаги гапни менга айтармидингиз! Эскичада бу ёмон бўлади-ку.

— Мен хурофотчи эмасмай.

— Мен ичингизга кириб кўрсам, билардим қандоқ-лигингизни.

— Қирсанг, юрагимда ўзингнинг аксингни кўрардинг, колос.

Тунда Жалпа ёмон туш кўриб, қичқириб юборди. Рамо чўчиб уйғониб кетди-да, сўради:

— Нима бўлди, Жалпа? Туш кўряпсанми?

Жалпа қўрқиб, атрофга олазарақ қараб деди:

— Жоним чиқиб кетай деди. Э, худо! Қанақа тушлар кўраётувдим-а!

— Қанақа?

— Нима десамикин? Ҳеч тилим бормаёди айтишга. Бир гала сипоҳий сизни тутиб олиб кетаётган эмиш. Башараси бирам хунукки ҳаммасининг!

Рамонинг қони қочиб кетди. Икки-уч кун олдин бу тушдан у мириқиб кулган бўларди. Ҳозир эса бутун вужудини даҳшат қамраб олди. Бироқ зўрма-зўраки кулиб сўради:

— Сен сипоҳийлардан сўрамадингми: «Буни тутиб, қаёққа олиб кетяпсизлар?» деб?

— Сиз ҳазил қиласиз. Менинг бўлса юрагим ўйнаб кетяпти.

Бир оздан кейин Рамо уйқусида алаҳсирай бошлади:

— Ойижон! Эдингизда бўлсин, бошқа менинг қорамни кўрмайсиз. Мен сувга чўкиб ўламан.

Жалпа ҳалигача уйқуси келмай ётган эди. Қўрққанидан Рамони қаттиқ туртиб, деди:

— Менга кулган эдингиз. Энди ўзингиз алаҳсираянсиз. Эшитиб, юрагим ёрилаёзди. Туш кўраётувдингизми ўзи?

Рамо хижолат тортиб деди:

— Ҳа. Нима кўраётганим ёдимда ҳам йўқ.

— Ойингизни нега уришаётган эдингиз?— сўради Жалпа.— Тўғриси айтинг, нима туш кўрддингиз?

Рамо бошини қашлаб деди:

— Ҳеч нарса ёдимда йўқ. Шунчаки босинқираган бўлсам керак.

— Ундай бўлса, ёнбошлаб ётинг. Чалқанча ётса, одам шунақа босинқирайди.

Рамо ёнбошлаб ётиб олди. Бироқ ташвиш билан даҳшат унинг кўзларига уйқунни яқини йўлатмади. Уйғоқ ётганича соатни икки қилди. Бирдан Жалпа туриб ўтирди-да, кўзадан пиёлага сув қуя туриб, деди:

— Жуда чанқаб кетдим. Сиз ҳали ҳам уйғоқмисиз?

— Ҳа. Уйқум ўчиб кетди. Мени бир нарса ўйлатиб қўйди: икки юз рупия пулни қаёқдан олдинг? Мен шунақа хайронман.

— Бу пулни мен отамникидан олиб келганман. Ярмини тўй куни беришувди, ярми илгаридан ёнимда бор эди.

— Унда сен пул сақлашга уста экансан,— деди Рамо.— Бу ерда ҳам озгина тўпласанг бўлмасмиди?

— Сизга етишганимдан кейин, энди пулга ҳеч иштиёқим қолмади,— кулиб жавоб берди Жалпа.

— Тақдирингдан нолиётгандирсан?

— Тақдиримдан нега нолир эканман? Кимнинг эри гиёванд, ароқхўр бўлса, муттаҳам, бузуқ, касалманд, хотинини уриб-сўкадиган бўлса ўшалар нолисин тақдирдан. Эри яхши бўлса, хотин у билан оч-яланғоч бўлса ҳам хушчақчақ яшайверади.

— Мен-чи? Мен яхшиманми?— ҳазиломуз сўради Рамо.

— Сиз мен ўйлагандан ҳам зиёда чиқдингиз,— дили-

да муҳаббат жўш уриб деди Жалпа.— Менинг учта опам бор. Биронтасининг ҳам эри сизга ўхшамайди. Биттаси олий маълумотли-ю, лекин доим касал. Иккинчиси ҳам олим, ҳам бой, лекин оёқ олиши ёмон. Учтинчиси одамови, бунинг устига ўтакетган гиёванд.

Рамонинг юраги қаттиқ-қаттиқ тепиб кетди. «Шундай бир муҳаббат тимсоли, шафқат маъбудасига мен қандоқ катта хиёнат қилдим!— кўнглидан ўтказди у.— Мен бундан ҳамма нарсани яширдим. Лекин бу мени чин дилдан севар экан. Мен тўғрилиқча яшаганимда, турмушим қандоқ ҳаловатли бўларди!»

19- б о б

Тонг отиши билан Рамо ўрнидан туриб, Ратанга хат ёзди, хизматкорига бериб жўнатди. «Кеча Жалпадан катта бир хатолик ўтибди,— деб ёзди хатда.— Бу мени қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Пулни сизга қайтариб бериш хаёлимга ҳам келмаган эди. Фақат саррофни тезлагиш учунгина ундан пулни олиб келган эдим. Сиз пулни бериб юборинг. Билагозук икки-уч кун ичида албатта тайёр бўлади. Халтада икки юз рупия менинг ҳам пулим бор эди. Илтимос, уни ҳам юборинг».

Ўз обрўйига путур етказмаган ҳолда мумкин қадар хушмуомалалик ва одоб билан мурожаат қилди Рамо. Юборган одами қайтиб келгунча йўлга қарайвериб кўзлари тешилди. «Тагин баҳона қилса-я? Уйда бўлмаса-я? Ёки уч-тўрт кундан кейин бераман деса-я? Унда нима бўлади?»— шу ҳақда ўйлайвериб мияси ғовлаб кетди. Унинг бор умиди шу пулда эди. Борди-ю, Ратан йўқ дегудек бўлса, ҳамма ишнинг пачаваси чиқади. Ўйлаган сайин Рамо баттар ҳолдан кетиб боради. Ниҳоят соат тўққиз деганда хизматкор қайтиб келди. Ратан икки юз рупиянинг ўзини юборибди. Лекин хатга ҳеч қанақа жавоб ёзиб юбормабди.

Рамо умидсиз кўзларини осмонга тикди. «Ратан хатга нега жавоб ёзмади?— ўйлай бошлади у.— Ҳурмат юзасидан икки оғиз бир нарса дейиши керак эди-ку. Наҳотки шунга ҳам ақли етмаган бўлса? Уччига чиққан маккор экан бу! Кеча кечқурун шунчалик самимий ва содда кўринган эдики, ҳар қандай кишини ўзинга маҳлиё қиларди. Бироқ кўнгли шунчалар кир экан. Қолган пул-

ларни ўйлаб Рамонинг томоғидан овқат ҳам ўтмай қолди. Хизматкор ичкарига кириши билан Жалпа уришиб кетди:

— Қачон қарасам, лақиллаб юрганинг-юрган. Ҳеч иш-пиш қилиш хаёлингга келадими, йўқми? Соат ун бўлибди-ю, ҳалигача сабзавотдан дарак йўқ.

Қаҳор авзойи ўзгариб деди:

— Қўл-оёғим тўрттадан эмаски, ҳаммасини баравар қилсам, иш билан кетган эдим. Бобу мени соҳибниқига пул олиб келгани юборган эдилар.

— Қанақа соҳиб?— ҳайрон бўлиб сўради Жалпа.

— Ҳалиги машинада ўтириб келадиган бор-ку, ўша-да.

— Олиб келдингми пулни?

— Бўлмасам-чи. Узи ҳам бир тупқанинг тагида тураркан. Чопиб бориб, чопиб келдим. Нақ ўпкам шишиб, ўлиб қолаёздим.

— Бўпти энди, дарров бориб савзавот олиб кел.

Хизматкор чиқиб кетди. Қўлида пулни кўтариб Рамо кириб келди.

— Пулларингизни Ратанниқидан олдириб келибсиз, ростми? Энди мендан пул олмасиз?— деди Жалпа унга юзланиб.

— Ҳа, энди олмасам ҳам бўлади,— деди Рамо бепарволик билан.

— Мен сизга пул бераман деган эдим-ку. Шунча шошиб нима қилардингиз? Булар менга ишонмас экан, деб ўйлагандир.

Рамонинг тоқати тоқ бўлиб деди:

— Мен пулни сўраганим йўқ. Фақат шунчаки, халтада икки юз рупия ортиқча пул бор, деб ёзган эдим. Узи бериб юборибди.

— Менинг пулларим жуда бахтли пуллар, кўрсатайми?— деди кулиб Жалпа.— Ҳаммаси ян-янги, бели синмаган. Шу йил чиққан пуллар. Қараб, кўзларингиз тиниб кетади.

Шу аснода аллаким настдан чақириб қолди:

— Бобу жий сетҳ пулни олиб келгани юборди.

Ювиниш учун ичкарига кириб келаётган Даёнат сетҳнинг югурдагини кўриб, сўради:

— Қанақа сетҳ? Қанақа пул? Биз ҳеч кимдан пул олганимиз йўқ.

— Кичик бобу озгина нарса олган эдилар,— тушун-

тирди коранда.— Бир йилдан ошди, ҳалигача пулни тўлаганлари йўқ. Сетҳ жиё айтдиларки, иззатлари борнда пулни берганлари яхши, дилсиёҳликнинг кимга кераги бор, дедилар. Бугун албатта пича бермасангиз бўлмасмиш.

Даёнат Рамони чақирди ва югурдакни кўрсатиб, сўради:

— Қара. Бу келган қайси сетҳнинг одами? Сенда озроқ ҳисоб-китоблик иши бор экан. Тўғрилаб юбормайсанми? Қанча қарзи бор сенда?

Рамо нима жавоб қилишини билмай турган эди, югурдак дабдурустдан айтиб қолди:

— Етти юз рупия, бобу жиё!

Даёнатнинг кўзларининг пахтаси чиқиб кетди.

— Етти юз? Ҳой! Ростми шу? Бу етти юз рупия деярти-ку!— сўради у ўғлидан.

Рамо тонмоқчи бўлди.

— Аниқ эсимда йўқ,— деди бепарволик билан.

— Нега эсингизда бўлмайди?— коранданинг ранги ўчди.— Тилхат ёнимда. Ҳали сариқ чақа берганингиз йўғ-у, қандай камайсин?

Рамо корандани бир четга чақириб, қулоғига шивирлади:

— Сен дўконга кетавер. Ўзим ерқангдан етиб бо-раман.

Қоранда бўш келмади.

— Йўқ. Мен қуруқ қайтмайман. Сиз ҳар доим йўқ деб қайтариб юбораверасиз-да, эшитгандан гапни мен эшитаман.

Рамо эл олдида шармисор бўлишдан қўрқмасди. Лекин отаси олдида мулзам бўлгандан кўра, ўлиб қўя қолишни афзал биларди. Чунки Даёнат умрида бирон марта бировнинг ҳақиға хиёнат қилган одам эмас. Оч қолса қолганки, бировдан пул қарз олиб, қорин тўйдирмаган. Шундай одамнинг фарзанди шунақа номаъқул ишлар қилиб юрса, нима дейиш керак? Отасининг дилини бунчалик вайрон қилишга, обрўйини тўкишга асло ҳақи йўқ. Нафсиламрини айтганда, отасига иснод келтириб юрганини у қаттиқ сир тутмоқчи эди. Бирдан овозини ўзгартириб, корандага қараб деди:

— Сен ҳали ҳам шу ердамисан? Қани, яхшиликча жўнаб қол. Бўлмаса нақ...

— Аввал пулни чиқаринг, кейин кетаман. Нима,

эшигингизга дүқингизни эшитгани келадимми?— коранда айтганида туриб олди.

— Кетмайсанми? Бор, хўжайинингга нима десанг, деявер,— деди охири Рамо.

Даёнат жеркиб берди:

— Ҳой! Нега унақа дейсан? Енингга пулинг бўлмаса, мол олиб нима қиласан? Олдингми, тўла. «Нима десанг деявер» эмиш. Шу ҳам йигитнинг гапи бўлдим. Бу ёғни ўйлайсанми? Бутун шаҳарга доннинг кетади. Сен бўлсанг бурнингдан нарини кўрмайсан. Кучинг етмаса чираниб нима қилардинг? Кўрпага қараб оёқ узатиш керак. Тўй-тўйчиқ бўлса ҳам бир нави эди. Хотининг қанақа хотин ўзи? Ҳаммасини кўриб-билиб турса ҳам, эрни йўлдан қайтармаса. Ахир сен нимангга ишониб, шунча қарз олдинг? Топар-тутаринг — маълум, қорингга етмайди.

Рамо ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Унингча, бу ишга отаси аралашишининг ҳеч кераги йўқ эди. Чунончи отасига тик қараб деди:

— Сизнинг бекорга жаҳлингиз чиқяпти. Сиздан пул сўрасам, ўшанда гапиринг. Мен ўзимнинг маошимдан оз-оз тўлаб, қутуламан.

Отасига шундай деди, лекин ичида ўйлади: «Бу ўз қилмишларингизнинг самараси эмасми? Қилгиликни сиз қилиб, азобини мен тортяпман».

Ота билан ўғилнинг ўзарс сан-манга бориб қолганини кўриб, коранда аста жуфтакни ростлаб қолди. Мунший жий гудранганича ювингани кетди. Рамо жаҳл ва хижолатдан икки юзи лов-лов ёниб юқорига чиқиб кетди. Ўз қилмишларини яшириш учун у шохидамас, баргида юрди, қочди, бекинди, барибир бўлмади. У шундай изза бўлдики, ҳатто давлат пуллари ҳам эсидан чиқиб кетди. Қарз кўтарган одам пишиқ бўлиши керак, ҳар қандай қийин ҳолатда ҳам ўзини йўқотмайди. Оламини сув босса тўпиғига чиқмайди. Содда бўлса, барибир содаллигига боради, каловлашиб, ҳушини йўқотиб қўяди. Рамо бу ишда ҳали гўр эди. Шу пайтда Азроил келиб, жонингни оламан деса, «хўп бўлади» деб жонини кафтига қўйиб унга тутган бўларди. Энди бу ёғи нима бўлади? Миясида фақат шу савол ўймалашгани-ўймалашган. Бироқ бу чигалликдан қутулишнинг бирон йўлини топишдан ожиз. Юрагининг тубидан отилиб чиқаётган бу унсиз садо — унинг ақлу иродаси бас келолмайдиган бу

савол худди баҳайбат дев каби унга тикилиб тургандек кўринарди. Энди бу ёғи нима бўлади? Бу сўзлар даҳшатли тўфон сингари бутун борлигини ларзага келтирмоқда эди. Бу тўфонга қарама-қарши юриш унинг хаёлига ҳам келмас, фақат уни кўрмаслик учун кўзларини чирт юмиб олишгагина қурби етарди. Юрагидаги аламнинг зўридан унинг кўзларидан аччиқ ёш отилиб чиқди.

— Қарздан озгина қолди деган эдингиз-ку,— деди Жалпа.

Рамо бошнини қуйи солиб жавоб берди:

— Бу аблаҳ ёлгон гапирди. Мен пулни берганман.

— Берсангиз, биров сизга, пулимни бер, деб келармиди? Даромадингизнинг тайин-туғуни йўқ-ку, зар-зевар олиб нима қилардингиз? Ёки мен сизга, зевар олиб беринг, деб хархаша қилувдимми? Хархаша қилган чоғимда ҳам; сиз тушунтириб, мени босиб қўйингиз керак эди. Узингизга қўшиб мени ҳам гапга қўйдингиз. Эркак киши ҳаммадан сир яширса ҳам, хотинидан яширмаслиги керак. Сиз мендан ҳам яширдингиз. Даромадингиз шунча камлигини билганимда, мен маҳалла-кўйнинг аёлларини йиғиб, извошларга ўтқазиб сайр-томошага ҳеч олиб чиқмасдим. Зўр келса, одам сал хафа бўларди. Лекин бунақа қарз азобига мубтало бўлмасдик-ку. Бориб юқорига арз қилса, етти юзини минг қилиб ундириб олади. Сиз мендан яшириб, бунақа пайрангбозлик қилиб юргангизни мен қаердан билай? Ё мен сизнинг бор-йўғингизни шилиб, уйимни мол-дунёга тўлдириб оладиган фоҳишамдими? Мен яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам сизга вафоли, ҳамдард хотинман. Яхши кунда, майли, ҳолинг қалай деб сўраманг. Лекин ёмон кунда этагингиздан маҳкам тутаман.

Рамо чурқ этмади. Иш вақти яқинлашиб қолганидан понушта қилиш имкони йўқ эди. У кийимини кийиб, идорага отланди.

— Овқатланмасдан шундасқ кетаверасанми?— сўради ундан онаси. Рамо унга ҳеч нарса деб жавоб бермади. Уйдан энди чиқиб кетаётган эди, Жалпа шитоб билан пастга тушиб келди ва уни чақириб деди:

— Мендаги икки юз рупияни саррофга олиб бориб берсангиз бўлмайдимми?

Рамо ҳеч қачон астойдил Жалпадан пул сўрамаган эди. Бир оғиз айтса, Жалпа йўқ демаслигини у биларди. Лекин шунча гап-сўздан кейин энди пул деб унинг

қаршисида қўл қовуштириб туришни ўзи учун номусгина эмас, даҳшат ҳам деб билди. Ишқилиб у яна дашном беришга тушмасин-да. Унинг дашномини эшитгандан кўра, ҳар қанча машаққат тортгани минг марта яхши. Бироқ Жалпа уни чақиргандан кейин кўнглида умид пайдо бўлди ва таққа тўхтаб, деди:

— Майли, олиб кел.

У айвонга ўтиб, кутиб турди. Жалпа югуриб тепадан пулни олиб тушди-да, битта-битта санаб, унинг кис-сасига солиб қўйди. Пулни олиб Рамо суюнганидан ўзини йўқотиб қўйса керак деб ўйлаганди у. Лекин бундай бўлмади. Яна уч юз рупия етмас эди. Уни қаердан топади? Оч одам яхшилаб қорин тўйгазиб олиши учун бир-икки бурда нон кифоя қилмайди.

Кўчага чиқиб, Рамо бир извошга ўтирди ва Жоржтаунга олиб борасан, деб буюрди. Балки Ратан унинг жонига ора кирар? Унинг учун уч юз рупия ҳеч нарса эмас. «Энди сира тортиниб ўтирмайман» деб аҳд қилди Рамо йўл бўйи хаёлга толиб бораркан. Ҳаш-паш дегунча Жоржтаунга етиб келди. Мана Ратаннинг бангласи. У айвонда ўтирган экан. Рамони кўриб қўлини кўтарди. У ҳам қўлини кўтарди! Бироқ Рамонинг шунча ҳаракатлари пучга чиқди: извош бангла рўпарасидан тўхтамай ўтиб кетаверди. Ратан чақирганида ёки ҳеч бўлмаса айвонда ўтирмаганида эди, Рамо ичкарига бирров кириб чиқармиди. Бироқ қўққисдан уни кўрди-ю, тагин вужудини қадимги туйғулар чулғаб олди.

Извош муниципалитет ёнига келиб тўхтагач, Рамо бирдан ўзига келди.

— Молия идорасига ҳайда,— деди у извошчига. Извошчи отнинг бошини ўша ёққа қараб бурди. Соат ўн бирларда Рамо идорага етиб келди. Унинг авзойи бузуқ, кўкраги гурс-гурс қиларди. Хўжайин албатта йўқлаган бўлса керак. Жуда қаттиққўл одам. Идорада ҳеч кимни аяб ўтирмайди.

Извошдан тўшиши билан у ўз ишхонаси томон кўз ташлади. У ерда бир тўда одам унинг йўлига кўз тикиб ўтирарди. Рамо ишхонасига эмас, Рамеш бобунинг хонаси томонга юрди.

— Ҳой! Сен шу пайтгача қаерда эдинг?— сўради Рамеш бобу уни кўра солиб.— Қассир сени қидирмаган жўйи қолмади. Чапросийни кўрдингми?

— Мен уйда эмас эдим,— жавоб берди Рамо калов-

ланиб.—Адвокат соҳибникига кетган эдим. Оғир мусибатда қолдим.

— Қанақа мусибат? Уйдагилар соғ-саломатми?

— Худога шукур, уйдагилар соғ-саломат. Кеча кечқурун бу ерда жуда иш кўп эди. Мен бошим билан ишга кўмилиб, кеч бўлганини билмай қолибман. Ишни тамом қилиб турсам, кассир кетиб қолибди. Ёнимда тўпланган саккиз юз рупия бор эди. Қаерга қўйқшимни билмай, бошим қотди. Менинг хонамда ҳеч қанақа сандиқ-пандиқ йўқ. Охири уйга олиб кетишга қарор қилдим. Беш юз рупия майда эди, уни тўрвага солдим. Уч юз рупия йиригини киссамга солдим-да, уйга жўнадим. Бозордан у-бу харид қилишим керак эди. Бозорга кирдим. Уйга бориб қарасам, киссамдаги пул йўқ.

— Уч юз рупия пулни йўқотдим дегин?— сўради Рамеш бобу кўзларининг пахтасини чиқариб.

— Ҳа, костюмининг юқориги киссасида эди. Биров олиб қўйибди.

— Уриб тўрвангни тортиб олмабди-да?

— Ким билади дейсиз, бобу жий. Ушандан бери ўзимдан ўтади, ўзим биламан. Минг уринсам ҳам, ҳеч ўрнига қўйишнинг иложини тополмадим.

— Буни отангга айтмаган ҳам бўлсанг керак?

— У кишининг одатини ўзингиз биласиз-ку. Пул бермайдилару, оламни бошларига кўтарадилар.

— Хўш, энди нима қилмоқчисан?

— Бугун кечгача бир иложини қиламан.

— Ҳа, тезроқ иложини қил. Ҳеч ақлим етмайди: наҳотки, сен шунчалик анқов бўлсанг? Мен шу ёшга кириб, бирон марта пул йўқотган эмасман. Кўчада ухлаб кетаётувдингми ё кайф-пайфинг бормиди? Гапингга ҳеч ишонгим келмайди. Тўғрисини айтавер. Ё каттароқ бир харажат қилиб қўйдингми? Уша кунни мендан нега пул сўраган эдинг?

Сир очилиб қолишидан қўрқиб Рамонинг баттар ранги ўчиб кетди. Ёлғонни тўқиб ташлади:

— Давлатнинг пулини харжлашга юрагим дов берармиди? Уша кунни пул дадамларга керак бўлиб қолган эди. Уйда пул йўқ эди. Сизнинг хатингизни уларга ўқиб берган эдим, хўп кулдилар-да, бошқа иложини қилдилар. Бу пулни қандай йўқетиб қўйганимга ўзим ҳам ҳайронман.

— Агар сен уялсанг, пул сўраб отангга хатни мен ёзиб юбора қолай?

Рамо қўллари билан қулоқларини бекитиб деди:

— Йўқ, бобу жий, худо ҳақи, бундай қила кўрманг. Бундан кўра мени отиб ташлаганингиз маъқул.

Рамеш бир зум ўйлаб турди, сўнг деди:

— Кечгача пул топа олишингга ишонасанми?

— Ҳа, ишонсам бўлади.

— Унда мана бу халтадаги пулни топшира тур. Бироқ ёдингда бўлсин: мен гапнинг пўскалласини айтман, агар эртага соат ўнга пулни олиб келмасанг, ўзингдан кўр. Қонун бўйича, мен ҳозироқ сени полицияга тутиб беришим керак эди. Лекин сен ҳали ёшсан, шунинг учун кечираман. Ҳолбуки, ўзингга маълум, мен давлат ишига қолганда ҳеч қандай раҳм-шафқатни билмайман. Мабодо сенинг ўринигда ўзимнинг укам ё ўғлим бўлганда ҳам, мен уни асло кечирмасдим. Аксинча, қаттиқроқ чора қўрган бўлардим. Сенга жуда кўнгличанликни ҳаддан ошириб юборяпман. Ёнимда пул бўлганда-ку, аямасдим. Бироқ ўзингдан қолар гап йўқ. Ўзим қарзни ёмон кўраман. На бировга қарз бераман, на бировдан қарз оламан. Эртага пулни олиб келмасанг, ёмон бўлади. Орамиздаги дўстлик ҳам сени полиция чангалидан сақлаб қола олмайди. Мен бугун-ку қўлимдан келганча дўстлик қилдим. Бўлмаса ҳозир икки қўлинг кишанда бўларди.

Кишан! Бу сўз Рамонинг юрагига ўқдай санчилди. Бутун вужуди титраб кетди. Бундан кейинги кулфатларни ўзича тасаввур қилиб, унинг кўзлари торайди, боши солинди, маҳкум этилган банди сингари секин бориб ўз курсисига чўкди. Бироқ бу даҳшатли сўз юрагининг аллақаерида, жуда чуқур жойида акси садо бериб такрор ва такрор жарангларди.

Осмонни қоп-қора булут чулғаб олган. Қуёшдан номнишон йўқ. У ҳам булут зиндонида ётибди шекилли? Унинг ҳам қўллари кишандир?

20- б о б

Рамо кечқурун ишдан қайтаётган эди. Рамеш бобу ҳовлиқиб келди-да, эртага пулни олиб келишни айтди. Рамонинг ичини ит таталади. «Бунча халқпарвар бўлиб қолмаса бу қари тулки?»— ўйлади у. Ўзига керак бўлса

бировларнинг оёғига йиқилишдан ҳам тоймайди. Менинг ишимга қолганда фақат насиҳатгўйлик қилади. Ҳамма қилган иши найрангдан иборат. Улар чоғида ҳам Азроил билан жон талашади бу.

Сал узоқлашгач, Ратанларникига бирров тушиб ўтсаммикин, деган фикр келди. Умид қиладиган Ратандан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Унинг бангласига етиб келгач, қараса, Ратан боғдаги доира скамейкада ўтирибди. Ёнида бир гужаротлик заргар чўнқайиб, қутисидан чиройли зеварларни битта-битта олиб кўрсатмоқда. Рамо-ни кўриб Ратан севиниб кетди.

— Келинг, бобу соҳиб. Мана буни қаранг,— деди у заргарни кўрсатиб.— Қаранг, сетҳ жий қандай яхши нарсаларни олиб келибдилар. Манави маржонни қаранг. Қандай чиройли! Нархини бир минг икки юз рупия де-яптилар.

Рамо маржонни қўлига олиб кўрди:

— Ҳа, яхши нарсага ўхшайди,— деди хомуш.

— Нархи ҳам жуда қиммат.

— Э, бобу жий,— деди буни эшитиб заргар.— Шундай маржонни агар икки минг рупияга топиб келсангиз, айтганингизни бераман. Бир минг икки юз бунинг ўзининг баҳоси.

Рамо кулиб деди:

— Бундоқ деманг, сетҳ жий. Тагин катта пулга тушиб юрманг.

— Бобу соҳиб! Юз рупияга ҳам худди шундоқ, ҳатто бундан ҳам чиройлигини олишингиз мумкин. Лекин буюмда буюм бор-да. Мен сиз билан савдолашаётганим йўқ. Нодонлар савдолашади. Сиз билан савдолашиб нима қиламан. Бизга пул эмас, одам азиз. Бекамнинг кўрсатган саховатларининг садақаси кетсангиз бўлади.

Ратан маржонга суқланиб боқиб деди:

— Сал тушинг, сетҳ жий, нима бало, айтганимга сотаман деб, қасам ичганмисиз?— деди Ратан* маржонга суқланиб қарар экан.

— Туширишни оғзингизга олманг, тақсир! Буюм эгасини топди. Пули бошингиздан садақа.

— Хўп, бўладиганини айтинг, қанча берай?

Заргар хиёл жаҳли чиққандек бўлиб деди:

— Пулингиз ёнингизда қолади, тақсир. Қасам ичиб айтаман, шу шаҳарда буни бир ярим мингга сотаман. Кейин ким олганини ҳам ўзингизга айтиб кетаман.

Шундай деб, заргар маржон солинадиган қутичасини қўлига олди. Ратан унинг нарҳини туширмаслигига кўзи егди ва ёш бола сингари шошиб деди:

— Худди кўз тегиб қоладигандай дарров бекитиб ола-сизми?

— Нима қилай бўлмаса, тақсир?— деди жавобан заргар.— Шундоқ бир улуг даргоҳда буюм қадрини топмагандан кейин, хафа бўлиб кетади-да одам.

Ратан ичкарига кириб, Рамони имлаб чақирди ва ундан сўради:

— Сиз нима дейсиз, бу бир оз тушармикин?

— Менимча минг рупиядан ошиққа қимматли қилади бу буюм.

— Уҳ! Эҳтимол. Лекин менинг ёнимда олти юз рупия бор холос. Сиз тўрт юз рупия бериб турсангиз, олиб қўя қолардим. Бу ҳозир Қошийга кетаётган экан. Шунинг учун насияга кўнмаяпти. Адвокат соҳиб аллақандай мажлисга кетувдилар. Тўққиз-ўнсиз қайтмайдилар. Мен сизга пулни эртага қайтиб берардим.

Рамо жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди.

— Тўғриси айтсам, ёнимда бир чақа ҳам йўқ. Мен ўзим сиздан пул сўрагани келган эдим. Менга жуда пул керак бўлиб қолди. Шу пулни менга беринг, мен сизга бошқа бир яхши маржонни шу ернинг ўзидан олиб келиб бераман. Худди шунақа маржон етти-саккиз юз рупияга келади. Ишонинг.

— Боринг-е! Мен сизга ишониб бўлдим,— деди Ратан дабдурустан.— Олти ойдан бери битта билагузук олиб беролганингиз йўғ-у, энди маржон олиб берасизми? Мен кўп дўконларни кўриб чиқдим. Бунақа маржон қаёқда! Бўлганда ҳам, бундан икки баравар қимматга тушади.

— Бўлмаса эртага чақира қолинг. Савдо қилиш ияти бўлса, унга бир кун нима.

— Ўзингиз сўранг-чи, қани нима дейди.

Иккаласи ташқари чиқди. Рамо заргарга қараб деди:

— Сиз эртага соат саккизда келолмайсизми?

— Йўқ, тақсир, келолмайман,— жавоб берди заргар.

— Қошийга бориб, уч-тўртта бойларга учрашишим керак. Шу бугун кетмасам, катта зарар кўраман.

— Ёнимда олти юз рупия пул бор экан,— деди Ратан.— Ҳозирча сиз шуни ола туринг, қолганини Қошийдан қайтиб келиб оларсиз.

— Гап умуман-ку пулда эмас. Бир-икки ой олдин ёки кейин тўлаганнинг фарқи йўқ. Фақат биз мусофирлар бир жойда турмаймиз. Бугун бу ерда бўлсак, эртага бошқа жойда. Ким билади, бу ерга тагин қачон келаман? Сиз ҳозирча ҳеч бўлмаганда минг рупиясини беринг. Икки юзини кейин берарсиз.

— Бунда иш битмайди.

— Ихтиёрингиз, лекин шуни айтиб қўяйки, бунақа маржонни ҳеч қаердан тополмайсиз.

— Пул бўлса, истаган нарсаи топилди.

— Баъзан пули нақд турса ҳам, яхши мол топилади.

Шундай деб заргар маржонни қутичага солди-да, апил-тапил қутисини кўтара бошлади.

Тақдирини ҳал қилувчи ҳукми эшитишга шайланган маҳбус сингари Ратаннинг бутун вужуди қулоққа айланган эди. Унинг қалбидаги барча нозик туйғулар ана шу маржонга қаратилган эди. Гўё унинг жони шу маржон ичида ва ҳамма орзу-армонлари шу маржонга боғлиқ. Заргарнинг қутини беркитаётганини кўриб у сувсиз қолган балиқдай типирчилай бошлади. Гоҳ у сандиқни очиб қарайди, гоҳ бу тортмани титкилади, лекин ҳеч қаердан пул чиқмади.

Бирдан машина овозини эшитди. Ратан дарвоза томонга қаради. Адвокат соҳиб келган экан. У машинани айвон рўпарасига олиб келиб тўхтатди ва ундан тушиб, тўғри одамлар олдига келди.

— Соат тўққизларда келаман, деган эдингиз-ку?— деди Ратан унга пешвоз чиқиб.

— Кўпчилик келмагандан кейин ўтириб нима қилдим,— жавоб берди адвокат соҳиб.— Ҳеч ким жонини койитгиси келмайди. Ҳамма текин обрў орттириш пайида. Бу ким? Заргарми?

Заргар ўрнидан туриб салом берди.

Адвокат соҳиб Ратандан сўради:

— Бирон нарса танладингми?

—Ҳа, бир маржон жуда ёқиб қолди. Бир минг икки юз рупия сўрапти.

— Бор-йўғи-я? Яна бирор нарса танла. Айтгандай, бошга тақадиган ҳеч нарсаи йўқми?

— Ҳозирча шунинг ўзини олсам бўлди. Ҳозир аёллар бошига ҳеч нарса тақмай қўйган.

— Олиб қўйсани, зарари йўқ. Туради. Бир куни ке-

либ бировда кўрасан-да, аттанг, менда бўлганда, мен ҳам тақардим, деб армон қилиб юрасан.

Адвокат соҳибда Ратанга нисбатан эрга хос муҳаббатдан кўра аталарча ғамхўрлик кучли эди. Яъни меҳрибон ота бозорда болаларидан сўраб-сўраб ўйинчоқлар олиб бергани сингари, у ҳам Ратандан сўраб-сўраб тақинчоқлар олиб берарди. Ратанни хурсанд қилиши учун унда пулдан бошқа нима ҳам бор эди? У доимий суянчиқ бўладиган бир кишига муҳтож эди. Шу суянчиқ ёрдамида у ҳаёт майдонида кураш олиб бориши керак эди. Ахир ибодат қилувчига бут керак. Шу бутга у сиғинади, унга Ган илҳом солмаса, кимга у дуолар ўқиб, Ганга сувида чўмилтиради, унинг олдига ширин-ширин таомлар қўяди. Бут бўлмаса, шуларнинг ҳаммасини у кимга қилади? Адвокат соҳиб учун ҳам Ратан мисоли бир бут эди. Кўз бўлмаса юзнинг ҳеч файзи бўлмагандек, Ратан бўлмаса, адвокат соҳибнинг ҳаёти ҳам бутунлай ҳувуллаган, бефайз бўларди.

Ратан қутичадан маржонни чиқариб, адвокат соҳибга кўрсатаркан, деди:

— Шунга бир минг икки юз рупия сўрапти.

Адвокат соҳибнинг фикрича, пулнинг қиймати унинг қанчалик қувонч келтиришига боғлиқ. Маржон Ратанга ёқибдими — бўпти, арзонми-қимматининг аҳамияти йўқ. Ённи ковлаб чек олди-да, заргарга юзланиб сўради:

— Бўладиганини айт. Қанча ёзай? Агар алдасанг, билиб қўй...

Заргар маржоннинг у ёқ-бу ёғини ўгириб қаради-да, истар-истамас деди:

— Ун бир юзу эллик ёза қолинг.

Адвокат соҳиб чек ёзиб, заргарга берди ва хайрлашиб, йўлига равона бўлди.

Ратаннинг чеҳраси эрта баҳорда очилган гулдай яшнаб кетган эди шу пайтда. У ҳеч қачон бунчалик масту мустағриқ бўлмаган эди. У шу пайтда дунёдаги ҳамма бойликка эга бўлгандек ҳис қиларди ўзини.

Маржонни бўйнига тақиб, у ичкарига кириб кетди. Адвокат соҳибнинг юриш-туриши, фикр-ўйларида янги-ча ва эскича урф-одатлар қўшилиб кетган эди. Шу маҳалгача ҳам у бирор бегона одам тайёрлаган овқатни емасди. Бу тўғрида у бараҳманни ҳам менсимасди. Бугун Ратан унга ширин-ширин таомлар тайёрлашга тушиб.

кетди. Бечора хотин ўз миннатдорчилигини яна қандай қилиб ифода қилсин.

Рамо анчагача адвокат соҳибнинг Европа шаънига ўқиган мадҳи-саноларини тинглаб ўтирди. Кейин тоқати тақ бўлиб, ўрнидан турди-да, уйига қараб жўнади.

21- б о б

Сиз ҳеч қачон ғам-алам оловида қоврилиб, яшаш жонига теккан одам қиёфасини кўрганмисиз? Кўрмаган бўлсангиз, янави велосипед миниб Альфред боғи рўпарасида кетаётган Рамога қаранг. Шу пайтда у ҳеч нарсадан тап тортмасди. Йўлида бирдан қора илон дуч келиб қолса, уни қучоқ очиб қарши олган ва унинг заҳарини оби ҳаёт деб ютган бўларди. Зотан, ҳозир оби ҳаётдан кўра кўпроқ унга заҳар фойдали эди. Бу дунёнинг ғам-кулфатларидан уни фақат ўлим халос қила оларди. Аммо ўлим шармандаликдан ҳам халос қила олармикин?! Тонг отиши билан дув-дув гап яшин тезлигида тарқалади. «Рамо давлат пулларини еб қўйибди. Қўлга тушиб, ўзини ўзи ўлдирибди...» ва ҳоказо. Унинг ўлими етти пуштининг номусини ерга букадиган бўлса, ўлмагани тузук. Бундан ғам-ташвишлар оловида қоврилиб, азоб чекиб яшаб юргани афзал. Ҳа, ҳозир у ўлишнинг ҳам уддасидан чиқолмайди! Агар у ҳозир бориб Жалпага бор гапни очиқ-ойдин айтса, хотинининг унга раҳми келарди. Унга албатта кўмак берган бўларди. Тўғри, Жалпага ҳам осон тутиб бўлмайди. Аммо у ўша заҳотиёқ зар-заварини ечиб, қўш қўллаб тутқазарди. Рамо зеварларни гаровга қўйиб, қарзларидан қутулиб оларди. Бунинг учун сирни очиши, хаголларини бўйнига олиши керак. Шундан бошқа иложи йўқ.

Шундай мулоҳазалар билан Рамо уйга қараб йўл олди. Кўнгли ғаш, ичида туғён, лекин ўзи шошилмайди, аста-секин кетиб борапти.

Уйга етиб келгач, тагин фикридан қайтди. «Шошиб нима қиламан,— ўйлади у,— Жалпа қочиб кетяптими? Сўрайман-да». Анчагача гап сотиб ўтирди-да, кейин овқатланиб ўрнига ётди. Бирдан унинг миясига бир фикр келди. «Сўраб ўтираманми. Билдирмай, битта-яримта буюмни кўтариб чиқиб кетсам-чи?» Обруни сақлаш учун бир марта шундай қилиб ҳам кўрди-ку. Яна шу усулни

қўлласа, қалай бўларкин? Барибир ўз оғзи билан у зин-
ҳор бошидаги мусибатни бировга айтолмайди. Шундай
экан, пайсалга солмаслик керак. Ҳадемай тонг отади-да,
тагин эски ҳаммом, эски тос. Лекин Жалпа уйғониб қол-
са-чи? Энг қўрқинчлиси шу. Кейин Рамонинг бу дунёда
тургулди ҳоли қолмайди. Аммо начора? Шундан бошқа
йўл йўқ. У аста Жалпанинг қўлини ўзининг кўкраги усти-
дан туширди-да, ўрнидан турди. Хаёлида Жалпа чўчиб
тушгандек бўлди. Бироқ кейин билса, унга шундай
туюлган экан. Энди қандай қилиб бўлса ҳам тезроқ
Жалпанинг нимчаси чўнтагидан калитларни олиш керак.
Унгадаги воқеа-ҳодисалар баъзан тушга ҳам киради.
Чунончи, чақалоқ қаттиқ уйқуда бўлса ҳам, онанинг
ўрнидан туриб кетганини дарров пайқайди. Рамо калит-
ларни олгани энгашганда Жалпа жилмайгандек бўлди.
У тез қўлини тортиб олди ва Жалпанинг чироқ хирагина
ёритиб турган юзига диққат билан кўз солди. У ҳойна-
ҳой ширин бир туш кўраётгандир. Оҳ! Маъсум, бегуноҳ
бир ёш жувон! Наҳотки у ўзининг шундай бир покиза
ва вафодор хотинига хиёнат қилса? Унга жопиши фидо
қилиш ўрнига, зулми раво кўрса? Бир зум Рамонинг
чехрасида хотинининг мусаффо қалбига хос бир хайри-
хоҳлик жилва қилди. Зар-зеварини ўғри уриб кетганини
билгач, хотинининг қандай аҳволга тушиши унинг кўз
олдига келди. У ҳойнаҳой дод-вой қилади, сочини юлади,
ҳушидан кетади. Рамо бечоранинг шу аҳволига қандай
қилиб қараб туради? «Бечора мендан қандай роҳат
кўрди?— ўйлади Рамо.— Бошқа бировга текканда, зар-
зеварга кўмилиб кетарди. Пешанаси шўр экан, шу уйга
келиб ўтирибди. Бу ерда роҳат қани?»

Рамо қайтиб ўрнига ётди. Шу аснода Жалпа уйғониб
қолди.

— Қаёқда эдингиз?— сўради у эрига қараб.— Ширин
бир туш кўраётган эканман. Катта боғмиш. Икковимиз
шу боғни томоша қилиб юрган эмишимиз. Шу пайт сиз
аллақайқа кетиб қолибсиз-у, қаршимда бир авлиё пай-
до бўлибди. «Қизим, менга қара», дермиш қаландар.
«Мен сенинг тилакларингни бажо келтиргани келдим.
Тила тилзгингни»— дермиш. Нима тилашни сиздан сў-
рамоқчи бўлиб у ёқ-бу ёққа қарайман. Лекин сиз кўрин-
майсиз. Бутун боғни айланиб чиқдим. Буталарнинг ора-
сини қарадим, ҳеч қаерда йўқсиз. Шу ерга келганда
уйғониб кетибман. Ҳеч нарса тилай олмадим.

— Нима тиламоқчи эдинг?— кулимсираб сўради Рамо.

— Нега сизга айтар эканман. Нимани тиласам тилардим-да.

— Айтмай қўя қол. Ҳойнаҳой кўп бойлик тилардинг-да.

— Бойлик сизга керакдир. Менга керак эмас.

— Ҳа, мен бойликни яхши кўраман. Менинг назаримда мискин бўлиб яшашдан кўра, ўлим ҳам яхшироқ. Агар менга ўша авлиё йўлиқиб қолса, мен ундан фақат бойлик сўрардим. Қатта бойлик бермагунча қўйиб юбормасдим. Лекин менинг мақсадим тилла қасрда яшаш ёки миллионер бўлиб юриш эмас. Мен фақат одам энг оддий нарсаларга ҳам муҳтож бўлмаса дейман, холос. Бирорта авлиё менга беш юз минг рупия пул ато қилса кифоя — бошқа ҳеч нарса тиламасдим. Бизнинг бу қашшоқ мамлакатимизда бир йилда беш юз минг рупия сарф қиладиган бой-боёнлар йўқ дейсанми? Ҳатто шунча пулни бир ойда совурадиган бойлар ҳам бор. Шунча пулни мен умр бўли сарфлашга тайёрман. Лекин қани энди шуидоқ бўлса! Хўш, сен нима тилардинг? Яхши-яхши зевар тилармидинг?

Жалпа қошларини чимириб деди:

— Нега менга таъна қиласиз? Зеварни яхши кўрсам бошқа аёлларча яхши кўраман-да. Ё бирон марта тақинчоқ деб жанжал қилдимми? Керак бўлса мана, ҳаммасини олиб кетинг. Мен жон деб бераман.

— Хўш, нега бўлмаса тилагингни мендан сир тутяпсан?— деди кулиб Рамо.

— Мен авлиёдан фақат бир нарсани сўрардим,— жавоб берди Жалпа.— Эрим доим менга вафодор бўлсин, мендан сира кўнгли узмасин, деб тилардим.

Рамо яна кулди:

— Ҳали ҳам шунга ишонмайман дегин?

— Бўлмасам-чи. Фаришта бўлганингизда ҳам, ишонмасдим. Ҳали сиз одамсиз-ку. Мен умрим бино бўлиб, эрининг бевафолигидан нолимаган биронта аёлни кўрганим йўқ. Эрлар бир-икки йил меҳрибон бўлиб юрадида, кейин бирдан айнийди-қолади. Хотинидан кўнгли совийди. Бўлар-бўлмасга жанжал қилиб, ғалва кўтаради. Аёл кишига бундан ортиқроқ азоб борми? Ана шу азобдан қутулишдан ортиқ яна нима тилашим мумкин?— Шундай деб Жалпа эрининг кўксига қўлини

қўйди ва муҳаббат тўла нигоҳ билан тикилиб деди:— Ростингизни айтинг, сиз ҳозир ҳам мени аввалгидек яхши кўрасизми? Фақат рост гапни айтинг. Утинман.

Рамо Жалпани бўйнидан қучоқлаб жавоб берди:

— Аввалгидан юз карра, минг карра ортиқроқ яхши кўраман.

— Ёлгон!— деди Жалпа кулиб.— Фирт ёлгон. Тирноқча ҳам рости йўқ.

— Нега ёлгон бўларкан? Ахир сен буни қаёқдан биласан?

— Қаёқдан билардим? Кўзларингиз айтиб турибди. Доим ёнингда бўламан деб оғт ичган эдингиз. Энди қачон қарасам, аллақаёқларда юрасиз. Мени яхши кўргангизда, менга ишонган бўлардингиз. Ишонмасдан туриб, одам бир-бирини ҳеч қачон сева оладими? Яхши кўрган одамингизга кўнглингиздаги энг ёмон гапларини ҳам тортинмай айтаверасиз. Айтолмасангиз, демак, яхши кўрмас экансиз. Бундоқ одам билан хоҳлаганингизча ўйнаб-кулишингиз мумкин, кўнгли очишингиз мумкин. Лекин унинг ўйнашдан фарқи бўлмайди. Одамлар фоҳишаларнинг олдига муҳаббат изҳор қилгани эмас, айш-ишрат қилгани боради. Биз ҳам ҳозир худди шундаймиз. Е нотўғрими? Нега кўзингизни олиб қочасиз? Мени кўчадан қай аҳволда кириб келишингизни билмайди деб ўйлайсизми? Гаплашаётган вақтингизда ҳам ўзингиз шу ерда-ю, хаёлингиз аллақаёқларда бўлади. Овқат маҳаллари ҳам ҳеч чеҳрангиз очилмайди. Овқатинг қанақалиги билан ишингиз йўқ: хомми, пишганми, тузи баланд-пастми — барибир. Апил-тапил овқатланасиз-да, дарров қочиб қоласиз. Шуларнинг барини пайқамайди деб ўйлайсизми? Мен хаёлингизга ҳам келмайман. Кўнгли очингиз келгандагина эслайсиз. Мен фақат шунга ярайман. Менинг фоҳишадан фарқим қолмаган. Дарвоқе, сизнинг ташвишларингиз билан қанчалик ишим бор асти. Мен бир заифан нобакор бўлсам. Худо асли бизни шундай яратган. Ишим бир рўзгорни обод қилиб ўтириш, эримнинг кўнглини олиш. Шунини била туриб, тагин жонимни ортиқча койитиб нима қилдим?

Жалпа Рамо билан ҳеч бундай очиқ гаплашмаган эди. Хотинининг дилида шунча гап бор деб Рамонинг хаёлига ҳам келмаган эди. Шунча аёлларнинг биттасида, деб бошқа эрлар сингари бу ҳам хотинига паст назар

билан қарарди. Ҳеч қачон унинг қалбига қизиқмасди. Фақат ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб юрган эди. Унда қалбнинг ўзи йўқ деб ўйлаган бўлса ҳам ажаб эмас. Агар ҳудо андак ҳусн ато этмаганда, эҳтимол мутлақо гаплашмаган ҳам бўлармиди. Унинг дилида муҳаббат пайдо қилган ва уни мафтун этган биргина Жалпанинг чиройи эди. Жалпани ҳеч нарса қизиқтирмайди деб ўйларди. Шунинг учун ўз ташвишларини айтиб, хотинини азобга қўйишни хоҳламасди. Бироқ бугун маълум бўлдики, Жалпа ҳам эридан кам ташвиш чекмас экан. Шу вақт унга юрагидаги дардларини счиб солиш учун жуда қўлай пайт келган эди. Бироқ... тагин қўрқинч ғолиб келди, тили танглайга ёпишиб қолди. Шунча кундан буён сир тутиб келган гапни қандай қилиб айтсин? Айтса, бу Жалпанинг шунча таъна-маломатларини, гийна-кудуратларини ўринли деган гап бўлади. У изза бўлади. Рамонинг кўз ўнгида бугун янги бир олам намоён бўлди. У айш-ишратдан иборат пойдевор устига муҳаббат қасрини тиклайман деб қаттиқ янглишган экан!

Рамо шулар ҳақида ўйлай-ўйлай ухлаб қолди. Бу вақтда тун ярмидан оққан эди. У эрта туришни мўлжаллаб ётган эди. Бироқ уйқудан кўз очиб қараса, хона куюш нури билан тўлиб, вақт алламаҳал бўлиб қолибди. У шоша-пиша ўрнидан турди ва юз-қўлини ҳам ювмай кийимларини кийди-да, кетишга чоғланди.

У Рамеш бобу олдига бормоқчи эди. Энди арзини унга бориб айтади. Аҳволини тўла баён қилса, дўсти-ку, Рамонинг қўлтиғига кирар ахир.

Жалпа нонушта тайёрлаш билан машғул эди, Рамонинг шу ҳолича кетаётганини кўриб, савол назари билан унга қаради. Қаради-ю, бир лаҳза тахтадай қотиб қолди. Рамонинг юзи жуда даҳшатли тус олган эди. Ундан ҳар хил маъно уқса бўларди. Жалпа бир қўлида пичоқ ва иккинчи қўлида ликобча ушлаганича эрининг орқасидан қараб қолди. Нима гап ўзи? Нега бунга бир оғиз айтмай кетяпти? Ҳеч бўлмаса дардига шерик бўларди-ку. Кўнглида, чақириб, нима гап, деб сўрай деб ўйлади. Югуриб остонагача борди ҳам. Бироқ Рамо анча узоққа кетиб қолган эди. У телбаларча, орқа-ўнгига қарамай, кўчада ўқдай учиб борарди. Бошини қуйи солиб олган. Йўловчиларга туртина-суртина олға интиларди. Велосипедлар унинг парвойига келмасди. Жалпа яна жойига қайтиб бориб сабзавотларни тўғрай бошла-

ди. Бироқ хаёли ўша ёқда. «Ўзи нима гап? Нимани у мендан шунча яширади?»— деб ўйлайди.

Рамо Рамеш бобуникига келганда соат саккиз бўлган эди. Рамеш бобу тахта супачада ўтирганича ибодат қиларди. Рамони кўриб, ўтиришга имо қилди. Нақ ярим соат деганда ибодатни тугатди ва Рамога юзланиб сўради:

— Юз-қўлингни ҳалигача ювмабсанми? Мана шу дангасалигинг менга ёқмайди-да. Бошқа ҳеч бир иш қилмасанг қилмаки, ўзингни ҳамшиша покиза тут. Хўш, пул топдингми?

— Худди мана шу масала устида гаплашгани сизнинг олдингизга келдим.

— Жуда қизиқ одамсан-да. Ўз отанга айтишдан нега уяласан? Жуда борса икки-уч сўкади-да. Лекин сен бу ташвишдан қутулсан. Унга бор гапни яхшилаб тушунтир. Бундоқ савдолар биргина сенинг бошингга тушгани йўқ. Бунинг нимасидан қўрқасан? Йўқ десанг, мен бориб айтаман.

— У кишига айтадиган бўлсам-ку, аллақачон айтардим-а. Шунинг ўзингиз бир ёқлик қилолмайсизми?

— Нега қилолмас эканман? Бироқ мен бунинг хоҳламайман. Мен бундай одамга ҳеч қанақа ёрдам кўрсатолмайман. Менга айтган гапни нега отанга айтолмайсан? Сен менинг гапимга кир. Бориб, унга айт. Агар у пул бермаса, ўшанда менинг олдимга кел.

Рамо ночор қолди. Одамлар қанчалик меҳрибон бўлса, шунчалик золим ҳам бўларкан. У аста ўрнидан турди. Кўз олди қоронғилашиб, бир зумда ёруғ олам зимистонга айланди. У ўзини осмондан тушаётган ёмғир томчисидек муаллақ сезарди. Бошини қаёққа уришни билмасди. Ҳар ўн қадамда бир тўхтаб, узоқ ўй суриб қолар, орқага қайтар, тагин олға юрарди. Адашиб гоҳ у кўчага, гоҳ бу кўчага кириб кетарди.

Бирдан унинг бошига бир фикр келди. Бошига тушган кулфатни Жалпага у хат орқали билдирса-чи? Оғиз билан айтишга-ку, юраги дов бермади. Қалам тили билан изҳор қилиш унчалик қийин бўлмаса керак? Хатни Жалпага беради-да, ўзи нариги хонага кириб бекиниб олади. Бундан осони борми? У оёғини қўлига олиб уйга чопди ва бирпасда хатни ёзиб ташлади:

«Жошим! Қандай қилиб бу балога гирифторм бўлганимга ўзим ҳам ҳайронман. Агар бир соат ичида уч юз

рупня топилмаса, қўлларим кишанда бўлади. Бировдан қарз олай десам, ҳеч кимдан пул тополмадим. Агар сен уч-тўртта тақинчоғингни берсанг, гаровга қўйиб, ишимни ўнглаб олардим. Қўлимга пул тушди дегунча, қайтариб олиб бераман. Бунчалик зарур бўлмаганда, сени безовта қилиб ўтирмасдим. Худо ҳаққи, жаҳлинг чиқмасин. Дарров қайтариб олиб бераман...» Хат шу ерга келганда эшикдан жилмайганча Рамеш бобу кириб келди ва ўтириб, деди:

— Айтдингми отанга?

Рамо бошини эгиб жавоб берди:

— Ҳали айтганимча йўқ.

— Бўлмаса уч-тўрт кунда айтарсан? Тагин бугун икки қўлингни бурнингга тиқиб бормасанг деб қўрқаман. Худди қиёмат-қойим бўлади-я!

— Сўрайман дедим-ку, чўзиб нима қиласиз.

— Бугун вақтинг бўлса, тўғри Ратаннинг олдига бор. Уша кунни мен сенга неча қайта айтган эдим, бироқ эсингдан чиққанга ўхшайди.

— Эсимдан чиққани йўғу, аммо унга айтишга одам уялади.

— Ана холос! Уялиш. Ахир нима деб ўйласа, мени ўйлайди-ку. Сен нега уяласан? Бугун ишдан кейин албатта боргин. Бир огиз сўз билан бировнинг ҳожати чиқадиган бўлса, одам йўқ демаслиги керак.

Рамеш бобу кетгач, Рамо хатни буклаб чўнтагига солди ва Жалпага бериш учун уйга кирди. Жалпа бугун аллақайси дугонасиникига боришга тараддуд кўрмоқда эди. Яқиндагина одам келиб айтиб кетган эди. Эғнида энг чиройли сорийси. Билакларида қўша-қўша лаъл қалалган биллагузуклар. Бўйнида чанданҳор ёниб турарди. Ойнанинг олдига қўйиб олиб қулоғига исирга тақаётган эди. У эрини кўриб қуруққина сўради:

— Эрталаб юз-қўлингизни ҳам ювмай қаёққа кетиб қолдингиз? Кундузи бўлмаганингизга яраша, эрталабу кечқурун уйда ўтиринг. Сиз бўлмасангиз, уй ҳувиллаб қолади. Ҳатто ота-онамникига боришга ҳам кўнглим бўлмайди. Сизсиз у ерда менга ҳеч нарса татимайди.

— Тараддудинг зўр, қаёққа кетяпсан?

— Сетҳаний жий чақиртирган экан. Тушгача қайтиб келаман.

Она оҳу ўз боласини меҳр билан эркалаётганини кўриб сайёд мўлжаллаб турган милтиғини секин елкасига

олгани ва она меҳрига маҳлиё бўлиб қолгани сингари Рамо ҳам маҳлиё бўлиб хотинига тикилиб қолди.

— Эй, бундоқ қараманг, кўзингиз тегади. Мен сизнинг кўзингиздан жуда қўрқаман.

Рамо бир қанот қоқди-ю, ҳақиқий оламдан парвоз қилиб, хаёл ва рўёлар оламига бориб қўнди. Жалпа қирда очилган лола каби қувончдан барқ уриб турган шундай бир онда у ўзининг жирканч хатини кўрсатиб, унинг севинчини қандай қилиб барбод қилади? Дарахт шохида чах-чах уриб сайраётган қушнинг бўғзига наштар тортишга қандай қўли боради? Ё у шунақа баттол бўлиб кетганми? Наҳотки эрта тонгда очилиб келаётган гулгунчани юлиб, оёғи билан топгаса? У шунақа ёвузми? Йўқ. У Жалпани бундай қилолмайди! Боши ҳар қандай балога гирифтор бўлмасин, ҳар қанча шармандаю шармисор бўлмасин, ҳаётнинг тегирмон тоши остида гавдаси ҳар қанча янчилмасин, барибир бундай қабиҳликка йўл қўймайди! У қаттиқ таъсирланиб деди:

— Кўзимни-ку тегизмайман, лекин бағримга бо-саман.

Унинг бошидаги ҳамма ғам-ташвишларини, олдидаги бутун ғов-тўсиқларни мана шу икки оғиз сўз қўпориб ташлади. Наштарнинг бир зумлик зарбидан қўрқиб, ойлаб заҳм азобини тортиб ётувчи ёш бола қандоқ бўлса, Рамо ҳам ҳозир худди ўшандоқ эди.

Жалпа хонадан чиқиб кетаётган эди, Рамо меҳри тошиб уни қучоқлаб олди ва гўё бу бахтидан абадий маҳрум бўлаётгандек маҳкам-маҳкам бағрига босди. Қим билсин, балки бу сўнги висол онларидир! Пилла толаларига ўралган қурт сингари Жалпа унинг қучоқлари ичида қолиб кетди. Рамо шу пайтда, ўлим олдидан лазинаси калитини қисмида чангаллаб олган, муштуми эса тобора маҳкамроқ тугилиб бораётган бахил бойга ўхшарди.

— Менга пича пул беринг. Балки у ёқда керак бўлиб қолар, — деб қолди Жалпа қўққисдан.

Рамо сесканиб тушди.

— Пул? Ҳозир ёнимда пул йўқ-ку.

— Бор, бор, мени алдаманг. Икки юз рупиягина берсангиз бўлади. Кўп керак эмас.

Шундай деб у Рамонинг чўнтагига қўл солди ва озгина чақа билан ҳалиги хатни олди.

Рамо жон ҳолатда қўлини чўзиб хатни Жалпанинг қўлидан тортиб олишга уринаркан, деди:

— Қоғозни менга бер. Давлатнинг қоғози.

— Кимнинг хати, ростини айтинг?— у букланган қоғозни очди.— Давлатнинг қоғози эмиш. Хўп ёлғонни қотирасиз-да. Ўзингиз ёзгансиз-ку.

— Менга бер.

Рамо яна хатни тортиб олмоқчи бўлган эди, бироқ Жалпа қўлини орқасига қилиб, деди:

— Аввал ўқиб, кейин қайтиб бераман. Гап битта. Бўлмаса йиртиб ташлайман.

— Майли, йиртиб ташлай қол.

— Шунақами? Ундоқ бўлса, албатта ўқиб кўраман.

У икки қадам орқага тисарилди ва хатни очиб ўқий бошлади.

Рамо ортиқ унинг қўлидан хатни тортиб олишга уринмади. Назарида осмон ўйилиб ерга тушгандек, гўё аллақандай даҳшатли бир махлуқ еб-ютиш учун унинг устига бостириб келаётгандек туюлди. Энди бошини қаёққа урсин? Одамларга кўринмаслик учун қаерга бекинсин? У қип-яланғоч одамнинг аҳволига тушиб қолган эди. Аттанг! Ҳамма сир фош бўлди! Унинг ёлғон гаплари ошкор бўлиб қолди. Шу сирни Жалпадан яширишга қанча уринди. Шуни деб қанча-қанча мусибатларга дучор бўлди. Мана энди ҳамма гап очилиб, бетига қоп-қора доғ тушди-қолди. Ҳозир у чекаётган дўзах азобини унинг ўзи ҳам тасаввур қила олмасди. Жалпанинг йиғиси, отасининг дакки-дашномларини, қўни-қўшиларнинг миш-миш гапларини кўриб-эшитиб ўтиргандан кўра, ўлиб қўя қолгани минг марта афзал. Оламда ўзи бўлмаганидан кейин, майли, одамлар унинг ҳақида нима деса деяверсин, бу билан иши йўқ. Аттанг! Арзимаган уч юз рупия туфайли унинг ҳаёти барбод бўляпти.

Жалпа унинг ҳақида ҳозир нима деб ўйлаётганикин. Бунга Рамо сезиб турибди. Ҳойнаҳой, ўтакетган ёлғончи, тилёғлама, ярамас деб ўйлаётгандир. Энди хотинига у қайси юз билан қарайди? Одамда ҳаётни янгидан бошлаб, дунё ғам-ғуссаларидан холи тирикчилик кечирадиган, полиция қадами етмайдиган бирон хилвот жой бормикан? Бундай хилвотгоҳни у фақат муқаддас Ганга бағридан топиши мумкин. Ўлимгина уни полиция қўлига тушишдан, қўл ва оёқларига кишан урилиб, суд пан-

жараси ортида туришдек даҳшатли шармандаликдан сақлаб қолиши мумкин. Уни бир гала сипоҳий қуршаб туради. Бутун шаҳар Рамонинг турқини томоша қилгани келади. Жалпа ҳам келади. Ратан ҳам келади. Отанаси, ёр-биродарлари, узоқ-яқин ҳеш-ақраболари — ҳар бири ўз ҳолича унинг ҳолини томоша қилади. Йўқ! У ўзини ўзи бундай шарманда қилмайди! Бундан муқаддас Ганга сувида фарқ бўлиб ўлгани минг марта афзал!

Бирдан унинг кўнглидан «Жалпанинг ҳоли не кечади?» деган ўй кечди. Отаси билан онаси йиғлаб-сиқтаб, тақдирга тан бериб қолаверишади. Бироқ, Жалпага ким қарайди? Қочиб жон сақлаш мумкин эмасмики? Шаҳардан узоқ кичик бир қишлоқда ҳеч кимга ўзини танитмай яшайверса, қалай бўларкин? Эҳтимол бир кунмас-бир кун Жалпа унга раҳм-шафқат қилиб қолар, унинг гуноҳидан ўтар. Ажаб эмаски ўзининг ҳам бирдан омади келиб қолса, бирдан бойиб кетса. Лекин ҳозирча у хотинининг бетига тик боқолмайди. Худо билади ҳозир Жалпа қандай аҳволга тушиб қолганикин. Эҳтимол у хат мазмунини англаб етгандир? Балки эрининг аҳволини тушуниб, у хатни Ратанга олиб бориб кўрсатгандир ва ҳозир иккови ҳовлиқиб уни қидириб юргандир. Эҳтимол отасини чақиртириш учун аллақачон болалардан биронтасини жўнатгандир ҳам. Ҳамма ёқда уни қидириб юришгандир. Ишқилиб бирортаси унга йўлиқиб қолмасин-да. Бирор танишини кўриб, у шундай кўрқиб кетардики, эҳтимол Азроилни кўриб ҳам шу топда шунчалик даҳшатга тушмаган бўларди. Кўзлари олазарак, Рамо жазирама иссиқдан ҳаллослаб кетиб борарди. Қаёққа кетяпти — буни ўзи ҳам билмасди. Тўсатдан паровознинг гудогини эшитиб чўчиб тушди. Эҳҳа, у шунча узоққа кетиб қолдими? Қаршисида паровоз пишқириб турарди. У бор кучи билан поездга интилди. Гўё поездга ўтириши билан у ҳамма балолардан бири йўла халос бўладигандек. Афсуски, ёнида сариқ чақма ҳам йўқ. Яхшиямки бармоғида узуги бор экан. Рамо бир ҳаммолни чақирди-да, узугини унга тутқазиб деди:

— Мана шу узукни пуллаб беролмайсанми? Сенга бир рупия бераман. Уйдан олиб чиққан пулимни йўлла тушириб қўйибман. Уйга қайтиб борай десам, поезддан қоламан. Қандай қилиб бўлса ҳам шу поездда кетишим керак.

Ҳаммол унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, узукни олиб, станция ичкарасига кириб кетди. Рамо касса қаршисида у ёқдан-бу ёққа юрганича ҳаммолни кута бошлади. Ун минут ўтди, бироқ ундан дарак бўлмади. Лаънати узукни олиб, жуфтаки ростлаб қолган бўлса-я. Станция ичкарасига кириб уни қидира бошлади. Бошқа бир ҳаммолдан сўраган эди, у номи нима эди, деб сўради. Рамо мум тишлаб қолди. Номини қаердан билсин. Ҳовлиққанидан ҳатто номерига ҳам қарамабди. Шу пайт поезд жўнашга ҳуштак чалди-ю, Рамо турган жойида қотиб қолди. Ҳаммол уни тузлаб кетганини аңглади. Билетсиз поездга чиқиб ўтириб олди.

«Тўғриси айтиман, билет олганим йўқ, дейман,— деб кўнглидан ўтказди у.— Жуда қўймаса, менга нима, тушиб қолавераман. Ҳарна беш-ўн чақирим жойга бориб сазаман-ку».

Поезд ўрнидан қўзғалгач, Рамонинг қаттиқ хўрлиги келди. Э воҳ! Шу кетишда у яна қайтиб келадими, йўқми, яна бахтли кунлар насиб бўладими, йўқми—бу ёғини худо билади. Ўтган кунлар ўтиб кетди, энди қайтиб келмайди. Шу тариқа ҳаётдан юз ўгирганча у бир кунни ўлиб кетади. Ҳеч ким унинг ўлиги устида кўз ёши тўкмайди. Уйдагилар ҳам йиғлаб-йиғлаб тинчиб қолишади. Шуларнинг ҳаммасига ким сабабчи? Ўзи сабабчи. Ҳаммаси ўзининг аҳмоқлигидан бўлди. У аввал бошданок Жалпага бор ҳақиқатни айтганида, бугун шармандаларча уйдан қочиб чиқиб кетмаган бўларди; бироқ қандай қилиб ҳам айтсин, Жалпанинг ўзини дунёда энг бахти қаро аёл деб билишидан қўрқди-да. Майли, ҳечқиси йўқ, ҳар ҳолда шу қисқа давр ичида Жалпа бахтли яшади-ку. Унинг шавқ-эҳтирослари оловини бевақт сўндириб қўймади-ку. Рамонинг хотиржамлиги учун ҳозир шугина кифоя эди.

Ун минут ўтар-ўтмас вагон эшиги очилиб, контролёр пайдо бўлди. Уни кўриб Рамонинг ранги ўчиб кетди. Ҳадемай контролёр унинг олдига келади ва кўпчилик олдига уни изза қилади. Юраги гуп-гуп ура бошлади. Контролёр яқинлашиб келган сайин бадани қизиб, чакка томирлари лўқ-лўқ қила бошлади.

Ниҳоят контролёр Азроил каби унинг тепасида пайдо бўлди:

— Билетингизни кўрсатинг.

Рамо хиёл ўзини қўлга олиб, жавоб берди:

— Билетим ҳаммолда қолиб кетди. Билет олиб бер деб пул берувдим, хўп деб кетди-ю, қайтиб келмади.

Контролёр унинг гапига ишонмади.

— Мен буни билмайман. Ҳозирги станцияда тушиб қоласиз. Қаёққа кетяпсиз ўзингиз?

— Сафарим жуда узоқ. Калькуттага боришим керак.

— Бўлмаса ҳозирги станцияда тушиб, билет олиб келинг.

— Ҳамма гап шунда-да. Ёнимда йигирма беш рупиялик биттагина қоғоз бор эди. Кассанинг олди тиқилинч экан. Мен пулни ҳалиги ҳаммолга билет олиб бер деб берсам у пулни олиб кетди-ю, қайтиб келмади. Балки сиз уни танирсиз? Баланд бўйли, юзи чўтир одам.

— Буни сиз хат ёзиб суриштиришингиз мумкин. Лекин билетсиз поездга чиқиш мумкин эмас— деди контролёр.

Рамо маъюс бўлиб тўғриси айтиб қўя қолди:

— Биродар, яшириб нима қиламан, ёнимда бошқа пулим йўқ. Нима қилсангиз, ихтиёрингиз.

— Афсуски, бобу соҳиб, бизнинг вазифамиз шу.

Вагондаги бошқа йўловчилар ўртасида ўзаро шивир-шивир бошланди. Учинчи даражали вагон бўлгани учун ичкаридагиларнинг аксарияти шарқий районга иш қидириб кетаётган ялангоёқлар эди. Туппа-тузук хўжайинлар тоифасига мансуб бир зот шу тариқа изза бўлаётганини томоша қилиб улар ҳузур қилмоқда эди. Агар контролёр Рамони сўкиб, вагондан ҳайдаб чиқариб юборганда яна ҳам кайф қиларди улар. Рамо умрида бунақанги қаттиқ изза бўлмаган эди. Жимгина бошини қуйи солиб турарди. Унинг ҳаётидаги янги сафари ана шундай бошланди. Ким билсин, ҳали олдинда яна қанақанги сир-савдолар кутиб турибди, бошида қанақанги калтаклар синади. «Поезддан ўзимни ташлаб, бу кулфатлардан бир йўла қутулиб қўя қолсам-чи?»— деб дилидан ўтказди у. Унинг кўзларига ёш қалқди. Вагон деразасидан бошини чиқариб олиб йиғлай бошлади. Шу пайт унинг ёнида ўтирган бир чол сўраб қолди:

— Калькуттанинг қаерига борасиз, бобу жий?

Рамо, бу ялангоёқ мени калака қиляпти, деб ўйлади.

— Нима ишинг бор қаерга боришим билан?— деди жаҳл билан.

Чол бу кўрсликка парво қилмай сўзида давом этди:
— Мен ҳам ўша ёққа бораман. Йўлимиз бир экан.—
Бир оз жим турди-да, кейин шивирлаб қўшиб қўйди:—
Кира ҳақини мендан ола тулинг. Борганда берарсиз.

Энди Рамо унга диққат билан қарай бошлади. У олтмиш-етмиш ёшлардаги эти бориб устихонига ёпишган, соч-соқоллари қирилган, ниҳоятда озгин бир чол эди. Кичкинагина тугунчасидан бошқа унинг ҳеч қанақа юкпуки йўқ эди. Рамонинг тикилиб қараганини кўриб, чол сўради:

— Ҳаврода тушасизми ё бошқа ёққа кетасизми?

Чолнинг юмшоқ муомаласидан таъсирланиб, Рамо жавоб берди:

— Бобо! Келгуси станцияда мен тушиб қоламан. Пул топиб, Калькуттага ундан кейин бораман.

— Сизга қанча пул керак? Мен ҳам ахир ўша ёққа кетяпман. Қачон десангиз берарсиз. Менинг беш-ўн рупиямни олиб бир ёққа қочиб кетасизми? Қаерда ту-
расиз?

— Шу ерда, Праёгнинг¹ ўзида тураман.

— Праёгда? Праёгнинг садақаси кетай. Чинакам авлиё-фаришталар шаҳри экан. Камоли ихлос билан мен ҳам гуноҳларимни ювиб, муқаддас сувларда чўмилиб кетяпман. Шаҳар эмас, жаннат бу. Хўш, қанча берай?

— Биласизми,— деди Рамо иккиланиб,— мен боришим билан сизга пулни қайтариб беролмайман.

Чол оқкўнгиллик билан деди:

— Э, бобу жий! Менинг беш-ўн рупия пулимни олиб сиз бир ёққа қочиб кетармидингиз? Праёгнинг пандитлари зиёратчиларга ёзув-чизув қилмасдан қарз бераётганини ўз кўзим билан кўрдим. Ун рупия етадимми?

Рамо бошини эгиб жавоб берди:

— Ҳа, етади.

Контролёрга кира ҳақини тўлаб келгач, Рамо чол ҳақида ўйлаб кетди. Нақадар оқкўнгил, беозор ва саҳий одам экан. Маданиятли деб аталган кишилар ичида таниш-нотаниш мусофирларга яхшилик қиладиганлари мингтадан битта.

Чолнинг ўз гапидан маълум бўлишича, у кҳатак тоифасидан бўлиб, Калькуттада сабзавот сотиб тирикчилик қилар экан. Ўзи таги-зоти биҳорлик экан. Лекин қирқ

¹ Оллоҳобод.

йилдан буён Калькуттада турар экан. Оти Дебийдин. Шу пайтда Бадринатни зиёрат қилиб қайтаётган экан.

Рамо ҳайрон бўлиб сўради:

— Сиз Бадринатга бориб келяпсизми? У ерда баланд-баланд тоғларга қандай қилиб чиқдингиз?

— Худо раҳм қиламан деса ҳеч гап эмас, бобу жий! Худонинг хоҳлагани бўлади.

— Бола-чақангиз Калькуттада бўлса керак?

Дебийдин дард тўла кулиб қўйди-да, деди:

— Бола-чақанинг ҳаммасини олий даргоҳга жўнатганман. Тўртта ўғлим бор эди. Иккитаси уйланган эди, ҳаммаси жўнаб кетди. Мен ўтирибман. Худонинг ишлари шунақа экан. Ахир экинни экадиган ҳам деҳқон, уни ўриб-йигиб оладиган ҳам деҳқон.

Шундай деб у яна кулиб қўйди ва гапида давол этди:

— Кампир ҳали тирик. Иккимиздан қайси биримиз аввал кетамиз, бу номаълум. «Аввал мен кетаман»... деб у айтади. «Аввал мен кетаман», деб мен айтаман. Қани, кўрамиз, ким олдин кетаркин. Бир куни келсангиз, кўрсатаман. Ҳалиям тақинчоққа ўлгудай ўч. Тилла исиргаю тилла маржонларни тақиб олиб дўконда ўтиради. Юр, бир зиёрат қилиб келайлик десам, сизнинг зиёратингизни деб, дўконни ёпиб қўяманми дейди. Олам ўзи шунақа ҳирсли бўлар экан. Бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда-ку, лекин дўконидан кечгиси келмайди. На олдида бирови бор, на орқасида. Улиб қолгудек бўлса, ўтириб йиғлайдиган ҳам ҳеч кими йўқ. Лекин ҳеч кўзи тўймайди. Ҳалигача тинмай янги-янги тақинчоқлар қидиргани-қидирган. Билмайман, қачон унинг тақинчоққа кўзи тўяди. Ҳамма жойда ҳам аҳвол шу. Тақинчоқ деса одамлар жонини ҳам аямайди. Бола-чақалари очидан қирилиб кетсин, уйдаги бор буд-шудидан айрилсин, лекин бу парвойига келмайди. Борингики, тақинчоқ учун имонини ҳам сотади. Каттаю кичик, бой-камбағал — бари шу дардга мубтало. Калькуттада сизни қаердан сўраймиз, биродар?

— Энди биринчи марта кетаётганим. Кўрай-чи, ўзимга яраша бирон хизмат топиладими, йўқми, — жавоб берди Рамо.

— Ундоқ бўлса, менинг уйимга қўна қолинг. Икки қаватли уйим бор. Пастда икки хона, олди айвон. Тепада бир хона-ю том, саҳни. Тепадаги хонани сизга бера-

ман. Ҳозир сотсам ўн мингга олади. Ишга жойлашиб, уй топгунингизча тура турасиз. Эллик йил бўлди, уйдан бош олиб, Ҳаврога кетиб қолганман. Ушандан бери кўп аччиқ-чучукни тотдим. Жуда тўйдим. Энди ажалимни кутиб ўтирибман. Лекин кампир яшайверсин. У ўлса, ахир дўкони кимга қолади? Уй-жойи, зар-зеварлари кимга қолади?

Шундай деб Дебийдин тағин кулди. Унинг шунчалик хушчақчақ, очиклигини кўриб Рамо ҳайрон қолди. Бир гапириб, икки куларди чол. Одамлар эшитиб йиғлайдиган гапларга ҳам у кулади. Ҳеч бир ёш ҳам шу чолчалик завқланиб кулмаса керак. Бирпасда у ўзининг бутун умр бўйи кўрган-кечирганларини сўзлаб берди. Гапларининг қизиқлигини айтмайсизми? Қанча-қанча латифалар билар экан. Икки гапнинг бирида латифа айтади. Рамо гўё биринчи кўриши эмас, кўп йиллардан бери қадрдон бўлиб қолганга ўхшарди. Рамо ҳам ёлғонни қўшиб-чатиб ўз ҳаётидан бир шингилини ҳикоя қилиб берди.

— Мен ҳам, уйдан бош олиб чиққанман, денг?— сўради Дебийдин.— Тушундим. Уйда жанжал чиққан бўлса керак. Келин зар-зеварим йўқ, мен ҳам одам бўлдимми, деган бўлса керак. Қайнана-келин чиқишолмай, уларнинг машмашаси сизни жонингиздан тўйдириб юборган. Ҳойнаҳой шундай бўлган.

— Ҳа, ҳа, худди шундай. Сиз буни қаёқдан билдингиз?— ҳайрон бўлиб сўради Рамо.

Дебийдин кулиб жавоб берди:

— Булар эскидан қолган сир-савдолар, биродар. Бу дунё ўзи шунақа. Бола-чақалардан борми, йўқми?

— Йўқ. Ҳали бола-чақадан йўқ.

— Укамгиз бўлса керак?

— Ҳа, бор. Укам бор. Сиз қаёқдан биласиз?— ҳайрон бўлиб сўради Рамо,

Дебийдин яна қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, жавоб берди:

— Бу ҳам ўша сир-савдоларнинг биттаси. Қайна-тангиз бой, шундайми?

— Ҳа, бой.

— Лекин ўлардай зиқна бўлса керак.

— Топдингиз амаки. Улардай хасис. Қизини чиқаргандан буён ҳалигача чақиргани¹ йўқ.

¹ Ҳиндуларнинг расмига кўра, тўйдан бир оз кейин қиз ота-онасиникига қайтиб кетиб, бир йил-ярим йил яна ўша ерда туради.

— Тушундим. Биродар, дунё ўзи шунақа. Ўғил учун ота-она ўғирлик ҳам қилади, гадолик ҳам қилади. Қизга бўлса игнадай нарсани раво кўрмайди.

Уч кундан бери Рамо мижжа қоқмаган эди. Кун бўйи пул қидириб оёғида оёқ қолмасди, кечалари гамташвишдан тўлғониб чиқарди. Ҳозир эса чол билан суҳбатлашиб ўтириб уйқу босди уни. Бошини эгиб мудрай бошлади. Дебийдин дарров тугунини очди. Ундан кичкина бир шолча олиб, тахта устига ёзди-да, Рамога қараб деди:

— Сиз мана бу ерга ётинг, биродар. Мен сизнинг жойингизда ўтираман.

Рамо ётди. Дебийдин, гўё мусофир юртидан қайтиб келаётган ўғлини учратиб қолгандек, Рамодан меҳр тўла кўзларини узмасди.

22- б о б

Рамо уйдан ўқдай отилиб чиқиб пастга тушиб кетаётганида унинг бу даргоҳни батамом тарк этишга аҳд қилгани Жалпанинг хаёлига ҳам келмаган эди. Хатни ўқиб, унинг шундай жаҳли чиқиб кетдики, олдига бориб уни узиб-узиб олгиси келди. Рамонинг ёлғон гапириб юргани унга жуда алам қилди. Лекин бир лаҳзада у тагин ўзгарди. Тагин Рамо давлатнинг пулини еб қўйган бўлмасин. Ҳа, ҳойнаҳой шундай бўлган. Ратаннинг пулини саррофга тўлаган-у, унга кўрсатиш учун ўша куни давлатнинг пулини кўтариб келган. Шунини ўйлаб, Жалпанинг тагин фиғони чиқди. «Нега бу мендан шунчалик сир сақлайди? Нега менга ҳамма вақт мақтаниб гапирди? Дунёда бой ҳам, камбағал ҳам бўлишлигини наҳотки мен билмасам? Беш қўл бараварми? Бирида бор, бирида йўқ. Ахир камбағаллик айб эмас-ку. Зарур ишлар битиб, пул ортса, зар-зевар деган нарса бўлаверди-да. Зар-зевар деб қозонни сувга ташлаб қўйиш, ўғрилик қилиш шартми? Наҳотки мен шунчалик ноинсоф деб ўйласа». Вазият қалтислигини англаб, Жалпанинг юрагидаги ғазаб ўрнини энди ваҳм қамраб олди. Бориб сўрай-чи, қайси зеварлар керагинки, деб ўйлади у ва шитоб билан пастга тушди. Рамонинг пастда кутиб турганига унинг ишончи комил эди. Тушиб қараса, хонада ҳеч ким йўқ. Велосипед ўз жойида турибди. Дарҳол эшикдан ташқарига қаради. Кўчада ҳам унинг қо-

раси кўринмади. Чақиртириб келай деса болаларнинг иккаласи ҳам мактабига кетиб қолган. Қаёққа ғойиб бўлдийкин? Юраги ўйнаб кетди. Учиб томга чиқди. Бўйнидаги маржони билан қўлидаги билагузукларни ечиб, рўмолга ўради-да, пастга тушди. Кўчага чиқиб бир извошга ўтирди-да, «Еожхонага ҳайда!» деб буюрди. Нега иккиланиб ўтирдим. Зеварларимни дарров ечиб берсам бўлмасмиди, деб ўзини койиди.

Извошда у йўлнинг ҳар икки томонидан кўз узмай борарди. «Бирпасда шунча узоққа кетиб қолдиларми?— деб ўйлади у.— Ҳойнаҳой кеч бўлиб қолганидан бугун извошда кетгандирлар. Бўлмаса кўриниб қолардилар».

— Яқин орада извошга ўтириб кетган бирор бобу жийга кўзингиз тушмадимми?— сўради у извошчидан.

— Ҳа, бекам, кўрувдим, битта бобу жий худди шу ердан кетган эди,— жавоб берди извошчи.

«Боришлари билан кетма-кет мен ҳам етиб борар эканман»— деб ўйлади Жалпа бир оз енгил тортиб. Извошчидан извошни тезроқ ҳайдашни илтимос қилди. Идорага етиб келганда соат ўн бир бўлган эди. Божхонада шунчалик одам кўп эдики, ит эгасини, мушук бекасини танимасди. Ҳамма ёқ жиз-биз. Шунча одам ичидан Рамони қандай топсайкин? Кимдан сўрасайкин?

Шу пайт бир чапросий ўтиб қолди. Жалпа уни чақириб сўради:

— Ҳой, бу ёққа қара. Бобу Рамонатни чақириб беролмайсанми?

— Мен ҳам ўша кишини қидириб кетяпман,— жавоб берди чапросий.— Хўжайин йўқлаётувдилар. Сиз у кишининг уйлариданмисиз?

— Ҳа, мен тўғри уйдан келяпман. Бундан ўн минутгина илгари уйдан чиқиб кетувдилар.

— Бу ерга келганлари йўқ,— деди чапросий.

Жалпанинг жуда боши қотди. Бу ерга келмаган бўлса, йўлда ҳам учрамади. Қаёққа кетдийкин? Қаттиқ хавотирланиб, юраги гул-гул уриб кетди. Бу ерда у хўжайиндан бошқа ҳеч кимни танимасди. У билан бирон марта гаплашмаган эди. Бироқ шу пайтда уялиш-тортиниш деган нарса ўз-ўзидан йўқолиб кетди. Қўрқув кўнглидаги ҳамма туйғуларни енгади. Шунда Жалпа чапросийга қараб деди:

— Хўжайинга бориб айтгин... Йўқ, қўя қол. Мен ўзим бораман.

Жалпанинг савлатидан ҳуркиб, чапросий югурганича хўжайиннинг хонасига кетди. Хўжайин Рамонинг уйдан одам келганини эшитиб, югуриб ташқари чиқди, Жалпа хўжайинга салом берди-да, деди:

— Кечирасиз, бобу жий, сизни овора қилдим. Ун беш-йигирма минут бўлди, уйдан чиқиб кетувдилар. Бу ерга ҳам келмаптилар. Сизга ҳеч нарса деганлари йўқмиди?

— Сиз Рамонатнинг рафиқаларимисиз? Менга ҳеч нарса деганлари йўқ. У кишининг кеч қолиш одати йўқ эди. Ҳайронман, қаерда қолдиларикин.

Жалпа чапросий томонга қараб туриб деди:

— Мен сизга бир нарсани айтмоқчийдим.

— Ҳа, ҳа, марҳамат, юринг менинг хонамга киринг. Ҳойнаҳой бирор жойда шахмат ўйнаб ўтиргандир.

— Йўқ, бобу жий, у киши бир ёққа кетиб қолдиларми деб қўрқаман. Ярим соатгина бўлди, менга бир хат ёзган эканлар.— У чўнтагини ковлаб хатни олди:— Мана, қаранг, мана бу хатни ёзибдилар. Сиз уларни яхши кўрасиз. Шунинг учун сиздан яшириб нима қиламан. Давлатдан қарз-парзлари йўқмиди?

Рамеш бобу ажабланиб сўради:

— Ие! У сизга ҳеч нарса айтгани йўқми?

— Йўқ, менга ҳеч оғиз очганлари йўқ.

— Таажжуб. Бугун у уч юз рупия топиб келиши керак эди. Ўтган кунги тушган даромадни топширмаган экан. Танга-чақаларни тўрвага солиб қўйибди-ю, қоғоз пулларни киссасига солиб кетиб қолибди. Кейин бозорда елдириб қўйибди! Унинг ниятидан-ку менинг шубҳам йўқ. Бирор бошқа хоним билан дон олишиб юрган бўлмасми? Бироқ ёшлик қилиб, эгри йўлга кириб кетган бўлса, унисини билмадим.

Жалпа шолғомдай қизариб кетди.

— Сиз ахир дунё кўргансиз. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Лекин пулни чўнтақдан олдириб қўйиш ҳеч гап эмас. Ҳойнаҳой олдириб қўйганлару, яширганлар. Бир сиз менга айтганларидайди, ўша заҳотиёқ мен пулни чиқариб берардим.

Рамеш бобу ишонқирамай сўради:

— Уйда пул бормиди?

— Уч юз керакми? Мен ҳозироқ олиб келиб бераман,— жавоб берди Жалпа дадил.

— Агар ўзи келиб қолган бўлса, айтинг, дарров келисин бу ёққа.

Жалпа извошга ўғирди-да, извошчига бозорга қараб кўрадашни буюрди. У маржонларини сотмоқчи эди. Аслида пул сўраса бўладиган бир нечта дугоналари ҳам бор эди. Аёллар бир-бирига жуда меҳрибон бўлади. Эркаклар сингари уларнинг дўстлиги пон-чой билан чекланган бўлмайди. Бироқ ҳозир вақт зиқ эди. У сарроф бозорига етгач, қайси дўконга кирсамикин, деб ўйланиб қолди. Фириб ейишдан қўрқди. Бозорни бошдан-охир айланиб чиқди-ю, лекин бирор дўконга яқинлашишга юраги дов бермади. Охири бир дўконда ўтирган чолга кўзи тушди-ю, сал дадил тортди. Чол бўлса ҳам барибир, савдогар савдогар-да, Жалпанинг бир четда уялиб, тортишиб турганини кўрди-ю, чол ўлжа ўз оёғи билан келганини фаҳмлади. Жалпа тақинчоғини унга кўрсатиб сўради:

— Мен шунини сотмоқчийдим?

Сарроф тақинчоқнинг у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди-да, деди:

— Мол унча тоза эмас. Буни кимга буюртирган эдингиз?

— Униси билан нима ишингиз бsr. Оладиган бўлсангиз, айтинг: қанча берасиз?

Сарроф уч юз эллик рупия нарх қўйди ва ошиб-ошиб тўрт юзга чиқди. Олти юз рупиялик буюмни тўрт юзга беришга-ку Жалпанинг ҳеч кўнгли йўқ эди. Буюм ҳали яп-янги эди. Ўзи ҳам жуда авайлаб таққан эди. Лекин ия чора? Не-не орзу-армонлар билан эришган зеварини ярим баҳосига сотиб у заррача хафа бўлмади, аксинча қилган ишидан кўнгли гурурга тўлди. Рамо қарзи узилганини эшитиб, роса севинса керак. Идорага бориб қолган бўлса яна ҳам яхши. Жалпа пулни кўтариб кириб борса жуда қойил бўлади-да.

— Рамо уйда эканми?— сўради Рамеш бобу уни кўра солиб.

— Ҳали ҳам келмадиларми? Уйга бормадилар,— дея Жалпа бир даста пулни Рамеш бобуга узатди. Рамеш бобу пулни санаб деди:

— Тўппа-тўғри. Хўш, шу дамгача у қаёқда қолиб кетдийкин, а? Келмайдиган бўлса, лоақал икки эллик хат ёзиб юбормайдими. Жуда бошим қотиб турувди, зап келиб қолдингиз-да. Шу топда сизнинг жонкуярлигингизни кўриб бошим кўкларга етди. Ҳақиқий аёл деган ана шундай бўлади.

Жалпа яна извошга ўтириб, уйга қайтар экан, бўйи бир қарич ўсгандек ҳис қилди ўзини. Бутун вужуди яйраб, дилини ғурур қамраб олди. Рамо, шубҳасиз ҳозир уйда қайғуга ботиб ўтиргандир. Боради-да, аввал эрини роса койниди, изза қилади. Кейин бўлган воқеани бир бошдан айтиб беради. Шу ўй билан у уйга етиб келди. Лекин келиб кўрасаки, Рамодан ҳалигача дом-дарак йўқ.

— Шундоқ офтобда қаёқларда юрибсан келин?— сўради унга пешвоз чиққан қайнанаси.

— Бир иш билан кетувдим. Бугун у киши овқатланмай-нетмай қаёққа кетиб қолдилар, ҳайронман.

— Ишига кетгандир-да!

— Йўқ, ишга ҳам бормабдилар. Йўқлаб, боя бир чапросий келиб кетган эди.

Шундай деб у томга чиқиб кетди. Қолган пулни сандиққа солиб қўйди-да, тер шовиллаб оқаятган баданини шамоллатиш учун вентиляторни юргизди. Икки қулоғи ташқарида, Рамонинг бу даргоҳни тарк этиб, мусофир юртига бош олиб кетгани унинг хаёлига ҳам келмасди.

Соат тўртгача Жалпа эрининг йўлига кўз тикиб ўтирди. Бироқ кун өғиб, кеч туша бошлагаң сари кўнгли безовталаниб, тоқати тоқ бўла бошлади. У томнинг энг баланд чўққисигача чиқди, ҳолбуки у том мўртроқ бўлгани учун ҳеч ким унга чиқмасди. Жалпа томдан чор атрофга кўз югуртирди. Лекин Рамонинг қораси кўринмади.

Батамом кеч кириб, Рамо келавермагач, Жалпани чиннакам кўрқув босди. Қаёққа кетдийкин? У ишдан чиқиб ҳеч қачон бошқа ёққа бормасди, тўғри уйга келарди. Бирон ўртоғиникига кетганда ҳам аллақачон қайтиб келиши керак эди. Қиссасида пул-мул бор-йўқлиги ҳам номаълум. Шунча маҳал ача қаерларда оч-наҳор дайдиб юрганийкин? Ўша пайтда хатни ўқигаң заҳотим нега дарров зеварларни ечиб бермадим, деб Жалпа ўзини-ўзи койинди. Шўрлик азбаройи уялганидан уйга келишга ботинолмай юрган бўлса-я. Энди қаердан қидирсайкин? Қимлардан суриштирсайкин?

Чироқлар ёқилгач, у ортиқ чидаб туrolмади. Ҳойна-ҳой Ратан билар деб ўша ёққа кетди. Бироқ бориб сўраса, Рамо бугун бу ёққа келмабди ҳам.

Кейин кўпинча эр-хотин иккови сайр-томоша қилиб юрадиган ҳамма боғ ва майдонларни кезиб, кўздан кечириб чиқди. Соат тўққизларда уйга бир ўзи хомуш қай-

тиб келди. Шунгача у кўз ёшни бир амаллаб тийиб турган эди, уйга қадам қўйиши билан ҳамон унинг келмаганидан хабар топди-ю, сўнгги умидини ҳам узиб ўтириб қолди. Рамонинг уйдан бош олиб чиқиб кетганига у энди ҳеч шубҳа қилмасди. Балки у йўғида келиб кетгандир? Мана шу энг сўнгги умид илинжида бориб Жогешварийдан сўради:

— У киши уйга келмадиларми, ойи?

— Ёр-жўраларидан биронтасиникида гурунг қилиб ўтиргандир-да,— жавоб берди Жогешварий.— Уй унга мусофирхона. Соат ўнда чиқиб кетувди, мана ҳалигача дараги йўқ.

— Ҳамма вақт идорадан чиқиб, аввал тўғри уйга келардилар. Бугун келганлари ҳам йўқ. Сиз нима дейсиз: Гўпи бобуни юборсаммикин, қидириб келсалармикин?

— Ёш бола шундай бемаҳалда қаёққа ҳам борарди? тайин бир жойда бўлсайкан. Худо билади қаерда шахмат ўйнаб ўтирибди. Яна бир оз сабр қил-чи, келмаса овқатини олиб қўясан. Қачонгача биров у кишини пойлаб ўтиради.

Жалпа унга жавобан ҳеч нарса демади. Жогешварийнинг фарёд кўтаришини билиб, идорадаги гаплардан ҳам оғиз очмади. Томга чиқиб ётиб олди-да, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади. Худди биров найза ураётгандек, юраги қаттиқ-қаттиқ санчиб оғрирди. Агар эрим кечаси билан ҳам келмаса, эртага ҳолим не кечади, деб ўйларди у. Уни қаёқдан қидиради? Буларнинг ҳаммасига ўзи айбдор. Жалпа бугун биринчи марта бунга иқрор бўлди. У ҳеч қачон зар-зевар деб оғиз очгани-ку йўқ. Бу тўғри. Лекин бирор марта узил-кесил йўқ ҳам демади. Тақинчоқларини ўғри уриб кетганидан кейин у хархаша қилиб туриб олмаганида шу балолар йўқ эди. У Рамонинг пора олишини, ҳаром пул топишини биларди. Нега ўшанда эрининг қўлидан тутиб уни тўхтатмади? Кўрпасига қараб оёқ узатса бўлмасмиди? Ҳар куни сайр-томошага чиқиш, қўша-қўша маржонлар тақинчининг ўзи бўладими? Бунинг учун ким айбдор? «Мен айбдорман!»— дерди Жалпа кўнглида. Рамонат муҳаббат қўйига кириб олиб, хотинини хурсанд қилиш учун, қўлидан нимаикчи келса, ҳаммасини қилди. Ёшлар ўзи донм шунақа бўлади. Даромаддан ортиқ сарф-харажатлар қилишнинг оқибати нима бўлиши турган гап эди. Рамонинг ташвишга бот-

гани унинг афт-ангори, гап-сўзларидан билиниб турарди. Лекин Жалпа шунга эътибор ҳам қилгани йўқ.

Жалпа шу каби ўй-хаёлларга гарқ бўлиб қанча ўтирганини ўзи ҳам билмади. Қоровуллар ҳуштагининг овози қулоғига чалинганч, у пастга тушиб қайнанасига деди:

— Шу пайтгача келмадилар. Сиз бориб овқатингизни еб олинг.

Мудраб ўтирган Жогешварий чўчиб, сўради:

— Қаёққа кетувди?

— Шу пайтгача келмадилар, деяпман.

— Келмади? Тун ҳам оғиб қолди. Қетаётиб сенга ҳеч нарса демаганмиди?

— Йўқ, ҳеч нарса деганлари йўқ.

— Сен-чи? Сен ҳеч нарса деганинг йўқмиди?

— Нима ҳам дердим?

— Бўлмаса мен бориб отангни уйғотай.

— Ҳозир уйғотиб нима қиласиз. Боринг, овқатингизни еб олинг.

— Томоғимдан энди овқат ўтадим. Шундоқ бир ўзбошимчаки, бир оғиз айтиб-цетмай қаёқларда юрибди. Ҳеч бўлмаса, бугун уйга бормайман деб айтиб юбормайдими.

Жогешварий яна ётиб олди. Бироқ Жалпа қимир этмай ўтираверди. Зим-зиё тун қўйнида ўтаётган ҳар бир дақиқа унга бир йилдек туюлмоқда эди. Шу алпозда у тонг отдирди.

23- б о б

Бир ҳафта ўтди, Рамадан дом-дарак йўқ. Биров у дейди, биров бу. Шўрлик Рамеш бобу кунда юз марта келиб сўраб кетади. Ҳар хил гап-сўзлар. Аниқ маълум бўлгани шуки, Рамонат соат ўн бирларда станция томонга кетаётган экан. Даёнат у ўзини ўзи ўлдирган, деб ўйлади, лекин бунга очиқ айтмади. Бундай ҳолларда шунақа бўлади. Даёнат ўз ҳаёти давомида шунақалардан бир нечтасини ўз кўзи билан кўрган. Қайнана билан қайната ҳамма айбни Жалпага тўнкашмоқда. Ушани жонидан тўйдирган сен ўзинг, деб улар очиқ-ойдин айтляпти. Даромадини суриштирмасдан худонинг берган куни сайр-томошага нима бор эди, меҳмоннавозликларга нима бор эди? Жалпага ҳеч кимнинг раҳми келмайди,

ҳеч ким унинг додига етмайди. Фақат Рамеш бобу унинг кўрсатган донолик ва олижаноблигини мақтайди. Лекин мунший Даёнатнинг назарида бу фазилатларнинг бир пуллик қиймати йўқ! Утни қўйишга қўйиб, сув олиб югурган билан гуноҳни ювиб бўлмайди.

Бир куни Даёнат кутубхонадан қовоғи уюлиб қайтиб келди. Унинг ўзи ниҳоятда сипо одам эди. Унинг устига қовоғини солиб олса, чеҳраси жуда ҳам хиралашиб кетарди, ҳатто ёш бола ҳам унинг бир нарсадан қаттиқ хафалигини дарров пайқашни мумкин эди.

— Ҳа, нима бўлди? Биров билан айтишиб қолдигизми дейман?— сўради Жогешварий, уни бу ҳолатда кўриб.

— Йўқ,— жавоб берди Даёнат.— Бу қарз берганларнинг даъвоси жонимга тегди. Кўчага чиқдим дегунча, пулимни бер деб, у ёқдан униси келади, бу ёқдан буниси келади. Билмадим, бу қанча қарз олган экан. Бугун ҳаммасига шартта: мен ҳеч нарса билмайман, мен ҳеч кимдан қарздор эмасман; даъволарнинг бўлса, хотинига бориб қилавер, дедим.

Шу аснода Жалпа келиб қолди. Охириги сўзлар унинг қулоғига чалинган эди. Етти кун ичида у таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, йиғлайвериш кўзлари киртайиб қолган эди. Қайнатасининг аччиқ таъналаридан қон миясига урилди.

— Рост айтасиз,— деди у киноя билан.— Сиз ҳаммасини менга тўнкайверинг; мен уларга ё тушунтириб қўяман, ё қарзларини тўлайман.

— Қандай қилиб узардинг сеп,— деди Даёнат жаҳл билан.— Битта саррофнинг ўзидан етти юз рупия қарз экан. Шу кунгача қапчасини ўздинг?

— Ушандан олинган зеварлар қапдоқ бўлса, шундоқ турибди. Бир-икки тақилган холос,— жавобан деди Жалпа.— Келса, меннинг олдимга юборинг, молини ўзига қайтариб бераман. Жуда қилса, беш-ўн рупия товон тўларман.

Шундай деб у томга чиқиб кетаётган эди, Ратан келиб қолди. У дугаснасининг бўйнидан қучоқлаб сўради.

— Хўш, ҳеч дарак борми?

Меҳр ва ҳамдардлиқ билан айтилган шу бир оғиз сўз Жалпанинг чўккан кўнглини кўтариб юборди. Қайнана ва қайнатаси ундан қўлини ювиб, қўлтиғига урган бир онда етти ёт бегона бир одам шунчалик ғамхўрлик қил-

моқда! Бемехр қариндошдан меҳрибон ёт афзал. Жалпанинг кўзларига ёш қалқиб жавоб берди:

— Йўқ ўртоқжон, ҳеч хабар йўқ.

— Нега бундоқ бўлди ўзи-а? Ё ораларингда бирон гап-сўз ўтганмиди?

— Худо ҳаққи, ҳеч қандай гап-сўз ўтгани йўқ. Пулларни йўқотиб қўйганларини ҳам бир оғиз менга айтмаган эдилар. Учини чиқарганларида ҳам нима қилишни ўзим билардим. Тушликка келмаганларидан кейин, нима бўлдийкин деб уларни қидириб идораларига бордим. Пулни йўқотиб қўйганларини ўша ердагилар айтди. Мен ўша заҳотиёқ пулларни олиб бориб топширдим.

— Менимча, у киши битта-яримтаси билан бирга қочиб кетган. Қараб туринг, беш-ўн кундан кейин ўздан ўзи маълум бўлиб қолади. Шу гапим рост чиқмаса, товон тўлаганим бўлсин.

— Сиз бирон гап эшитдингизми?— сўради Жалпа саросимага тушиб.

— Эшитишга-ку, эшитганим йўқ. Лекин ҳойнаҳой шундай бўлган,— жавоб берди Ратан қатъий равишда.

— Йўқ, Ратан, мен бунга асло ишонмайман. Улар ҳар қанча ёмонлик қилсалар қиладиларки, лекин бу йўлга юрмайдилар.

Ратан кулди:

— Эркакларнинг бу ишга жуда суяғи йўқ бўлади. Сиз шўрлик қаердан биласиз.

— Уларнинг бу ишга суяғи йўқ бўлса,— деди Жалпа жиддий,— биз ҳам одамнинг кўнглини билишга устамиз. Мен бунга ишонмайман.

— Хўп, майли, юринг, бир айланиб келайлик. Юра қолинг, дилингизнинг чигилини ёзиб келасиз.

— Борардим-у, ҳозир ҳеч вақтим йўқ. Кейин, уйдагилар шундоқ ҳам тишчилик бермай турибди. Тағин дард устига чипқон бўлмасин. Қаёққа бормоқчисиз?

— Ҳеч қаёққа бормоқчи эмасман. Шундоқ бир бозорга бориб келсам девдим.

— Бир нима оласизми?

— Заргарларнинг дўконидан бир-иккита буюм кўрмоқчиман. Ўша сизникидақа бир билагузук олсам девдим. Бобу жий ҳам шунча вақт юриб-юриб, охир пулни қайтиб бердилар. Энди ўзим қидириб кўраман.

— Менинг билагузугимнинг нимасига ишқивозсиз? Бозордан бундан ўн чандон яхшисини олсангиз бўлади.

— Менга худди шунақаси керак.

— Бунақасининг тайёрини топиш қийин. Буюртма қилсангиз, ойлаб пойлаб ётасиз. Агар узоқ кута олмайман десангиз, менинг билагузугимни ола қолинг. Мен бошқа ясатдириб оларман.

Ратан қулоқларига ишонмай деди:

— Вой, нималар деяпсиз? Наҳотки ўз билагузугингизни менга берсангиз? Қувонганимдан юрагим ёрилай деяпти. Олти юз рупиямиди?

— Ҳа, олти юз рупия эди. Лекин ойлаб саррофнинг дўконига роса қатнадим. Тошларини ўзим олдида ўтириб қадатган эдим. Уртоқлигимизни ҳурмат қилиб сизга бераман.

Жалпа билагузугини қўлидан ечиб, Ратаннинг қўлига тақиб қўйди. Гадо хазина топиб олгандек, Ратаннинг чехрасида фавқулодда севинч ва ғурур жилва қилди. Срзуси ушалганидан маст Ратан миннатдорлик билан деди:

— Айтинг, қанча десангиз, шунча бераман. Сизни ранжитишга кўнглим йўқ. Ўзингизнинг шунча ранжиб турганингиз ҳам етар. Қилаётган яхшилигингиздан жуда хурсандман. Лекин бир ёғи бор: ҳозирча мен пулнинг ҳаммасини беролмайман. Икки юзини кейинроқ берсам майлими?

— Майли, ҳеч нарса бермасангиз ҳам майли,— мардона жавоб қилди Жалпа.

— Йўқ. Ҳозир ёнимда тўрт юз рупия бор. Шунини бериб кетаман. Ёнимда турса, бошқа нарсага сарф қилиб юбораман. Ҳеч қўлимда пул турмаса, нима қилай. То бор пулимни сарфлаб йўқ қилмагунимча, елкамда оғир бир юк тургандай, кўнглим ўрнига тушмайди.

Билагузукнинг қутчасини олиб чиқиб бераётганида Жалпанинг дили ўртаниб кетди. Унинг билагида бу билагузукни кўрганида Рамо қанчалик қувонар эди! Ҳозир у шу ерда бўлганда, билагузук унинг қўлидан шундай чиқиб кетармиди? Худо билсин, бундан кейин бу билаклар тағини шундай билагузукларни кўрадими, йўқми. Ҳар қанча уринса ҳам, Жалпа кўз ёшларини тийиб туrolмади.

Буни кўриб Ратан деди:

— Ҳозирча қўя туринг, ўртоқжон. Кейин оларман. Шошиб нима қиламан?

— Кўз ёшимни кўриб шунақа деяпсизми?— деди

Жалпа қутичани унга узатар экан.— Ұртоқлигингизни хурмат қилиб беряпман. Чинданам бу мен учун жондан ҳам азиз нарса эди. Бунинг сиздалигини кўриб кўнглим хотиржам бўлиб юради. Эҳтиёт қилинг. Ҳеч кимга берманг.

— Бировга нега берар эканман? Буни мен сиздап ёдгорлик деб биламан. Бугун қанча вақтдан буён орзу қилиб юрган нарсамга етишдим. Лекин афсуски, бобу жий йўқлар. Лекин тезда қайтиб келиб қоладилар. Кўнглим сезиб турибди. Уялганларидан бирор ёққа кетиб қолганлар. Адвокат соҳиб ҳам эшитиб, жуда хафа бўлиб кетдилар. Одамлар, адвокатларнинг кўнгли тош бўлади, дейди. Ёлгон, мен бунга ишонмайман. Мана, адвокат соҳибни олинг. Бировнинг бошига мусибат тушганини эшитсалар бўлди, ҳеч чидаб туролмайдилар.

Жалпа кулимсираб деди:

— Ұртоқжон, бир нарсани сўрасам, кўнглингизга олмайсизми? Адвокат соҳиб билан иккалангларнинг кўнглинглар, бир-бирига тўғри келадими? Тўғри келмаса керак, а?

Бир зумда Ратаннинг қувноқ чеҳрасини ғамгиндик чулғади. Бир вақтлар йўқотган, поймол бўлган муҳаббатини эслаган одамдек, қалби пора-пора бўлиб деди:

— Ҳазимнинг ёшлигим у кишининг кексалиги ҳеч хаёлимга келмайди. Юрагимдаги бутун меҳр-муҳаббатимни шу одамга бағишлаганман. Муҳаббат ёшлик, ҳусн ёки бойлик туфайли пайдо бўлмайди. Муҳаббат муҳаббатдан пайдо бўлади. Мени деб шунчалик меҳнат-машаққат қиляптилар. Шуни кўра туриб, мен шу кишини демай, яна кимни дердим? Эртага бир айланиб келмай-мизми? Агар хўп десангиз, мен эртага кечқурун келай.

— Мен-ку ҳеч қаёққа чиқмайман. Лекин сиз кечқурун албатта келинг. Юрагимга қил сиғмайди. Бир-икки соат кўнгил ёзиб гаплашиб ўтирамыз. Билмайман бу киши нега бунча мендан тортинаркинлар. Бунга ҳам ҳойнаҳой ўзим айбдорман. Балки менинг бирор ёмон томонимни сезгандирлар, шунинг учун ҳам мендан сир сақлаб юргандирлар. Мен уларнинг кўнгилларига йўл тополмадим. Мен шунга хафаман. Одам яхши кўрган кишидан ҳеч сир сақламайди.

Ратан кетишга ҳозирланаркан, Жалпа, қутичани стол устида кўриб, деди:

— Буни ола кетинг, ўртоқжон. Нега ташлаб кетяп-сиз?

— Олиб кетаман. Шошишнинг нима кераги бор. Ҳали пулини ҳам тўла берганим йўқ-ку.

— Йўқ, йўқ, олиб кетинг. Хафа бўламан.

Ратан зинадан пастга тушиб кетди. Жалпа билагузук солинган қутичани ушлаганича қолаверди.

Бир оздан кейин Жалпа сандиқдан беш юз рупия олди-да, Даёнатнинг олдига бориб деди:

— Мана бу пулни олиб, Нараяндасга юборинг. Қолганини ҳам уч-тўрт кунда тўлайман.

— Пулни қаердан топдинг?— ўнғайсизланиб сўради Даёнат.

— Ратанга билагузугимни сотдим,— дангал жавоб берди Жалпа.

Қайната унга бақрайиб қараб қолди.

24- б о б

Орадан бир ой ўтди. Праёгнинг энг кўп нусхада чоп этиладиган кундалик газетасида бир эълон босилди. Унда Рамонатга мурожаат қилиб, дарҳол уйга қайтиб келинг, дейилган ва унинг дарагини топган кишига беш юз рупия суюнчи ваъда қилинган. Бироқ шу дамгача ҳеч қанақа хат-хабар бўлмади. Жалпа ташвиш ва ғамдан бутунлай ўзини олдириб қўйди. Унинг аҳволини кўриб, энди Даёнатнинг ҳам унга раҳми кела бошлади. Охири бир куни у қудаси Диндаёлга: «Сиз келиб, келинни уч-тўрт кунга олиб кетинг» деб хат ёзиб юборди. Диндаёл хатни олиши биланоқ ҳовлиқиб етиб келди. Бироқ Жалпа отасиникига кетишдан бош тортди.

— Етиб-ётиб шу ердан ўлигим чиқсин дейсанми?— деди жаҳли чиқиб Диндаёл.

Жалпа жиддий оҳангда жавоб берди:

— Шу ердан ўлигим чиқса нима бўпти, дадажон? Улим келаман деса, жойини суриштирмайди. Лекин мен ўлмайман. Кўнглингиз тўқ бўлсин. Пешанаси шўрларга ўлим ҳам келмайди.

— Хўш, у ёққа борсанг нима қипти? Шаҳзодий билан Васантийлар ҳам шу ерда. Ўртоқларинг билан ўйнаб-кулиб пича кўнглинг ёзилади.

— Бу ерда лола жий билан ойимни ташлаб кетишга кўнглим бўлмаяпти. Пешанамда ёзилгани бўлади-да: инглаш ёзилган бўлса, шу ерда йиглаб ўтиравераман.

— Эшитишимга қараганда, куёв пича қарздор бўлиб қолганмиш. Давлатнинг озгина пулини еб қўйганмиш. Шу гап ростми?— сўради Диндаёл.

— Шу гапларни ким айтган бўлса, бекоргинани айибди,— деди жавобан Жалпа.

— Бўлмаса нега кетиб қолди?

— Қаёқдан билай. Мен ўзим гоҳда шунақа хаёлга бориб қоламан.

— Лола Даёнат билан уришиб қолгани йўқмиди?

— Уришиш у ёқда турсин, оталарига тик ҳам қаролмасдилар. Ҳатто оталарининг олдида пон ҳам эмасдилар. Сайр-саёҳатга ишқивоз эдилар. Айтсам ҳеч ким юбормайди, деб, қочиб кетган бўлсалар керак, холос.

— Эҳтимол. Баъзилар шунақа у ёқ-бу ёқни айланишга ишқивоз бўлади! Бирор нарсадан қийналган бўлсанг, гортинмай менга айтавер, сарф-харажатларга оз-моз юбориб турай.

Жалпа гурур билан деди:

— Қийналганим йўқ, дада. Сизнинг дуонингиз билан ҳеч нарсадан камлигим йўқ.

Қайранаси билан қайнатасининг қистовига қарамай, Жалпа кетишга кўнмади. Охири отаси қизишиб деди:

— Бу ерда уззукун йиглаб-сиқтаб ётишдан кетганинг яхши эмасми?

— У ёқнинг бу ёқдан нима фарқи бор?— деди Жалпа ён бермай.— У ёққа бориб мен бошқача бўлиб қоламанми? Йиғласам нима қилипти? Вақтида хўп ўйнаб-кулдим. Энди йиғлаш керак экан, йиғлайман-да. У шўрлик дунёнинг нариги бурчида юрганлари билан мен худди ёнимда тургандай ҳис қиламан. Ўзлари бўлмасалар ҳам, уйдаги ҳар бир нарсадан ўшаларнинг ҳидлари келиб туради, соялари кўриниб туради. У ёққа борсам, қайтанга ўйлавериб жинни бўлиб қоламан.

Диндаёл қизини кетишга кўндирилмаслигига ақли етди. Урндан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Кечқурун кета туриб у эллик рупиялик қоғоз пулни Жалпага узатиб деди:

— Мана буни олиб қўй, керак бўлиб қолар.

Жалпа бошини чайқаб жавоб берди:

— Менга бунинг ҳеч кераги йўқ, дада. Фақат мени

дуо қилиб юрсангиз, шу бас. Шояд дуоларингиз муста-
жоб бўлиб, бахтим очилиб кетса.

Диндаёл, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, пулни чорпоп
устига қўйди-да, эшикка чиқиб кетди.

Кузак кунлари эди. Уқтин-ўқтин осмонда қувлашма-
чоқ ўйнаб юрган паға-паға булут парчалари кўзга таш-
ланади. Жалпа томда ётиб, булутлар ўйинини томоша
қиларди. Юраги дард-алам билан тўла одам учун бун-
дан яхши овуноқ борми? Булут парчалари бирпасда
неча хил рангда товланиб, неча хил шаклга киради. Гоҳ
бир-бири билан мулойимгина қовушса, гоҳ аразлашган-
дек ажрашиб, тарқалиб кетади. Гоҳ илдам сузиб кетади,
гоҳ бир жойда тўхтаб қолади. Балки «у киши ҳам шу
пайтда булутларни томаша қилаётгандир»— кўнглидан
ўтказди Жалпа ва вужудини ширин бир туйғу қамраб
олди. Боғбоннинг ўзи ўтқазган ниҳолларига, боланинг
ўзи қурган ўйинчоқ уйчаларига қанчалик меҳри кучли
бўлса, осмондаги мавжудотлар ҳам шунчалик бир-би-
рини севади. Ғам-кулфатлар ҳаддан ошиб кетганда одам
ўз ичига кўз ташлайди. Жалпа, бу кулфатларни худо,
қилган гуноҳларим эвазига бошимга солди, деб ўйларди.
Ахир Рамонат бировларнинг ҳақидан уриб ҳар куни
уйга пул олиб келарди. Ҳамма ундан норози бўларди.
Пулларни кўриб Жалпа терисига сигмай кетар ва бу
пулларга бозордан муттасил пардоз-андоз буюмлари
олдириб келарди. Уша буюмларни энди кўрса нафрати
кўзиб кетар, ҳамма офатларининг боиси шу буюмлар деб
биларди. Шуларнинг касофатига эри ватанидан бадарга
бўлиб кетди. Бу буюмлар энди унинг кўзига тикан бўлиб
санчилар, юрагига нашта қоби ботарди.

Бир куни у бахмал нимчаси, шойи пайпоқлари, тўғ-
ноғичлари, тароғи, ойнаси — ҳамма буюмларини бир
жойга тўплаб, катта бир уюм қилди. У бу буюмларни
шундоқ олиб бориб Ганга сувига улоқтирмоқчи ва бу-
тушлай янгича ҳаёт кечирмоқчи эди. Мана шуларни деб
у шу аҳволга тушди. Энди буларни битта ҳам қолдир-
май йўқотади. Улардан баъзилари ғоят бежирим, подир
буюмлар эдики, ташлаб юборишга одамнинг кўзи қий-
масди. Бироқ ўрмонга ўт тушса, ҳўлу қуруқ баравап ёна-
ди! Катта бир сафарга тараддуд кўраётгандек, Жалпа
ярим кечагача буюмларни саралаб чиқди. Ҳа, бу дарҳа-
қиқат сафар деса айтгулик эди — қоронғиликдан ёруғ-
ликка, рўёдан ҳақиқатга сафар эди! Агар таңгри ярлақаб

Рамо уйга қайтиб келса, иккаласи сув келса симириб, тош келса кемириб яшай бошлайди. Бир пайсани ҳам нобуд қилмайди. Рамога ойлигидан бир чақа ҳам ортиқ уйга пул олиб келгани йўл қўймайди. Шу тариқа эр-хотин бутунлай янгича, ҳалол турмуш кечири бошлашади. Ҳозир Жалпанинг кўнглини шундай ўйлар банд этган эди.

Соат тўртга занг уриши билан кўчадан ўтаётган йўловчиларнинг қадам товушлари қулоққа чалина бошлади ва Жалпа тайёрлаб қўйган бўхчасини қўлига олиб Гангага чўмилгани кетди. Бўхча оғирлигидан уни кўтариб юриш қийин эди. Ўн қадам юрмай дам олишга тўғри келарди. У юкни гоҳ ўнг қўлига, гоҳ чап қўлига оларди. Устига устак биров кўриб қолишидан хавотирда эди. У ҳеч қачон юкни ўзи кўтариб юришга одатланмаган эди. Извошчиларнинг ҳайқириғи ҳам қулоғига кирмасди. Уларга қайрилиб қарамасди. Қўллари толиб, юкни кўтаролмай қолгач, бўхчани орқалаб олди ва катта-катта одим ташлаб юра бошлади. Биров таниб қолмасин деб сорийсининг учини юзига кўпроқ тушириб олди.

У гҳотга¹ етиб келганда бутунлай тонг отиб кетган эди. Бир вақт унинг кўзи ўз машинасида келаётган Ратанга тушди. Бошини эгиб, юзини яшириб олмоқчи бўлди-ю, бироқ Ратан узоқдан уни таниб қолди. Машинасини олиб келиб унинг олдида тўхтатди ва сўради:

— Йўл бўлсин, ўртоқ? Бу бўхча нимаси?

Жалпа юзидаги пардасини кўтариб жавоб берди:

— Гангада чўмилгани келаётгудим.

— Мен бўлсам, чўмилиб қайтиб кетяпман. Хайр, майли, келинг, сиз билан бирга яна қайтиб бора қолай. Сизни уйга ташлаб, кейин кетарман. Келинг, бўхчани машинага қўйинг.

— Йўқ, йўқ, улчалик оғир эмас. Сиз бораверинг, кеч қоласиз. Мен ўзим кетавераман.

Лекин Ратан унамади, машинадан тушиб тугунни Жалпанинг елкасидан олди-да, машинага қўя туриб деди:

— Ичида нима бор бунини? Жуда ҳам оғир-ку. Очиб кўрсам майлими?

— Бунда сиз кўришга лойиқ ҳеч вақо йўқ.

¹ Гҳот — одамлар чўмиладиган, кир ювиладиган жой.

Ратан тугунни очиб кўрди-да, ҳайрон бўлиб сўради:

— Бу нарсаларни қаёққа олиб кетяпсиз?

Жалпа машинага ўтираётиб жавоб берди:

— Буларни муқаддас Ганга дарёсига оқизиб юбораман.

Ратан баттар таажжубланди.

— Гангага ташлайман? Эсингизни еб қўйдингизми? Юринг, уйга қайтинг. Тугунни қўйиб, яна қайтиб келарсиз.

Жалпа оёқ тираб туриб олди:

— Йўқ, Ратан, мен бу нарсаларни дарёга ташлаб, кейин кетаман.

— Нимага?

— Аввал машинани ҳайданг, кейин айтаман.

— Йўқ, аввал сиз сабабини айтинг, кейин.

— Йўқ, бўлмайди. Аввал сиз машинани ҳайданг.

Ратан рози бўлди. Машинани ҳайдаб, у такрор сўради:

— Энди айтарсиз?

Жалпа шикоят оҳангида деди.

— Буни мендан сўраб ўтирмай, ўзингиз тушуниб олишингиз керак эди. Энди бу буюмлар менинг нимага асқатади? Шуларга қараб туриб юрагим қон бўлиб кетади. Қарайдигани бўлмагандан кейин буларни сақлаб нима қиламан?

Ратан чуқур хўрсинди ва Жалпанинг қўлидан тутиб, титроқ овозда деди:

— Бобу жийга бунчалик зулм қилманг. У киши не-не орзу-армонлар билан буларни сотиб олиб келганлар. Сизга қанчалик ярашганини кўриб, кўзлари қанақанги қувонган. Бундаги ҳар бир буюм у кишининг меҳр-муҳаббатидан бир нишона. Буларни дарёга оқизиб, бобу жийнинг муҳаббатини оёқ ости қилмоқчимисиз?

Жалпа оғир ўйга толди. Унинг кўнгли алғов-далғов бўла бошлади. Бироқ бир лаҳзада у ўзини қўлга олиб деди:

— Ган унда эмас, ўртоқ. То бу буюмлар кўзимдан йўқолмагунча, кўнглим тинчимайди. Мана шу ҳаваслар мени шу қўйга солди-да. Булар муҳаббат нишонаси эмас, бир қоп офат. Муҳаббат менинг юрагимга жоб бўлган.

— Юрагингиз тошдан экан, ўртоқжон. Мен бўлганимда, бундай қилмасдим.

— Илоё бунақа кунлар сизнинг бошиягизга тушма-син.— Бир оз сукунатдан кейин яна давом этди.— Ростини айтсам, улар мени тириклай ерга кўмдилар, ўртоқжон. Менимча, ўз хотинидан сир яширган эр уни севмайди. Агар мен уларнинг ўрнида бўлганимда, шундай дўзах азобида қолдириб қочиб кетмасдим. Кўнглимда неки дард бўлса, барини тўжиб солардим, нима қилсам улардан сўраб қилардим. Эр-хотинга бир-биридан сир яшириш ҳам эпми?

Ратан кулиб деди:

— Кўнглидагини хотинига очиб соладиган эркак юзтадан битта бўлса керак. Модомики сиз ўзингиз эрингиздан гап яширар экансиз, қандай қилиб энди уларнинг сиздан ҳеч қандай сир яширмаслигига умид боғлайсиз? Хўш, ўзингиз у кишидан ҳеч қачон сир яширмаганмисиз?

Жалпа хиёл қизариб деди:

— Мен ҳеч нарсани яширган эмасман.

Ратан кескин рад қилди:

— Ёлгон гапиряпсиз. Мутлақо ёлгон! Агар шундай бўлмаганда, у киши сиздан ҳеч нарса яширмаган бўларди.

Жалпа бу ўринли танқидга қарши бир нарса деёлмади. Энди ўйлаб кўрса, бўлиб ўтган ҳамма хато ишлар учун энг аввало унинг ўзи сабабчи экан.

Сув лабига етиб келгач, машина тўхтади ва Жалпа пастга тўшиб, тугунга қўл чўзди. Бироқ Ратан унинг қўлини силтаб ташлаб, деди:

— Йўқ, мен бундай қилгани йўл қўймайман. Фараз қилингки, тугун оқиб кетди.

— Қандай қилиб? Ахир...

— Дугоналик ҳурмати, бир гал гапимга кириг.

— Дугоналик ҳурмати учун хоки пойингизни кўзимга суртишим мумкин, аммо бу тиканларни юрагимдан суғуриб ташламасам, бўлмайди.

Ратан қошларини чимириб деди:

— Айтганингиздан қайтмайсизми?

Жалпа ўша оҳангда:

— Йўқ, қайтмайман!— деди.

Ратан совуққонлик билан юзини тескари ўгирди. Жалпа тугунни кўтариб шошиб сув бўйига тушди ва уни баланд кўтариб сувга улоқтириб юборди. Уз ожизлиги устидан қилган бу ғалабадан унинг чеҳраси

куёшдай порлаб кетди. У бу буюмларга эга бўлган кунда ҳам бунчалик қувонмаган, қалби бунчалик ғурур билан тўлиб-тошмаган эди. Сув ичида ювиниб, гуноҳларидан фориг бўлаётган ўша минг-минглаб одамлар орасидан қалби Жалпанинг қалбидай чароғон бир бандайи мўмин топилармикан? Ҳозир Жалпанинг томирларида қон эмас, оппоқ тонгнинг кумуш нурлари оқмоқда эди!

Чўмилиб бўлиб юқорига кўтарилгач, Ратан ундан сўради:

— Оқизиб юбордингизми?

— Ҳа, — жавоб берди Жалпа.

— Шафқатсиз экансиз!

— Худди шу шафқатсизлик ёмонликни енгади. Агар бир неча кун илгари шундоқ шафқатсиз бўлганимда бундоқ қора кунлар бошимга тушмасди.

Машина юриб кетди.

25- б о б

Рамонатнинг Калькуттага келганига икки ойдан ошди. У ҳамон Дебийдиннинг уйида туради. Ўзи уйдан остона ҳатлаб кўчага чиқмайди. Эртаю кеч ўйлагани пул. Фақат қоронғи тушгандагина бирров маҳалла қироатхонасига бориб келади. Ўз шаҳри ва вилояти ҳақидаги янгиликларни билишга муштоқ. У отасининг газетада эълон қилган даъватномасини ўқиди-ю, аммо унга ишонмади. Балки полиция уни тутиб олиш учун шундай ҳийла ўйлаб топгандир. Йўқса, дарров шунча пулни ким тўлай қолди? Бўлмаган гап!

Бир куни худди шу газетада Рамонатга Жалпанинг очик хати босилиб чиқди. Жалпа илтижо ва мунг тўла сўзлар билан уни дарҳол уйга қайтиб келишга ундарди: «Сизга ҳеч ким даъвогар эмас. Ҳеч ким сизга оғиз очиб бир нарса демайди». Рамонатнинг қувончдан краги қинидан чиқиб кетаёзди. У сапчиб ўрнидан турди. Бироқ бир зумда авзойи ўзгарди. «Бу ҳам полициянинг ҳийласи, — ўйлади у. — Жалпанинг бу хатни ёзганига қандай ишонса бўлади? Хўп, уйдагилар пулни тўлаб, қарздан қутулишган ҳам дейлик. Барибир шу аҳволда мен қандай қилиб уйга кириб бораман? Аллақачон элга мен ҳақимда шармандали хабар

ёйилиб, полицияга хабар бериб қўйилган бўлса керак. Қолаверса, уйга бормасликка онт ичиб қўйганман. Энг камида беш минг рупия нақд топмагунимча уйни оғзимга ҳам олмайман. Қолбуки пул ҳали тўланмаган. Полиция мени қидирмоқда. Йўқ, уйга қайтиб бормайман. Зинҳор қайтиб бормайман».

Пастки қават икки хонали бўлиб, олди айвон эди. Айвонда дўкон жойлашганди. Хоналардан бирида овқат ейиларди, иккинчисида ашқол-дашқоллар турарди. Тепада яна битта хужра ва кичкинагина том саҳни бўлиб, Рамо ана ўша хужрада истиқомат қиларди. Дебийдин билан хотинининг ўтириб-турадиган, ётадиган тайин бир жойи йўқ эди. Кун бўйи дўкон вазифасини ўтайдиган айвон кечаси, савдо-сотиқ тугагач чол-кампирига ётоқ бўлиб хизмат қиларди. Дебийдин куни билан чилим чекиб, гап сотиб ўтирарди. Барча ишларни кампирнинг ўзи қиларди. Товар станциядан ёки бозордан мол олиб келиш ҳам шунинг зиммасида эди. Дебийдин ҳатто мижозларни ҳам яхши танимасди. Ҳиндий тилидан оз-моз саводи бўлиб, уззукун «Рамаёна», «Рос-лийла» дostonлари, «Тўти ва майна қиссаси», «Она меҳри» қиссаларини ҳижжалагани-ҳижжалаган эди. Рамо келгандан буён чол инглиз тилини ўрганишга ишқивоз бўлиб қолди. Азонда алифбени қўлга олади-да, чоштгоҳгача ҳарфларни бир-бирига уриштириб ўтиради. Ора-чора латифагўйлик бошланиб кетади. Латифагўйликда Дебийдиннинг олдига тушадигани йўқ.

Рамонинг бу ерда шайх бўлиб ўтиришига Жаггу кампирнинг ҳеч тоби йўқ эди. Шунинг учун ҳам уни ўзига муним-ҳисобчи қилиб олган эди. Бутун ҳисобкитобини ўшанга қилдиарди. Лекин шу арзимаган ишга бутун бошли бир одамни боқиб ўтириш кампирга ҳеч ёқмасди. Бу ишни у мижозларининг ўзига текинга ҳам қилдириши мумкин эди. Аммо Рамо шунақанги товош, хушмуомала ва ишчан эдики, кампир, сенинг менга керагинг йўқ деб, унга очиқ айтолмасди. Мижозлари билан «қизим сенга гапираман, келиним сен эшит» қабиллида гаплашиб, кўнглининг гўборини чиқариб ўтирарди. Рамо ўзини бараҳман деб танитган, шу боисдан бараҳманлар сингари тоат-ибодат қиларди. Художўй бараҳман бўлибгина у чол-кампирнинг эътиборини қозониши мумкин эди. Аҳвол-шароит уни шундай безбет бўлишга мажбур қилган эди.

Бир куни Рамонат қироатхонада мутолаа қилиб ўтирган эди, бирдан аллакимни қидириб юрган Ратанга кўзи тушиб қолди. Ҳамма ўқиш-ёзиш билан машғул эди. Рамонинг юраги дук-дук қила бошлади. У Ратаннинг кўзидан яшириниб, бошини эгганича қироатхонадан чиқиб кетди ва орқадаги қоп-қоронғи, қақир-қуқурлар билан тўла айвонга ўтиб, бекиниб турди. Ратан билан кўришиб, ундан кўп нарсаларни сўрагиси келарди: Жалпа унинг ҳақида қандай фикрда? Уни бевафо, алдоқчи деб қарғаб ўтиргани йўқми? Йиғлаётгани йўқми? Озиб кетгани йўқми? Маҳалла-кўй нима деяпти? Уй тинтув бўлдимми? Иш судга тушдимми? Шу каби юзлаб нарсаларни сўраб билиши керак эди-ю, лекин қайси юзи билан Ратанга рўпара бўлади? Рамонат мўра-лаб қараб турди. Машина юриб, Ратан кетгандагина ўзига келди. Ушандан кейин бир ҳафтагача у қироатхонага бормай қўйди, ҳатто кўчага ҳам чиқмади. Баъзан ётиб-ётиб унинг мардлиги тутиб кетарди-да, тўғри полицияга бориб ҳамма гапни рўйирост айтсаммикан, деб ўйларди. Бир-икки йил турмада ётса ётибди-да. Бундай қўрқиб-пусиб ётгандан кўра, турмада ётгани яхши. Кейин ҳаётини бутунлай янгитдан бошлайди, кўзига қараб юради, қадамини ўлчаб босади, кўрпасига қараб оёқ узатадиган бўлади. Бироқ бир зумда унинг бу жасорат ва мардлигидан асар ҳам қолмасди.

Шу тариқа яна икки ой ўтиб кетди. Қиш кирди. Рамонинг биронта ҳам қишлик кийими йўқ эди. Уйдан ҳеч нарса олиб чиқмаган, бу ерда ҳам ҳеч нарса тиктиролмаган эди. Шу пайтгача у дхўтийга ўралиб кунларини бир амаллаб ўтказиб келди. Бироқ қишнинг суяк зирқиратадиган совуғига дурустроқ бир кўрпа ёки аёл бўлмаса аҳвол қийин. Тонггача гужанак бўлиб ётиб чиқади. Совуқ жуда жонидан ўтиб кетгач, тагидаги Дебийдин берган эски, титиғи чиқиб кетган кичкинагина шолчани ёпиниб олади. Бу шолча Дебийдин хонадонига энг аъло тўшак бўлса ҳам эҳтимол. Чунки бу тоифадаги одамлар бошдан-оёқ зеб-зийнатга кўмилиб юрса ҳам, жуда тахтакос билан тўй-маъракалар қилса ҳам, эски-туски шолчада ўтириб-ётиб юраверади. Чириб, тўкилай деб турган бу шолча билан қиш ит азобида ўтиши турган гап. Бироқ йўқдан кўра шу ҳам тузук. Рамо андиша қилиб, Дебийдинга бир оғиз гапиролмас, Дебийдин ҳам бундай зўр харажатни кўтариш-

га тайёр эмасди ё эҳтимол бу унинг ҳаёлига ҳам келмасди. Кун оғиши билан Рамонинг кечаси бўладиган азобни эслаб, ваҳми келиб кетарди. Кечалари у дам-бадам ўрнидан туриб, тонг отишига қанча қолдйкин деб деразани очиб ташқарига қарарди.

Бир куни кечқурун қироатхонага кетаётиб йўлда катта бир уйнинг олдида тўпланиб турган қашшоқларга Рамонинг кўзи тушди. «Нима гап? Нега бу одамлар бу ерда тўпланиб турипти?» деб Рамо бориб оломон орасига суқилди. Билса, бир савдогар бой ғариб-ғураболарга адёл ҳадя қилаётган экан. Адёллар арзон, жуда юмқа ва енгил эди. Бироқ одамлар бир-бирининг устига мишгудек бўлиб ўшанга интиларди. «Мен ҳам битта олсаммикин? — ўйлади Рамо. — Мени бу ерда ҳеч ким танймайди. Таниганда ҳам нима бўлипти? Бир ғариб бараҳман садақа олишга ҳақдор бўлмай, ким бўлсин?» Бироқ шу ондаёқ иззат-нафси ғолиб келиб, яна ўз йўлига равона бўлди.

Пешанасидаги қашқани кўриб, адёл улашаётган бойнинг қорандаси Рамонинг бараҳманлигини билиб қолди. Шунча кўп ғариб-ғураболар ичида бараҳманлар бармоқ билан санарли эди. Бараҳманга садақа беришнинг савоби бошқача. Қоранда бараҳманнинг қадам раижида қилганини кўриб ўзида йўқ суюниб турган эди. Рамонинг кетаётганини кўриб у чақирди;

— Тақсир! Йўл бўлсин? Адёлдан ола кетинг!

Азбаройн хижолат бўлганидан Рамонинг бадави жимирлаб кетди.

— Керак эмас, — деди секингина Рамо ва илдам юриб кетди. Унинг бу кетишини муним адёлларнинг настлигидан деб билди. Бундай табаррук бир зотни у умрида учратмаган бўлса ҳам эҳтимол. Бошқа бирер бараҳман бўлганида, бир-икки оғиз ширин-чучук гапирарди-да, яхши бир адёл ундириб кетган бўларди. Бу одам эса бир оғиз гапирмасдан, жимгина кетиб боряпти. Бу авлиё бўлса керак. Шундай деб ўйлади-да, қоранда югуриб бориб Рамонинг қўлидан тутди ва деди:

— Бу ёққа юринг, маҳорож! Атайлаб сиз учун бир қулинг ўргилсин адёл олиб қўйибман. Булар ғариблар учун.

Рамо қараса, ялиниб-ёлвормаса ҳам бир буюм қўлга

кираётибди. Тагин икки-уч «йўқ-йўқ» деди-ю, кейин корандага эргашиб ичкарига кириб кетди.

Қоранда уни ичкарига олиб кириб минбарга ўтқазди-да, бир ажойиб қалин адёлни унга ҳадя қилди. Рамонинг олижаноблигидан у шу қадар қаттиқ таъсирланган эдики, ҳатто беш рупия назр ҳам бермоқчи бўлди. Бироқ Рамо уни олишдан астойдил бош тортди. Биргина адёлни олиб у бутун авлод-аждодаларининг номига иснод келтириб ўтирибдию, тагин назрга бало борми? Йўқ, бу асло мумкин эмас!

Қоранда ажабланиб деди:

— Агар сиз шу назрни олмасангиз, сетҳ жий қаттиқ хафа бўладилар.

— Сизнинг гапингизга кириб адёлни олдим, ammo назрни олмайман,— жавоб берди Рамо гурур билан.— Менга пулнинг ҳеч зарурати йўқ. Мен қўнган уйнинг эгаси иссиқ-совуғимдан хабар олиб туради. Мен бу пулни олиб нима қиламан?

— Сетҳ жий хафа бўладилар-да.

— Сиз менинг номимдан тушунтириб қўйинг.

— Чинакам худо ярлақанган зоҳид экансиз. Офарин! Дин пешвоси деб шунақа бараҳманларни айтса бўлади. Бирпас ўтириб туринг, сетҳ жий келиб қоладилар. Сизни кўриб, бошлари кўкка етади. Бараҳманларга ниҳоятда ихлос қўйган одамлар. Уч маҳал тоат-ибодатни асло қанда қилмайдилар маҳорож. Кечаси соат учда туриб Гангада чўмилиб келадилар-да, ибодатга ўтирадилар. Соат ўнда худо таоло олдига овқат қўядилар. Пешинда ўзлари овқат ейдилар. Соат уч-тўртда кечки ибодатга жўнайдилар. Ҳозир келиб қоладилар, бирпас шошмай турсангиз, жуда яхши бўларди-да. Тақсирим қаерда истиқомат қиладилар?

Рамо истиқомат жойини Праёг ўрнига Коший деди. Бундан коранданинг ихлоси яна ҳам ошиб кетди. Лекин Рамо бир нарсадан қўрқаётган эди: тагин сетҳ жий уни шариатдан сўроққа тутиб қолса-ю, сири очилиб шармандаси чиқмасайди. Бошқа бир кун келишга сўз берди-да, у ердан жуфтакни ростлаб қолди.

Қироатхонадан Рамо соат тўққизда қайтиб келди. Дебийдин адёлни кўриб, қаердан олганини суриштириб қолса, нима жавоб бераман деб, у иккиланиб қолди. Бирор баҳона ўйлаб топмаса бўлмайди. Ҳа, бир танишимнинг дўконидан насияга олдим, дейди.

Дебийдин адёлга кўзи тушиб деди:

— Сетҳ Қаруриймалнинг дўконига бордингми дейман?

— Қанақа Қаруриймал?— сўради Рамо.

— Ҳа анави, дангиллама қизил уйнинг эгаси-да.

Рамо тап олишга мажбур бўлди.

— Ҳа, коранда ҳеч қўймай, ёпишиб олди. Жуда художўй одам экан ўзиям.

Дебийдин кулиб деди:

— Жуда художўй! Ёруғ оламнинг устун. Уша борки, олам тинч. Бўлмаса қиёмат қойим бўларди.

— Сиртдан художўй кўринади. Лекин ичини худо биледи. Кечаю кундуз тоат-ибодатдан бўшамагандан кейин у художўй бўлмай, ким бўлади.

— У қаёқда художўй! Кофир. Кофирларнинг кофири. Умрида бирён марта хайрли иш қилмаган. Унинг жуг заводи бор. Заводидаги ишчиларнинг шунақанги сиқиб сувини оладики, асти қўяверасан. Одамларни дарра билан савалатади. Дарра билан-а! Омухта ёғни сотиб юз-юз минг рупия ишлаб олган. Ишчиларидан бирортаси бир минут кечикса, бас, ўша заҳоти ойлигидан қирқиб олади. Лекин йилига уч-тўрт минг рупия садақа қилиб қўяди. Шундоқ қилмаса, ҳаромдан топган пуллари қандай қилиб ош бўлсин. Ўзини билган бараҳманлар-ку, унинг эшигига бош суқиб қарамайди ҳам. Сендан бўлак ҳам у ерда яна бирон пандит бормиди?

Рамо йўқ деб бошини чайқади.

— Ана, кўрдингми, ҳеч ким бормайди. Нуқул исқирт-ивиртқилар боради. Қанча-қанча художўйларни кўрдим, ҳаммаси тош ҳайкалга ўхшайди. Тошга топина-топина уларнинг юраги ҳам тошга айланиб кетган. Айниқса, улардан учтасини жуда етишган авлиё экан дейсан, аслида-чи, уччига чиққан муттаҳамлар! Одам ҳеч нарса қилмаса қилмасин-у, юраги тоза бўлсин, меҳр-шафқатли бўлсин. Юз марта тоат-ибодатдан бир карра хайрли иш қилган афзал.

Кундуздай қолган нонни тамадди қилиб, Рамо адёлга бурканиб ётиб олгач, дилида қаттиқ жирканч гуйгусини ҳис қила бошлади. У минглаб рупия пора элар эди, бироқ ҳеч қачон кўнглида бир лаҳза ҳам бундай ҳисни туймаган эди. Пора олиш учун уқув керак, ақл керак, мардлик керак. Садақа олиш эса тамоман

бунинг акси: бориб турган пасткашлик, тубанлик, номардлик.

«Мен шу қадар пасткашманки, ейдиган овқатим, киядиган кийимим учун ҳам ўзгаларнинг садақасига муте бўлиб қолганман,— ўйлай бошлади Рамо.— Дебийдиннинг уйига қадам босганимга икки ой бўлган бўлса, ўшандан бери, бу мени тиланчи эмас, меҳмон деб келяпти. Садақа бериш бунинг хаёлига ҳам келган эмас. Ҳозироқ полицияга бориб ҳаммасини бир бошдан айтиб берсаммикин,— деди Рамо кўнглида пайдо бўлган ҳаяжонни босолмай.— Жуда бўлса икки-уч йил ётиб чиқарман. Қайтага бундай кўрқиб-пусиб яшашдан кутулардим. Ёки чўкиб ўлиб қўя қолганим яхшимасми? На ўликман, на тирик. Бировларга ортиқча юк бўлиб нима қиламан? Қачонгача бировларнинг юзига термулиб куним ўтади? Бундай яшашимдан кимга қанчалик фойдам тегади? Минг лаънат бундай ҳаётга!»

Охири Рамо кўрқувни бир четга йиғиштириб қўйиб, эртагаёқ иш қидириб чиқишга қатъий қарор қилди. Нима бўлса бўлар, таваккал.

26- б о б

Рамо юз-қўлини юваётган эди, Дебийдин алифбени кўтариб келиб қолди ва уни сўроқ қилишга тушди:

— Биродар! Бу инглиз тилинг жуда чалкаш экан. Эс-аи-с-ар (sir) нега «сэр» бўлади-ю, ни-аи-ти (pit) «пит» бўлиб қолади. Би-ю-ти (but) бат ўқилади-ю, пи-ю-ти (put) нима учун «пут» ўқилади? Сенинг ўзингга ҳам қийин кўринса керак, а?

Рамо кулиб жавоб берди:

— Аввалига қийин эди, лекин аста-секин ўрганиб кетдим.

— Алифбени туширган куним авлиёларга атаб би сэру чорак ладду¹ ҳадя қиламан. Ҳа, айтгандай, биродар, сенинг бола-чақанг борми?

— Борликка-ку бор,— жавоб берди Рамо.

Буни шундай оҳангда айтдики, гапидан «бор-ку лекин йўқ ҳисоб» деган маъно чиқарди.

— Ҳеч хат-хабар келдими?

¹ Ладду — тансиқ бир ширинлик.

— Йўқ.

— Сен ҳам ёзмадингми? Ана холос, уч ойдан буён бирон марта хат ёзмадингми? Хавотир олишмайдими улар?

— Бундоқ ўзимни тутиб олмагунимча хат ёзиб нима қиламан?

— Э, жуда қизиқ одам экансан-ку. Ҳеч бўлмаса соғ-саломат юрганингни ёзиб юбормайсанми? Уйдан қочиб келганмисан нима бало? Улар роса хавотир олишаётгандир ахир. Ота-онанг борми?

— Ҳа, борликка-ку бор.

Дебийдин тутақиб кетди.

— Ундоқ бўлса, шу бугуноқ хат ёзиб юбор. Хўп дегин.

Рамо шу пайтгача ҳамма нарсани яшириб келган эди. У неча бор кўнглида, Дебийдинга очигини айтай, деб ўйларди-ю, бироқ ҳар гал гап бўғзига келиб тақалиб қоларди. У Дебийдиннинг ўғитларини тингламоқчи, маслаҳатини олмоқчи эди. Ҳозир унинг ўзи гап бошлаб қолганидан фойдаланиб, Рамо дардини очди:

— Мен уйдан қочиб келганман, отахон.

Чол мийғида кулиб жавоб берди:

— Бундан хабарим бор. Нима, отанг билан уришиб қолдингми?

— Йўқ.

— Онанг бир нарса дедими?

— Йўқ, ҳеч нарса деганлари йўқ.

— Бўлмаса хотининг билан аразлашган бўлсанг керак-да? У, мен бошқа тураман, деган, сен, йўқ, мен ота-онамдан ажралмайман, дегансан. Ё зар-зевар олиб берасан деб димоғ-фироқ қилавериб жонингга теккан. Шундайми?

Рамо қизариб деди:

— Шунақа гаплар бўлувди, доъда. У зар-зевар олиб берасан, деб-ку хархаша қилавермасди. Лекин олиб келсам жуда хурсанд бўларди. Мен уни хурсанд қиламан деб орқа-ўнгини суриштирмасдим.

— Давлатнинг пулига хиёнат қилганинг йўқми?— бехосдан Дебийдиннинг оғзидан шу сўзлар чиқиб кетди.

Рамонинг бадани жимирлашиб кетди, юраги кўкрагини тешгудек бўлиб ура бошлади. У бу воқеани чолдан яширмоқчи эди. Чол эса кейинги саволи билан гўё бехосдан унинг бетига тарсаки тортиб юборди. У чап-

бериб кетмоқчи эди, бироқ бу тарсакидан мияси гангиб, ўзини йўқотиб қўйди. Юзи бўздай оқариб кетди. У нима жавоб қилишни билмай қолди.

Дебийдин унинг аҳволини пайқаб, ярасига малҳам босиш ниятида деди:

— Ишқ, бу оғир савдо, болам. Қап-катта одамлар жинни бўлиб қолади. Сен-ку ҳали ёш боласан. Ҳар йилли юз-юз хиёнатчи қамалади. Текширилиб кўрилса, ҳаммасининг сабаби битта — зар-зевар. Ун беш-йигирма ҳодисани ўз кўзим билан кўрганман. Бу ҳам бир иллат. Хотин жўртгага, «Буни нега олиб келдингиз? Пулни қаердан олдингиз» деб эрини койиган бўлади-ю, лекин кўнглида жон-жон деб туради. Шу ерда бир почта мудирн бўларди. Шўрлик ўзини-ўзи сўйиб қўйди. Яна бир кишини биламан, беш йил турмада ётиб чиқди. Яна бир пандит жийни биламан, заҳар ичиб ўлди. Ёмон дард бу. Бошқаларни қўявер, мен ўзим ҳам уч йил турма азобини тортганман. Йигитликда бўлган гап. Мана шу кампирнинг ўша маҳаллар жуда етйлган пайти эди. Ҳар бир қараши юрагимга ўт соларди. Ўзим почтачи бўлиб ишлардим. Почта орқали юборилган пулларни эга-эгасига етказардим. Кампир исирга олиб берасан деб нақ миямни қоқиб, қўлимга берди. У ҳам тилла бўлсин дейди. Мен бунинг ишқида маст бўлиб юрган пайтим. Даромадимдан ҳадеб мақтанаман. Гоҳ гулчамбарак олиб келиб бераман, гоҳ ширинлик, гоҳ атир-упа. Хотин ўлгурнинг сеҳрига учганман-да. Дўконларда жондан бошқа ҳамма нарса топиларди. Бир кунн бир қоғозга ёлғондакам қўл қўйиб, пулни ёнимга урдим. Бор-йўғи ўттиз рупия эди. Исиргани олиб келиб бунга тутқаздим. Шундай қувонди, шундай қувондики, асти қўяверасан. Лекин бир ой ўтар-ўтмас қўлга тушиб қолдим. Уч йилга кесилиб кетдим. Турмадан чиқиб, тўғри шу ерга келдим. Қайтиб у ишнинг юзини кўрмадим. Қайси юзим билан бораман? Аммо уйга хат ёздим. Кампир эшитиши билан дарров етиб келди. Мана шунақа. Лекин зар-зеварга бунинг ҳеч кўзи тўймалитўймади. Кунда-кунда бирор янги нарса олгани-олган. Бугун бир буюмни ясатдиради-да, эртасига яна заргарга олиб бориб, эриттириб бошқа нарса қилдириб келади. Бир заргарни топиб олган, меҳнат ҳақиға фақат савзи-лиёз олиб кетади. Маслаҳатим шуки, уйга бир хат ёз. Лекин, ҳа, изингга полиция тушган бўлса ҳам

эхтимол? Дарагингни топса, чатоқ қилади. Мен ўзим бировга ёздириб юборайми, а?

— Йўқ, ота,— деди Рамо бошини чайқаб,— бундай қила кўрманг. Полициядан ҳам кўра кўпроқ мен уйдагилардан кўрқаман.

— Уйдагилардан нега кўрқасан? Полиция бошқа гап. Уйдагилар эшитиб хурсанд бўлади. Полиция жазо беради.

— Мен полициядан сираям кўрқмайман. Сизга айтмөвдим, бир куни қироатхонада, бир таниш аёлни кўриб қолдим. Ўзи бир катта адвокатнинг хотини. Хотиним билан иккаласи қалин ўртоқ. Жуда бордикелди қилиб туради. Кўрдим-у, капалагим учиб кетди. Ҳатто шундоқ қарашга ҳам мажолим қолмади. Аста ўрнимдан турдим-да, айвонга ўтиб беркиндим. Агар ўшанда учрашиб, икки оғиз гаплашганимда, уйдаги ҳол-аҳволни, яна кўп нарсаларни билиб олардим. Кейин, у ишончли одам эди. Кўришганимизни сир тутишига ишонсам бўларди. Хотинимга ҳам айтмасди. Лекин мен кўрқоқлик қилдим. Энди уни қидирган билан ҳам топиш қийин. Унинг қаерга келиб қўнгани менга номаълум.

— Бўлмаса, ўшанга битта хат ёзмайсанми?

— Хатни мен ёзолмайман.

— Хўш, қачонгача бекиниб ўтирасан?

— Кўрамиз.

— Полиция изингга тушган бўлса керак.

— Шунисидан кўрқаман-да.

Дебийдин ўйга толиб қолди. Рамо ҳойнаҳой чол полиция ваҳимасидан ташвишланяпти, деб ўйлади-да, деди:

— Ўзингиз кўриб турибсиз, мен кундузлари жуда камдан-кам ташқарига чиқаман. Лекин сизни ўзимга қўшиб судрамоқчи эмасман. Мен-ку кетадиган одамман. Сизни балога гирифтор қилиб нима қиламан. Ҳеч полиция қадами етмаган чекка бир қишлоққа бориб яшасаммикин, деб ўйлаб турибман.

Дебийдин бошини мағрур кўтариб жавоб берди:

— Мендан гап ема, биродар. Менинг полициядан кўрқадиган жойим йўқ. Бир мусофирга ўз уйдан жой бериш жиноят эмас. Полиция кетингга тушган бўлса, буни мен қаёқдан билай? Бу полициянинг иши, айғоқчи эмасман. Сен ўзингга эҳтиёт бўл, вассалом! Лекин, ҳа,

қудогингда бўлсин: кампирга исини чиқарма. Бунинг ичида гап ётмайди.

Иккаласи ҳам узоқ жим қолди. Шу билан бу машмашага хотима бермоқчи эди, кейин Дебийдин айтиб қолди:

— Майли десанг, иним, мен уйингга бориб келай. Ҳеч кимга ўзимни танитмай, зимдан сўраб-суриштириб ҳамма гапни билан оламан. Отанг билан ҳам, онанг билан ҳам, хотининг билан ҳам учрашиб, киши билмас воқеани тушунтираман. Шундан кейин нимани муносиб кўрсанг ўшани қиларсан.

Рамо ич-ичидан хурсанд бўлиб деди:

— Бироқ қандай сўрайсиз, ота? Одамлар бу гаплар билан сенинг нима ишинг бор, демайдимми?

Дебийдин қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Э, оғайни! Бундан осон иш борми? Бир зуннорни бўйинингга осиб бараҳман бўлиб оласан. Энди хоҳ одамнинг кафтига қараб каромат қил, хоҳ фол оч, хоҳ афсул ўқи — ҳаммасининг уддасидан чиқасан. Кампир назр-ниёз кўтариб келади. Унга кўзим тушиши биланоқ айтаман: онажон, сиз мусофир юртига кетган ўғлингизнинг фироғида кўп азият чекибсиз, ўғилларингиздан биронтаси мусофир юртига кетгани ростми, дейман. Бунн эшитиб бутун хонадон бир жойга жам бўлади. Хотининг ҳам келади. Унинг кафтини очиб қарайман. Шунақа ишлар билан менинг суягим қотган, биродар. Бу ёғидан кўнглинг тўқ бўлсин. Ҳамёним ҳам тўлиб келади. Мана кўрарсан. Иш ҳам битади, табаррук сувда чўмилиб ҳам келаман.

Севинчдан Рамонинг кўзлари чақнаб кетди. Ширин хасёллар гирдобига фарқ бўлди. Жалпа шу заҳотиёқ Раташнинг олдига учиб боради. Иккаласи Дебийдинни турли-туман саволларга кўмиб ташлайди: Отахон! Ҳозир у қаерда? Тан-жони соғми? Қачон уйга қайтади? Ҳеч бола-чақалари ҳақида ўйлайдимми у одам? У ёқда бирор жононнинг тузоғига илиниб қолмаганми? Ва ҳоказо. Кейин иккаласи Рамонинг қайси шаҳардалигини ҳам сўрайди. Башарти отаси давлат пулларини тўлаб, қарзни узиб қўйган бўлса, нур устига аъло нур бўларди. Унда фақат биттагина ташвиш қолади.

— Келишдикми?— сўради Дебийдин.

— Қандай борасиз, ота, қийналиб қоласиз-ку.—

Рамо эътироз билдирди.

— Табаррук сувда чўмилиш баҳона, бориб келаман.

Мен сенга айтсам, сен ҳам юр. Мен ҳамма нарсани кўриб-билиб сенга айтаман. Бирор хавф-хатар бўлмаса, бемалол уйингга бораверасан. Хавф-хатар бўлса мен билан бирга қайтиб келаверасан.

— Қизиқ гапни гапирасиз-да, доъда ота,— Рамо кулди.— Тагин поезддан тушишим биланоқ полиция ушлаб олмасин.

Дебийдин «мен кафил» деган оҳангда деди:

— Тутиб олиш ҳазил бўптими? Сен хўп десанг, мен сени нақ Праёгнинг полиция идорасига олиб бориб турғизиб қўяман. Қани биттаси кўз олайтириб кўрсинчи. Худди соқол-мўйловини битталаб юлиб оларман. Шу шаҳарда турадиган юзлаб қотилларни биламан. Полиция одамлари билан бирга меҳмондорчиликлар қилади. Полиция уларни беш бармоғидай билади. Лекин қўлидан ҳеч нарса келмайди. Ҳамма гап пулда, огайни, пулда!

Рамо мум гишлаб қолди. Ҳали бунақа гаплар ҳам бор экан-да! Ўзининг гўрлиги туфайли қийин деб юрган ишларини Дебийдин бир ўйинчоқ қилиб қўйди. Чолнинг бунчалик катта гапиришлари бежиз эмасди. Бир ишни уддасидан чиқишига кўзи етсагина гапирарди. Рамо ўйланиб қолди. Ростдан ҳам чол билан бирга кетаверсамкин? Бир оз пул топиб, эгни-бошини янгилаб олганда жуда соз бўларди. Гердайиб уйга кириб борарди. Гўпий билан Вишвамбхар: «Акам келдилар! Акам келдилар!» деб қичқирганча ўзини унга отарди. Отаси келади. Онаси аввалига ишонмайди. Отаси бориб, «Ҳа, ҳа, ўғлинг келди» дегандан кейин, у йиглаб-сиқтаб ҳовлига чиқади. Рамо югуриб бориб, унинг оёғига йиқилади. Жалпа кўриниш бермайди. Аразлаб ўтираверади. Жалпани юпатиш, кўнглини овлаш учун нималар дейиш кераклигини Рамо ҳозирданоқ ичида машқ қилиб олди. Қарзлар ҳақида ҳеч ким оғиз очмаса ҳам керак. Чунки бу ётган илоннинг бошини қўзғаш бўлади. Қолаверса, ўз қариндош-уруғидан ўтган хатони юзига солиб, дилини оғритиш одат эмас. Аксинча, иложи борича ҳамма ўзини ҳеч нарса билмаганга солади, айбдор ҳеч қандай ҳадик-хавфга бориб юрмасин деб ҳамма қулогини қар, кўзини кўр қилиб олади.

— Нега ўйланиб қолдинг? Борасанми?— сўради Дебийдин унинг хаёл риштасини узиб.

Рамо босиқ овозда жавоб берди:

— Сиз шунчалик жон куйдирыпсиз, борама. Лекин аввал сиз уйимга бориб ҳамма гапни батафсил билиб келишингиз лозим. Мабодо кўнглим ўрнига тушмайдиган бўлса, кирмай, қайтиб келавераман.

Дебийдин бунга бажону дил рози бўлди.

— Яна бир гап бор,— деди Рамо уялиб, ерга қараб.

— Нима гап? Айт.

— Мен кийимларимни янгилаб олишим керак.

— Топамиз.

— Уйга боргач, сизга пулини бераман.

— Мен ҳам сенинг устозлик назрингни ўша ерда бераман.

— Назрни мен сизга беришим керак. Мен ўргатган тўртта инглизча ҳарф сизга ҳеч қанақа наф келтирмайди. Сиз берган сабоқлар бўлса умрбод менинг кунимга ярайди. Тагин тилёғламалик қияпти деб ўйламанг-у, ота-онамдан кейин ҳеч кимни сизчалик яхши кўрганим йўқ. Сиз мени фарқ бўлиб кетаётган оғир бир дамда қўллаб-қўлтиқладингиз. Бўлмаса, худо билсин, ҳозир ҳолим нима кечарди.

— Тагин, отанг мени ҳовлисига киритмаса-я. Унда нима қиламиз?— ҳазиллашди Дебийдин.

— Отам сизни ўз туғишган акасидай кугиб олади,— жавоб берди Рамо кулиб.— Иззатингизни шунақанги жойига қўядики, кўриб ҳайрон қоласиз. Жалпа хокипийингизни кўзига суради, атрофингизда парвона бўлиб шунақанги хизмат қиладики, ёшариб кетасиз.

Дебийдин ҳузур қилиб кулди.

— Унда кампирим ҳасаддан куйиб ўларкан-да? Кўнмайди-да, бўлмаса чол-кампир иккаламиз уч-тўрт қақир-қуқурларимизни кўтариб сен билан кетсак-да, қолган умримизни сизлар билан беташвиш ўтказсак — кўнглим шуни хоҳлайди. Бироқ бу алвасти ўлама, Калькуттадан кетмайман, дейди. Шундай қилиб, келишдик-а?

— Ҳа, келишдик.

— Дўкон очилсин, бориб кийимлик олиб келамиз. Шу бугуноқ машиначига борамиз.

Дебийдин кетгач, Рамо узоқ вақтгача ширин хаёлларга фарқ бўлиб ўтирди. У ҳеч қачон ўз хаёлларига бунчалик эрк бермаган эди. Беқарор қалбининг бу улкан ва тубсиз хаёллар уммонига бехосдан йиқилиб, фарқ бўлиб кетишидан доим хавотирланиб юрарди.

Энди бўлса бу даҳшатли уммон юзида ҳеч нарса кўрма-
гандек, қайиқда қўрқмасдан чаққон сузиб юрарди.
Тривений сайри, Альфред боғидаги баҳор, Хусрав боғи
гаштлири, дўстлар билан гурунглири — ҳаммаси бир-бир
кўз олдидан ўта бошлади ва юраги ҳаяжонга тўлди.
Рамеш уни кўриши билан маҳкам ёпишиб олади. Дўст-
лари унинг қаерларда қолиб кетганини суриштириша-
ди. Ратан унинг келганини эшитиши биланоқ бир зумда
етиб келади ва «Қаерда эдингиз, бобу жий? Мен Каль-
куттада қидирмаган жойим қолмади» дейди. Охири
Жалпа унинг олдига пайдо бўлади.

Шу пайт Дебийдин келиб айтиб қолди:

— Биродар, соат ўн бўлди. Юр, бозорга тушиб
чиқайлик.

Рамо чўчиб тушди ва сўради:

— А? Бирпасда-я?

— Ун эмас, ўн бирга қараб кетяпти.

Рамо дарров ўрнидан турди. Лекин эшик олдига
бориб, тўхтаб қолди.

— Тагин нега тўхтаб қолдинг?— сўради Дебийдин.

— Узингиз бориб кела қолинг. Мен бориб нима
қиламан?

— Бирор нарсадан қўрқяпсанми?

— Ҳеч нарсадан қўрқаётганим йўғ-у, бориб нима
ҳам қиламан?

— Мен ёлғиз боришимдан ҳам ҳеч фойда йўқ.
Сенга қанақа кийим ёқишини мен қаёқдан билай?
Бориб кўнглингга ёққанини танлаб оласан.

— Узингизга ёқса, менга ҳам ёққани.

— Нимадан бунчалик қўрқасан? Полициянинг сеп
билан қанчалик иши бор? Юравер, сенга ҳеч ким назар-
кўзини солмайди.

— Қўрқаётганим йўқ, ота. Шунчаки оёғим торт-
маяпти.

— Шу қўрққанинг-да. Айтяпман-ку, сенга ҳеч ким
ҳеч нарса демайди. Мана мен кафилман. Худо юракдан
ҳам жуда берган экан-ку.

Дебийдин шунча тушунтирди, далда берди, қистади,
биноқ Рамо жойидан қимирламади. «Қўрқмайман»
дейди-ю, остона ҳатлаб кўчага чиқишга юраги дов бер-
майди. Лоп этиб бирон сипоҳий уни тутиб олса, Дебий-
диннинг қўлидан нима келади? Хўп, сипоҳий унга талиш
ҳам бўлсин, бироқ у давлат ишларида ҳам ошна-

оғайнигарчилик қила олмайди-ку. Чол йўлини топиб қутулиб кетади. Лекин Рамо балога гирифтор бўлади. Қўлга тушиб қолса, Праёғ ўрнига қамоққа жўнайди. Өхири Дебийдин ночор ёлғиз ўзи кетди. Бир соат ўтар-ўтмас қайтиб келиб қараса, Рамо томда айланиб юрибди.

— Соат неча бўлдийкин? Ун иккига яқинлашиб қолгандир, а?— сўради у.— Бугун нон қилиб емайсанми? Уйга кетаман деб қувонганингдан томогингдан овқат ҳам ўтмай қолди, шекилли?

— Қиламан-да, ота, шошиб нима қиламан,— жавоб берди Рамо қизариб.

— Мана, намунага олиб келдим. Шулардан қай бири сенга ёқса, олиб қоламиз.— Шундай деб Дебийдин юнг ва ипак газламаларнинг ўнлаб хилини чиқариб ўртага қўйди. Ҳаммаси бир газн беш-олти рупиядан кам эмасди.

Рамо газмолларнинг у ёқ-бу ёғини айлантриб, кўриб деди:

— Намунча қиммат матоларни олиб келмасангиз, ота? Арзонроғи йўқ эканми?

— Арзони бор-ку, аммо чет элники.

— Сиз чет эл газмолини киймайсизми?

— Чет элнинг буюмини ташлаганимга, мана, йигирма йил бўлди. Ўзимизники бир оз қиммат-у, лекин тушган даромад мамлакатнинг ўзида қолади. Гал шунда.

— Сиз жуда қонуни сув қилиб ичиб юборибсиз-ку, ота!— деди жавобан Рамо хижолатомуз.

Дебийдиннинг чеҳраси бирдан жиддий тусга кирди, кўзлари чақнаб, асаблари таранглашди. Ғоз туриб деди:

— Нонини еб, сувини ичиб, ўзинг яшаётган юрт учун ақалли шуни ҳам қилмасанг, ҳайф бунақа умрга! Икки-та кўчқордай-кўчқордай ўғлимни шу юрт учун қурбон қилганман, болам! Иккови ҳам айни етилган бўз болалар эди. Бири чет эл моллари сотиладиган дўконда хизмат қиларди. Ҳеч ким шу дўконга киришга, лоақал ёнидан ўтишга юраги бетламасди. Қелган битта-яримта харидор ҳам қаттиқ панд еб, боши айланиб, келганига минг-минг пушаймон бўлиб кетарди. Хуллас, газмол дўкони одамларнинг кўзига бир балодек кўрниб қолганди. Ҳамма бориб комиссарга арз-дод қилди. Комиссар бу гапни эшитиб, ғазаб отига минди-да, йигирма нафар оқ сувори-

сини шу ёққа жўнатиб, бориб бозорни эгалланг деб фармон берди.

Оқ суворилар ака-укага қараб «Тезроқ бу ердан чиқиб кетларинг» деб буйруқ берганда улар жойларидан бир қадам ҳам жилмай тураверишган. Тумонат одам йиғилган. Отлиқлар уларнинг устига бостириб келаверган, бироқ ака-ука мустаҳкам қоядай қимир этмай тураверган. Дўқ-пўписалар қор қилмагач, суворилар дарра билан савалаб кетган. Шунча калтак еса ҳам, иккала паҳлавон ҳамон турган жойидан жилмасди. Акаси ҳушдан кетиб йиқилгач, ўрнига укаси туриб жанг қилди. Агар қўлларига биттадан калтак илиниб қолганда-ку, йигирмаловинчи ҳам тумтарақай қилиб юборарди-я. Бироқ қўлини кўтариш у ёқда турсин, бошини ҳам кўтариб қарагани қўймади занғарилар. Охири ука ҳам бардош беролмади. У ҳам акасининг ёнига йиқилди. Иккаласини одамлар ердан кўтариб, касалхонага олиб боришди. Уша кечасиёқ ака-ука оламдан ўтди. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, болам, ўшанда дунё кўзимга шунақанги тор кўришиб кетгандики, ўзимни қўйгани жой тополмасдим. Дафи маросимига борган одамларни кўрсанг, худо илгари йиғиштириб олган жами бандаларига жон ато қилиб бу ерга юборибди-да, деб ўйлардинг. Уғилларимни Ганга сувига топшириб, тўғри баззоз бозорига келдим-да, сал илгари иккала паҳлавонимнинг ўликлари ётган жойга келиб турдим. Харидорлардан ном-нишон қолмаган. Саккиз кунгача ўша жойдан жилмадим. Фақат ҳар кун саҳарда ярим соатга уйга келиб ювиниб, у-бу нарса тамадди қилиб чиқаман-да, яна жойимга келиб тураман. Тўққизинчи кун ҳамма дўкандорлар чет эл молини олмаймиз ҳам, сотмаймиз ҳам деб қасам ичишди. Қоровулликка қўйилган сарбозлар шундан кейингина у ердан кетди. Шундан бери чет элнинг гугурт чўписини ҳам уйга олиб келмайман.

— Отахон! Сиз чинакам қаҳрамон, марҳум фарзандларингиз эса фидокор жангчи экан. Сизга қараб кўзларимга нур тўлади, муқаддас нур!— деди Рамо ниҳоят самимият билан.

Дебийдин жонбоз баҳодирга хос гурур билан деди:

— Бу катта-катталарнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Булар фақат йиғлашни билади. Сал бир нарса бўлса, ёш болага ўхшаб лаб-лунжини осилтириб туради. Манман деган «ватанпарвар» чет эл виносини ичмай турол

майди. Уйларини бориб кўрсанг, биронта ҳам миллий буюм кўрмайсан. Хўжа кўрсинга ўн беш-йигирмата бўз кўйлакни тиктириб қўйган. Лекин уйдаги ҳамма жиҳозлар чет элники. Ҳаммаси айш-ишрат билан банд — каттаси ҳам, кичиги ҳам. Тағин шулар кўкрак кериб, биз мамлакатни озод қиламиз, ундоқ қиламиз, бундоқ қиламиз, дсйди. Э, қилиб бўпсан! Олдин ўзингни тўғирласангчи. Қамбағал-бечораларни талаб, чет элдагиларнинг ҳамёнини тўлдириб ётибсан. Онанг сенларни бу мамлакатда фақат шу ишни қилиш учун туққан. Майли, чет эл шаробини нафсингга уравер! Чет эл машинасини қувиб ҳайдайвер! Чет эл ширилигини ўлгунча шим! Чет эл идишида овқат е, чет эл дорисини ич! Аммо ўзингнинг туз-намак еган, киндик қонинг тўкилган жойингни сира ёдингдан чиқарма! Унга жонингни тик. Чақалоқ йиғламанса, она сут бермайди Шер чангалидаги ўлжасини қўйиб юбормайди. Юрагида шафқат, дилида имони борнинг оёғига йиқил. Уриб-сўкиб қаёққа ҳам борардинг? Элга наф келтирмайдиган дўқ-пўписалар кимга керак? Бир кунни десанг, шу ерда бир катта йиғин бўлди. Бир манман деган катта одам минбарга чиқиб роса бақириб-чақириб гапирди. Минбардан тушганидан кейин мен олдига бориб: «Тақсир «эркинлик» деганда сиз нимани тушунасиз?» деб сўрадим. «Сиз ҳам катта-катта ойлик оларсиз. Сиз ҳам инглизлардай данғиллама уйларда турарсиз, бориб тоғларни сайр қиларсиз. Бундай эркинликдан мамлакатга қандай наф тегарди?»— дедим.— Сизу сизга ўхшаганларнинг турмуши роҳат-фароғатда ўтса, ўтар. Аммо мамлакат ҳол-аҳволи бояги-боягидек қолаверади»,— дедим. Нима дейишни билолмай қолди. Кунига беш маҳалдан қулинг ўргулсин овқатларни ейсан. Бир бечора деҳқон кунига бир маҳал қуруқ нон ейишга ҳам зор. Ҳукумат шу шўрликларнинг қонини зулукдек сўриб олиб, сенга маош беради. Ҳеч шуларни ўйлайсанми? Ҳали ҳукумат сеники бўлмай туриб, шунчалик айш-ишрат қиласан, ҳукумат қўлингга тегиб қолгудек бўлса, ғариб-бечораларнинг сиқиб сувини ичсан.

Рамо маданиятли тоифага теккизиб айтилаётган бу аччиқ таъналарга чидолмади. Чунки унинг ўзи ҳам шу тоифанинг бир аъзоси эди. Чунончи деди:

— Уқимишли кишилар деҳқонларни назар-писанд қилмайди, дейиш нотўғри, отахон. Уларнинг ҳам кўлчи-

лиги деҳқонлардан чиққан. Агар биз қийинчилик кўрсак, бунинг нафи деҳқонларга тегади, биздан қолган маблағ ўшаларга сарф бўлади. Лекин булар ўзини тийса-ю, ортган пулни бошқалар ютиб кетаверса, булар қандоқ қилиб чидаб туради? Бошқалар егандан кўра, ўзимиз ейлик, деб ўйлайди.

— Демак, эркинлик қўлга киргандан кейин беш минг, ўн минг маош оладиган амалдорлар бўлмайдими? Адвокатларнинг муттаҳамлиги ҳам йўқоладими? Полициянинг юлиш-талашлари ҳам барҳам топиб кетадими?

Рамо бир лаҳза лол қолди. Бу ҳақда унинг ўзи ҳам тузуккина бош қотирмаган эди. Лекин миясига дарҳол жавоб келиб қолди.

— Отахон! Унда ҳамма ишлар кўпчиликнинг раъйи билан қилинадиган бўлади. Кўпчилик агар хизматчиларнинг маоши қисқартирилсин, деса, қисқартирилади. Қишлоқлардаги жамоалар учун кўпчилик қанча пул талаб қилса, шунча пул муҳайё қилинади. Ихтиёр кўпчиликнинг қўлида бўлади. Яқин ўн-ўн беш йилда бўлмаса ҳам, лекин бориб-бориб кўпчилик шу деҳқонлар билан ишчилардан иборат бўлиб қолади.

Дебийдин табассум қилиб деди:

— Чироғим, сен ҳам бу гапларни тушунар экансан. Мен ўзим ҳам шундоқ бўлар деб ўйловдим. Худо ажалга сабр бериб, яна уч-тўрт кун ўлмай турай-да. Менинг биринчи талабим шуки, чет эл молларига икки баравар, машиналарга тўрт баравар солиқ солинсин. Хўп, энди овқат-повқат қилиб ол. Кечқурун бориб, кийимликни машиначига бериб келамиз. Мен ҳам унгача тамадди қилиб олай.

Кечқурун Дебийдин келиб, Рамони, юр, тикувчицкига борамиз, деб шоширган эди, у қўлини бошига қўйиб хомуш ўтирганича жавоб берди:

— Отахон, мен уйга бормайман.

Дебийдин ҳайрон бўлди.

— Ҳа, нима бўлди?

— Қайси юзим билан бораман, отахон,— деди Рамо кўзларига ёш олиб.— Бундан сувга фарқ бўлиб ўлганим минг марта афзал эди.

Шундай деб туриб у ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг эски яралари янгилашиб, Дебийдиннинг аччиқ таъналари жон-жонидан ўтиб кетган, дард тўла қалби пора-пора

бўлган эди. Шундай бўлишидан қўрқиб у ҳеч кимга дардини очмас, битай деган яраларига қўл теккизмасди, фақат ожиз қаноат билан ҳаммасини қаттиқ сир тутишга ҳаракат қиларди. Кўзини оча солиб, овқат талаб қилишидан қўрқиб, она ўз боласини уйғотишга юраги дов бермагандек, Рамо ҳам яраси янгилинишидан қўрқиб унга ҳеч қўл тегизмасди.

27- б о б

Кунлар бир-бирини қувлаб ўтаверди. Бир кун кеч-қурун Рамо кутубхонадан қайтиб келаётган эди, йўлда шахмат масаласи устида ўзаро баҳслашиб турган бир тўда йигитларга кўзи тушди. Масала бир маҳаллий газетада босилган бўлиб, уни ечган кишига эллик рупия мукофот ваъда қилинган эди. Чамаси, жумбоқнинг ечилиши осон эмас эди. Йигитларнинг авзойидан шу нарса сезилиб турарди. Ҳатто шу ерлик бир-иккита манамен деган ишқибозлар ҳам қанча уриниб, уддасидан чиқолмабди. Рамонинг бирдан эсига тушиб қолди: кутубхонада бир тўда одам бир газета устига уймалашиб бир масалани ечишга уринаётган эди. Ҳамма бир-бир келиб, газетага тикилиб-тикилиб қайтиб кетарди. Энди билса, ўша газетадаги жумбоқ мана шу экан.

Рамо йигитлардан ҳеч бирини танимасди. Бироқ азбаройи ўша масалани кўришга қизиққанидан ўзини тутиб туrolмади.

— Сизларда ўша газета борми?— деб сўради у.

Йигитлар адел ёпинган бу одамнинг шахмат масаласи босилган газетани сўраётганини эшитиб, шунчаки ишқибоз бўлса керак, деб ўйлашди. Улардан бири заҳарханда қилиб деди:

— Ҳа, бор. Лекин сен кўриб нима қиласан? Туппа-тузук одамлар ечолмади-ю. Бир жаноб бу масалани ечган кишига юз рупия ваъда қилди.

— Кўрсата қол,— деди иккинчиси,— ким билади бу бечора омади келиб масалани ечиб юборса ҳам ажаб эмас.

Бироқ, бу илтифот самимий эмас, киноя белгиси эди. «Биз газетани кўрсатишдан қочмаймиз. Қараб тўйиб ола қол. Бироқ сендай бир ялангоёққа шундоқ оғир масалани ҳал қилишга йўл бўлсин» деётгандек эди у.

Яқин-орадаги бир танишининг дўконига кириб, улар Рамога газетадаги масалани кўрсатишди. Бирдан Рамога бу масала танишдек, қаердадир кўргандек туюлди. «Қаерда кўрувдим?»— деб ўйлай бошлади у.

Йигитлардан бири луқма ташлади:

— Хўш? Масала ҳал бўлиб қолдими дейман?

— Унча шовилма, яна бир неча секунд бор,— деди иккинчиси.

— Бир-икки юришни бизга ҳам айтинг,— деди учинчиси гапга аралашиб.

Рамо вазминлик билан жавоб берди:

— Мен буни албатта ҳал қиламан, деб-ку айтолмайман, бироқ шундақа бир масалани бир марта ҳал қилганим бор. Эҳтимол буни ҳам ҳал қиларман. Сизларда қоғоз-қалам борми? Беринглар, буни кўчириб олай?

Йигитларнинг шубҳаси бир оз камайди. Улар Рамога қоғоз-қалам берди ва Рамо масалани кўчириб олди. Кейин раҳмат айтди-да, уйга равона бўлди. Бирдан орқасига қайрилиб сўради:

— Жавобини кимга ёзиш керак?

— «Пража-митр» газетасининг муҳарририга,— жавоб берди йигитлардан бири.

Рамо уйга келиб, масала устида бош қотира бошлади. У доналарни қандай суришни эмас, шундай бир масалани илгари қаерда кўрганини ўйларди. Балки ўша ёдига тушиши билан, бу ҳам осонгина ҳал бўлармиди? Мия ҳам ишнинг осон томонини кўзлайди. Кучи етмаган ишдан қутулиш учун баҳона излайди. Рамо тун ярмидан оққунча масалани олдига қўйиб олиб бош қотириб ўтирди. Шахматнинг қанча қийин-қийин ўйинларини ўйнаган эди. Ушаларнинг ҳаммаси ҳозир кўз олдида эди. Лекин бу вазият ҳеч эсида йўқ.

Бирдан унинг кўзлари қувончдан порлаб кетди. Толди! А-ҳа! Бу масалани Рамога Ража соҳиб берган эди. Уч кеча-ю, уч кундуз бош қотириб, охири ҳал этган эди. Ҳатто ўша масалани бир варақ қоғозга кўчириб ҳам олган эди. Шундан кейин ҳар бир йўл ўз-ўзидан эсга тушаверди. Бир зумда жумбоқ ҳал бўлди-қўйди! У суюнганидан ерда икки марта ўмбалоқ ошди, мўйловини буради, ойнага ўзини солди-да, бориб, чорпоёга ётиб олди. Ойинга битта шунақа жумбоқ ҳал бўлиб тураверса, ничоғи мой устида бўларди-да!

Дебийдин энди ўчоққа олов ёқаётган эди, Рамо оғзи қулоғига етиб кириб келди-да, унга қараб деди:

— Отахон! «Пража-митр» газетасининг идораси қаерда, биласизми?

— Нега билмай? Қайси бир газета қаердалигини мендан сўрайвер. «Пража-митр»нинг муҳаррири доим оғзидан пон тушмайдиган бир ишратбоз йигит. Олдига борсанг тили билан эмас, кўзи билан гаплашади. Бироқ тантиликда ягона. Икки марта турмада ҳам ётиб чиққан.

— Бугун бир ўша ёққа ўтиб келмайсизми?

— Мени юбориб нима қиласан? Мен боролмайман, — жавоб берди Дебийдин жиддийлашиб.

— Нима, жуда узоқми?

— Йўқ, унчалик узоқ эмас.

— Бўлмаса, нега боролмайман дейсиз?

Дебийдин гуноҳкорларча жавоб берди:

— Гап шундаки, кампир билса чатоқ бўлади. Унга, сиёсатга аралашмайман, ҳеч бир газета идорасига бормайман, деб сўз берганман. Ризқи рўзимни шу бергандан кейин ҳукмини адо этмасам бўлмайди.

— Отахон, ҳазилни қўйинг, — деди Рамо кулиб. — Менинг бир муҳим ишим бор. Ўша газета ҳал қилганга эллик рупия мукофот ваъда қилиб, бир шахмат масаласини босиб чиқарган экан. Мен ўша жумбоқни ечдим. Бугун эълон қилинса, ўша мукофот менга тегади. Газеталарнинг идорасига ҳамма вақт полициянинг одамлари хуфия келиб-кетиб туради. Бўлмаса-ку, ўзим борардим. Сиз йўқ деяпсиз, энди мажбур бўлиб ўзим бораман. Шу жумбоқни ҳал қиламан деб, тун бўйи мижжа қоқмадим.

— Йўқ, сен асло у ёққа бора кўрма, — ташвишланиб деди Дебийдин.

Рамо ҳайрон бўлиб сўради:

— Бўлмаса нима қилай? Почтадан юборайми?

Дебийдин бир зум ўйланиб туриб, кейин деди:

— Йўқ, почтадан юбориб бўлмайди. Оддий конверт у-бу бўлиб қолса, ҳамма меҳнатинг зое кетади. Заказ қилиб юборсанг, индинга бориб тегади. Эртага якшанба. Унгача бошқалар жавоб юбориб, мукофотни илиб кетади. Авваламбор газетачиларнинг ўзи сенинг жавобингни ўзлариники қилиб кўрсатиб, пулни еб юбориши мумкин.

— Унда ўзим бора қоламан, — деди Рамо иккиланиб.

— Мен сени юбормайман. Қўлга тушиб қоласан.

— Бир кунмас-бир кун кўлга тушишим, аниқ-ку!
Қачонгача бекиниб юраман?

— Элбурутдан йиглаб-сиқташнинг нима кераги бор?
Кўлга тушсанг, унда бир гап бўлар. Опке, мен бориб
кела қолай. Кампирга бир баҳона қиларман. Ҳозир
ҳаммаси идорала ўтирибди. Кейинроқ айлангани чиқиб
кетди-да, соат ўнсиз қайтиб келмайди.

— Ундоқ бўлса, ўндан кейин бора қолинг. Барибир
эмасми?— қўрқа-писа деди Рамо.

— Унгача бошқа иш чиқиб, бугун боролмай қоли-
шим мумкин. Бир соатга қолмай қайтиб келаман.
Кампир ҳали-бери келмайди.

Шундай деб, Дебийдин ўзининг қора адёлини елка-
сига солди-да, Рамодан конвертни олиб, жўнаб кетди.

Сабзавот-мевалар олгани бозорга кетган Жаггу
кампир ярим соат чамаси ўтгач, бир катта саватни ўзи
бошига қўйиб, яна бир каттакон саватни ҳаммолга
кўтартириб, қора терга тушиб қайтиб келиб қолди.

— Қани у киши?— сўради у дафъатан.— Юкни
олсанг-чи. Бўйним узилиб кетди.

Рамо дарров саватни унинг бошидан олди. Оғирли-
гидан зўрға кўтариб туширди.

— Қаерга кетди у киши?— сўради Жаггу такрор.

— Ҳозир шу ерда эдилар. Билмадим, қаёққа кет-
дилар,— жавоб берди Рамо ёлғондакам.

Кампир ҳаммолнинг бошидан саватни туширди ва
ерга ўтириб титиғи чиқиб кетган елпиғич билан ўзини
елниб туриб деди:

— Нашаси хумор қилиб қолган чол ўлгурнинг. Мен
ўлиб-тирилиб пул топаман. Бу кишим роҳат қилиб ўти-
риб наша чекадилар.

Рамо Дебийдиннинг наша чекишини биларди. Лекин
кампирни тинчлантириш учун деди:

— Наша чекадиларми? Ҳеч кўрмовдим-ку.

Кампир сорийсини тортиб, орқасини елпуғич дастаси
билан қашларкан деди:

— Ҳў, нимасини айтасан! Бу кишининг чакмаган-
ичмаган нарсаси йўқ. Битта қорадори еган эмас, холос.
Уни ҳам, эҳтимол ер. Қим билади? Мен бунинг кетида
юрибманми? Билмайман, охири бориб-бориб нима бўла-
ди. Қўлига тўрт пайса тушса, етти ёт бегона ҳам ошна
чиқиб қолаверади. Ҳеч кампири шўрликка раҳми
келмайди. Ҳали қарасанг зиёратга кетган, ҳали у, ҳали

бу. Пичоқ бориб суякка қадалди, жонимдан тўйиб кетдим. Худойим тезроқ омонатини олса-ю, тинчисам. Ушанда эслайди бу жарақ-жарақ топиб, айш қилдириб қўйган Жаггуни. Қон йиғламаса, мени айтди дерсан.— Кейин ҳаммолга юзланиб сўради:—Қанча бўлади сеники?

Ҳаммол бирий¹ тутатиб жавоб берди:

— Юкка қараб ўзингиз бераверинг. Нақ бўйним узлиб кетгудек бўлди.

— Ҳа, бўйнинг узлиб кетгудек бўлди сен бечоранинг,— кесатди кампир.— Ма, ол. Эртага тағин келгин.

— Бу жуда оз-ку,— деди ҳаммол норози бўлиб,— ақалли қорин тўймайди.— Жаггу яна икки пайса ва бир оз картошка бериб, уни жўнатди ва дўконни ясата бошлади. Бирдан унинг эсига бугунги ҳисоб-китоб тушди ва Рамога қараб деди:

— Укам, бугунги харажатни ҳисоблаб қўяйлик-чи. Бозорга ўт тушипти бугун.

Кампир нарсаларни савагларга териб қўяр экан, бир йўла Рамога харажатларни айтиб ёздириб борди. Картошка, помидор, ошқовоқ, банан, исмалоқ, ловия, мандарин, карам — ҳаммасининг тошю пулини бигта-бигта айтиб ёздирди. Рамога ёзганларини қайтадан яна бир бор ўқитди-да, кўнгли жойига тушиб, хотиржам бўлди. Ҳамма ишларни саришта қилиб бўлгач, чилимин тўлдирди ва уч оёқли қамиш курсига ўтириб, чека бошлади. Бироқ унинг авзойидан хуморини босиш учун эмас, юрагини ёндириш учун чекаётгани биллиниб турарди. Бир дақиқадан кейин гапира кетди:

— Бошқа хотин бўлганда, бу киши бир минут ҳам муроса қилолмасди. Қаллаи саҳардан ёргучоқда ун тортишга тушаман. Кечқурун ўнгача дўконда миҳлаб қўйгандек ўтираман. То овқат-повқат қилиб, егунимча соат ўн икки бўлади. Ушандагина уч-тўрт пайса ёнимга тушади. Бор-йўқ топганимни бу киши наша ўлгурга совуриб йўқ қилади. Қаерга яширмай, топиб олиб қўяди. Озиб-ёзиб бир янги кийим кийиб қолсам, бирор зевар олиб қолсам кўзига ўқдай қадалади. Пешанамга фарзандларимнинг роҳатини кўриш ёзилмаганидан кейин нима қилай? Бошимни тошга уриб ўлиб қўя қолайми? Уламан деганга ўлим келмайди. Пешанамга бахтли бўлиш ёзил-

¹ Бирий — аччиқ тамакидан ингичка қилиб ўралган, гариб бечоралар чекадиган папирос.

ган бўлганда эди, ўғилларимдан айрилиб қолармидим? Мана шу нашаванднинг қўлида шундоқ азоб чекиб ўтирармидим? Эркинлик деган галвага қўшилиб, икки бирдай боламнинг бошини еган шу кишининг ўзи. Юр, мана бу уйга киргин, сенга бир жуфт сўйил кўрсатаман. Иккала ўғлим бу сўйилни кунига беш юз марта кўтариб машқ қиларди.

Қоронги хонага кириб, Рамо иккала сўйилни кўздан кечирди. Иккаласи ҳам локланган, ярқ-ярқ қиларди. Худди биров ҳозиргина қўйиб қўйганга ўхшарди. Кампир гурур билан Рамога қараб деди:

— Одамлар «бу сўйилларни бирор бараҳманга бергин, ҳар қараганинда ўртаниб юрасанми?» деди. Мен бермадим. Булар менинг болаларимдан хотира, шуларни кўрсам, болаларимни кўргандай бўламан, дедим.

Кампирга нисбатан бугун Рамонинг қалбида чексиз муҳаббат уйғонди. Ундаги руҳий поклик билан оналик меҳри мана шу икки жонсиз буюмга жон киритиб юборди! Рамо Жаггуни жодугар, бадфеъл, пулга ўч, қалбида инсоний туйғулардан ном-нишон йўқ бир аёл деб келарди. Бугун эса унинг қалби нақадар гўзаллигини, муҳаббатга лиммо-лимлигини ўз кўзи билан кўриб турибди. Рамо кампирнинг юзига боқар экан, юраги ўртаниб, ўзини унинг бағрига ташлагиси, бўйнидан маҳкам қучоқлаб олгиси келди.

Ҳар иккаласининг қалбидаги муҳаббат ришталари бир-бирига туташиб кетди. Она ва бола муҳаббати! Икки қалбни бир-биридан ажратиб келган ётлик туйғуси бугун тўсатдан ғойиб бўлди.

— Юз-қўлингни ювдингми, ўғлим?— деди кампир.— Жуда ширин апельсинлар олиб келувдим. Биттасини татиб кўргин.

Рамо апельсинни артиб ер экан, деди:

— Бугундан сизни ойи деб атайман.

Кампирнинг нурсиз кўзларидан икки дона марварид думалаб тушди.

Шу пайт Дебийдин оёқ учида келиб қолди. Кампир дағдаға қила кетди:

— Ҳа, Саҳар мардонда қаёқларга кетиб қолдингиз?

Дебийдий, ҳеч нарса бўлмагандай, кулиб қўйди-да, жавоб берди:

— Ҳа, бир иш чиқиб қолди.

— Қанақа иш экан? Эшитсам бұладими ё мен эшитмайдиган ишми?

— Қорним оғрувди. Дори олгани докторникага бордим.

— Елғон! Хаёлингизда, билмайди, деб ўйлайсиз-да. Нашанинг дардида юрибман, денг.

— Хоки пойингни олай, кампир. Бекорга шармаңда қилмагин.

— Бўлмаса қаёққа бордингиз? Ростини айттинг!

— Айтдим-ку. Кечаси овқатни икки луқма ортиқроқ еб қўйган эканман, қорним оғриб қолди. Шунинг учун...

— Бўлди, бўлди! Елғон гапираётганингиз шундоқ юзингиздан кўриниб турибди. Кўкнори, наша — мана сизнинг дардингиз нима. Битта ҳам гапингизга ишонмайман. Шундоқ қариган чоғингизда сизнинг дардингиз наша чекиш. Мен бўлсам бу ёқда ўлай деяпман. Тоғ саҳарда кетиб, шу пайтда қайтиб келибдилар. Худди текин малайни топиб олганлар.

Дебийдин супургини олиб дўконни супура бошлаган эди, кампир унинг қўлидан супургини тортиб олди.

— Қаерда эдингиз шу пайтгача? Тўғрисини айтмагунингизча, уйга киритмайман, — деди у тутақиб.

— Сўраб нима қиласан! Тўғрисини айтсам бир газетхонага кетган эдим. Кел, қўлингдан келганини қил.

— Сиз лақма яна ўша ёққа айланишиб қолдингизми? — деди кампир пешанасига уриб. — Энди газетназетга яқин йўламайман деб онт ичган эдингиз-ку? Дарров эсингиздан чиқдимми? А?

— Ҳеч нарсани тушунмайсан-да, бекорга тутақиб кетаверасан.

— Жуда яхши тушунаман-да. Газетчилар уришжанжал чиқариб гариб-бечораларни олиб бориб турмага тикади. Йигирма йилдан бери бу кўзлар нимани кўрмади? Кимки ўша ерга борса, қамоққа тушади. Худонинг бермиш куни нечта одамнинг уйи тинтув бўлади. Нима, қариганда қамоқхонанинг тузи хумор қилиб қолдимми?

Дебийдин бир конвертни Рамонатга узатиб, деди:

— Мана пул, оғайни, санаб ол, — кейин кампирга юзланди: — Кўрдингми? Мана шу пулни олгани борувдим. Ишонмасанг, пулнинг ярминин ола қол.

Кампир кўзларининг пахтасини чиқариб баттар ўшқирди:

— Ҳа-ҳа? Сиз ҳали ўзингиз билан бирга бу бечорани ҳам балога гирифтор қилмоқчимисиз? Пулингизни обориб оловга ташланг. Олма, болам бу пулни! Бошинг балога қолади. Энди текинга одам тополмай, пул билан илинтириш пайига тушибди булар. Бозорга олиб бориб қоровуллик қилдиради. Судда гувоҳ бўласан дейди. Олма бу пулни! Қанча керак бўлса, ўзим бераман сенга.

Рамонат воқеани яхшилаб тушунтиргандан кейингина кампирнинг кўнгли тинчиди. Чимирилган қошлари ўз жойига келди, ғазабли чеҳраси ёришди. Гўё булут тарқаб, офтоб чиққандек бўлди.

— Бундан менга нима олиб берасан, ўғлим?— сўради у жилмайиб.

Рамо конвертни унинг олдига қўйиб деди:

— Ҳаммаси сизники, ойи! Мен пулни олиб нима қиламан?

— Уйингга юбормайсанми? Келганингга қанча бўлди-ю, ҳеч нарса юбормадинг.

— Менинг уйим мана шу, ойи. Бошқа ҳеч қанақа уйим йўқ.

Неча йилдан буён фарзанд доғида куйиб юрган кампирнинг юраги тўлқинланиб кетди. Қалбидаги қайноқ меҳр она сийнасидаги сут сингари тошиб, ҳар бир нафасда отилиб чиқишга тайёр турарди. У пулларни санаб чиқиб деди:

— Эллик рупия! Яна эллик рупия мендан ол-да, бир чойхона очиб ол. Ана човгим бекорга ётибди. Бир томонга мана бунақа беш-олтита курси билан бир стол қўйиб ол. Эрта билан кечқурун бир-икки соат ўтирсанг, тирикчилигингга яраша чой чақа тушиб туради. Бизнинг бу ерда чойхўрдан кўпи йўқ.

— Чарас харжини ҳам шу чойхона кўтаради,— луқма ташлади Дебийдин.

Кампир ярим кулгили, ярим ғазаб билан унга қаради:

— Ҳар бир чақасининг ҳисобини оламан. Хомтама бўлманг.

Рамо хурсанд бўлиб ўз хонасига кириб кетди. Унинг ҳозирги қувончи уйдаги қувончлардан мутлақо фарқ қиларди. Лекин бу ерда топган меҳр-шафқати худо ярлақагандек гап.

У ювиниб, пешанасига тилак¹ қилди, энди ибодатга ўтираётган эди, кампир келиб, айтиб қолди:

— Уғлим! Қозон-товоқ сени жуда қийнаб қўйди. Мен ўзингга ўхшаган бир бараҳман аёлни топиб қўйдим. Иссиқ-совуғингдан ўша хабар олиб туради. Ўзи бунақа ишларни қилмайди. Лекин мендан қарзга пул олиб турарди. Шунинг учун кўна қолди.

Меҳр ёғиб турган бу табаррук кўзлар олдида тоифавий фарқлар ҳам бардош беролмади, барчаси изсиз йўқолди. Рамо деди:

— Мен сизни она дедим-ку. Мен энди овқатни ўзингизнинг қўлингиздан ейвераман.

— Э, йўқ, болам! Сенга тенглашишга бизга йўл бўлсин. Сен бараҳман бўлсанг, биз кҳатлик бўлсак. Ўзингнинг имонингга путур етказиб нима қиласан?

— Йўқ. Мен овқатни сизлар билан бир қозондан ейман,— қатъий жавоб берди Рамо.— Ота-она нима бўлса, боласи ҳам ўша. Одамни наст қиладиган — гуноҳ. Овқатнинг бунга дахли йўқ. Ҳар қанақа овқат ҳам агар меҳр-муҳаббат билан берилса, табаррук нарса. Бунақа овқатдан фариштанing ўзи ҳам хазар қилмайди.

— Уйингдагилар эшитса нима деб ўйлайди?

— Улар билан ишим йўқ, оий.

Энди кампирнинг кўнглида ҳам ўз тоифасига гурур ҳисси пайдо бўлди.

— Уғлим!— деди у,— кҳатлар ҳам айтадиган наст тоифа эмас. Биз бараҳманларнинг қўлидан ҳам овқат емаймиз. Сувни ҳам ўзимиз олиб келиб ичамиз. Гўшт, балиқ — бу нарсаларни кўрсак саккиз чақирим наридан юрамиз. Ҳар замон-ҳар замонда эркакларимиз бекитиб-секитиб ичкилик ичади. Бу нарса бор. Бундан ҳеч тоифа четда қолган эмас. Манман деган бараҳманлар ҳам тортинмай ичади. Лекин менинг пиширган овқатим сенга ёқиши турган гап.

Рамо кулиб, жавоб берди:

— Меҳр-муҳаббат билан берилган нон умрга умр қўшади, оий — хоҳ буғдой нон бўлсин, хоҳ зогора.

Кампир, бамисоли бошидан зар тўкилгандай, суюниб чиқиб кетди.

¹ Т и л а к — пешанага бўёқ билан қилинадиган думалоқ хол — бараҳманлик, тақводорлик нишонаси.

Рамо кетиб қолганидан бери Ратаннинг Жалпага жуда ичи ачийдиган бўлиб қолган эди. Эрта-ю кеч ўшанинг ташвишини қиларди. Ҳар хил баҳона билан унга ёрдам қиларди. Лекин шу билан бирга унинг раҳми келаётганини Жалпа ҳеч сездирмасликка уринарди. Унча-мунча харажат қилиб Рамони топишнинг иложи бўлса, у харажат қилишдан ҳам қочмасди. Жалпанинг кўзидан ёш оққанини кўрса, юрак-бағри эзилиб кетарди.

Илгари ўзининг мотамсаро уйида ўтириб юраги сиқилиб кетса, бир этиб Жалпанинг олдига келарди. Бир соат-ярим соат у билан ўтириб, гапириб-кулишиб юрагининг чигилини ёзиб кетарди. Энди бу уй ҳам мотамсаро бўлиб қолди.

Шубҳасиз Ратан шаҳардаги иззат-обрўли ва бадавлат хонадонларнинг кўпи билан таниш-билиш эди. Аммо иззат-обрў, давлат бор жойларда сунъийлик, хўжа кўрсин, рашк-рақобат, ғийбат деган нарсалар бор эди. Клублардан ҳам унинг ҳафсаласи пир бўлган эди. У ерда хушчақчақлик, ўйин-кулги-ку илгаригидек мўл эди. Аммо шу билан баробар, эркакларнинг оч кўзлари, талпиниб турадиган кўнгиллари, густохона гап-сўзлари ҳам бор эди. Жалпанинг уйида шон-шуҳрат, мол-давлат-ку йўқ эди, лекин шу билан бирга уй манманлик, ҳасад, фисқи-фасодлардан холи эди.

Рамо ёшгина, кўҳликкина бир йигит эди. Бунинг устига бир оз шўх ҳам деса бўларди. Лекин унинг тўғрисида бирор шубҳа қилишга Ратанда ҳеч асос йўқ эди. Ёнида Жалпа сингари гўзал хотини турганда ундан шубҳа қилишнинг мутлақо ўрни ҳам йўқ эди. Ҳаёт бозорида манман деган барча дўкондорларнинг пастлик ва қаллоблиги жонига тегиб, Ратан охири мана шу кичкинагина дўконга ўзини урган эди. Лекин мана шу дўкон ҳам синди. Энди Ратан қандай тирикчилик қилади? Ҳаёт-турмуш учун зарур буюмларни энди у қаердан олади?

Ратан бир кун Жалпанинг уйига бир граммафон кўтариб келди ва кечгача ўша ерда пластинка қўйиб эшитиб ўтирди. Эртасига бир сават хўл мева олиб келиб ташлаб кетди. Илгари Ратан Жалпанинг қайна-наси Жогешварий билан кўпда гаплашиб-сўзлашмасди.

Лекин энди у билан анча иноқ бўлиб қолган эди. Кўпинча ўшанинг олдига бориб ўтирарди, у ёқ-бу ёқдан гаплашарди. Баъзида унинг бошига мой суриб, сочларини тараб ҳам қўярди. Жогешварийнинг кичик ўғиллари Гўпий билан Вишванатга ҳам анча меҳр қўйиб қолган эди. Ратан гоҳ-гоҳда иккаласини машинасига ўтказиб, айлантириб келарди. Кунда мактабдан келди дегунча ака-ука иккови дарҳол Ратанникига қараб йўл оларди. Бориб ўша ерда болалар билан ўйнардди. Уларнинг қий-чуви, ўйин-кулгиси, уришиб-талашгани, йиғлаб-сиқтаганини томоша қилиб Ратан жуда ҳузур қиларди. Вакил соҳиб ҳам энди Рамонинг уйдагиларни ўзига анча яқин оладиган бўлиб қолган эди. «Хўш, у ёқда нима гап? Рамо бобудан бирер дарак борми? У ердагилар бирор нарсадан қийналиб қолгани йўқми?» — деб ўқтин-ўқтин хотинидан сўраб турарди.

Бир куни Ратан ранг-рўйи бир ҳолатда, кўзлари қизарган ҳолда кириб келди. Бунн кўриб, Жалпа сўради:

— Ҳа, бугун бир оз тобингиз йўқми, дейман?

— Тобим-ку жойида,— истар-истамас жавоб берди у,— тонг отгунча мижжа қоқмай чиқдим. Бу кишининг қишда нафас қисиш дардлари зўраяди. Айниқса кечалари қаттиқ хуруж қилади. Шўрлик бутун қиш бўйи ичмаган дориси, қилмаган давоси қолмади. Барибир тузалмади-тузалмади. Калькуттада бир машҳур табиб бор экан. Энди бориб, ўшанга қаратмоқчилар. Эртага жўнаймиз. Мени бирга олиб кетмоқчи-ку эмаслар. Қийналиб қоласан дейдилар. Лекин, мен бораман, деб оёғимни тираб турибман. Ахир ёнларида гаплашиб-сўзлашадиган бир одам бўлмаса бўладими. У ёққа икки марта борганман. Лекин ҳар борганимда касал бўлиб келаман. Ҳеч оёғим тортмайди, лекин начора. Бу киши бундоқ бўлиб ётганларидан кейин одамнинг юрагига қил ҳам сиғмайди. Гоҳ-гоҳда шунақанги тўйиб кетаманки, заҳар ичиб, дунёдан кўз юмиб қўя қолсам дейман. Худойим шуни ҳам раво кўрмайди бизларга. Агар шу кишининг дардларига менинг жоним даво бўлса-ю, биров жонингни бер, тузалиб кетади, деса, ўша заҳоти жонимни берардим.

Жалпанинг чеҳрасини ваҳм чулғади.

— Шу ерлик табиблардан биронтасини чақирмадингизми?— сўради у.

— Бу ерлик табибларни жуда кўриб бўлдик, ўртоқ-жон,— жавоб берди Ратан.— Табиб ҳам, доктори ҳам— ҳаммаси бир гўр.

— Қачон қайтиб келасиз энди?

— Билмадим. Бу кишининг дардларига боғлиқ. Бир ҳафта кетадими, бир ой кетадими — ким билади дейсиз. Лекин то шу кишининг дардлари таг-туғи билан йўқ бўлмагунча қайтиб келмаймиз.

Жалпа ичида кулиб қўйдн.— «Ёшлиқда кетмаган дард, қариганда кетармиди»,— кўнглидан ўтказди у. Ратаннинг чин истагига қўшилмай бўлармиди.

— Худо хоҳласа, у ёқдан отдай бўлиб қайтиб келадилар, ўртоқжон,— деди тасалли берган бўлиб.

— Сиз ҳам бирга юрсангиз жуда яхши бўларди-да,— таклиф қилди Ратан.

— Оҳ, сизлар билан бирга бориш қаёқда, ўртоқжон,— Жалпа ғамгин жавоб берди.— Кун бўйи, бирон хабар келиб қолармикин деб, икки кўзим эшикда. У ёқда бир дардимга яна ўн дард қўшилар.

— Менинг кўнглим сезиб турибди: бобу жий худди ўша томонларда юрибдилар.

— У ёқ-бу ёқни дараклаб кўринг. Бирон дараклари чиқиб қолса, дарров бизга маълум қиличг.

— Буни мен сиз айтмасангиз ҳам биламан.

— Шундоқ-ку, яна айтиб қўйяпман-да. Хатни узмай ёзиб туринг. Хўпми?

— Бўлмасам-чи. Кунда бўлмаса ҳам, кун ора ёзиб тураман. Лекин сиз ҳам жавоб ёзиб турасиз. Эсингизда бўлсин.

Жалпа пон тайёрлай бошлади. Ратан унинг бетига тикилиб турарди. Гўё бир гап айтмоқчи-ю, лекин айтишга ботинолмаётгандек туюларди. Жалпа ўнинг ниятини пайқади ва пон узатар экан; сўради:

— Ҳа, дугонажон, менга бир парса демоқчимисиз?

— Биласизми, менда бир оз пул бор эди. Шуни сизга бериб кетсам дегандим. Ёнимда турса сарфлаб қўяман.

Жалпа кулиб, эътироз билдирмоқчи бўлди:

— Мен сарфлаб қўйсам-чи? Унда нима бўлади?

— Узингизнинг пулингиз,— жавоб берди Ратан самимият билан.— Бегонаники эмас-ку.

Жалпа жавоб бермай, хаёлга толиб, ерга қаради. Ратан фироқ қилиб деди:

— Нега индамайсиз, ўртоқ. Доим мендан ўзингизни олиб қочганингиз-олиб қочган. Ҳайронман, нега шундоқ қиласиз? Менинг ниятим: иккаламизнинг ўртамизда зигирча фарқ бўлмаса, дейман. Лекин сиз бўлсангиз ҳамма вақт ўзингизни мендан олиб қочасиз. Келинг, менинг эллик-олтмиш рупиямни харжлаб қўйдингиз ҳам деяйлик. Ҳўш, нима бўпти? Ахир ўртоқ деган шунақа бир чақа-ярим чақанинг юзига бориб ўтирадимиз?

— Бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми?— деди Жалпа жиддий.

— Хафа бўладиган гап бўлса, албатта хафа бўламан.

— Мен сизнинг дилингизга озор бермоқчи эмасман. Лекин озор бериб қўймасам деб кўрқаман. Бир ўйлаб қаранг-чи: сизнинг бу ўртоқчилигингизга «рахм-шафқат» деган нарса аралашмаганмикин? Менинг ғариб ҳолимга раҳмингиз келганидан...

Ратан жон ҳолатда иккала қўли билан унинг оғзини бекитди .

— Бўлди, бўлди, оғзингизни юминг. Сиз-ку нима деб ўйласангиз ўйлайверинг. Лекин бунақа гап менинг ҳеч хаёлимга келган эмас, келмайди ҳам. Мабодо қорним оч бўлса, мен ҳеч иккиланиб-нетиб ўтирмай, «Ўртоқ, менинг қорним оч. Ейдиган нарсангиз борми?» деб ўзим сўраб оламан.

Жалпа ҳамон ўша маъюслик билан эътироз билдирди:

— Ҳозир шунақа дея оласиз. Биласизки, бугун менинг пуврий ёки нонимни есангиз, эртага мени мевачевага тўйдиришингиз мумкин. Аммо, худо кўрсатмасин, уйингизда бир бурда нон топилмайдиган бўлиб қолгудек бўлса, сиз ҳам тортинчоқ бўлиб қоларсиз, деб ўйлайман.

— Мишг ўшандоқ бўлганда ҳам мен барибир тортинмайман,— кескин жавоб берди Ратан.— Дўстлик яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирдай бўлиши керак. Агар бирдай бўлмаса, у дўстлик эмас. Бу гапларингиз билан сиз мен келадиган эшикни ёпиб қўйяпсиз. Мен, умр бўйи иккаламиз бирга бўламиз, деб ўйлаган эдим. Лекин сиз ҳалитдан одамни шубҳага солиб қўйдингиз. Бахти қароларга ҳеч ким тирноқча ҳам меҳрни раво кўрмас экан.— Шундай деб туриб Ратан кўзларига ёш олди. Жалпа ўзини ғамзада деб юрарди ва шунинг учун ҳам

аччиқ ҳақиқатни айтишдан тоймасди. Бироқ энди билса, Ратаннинг қалбидаги яра унинг ярасидан бир мунча оғирроқ экан. Жалпа эрининг қайтиб келишига умид қиларди. Бунинг устига у ёш, эри қайтиб келиши билан бу қора кунлар дарров эсдан чиқади-кетди. Яна орзу-умид қуёши чарақлайди, орзулари рўёбга чиқади. Ҳали уни порлоқ келажак кутиб турибди. Ҳар қанча умид, ҳар қанча орзу қилса арзийди. Ратаннинг келажаги-чи? Зим-зиё бир бўшлиқ!

Ратан кўзларини артиб ўрнидан турди.

— Хатларимга жавоб бериб туринг,— деди у Жалпага.

— Пулни бериб кета қолинг.

Ратан сумкасидан бир даста пул чиқариб, унинг олдига қўйди, лекин унинг чеҳраси ҳамон ғамгин эди.

— Хафа бўлдингизми?— сўради Жалпа ҳеч нарса билмагандек.

— Ҳа, хафа бўлганим билан қўлимдан нима келарди,— жавоб берди Ратан, аразлаган оҳангда.

Жалпа Ратаннинг бўйнидан қучоқлаб олди. Кўнглида меҳр жўшиб, юраги дук-дук уриб кетди. Жалпа шу пайтгача Ратандан ўзини тортиб юрарди, унга ҳасад қиларди. Бугун унга Ратан асл ҳолида намоён бўлди.

«Мендай, балки мендан ҳам кўра бахтли қаро экан»,— деб кўнглидан ўтказди Жалпа. Бирпасдан кейин Ратан кўзларида ёш, лабларида табассум билан хайрлашиб, чиқиб кетди.

29- б о б

Олдиндан кўриб қўйилган ҳозирлик туфайли адвокат соҳиб Қалькуттага бориб, осонгина жойлашиб олди. Ратан ошпази билан хизматкорини бирга олиб келган эди. Иккаласи ҳам адвокат соҳиб даргоҳида кўп йиллардан бери хизмат қилиб келар ва шунинг учун оила аъзосидай бўлиб қолган эди. Қалькутта шаҳридан чеккароқда бир дангиллама уй бор экан. Ушандан учта хонани ижарага олишди. Ортиқча жойнинг кераги ҳам йўқ эди. Ҳовлига турли-туман гул ва ниҳоллар ўтқазилган эди. Теварак-атрофи бағоят хушманзара жой эди. Теварак-атрофда яна қанча-қанча шунақа дангиллама,

баҳаво уй-жойлар бор эди. Шаҳарликлар бу ерларга ҳордиқ чиқаргани келарди. Ҳаммаси тан-жонини яйратиб қайтиб кетарди. Бироқ Ратан учун бу жойнинг дўзахдан фарқи йўқ эди. Беморнинг ёнида ўтирган кишининг ҳам бемордан фарқи бўлмайди, бошига мусибат тушган одам учун жаннат ҳам кўзига жаҳаннам бўлиб кўринади.

Сафар адвокат соҳибнинг аҳволини яна ҳам оғирлаштириб юборди. Икки-уч кунгача уйидагидан ҳам бешбаттар бўлиб ётди. Лекин дори-дармон бошлангандан кейин уч-тўрт кун ўтгач, бир оз ўзига кела бошлади. Ратан эртаю-кеч эрининг олдига курси қўйиб ўтиргани-ўтирган эди. Ҳатто ейиш-ичиш, ювиниш-тараниш ҳам эсига келмасди. Адвокат соҳиб, қани энди Ратан олдимдан кетса-ю, мен тўйиб-тўйиб оҳ-воҳ қилсам, деб ётарди. Лекин хотини ёнида ўтираркан, ҳақиқий аҳволини яшириб, ўзини бардам туттишга уринарди. Хотини: «Хўш, аҳволингиз қалай?»— деб сўраса: «Бугун анча яхши бўлиб қолгандайман»,— деб жавоб берарди. Ратан, «Бугун қандай ухладингиз?»— деб сўраса, «Жуда мириқиб ухладим.»— дерди. Ваҳоланки, тун бўйи мижжа қоқмай ижирганиб чиқарди. Ратан овқатни тумшугининг тагига олиб келиб қўярди-ю, адвокат соҳиб мутлақо иштаҳаси бўлмаса ҳам ейишга мажбур бўларди. Буни кўриб Ратан, ҳа, ўзига келиб қолибди, деб ўйларди. Худди шу гапни табибга айтса, табиб ҳам ўзининг меҳнатлари зое кетмаганидан хурсанд бўларди.

Бир куни адвокат соҳиб Ратанга айтиб қолди:

— Мен тузалгач, даволаниш навбати сенга келмасайди деб кўрқаман.

Бу гапдан Ратан севиниб кетди.

— Қанийди шундай бўлса!— деди у.— Мен ўзим эртаю-кеч худодан тилаб ётибман, э худо, бу кишининг дардларини менга бергин, деб.

— Кечқурунлари чиқиб бундоқ айланиб келиб тургин. Агар касал бўлмоқчи бўлсанг, мен соғайгандан кейин бўлгин.

— Қаёққа чиқиб айланай? Ҳеч қаёққа чиққим келмайди. Менга мана шу ернинг ўзи яхши.

Бирдан адвокат соҳибнинг эсига Рамонат тушиб қолди.

— Бир шаҳардаги боғларни айланиб кўр-чи, шэяд Рамонат учраб қолса.

Ратан ўз ваъдасини эслади. Рамони учратиб қолиш умиди уни бир лаҳза тўлқинлантириб юборди. Қани энди биронта парк-саркда учраб қолса, «Хўш, бобу жий, энди қочиб кўринг-чи!»— деб маҳкам ушлаб оларди.

— Яхши эсимга солдингиз,— деди у эрига қувониб.— Қидириб кўраман, деб Жалпага ваъда берган эдим. Бу ерга келгач, эсимдан чиқиб кетибди.

Адвокат соҳиб уни қувватлади:

— Бугун чиқиб айланиб келгин. Фақат бугун эмас, ҳар кун кечқурун чиқиб, бир соат-бир ярим соат айланиб келишни одат қил.

Ратан ташвишли оҳангда деди:

— Лекин кўнглим тинч бўлмайди-да.

-- Менданми?— сўради адвокат соҳиб кулиб,— кўриб турибсан-ку, мен кундан-кунга соғайиб боряпман.

Ратан унча ишонқирамади, лекин айланиб келишга рози бўлди.

Ратан кечадан буён эрининг гапларига бир оз шубҳа билан қарай бошлаган эди. Чунки унинг ранги-рўйида ҳеч бир соғайиш аломати кўрмасди. Юзлари кундан-кунга сўлиб, сарғайиб бормоқда эди. Бемор кўзларини камдан-кам очарди. Танаси чўпдек бўлиб қолган эди. Ратан шубҳасини хизматкорларига очиқ айтишга журъат қилолмасди. Табибдан сўрай деса, ийманарди. Бирдан Рамо учраб қолганда эди, у билан маслаҳат қилишарди. У қанча вақтлардан бери шу ерда, бошқа бир ҳақимни чақиртирарди. Чунки бу табибдан анча умиди узилган эди.

Ратан чиқиб кетгач, адвокат соҳиб хизматкорни ёнига чақириб олди-да, унга қараб деди:

— Тимал, менга қарашиб юбор. Урнимдан тургазиб қўй, бирпас ўтирай. Ётавериб белларим қотиб кетди. Бир пиёла чой бер. Чой юзини кўрмаганимга ҳам қанча кун бўлиб кетди. Бу нарҳези жонимга тегди. Сутни кўрсам кўнглим кетади. Лекин бекангни деб ичаман. Назаримда, менга бу табибнинг дорилари ҳеч кор қилмаётганга ўхшайди. Сен нима дейсан?

Тимал адвокат соҳибни ёстиққа суяб, ўтқазиб қўйди-да, кейин жавоб берди:

— Бобу жий! Мен сизга айтсам, аввалбошданок шу гапни сизга айтмоқчи эдим. Мен сизга айтсам, бобу жий, бекамдан қўрқиб айтмаган эдим.

Адвокат соҳиб узоқ сукутдан кейин деди:

— Мен ўлимдан қўрқмайман, Тимал. Мутлақо, қўрқмайман. Мен жаннатга ҳам, дўзахга ҳам ишонмайман. Хурофотларда нақл қилинганидек, мабодо одамзот яна қайтадан туғилса, имоним комилки, мен бирор табаррук даргоҳда туғиламан. Лекин ҳали ўлиш ниятим йўқ. Мен ўлиб қолсам, бу ёғи нима бўлади, деб ўйлайман.

— Бобу жий, мен сизга айтсам, сиз бундай деманг, — жавоб берди Тимал. — Худо хоҳласа, кўрмагандай бўлиб кетасиз. Бирон бошқа докторни чақириб келайми? Сизлар инглизча ўқигансизлар. Мен сизга айтсам, сизлар динга ишонмайсизлар. Гоҳ-гоҳда биз авомнинг ҳам гапимизга киришар. Мен сизга айтсам, сиз хоҳ кўнинг, хоҳ кўнманг, мен бир фолбинни олиб келаман. Банголда донги кетган жуда катта фолбин. Ҳа.

Адвокат соҳиб юзини тескари ўгириб олди. Фол ва фолбинларни у ҳамшиша мазах қилиб келарди. Бир печтасини уриб таъзирини ҳам берган эди. Уларнинг ҳаммасини учига чиққан фирибгар, ёлгончи деб биларди. Лекин шу пайтда Тималнинг гапига қаршилиқ қилишга ҳам мажоли қолмаган эди. Юзини тескари ўгириб олди.

Ошпаз чой олиб келди.

Адвокат соҳиб пиёладаги чойга нафрат билан қараб, деди:

— Олиб кет. Энди ичмайман. У киши билиб қолса, хафа бўлади. Айт-чи, маҳораж¹ келганимдан буён менга сал ранг кирдими, йўқми?

Маҳораж Тималга қаради. У доним бошқалар нима деса, шуни дерди. Ўзича фикр қилиб, бир нарса дейишга ақли етмасди. Агар Тимал, «Ҳа, яхши бўлиб боряпсиз», — деса, у ҳам шу гапни қувватлайди. Тимал шунинг аксини айтса, албатта у ҳам шунинг аксини айтиши керак.

— Албатта, албатта. Рангингиз кириб қолди, — деди Тимал ошпазнинг иккиланаётганини пайқаб: — Лекин унчалик эмас.

— Ҳа, рангингиз кириб қолди, лекин унчалик эмас, — такрорлади маҳораж.

Адвокат соҳиб индамади. Икки оғиз гапиргандан кейин у чарчаб қолар ва беш-ўн минут ҳаракатсиз жим

¹ Маҳораж — ошпазнинг лақаби. Асл маъноси «Олий ҳазрат».

ётишга мажбур бўларди. Унга ўзининг аҳволи аллақачон маълум бўлиб қолган эди. Юз-кўзида, ақл-идрокида, миясида — бутун вужудида ажал сояси кўрина бошлаган эди. Нафас қисиши аввалгидан ҳам кўра зўрайган эди. Гоҳ олган нафаси қайтиб чиқмай, ҳозир жони узилдигандек туюларди. Бечора ўлим талвасасига тушиб қоларди.

Рўпарадаги чаманда ойдин туман чодирига буржаниб, ерда йиғлаб ётарди. Гул ва ниҳоллар маъюсгина бош эгиб, умид ва қўрқув аралаш изтироб билан унинг хаста танасига қўл тегизмоқчи бўлгандек талпинарди ва икки қатра кўз ёши тўкиб яна мўлтираб қараб қоларди. Бирдан адвокат соҳиб кўзларини очди. Кўзларининг икки бурчагида икки қатра ёш қалқиб турарди.

— Тимал! — чақирди у жуда заиф овоз билан, — Сиддҳу келдими?

Кейин бу саволидан ўзи хижолат тортиб, кулимсираб деди:

— Хаёлимда, худди Сиддҳу келгандай бўлди.

Сўнг чуқур нафас олди-да, кўзларини юмиб, жим бўлиб қолди. Сиддҳу унинг ёшлигида ўлиб кетган ўғли эди. Шу пайтда адвокат соҳибнинг тинмай ўша ўғли эсига тушмоқда эди. Гоҳ унинг болалигидаги шўхликлари ва маъсум чеҳраси кўз олдига келса, гоҳ жон бераётган пайтдаги манзара хаёлида гавдаланарди. Унинг хотиралари ҳеч қачон бугунгидек аниқ, жонли намоён бўлмаган эди.

Бир қанча дақиқадан кейин у яна кўзларини очди-да, у ёқ-бу ёққа аланглаб қарай бошлади. Хаёлида гўё онаси қошига келиб, «Болам, тузукмисан?» деётгандек туюлди.

У хизматкорни чақириб, унга буюрди:

— Тимал! Менга қара. Сен бориб, биронта адвокатни чақириб кел. Тезроқ бўл. Беканг келиб қолмасин.

Шу онда машина сигнали эшитилди-ю, ичкарига Ратан кириб келди. Шу билан адвокат чақириб ҳам барҳам топди.

— Қаер-қаерларга бординг? — сўради адвокат соҳиб ўзини тетик ва хушнуд кўрсатишга тиришиб. — Ундан ҳеч дом-дарак борми?

— Кўп жойларни қидирдим, — жавоб берди Ратан эрининг пешанасига қўлини қўйиб. — Дом-дарак йўқ. Шундай улкан шаҳар бўлса, кўчаларни зўрға қидириб

топасиз-ку, битта одамни топиб бўладими? Дори ичадиган вақтингиз бўлди, а?

— Ҳа, майли, бер. Ичиб ола қолай,— деди адвокат соҳиб секин.

Ратан эрига дори ичирди. Шу пайтда унинг вужудини қандайдир бир қўрқинч қамраб олган эди. Юрагини аллақандай бир ваҳима тошдек босиб турарди.

— Қариндошлардан бирортасига телеграмма берайми, а?— деб юборди дабдурустан у.

Адвокат соҳиб савол назари билан унга боқди. Кейин бу гапнинг маъносини у тушуниб жавоб берди:

— Йўқ, йўқ, ҳеч кимни чақиришнинг ҳожати йўқ. Мен тузалапман.— Яна бир лаҳзадан кейин қўшиб қўйди:

— Мен васиятимни ёздириб қўйсам дейман.

Гўё муздек ва ўткир ўқ Ратаннинг оёғидан кириб, бошидан чиқиб кетди. Гўё унинг бўғин-бўғини бир-бирдан ажраб, аъзойи бадани тутдек тўкилиб кетди, миясининг зарралари тўрт томонга тўзиб кетди, ер оёғи остидан чиқиб кетди, тепасидаги осмон ғойиб бўлди. Бўшлиқда муаллақ осилиб қолгандек ҳис этарди ўзини. Томоғига ёш тикилиб, титраб деди:

— Уйдагилардан биронтасини чақирайми? Бу ерда маслаҳат берадиган биронта қариндош ҳам йўқ. Ҳамма бегона.

Қариндошнинг қадри шундай дамларда билинаркан. Қани энди, биронта қариндоши ёнида бўлса-ю, ўшанга суянса, ўшанинг маслаҳатини олса. Уйдагилар келса, у ёқ-бу ёққа югуриб бирон бошқа доктор чақириб келарди. Бу ерда ёлғиз ўзи нима ҳам қилсин? Ахир ёр-дўст деган бошга шунақа кулфат тушганда кунига ярамаса, қачон ярайди? Нега уйдан ҳеч кимни чақиришни хоҳламайди. Шунини Ратан ҳеч тушунолмасди.

Яна эрининг васият деган гапи ёдига тушди. Э худо, ўзи нима гап? Ё табиб бир нарса дедимикан? Нега васиятни гапириб қолди эри? Бу ўлганнинг устига чиқиб тепган эмасми? Қани энди шу пайтда ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, юрагини бўшатиб олса. Опажонини эслади Ратан. Ҳаёлида онасининг бағрига бошини қўйиб йиғлаган чоғлари гавдаланди. Меҳр ҳиди анқиб турган ўша она бағрида йиғлаб, мурғак қалбидаги ғубори ювилиб, бир яйраб оларди. Бирпасда ҳамма ғамлар эсидан чиқиб, кўнгли баҳор қуёшидай чарақлаб кетарди. Минг афсуски, у дамлар ўтиб кетди, энди қайтиб келмайди.

Маҳораж келиб хабар қилди:

— Тақсир, овқат тайёр. Сузаверайми?

Лекиш Ратаннинг хўмрайиб қарашидан овқатга ҳожат йўқлигини англаб, у индамай чиқиб кетди.

Бир оздан кейин Ратаннинг маҳоражга раҳми келди. Ахир овқат ейсизми, деб сўраса, нима гуноҳ қилди бечора? Ахир овқатдан юз ўгириб бўладими? У ошхонага бориб маҳоражга деди:

— Овқатни сенлар еяверларинг, маҳораж. Менинг қорним тўқ.

— Икки луқмагина тановул қилиб олинг, тақсир!— ёлворди маҳораж. Унинг бу гапи шу қадар ҳамдардлик, хайрихоҳлик ҳисси билан тўла эдики, Ратан ҳатто хижолат бўлиб қолди. Бу ерда ҳеч қанақа қариндош-уруғим йўқ деб янглиш ўйлаган экан у. Маҳораж ҳам уни шу дамгача фақат бир хил, яъни қаттиқ қўл ва серзарла бека қиёфасидагина кўрарди. Мана бугун ўша бека унинг илтифотига муҳтож! Қалбидаги меҳр жўшиб, юзига урди.

— Айт-чи, маҳораж, табиб бераётган дорилар бобу жийга наф қиляптими, йўқми?— сўради Ратан.

Маҳораж кўрқа-писа адвокат соҳибга айтган ҳалиги гапларини такрорлади:

— Ҳа, наф қиляпти, лекин унчалик эмас.

— Сен ҳам мени алдаяпсанми, маҳораж?— деди Ратан ишонқирамай.

Маҳораж кўзларини пирпиратиб жавоб берди:

— Кўнглингизни бузманг, бекам, тангри ўзи мададкор. Ташвиш қилишдан нима фойда? Бандасининг қўлидан нима келади?

— Бу ерда биронта мунажжим йўқмикан? Ушандан сўраб кўрардик. Эҳтимол дуо-эҳсон қилдирсак тузукроқ бўлармиди.

— Мен ҳам худди шуни айтмоқчи эдим, бекам,— деди маҳораж уни қувватлаб.— Бироқ бобу жийнинг одатларини ўзингиз биласиз, бунақа нарсаларга ҳеч тоқатлари йўқ.

Ратан қатъий оҳангда деди:

— Бўпти, эргалаб биронтасини албатта чақириб келгин.

— Тақсирим ранжийдилар-да.

— Мен айтдим-ку. Бўлди!

Шундай деб у ичкари кирди-да, чироқнинг ёруғида ўтириб Жалпага хат ёзишга киришди:

«Ўртоқжон! Нима бўлади, нима қўяди — ҳайронман. Шу дамгача ширин ҳасёллар билан ўзимни алдаб юрган эканман. Бу шу бугун маълум бўлди. Бобу жий шу пайтгача ҳол-аҳволларини мендан яшириб келган эканлар. Бугун сирни очишга мажбур бўлдилар. Тўсатдан васият ёздириш пайига тушиб қолдилар. Аммо мен унамадим. Ҳаётдан шунчалик кўнглим совиб кетдики, заҳар ичиб, ўлиб қўя қолсам дейман. Худога ҳамма «меҳрибон», «шафқатли», «ғарибпарвар» ва яна алланималар деб ном беради. Лекин менимча, ундан кўра раҳмсизроқ, ёвузроқ биронта душман бўлмаса керак жаҳонда. Одамзод илгари туғилганида нима яхши ёмонлик қилган бўлса, кейинги туғилишида ўшанинг ажрини тортади деган гап фақат оғиздаги нарса, холос. Жазонинг моҳияти, нимага берилгани маълум бўлмаганидан кейин, ундан нима фойда! Бунақа жазо зўравоннинг қўлидаги таёқ, холос. Таёғи билан тушириш учун зўравонга баҳона керак, холос. Бу зим-зиё, ҳувиллаган, сертикан ҳаёт сўқмоғида мен фақат липиллаб ёниб турган битта шамга эга бўлган эдим. Мен уни асраб-авайлаб, худога минг-минг қатра шукурлар қилиб, муножот айтиб кетаётган эдим. Бироқ мана энди ўша шамдан ҳам маҳрум бўлай деб турибман. Бу зимистон оламда мен энди қаёққа бораман? Ким менинг додимга етади? Ким қўлимдан тутади?!

Ўртоқжон, мени кечиринг. Бобу жийни қидиришга ҳеч вақтим бўлмади. Фақат шу бугунгина кўчага чиқиб, бир қанча боғларни кезиб кўрдим. Бироқ учратмадим. Қўлим теккан заҳоти яна қидираман.

Ойингизга мендан салом айтинг».

Хатни ёзиб бўлгач, Ратан айвонга чиқди. Муздек шамол эсиб турарди. Табиат тўшақда ётган бемор сингари инграрди.

Шу пайт бирдан адвокат соҳибнинг нафас олиши тезлашиб кетди.

30- б о б

Тун ярмидан оғиб, ором курсида ўтирган Ратаннинг кўзи-илинган ҳам эдики, тўсатдан адвокат соҳибнинг

хир-хир қилаётгани қулоғига чалинди. Ратан чўчиб тушди. У беморнинг бош томонига ўтиб чорпоя четига ўтирди ва унинг бошини кўтариб, тиззасига олди. Вақтни билмоқчи бўлиб соатга қаради. Соат миллари учни кўрсатиб турарди. Тонг отишига ҳали тўрт соат бор. Табиб эса соат тўққизда келади. Шунини ўйлаб Ратан талвасага туриб қолди. Бу қуриб кетгур тун бугун тугайдими, йўқми? Унинг назарида ҳар бир дақиқа бир йилдек туюлмоқда эди.

Бир оздан кейин адвокат соҳибнинг хириллаши босилди. Аъзойи бадани терлаб, жиққа ҳўл бўлиб кетган эди. Қўли билан Ратанга «нари тур» деб имо қилди-да, ёстиққа бошини қўйиб, кўзларини юмиб олди.

Бирдан у тилга кириб, занф товуш билан деди:

— Ратан! Энди видолашиш пайти келди. Менинг гуноҳларимни...— У ёғини айта олмади. Иккала қўлини жуфтлаб илтижо билан хотинига қаради. Бир нарса демоқчи бўларди-ю, бироқ овози чиқмасди.

Ратан чинқариб юборди:

— Тимал! Маҳораж! Қаёқдасанлар? Уликмисанлар, тирикмисанлар?

Маҳораж югуриб келди.

— Мен мижжа қоққанам йўқ, бекам. Нима бўлди? Бобу жий...

— Алжима!— жеркиб берди Ратан.— Тез бориб табибни чақириб кел. Ҳозир юринг, де.

Маҳораж дарҳол ўзининг эски пальтосини эғнига илди-да, таёғини қўлига олиб, чиқиб кетди.

Ратан эса примусни ёқиб, эрининг кўкрагига пахта-ни қизитиб-қизитиб боса бошлади. Бир зумда у бутунлай бошқа одамга айланди-қолди, илгариги қўрқоқлиги, ожизлиги, ғамгинлиги йўқолиб, унинг ўрнини эпчил-чаққонлик ва журъат эгаллаган эди. Зиммасидаги оғир масъулият унинг бутун борлигини ҳаракатга келтирган эди. Чорак соат чамаси ўтгач, бобу жий яна текис нафас ола бошлади. Овозига ҳам жон кирди. У Ратаннинг иккала қўлини икки юзига босиб деди:

— Сен бечора жуда қийналиб кетдинг. Шу кун шундоқ тез келиб қолади, деб ҳеч ўйламаган эдим. Мен сенга жуда жабр қилдим, азизим, жуда катта жабр қилдим! Бутун орзу-армонлар пучга чиқди. Мен сенинг ҳаётиггни барбод қилдим! Кечир мени!

Бу бобу жийнинг оғзидан чиққан сўнгги сўзлар эди.

Бу ҳаётнинг охири белгиси, бу дунё билан охири алоқа эди.

Ратан эшикка қаради. Маҳораждан ҳамон дарак йўқ. Фақат Тимал қаққайиб турибди. Қаршисида эса чексиз зулмат, гўё охири азобдан беҳуш бўлиб ётибди.

— Тимал! Сув иситиб юборасанми?— Тимал турган жойидан қимирламай жавоб берди:

— Иссиқ сувни нима қиласиз, бекам. Сигир ўгириб юборинг, табаррук Ганга сувидан икки томчи оғизларига томизинг, вассалом.

Ратан эрининг кўксига қўлини қўйди. Кўкраги иссиқ эди. У яна эшикка кўзини тикди. Маҳораж ҳамон кўринмасди. Ратан табиб келса, беморнинг яна ўзига келиб қолишидан умидвор эди. Нега ҳам шу ерга олиб келдим, деб пушаймон қилмоқда эди у. Шубҳасиз, йўл азоблари ва ҳаво алмашинуви беморга ёмон таъсир қилди. Ҳаммасидан ҳам кўра кечқурун сайрга чиқиб кетгани учун ўзини ўзи койиди. Эҳтимол худди шу ўртада бемор шамоллаб қолгандир. Хуллас, ҳаёт узундан-узоқ бир афсуспадоматдан иборат, холос.

«Афсус-надомат қиладиган фақат битта-иккита нарса бўлса ҳам гўргайди,— ичида ўйларди Ратан.— Шу ўтган саккиз йил мобайнида эрим мендан нима роҳат кўрди? Бу киши кечаси соат ўн иккиларгача қонун китобларидан бошларини кўтармасдилар. Мен бўлсам ухлаганим-ухлаган эди. Кечқурунлари бу киши иш тушган кишилар билан баҳслашиб ўтирардилар, мен бўлсам машинада кўчама-кўча сайр қилиб, боғларни айланиб, киноларга бориб юардим. Бу киши мен учун пул-давлат топадиган бир нарса эди. Бу киши мен билан бирга ўтиришга, мен билан суҳбат қилишга зор эди. Лекин мен тутқич бермасдим. Мен ҳеч шу кишининг кўнглига яқин йўладимми? Ҳеч меҳр-муҳаббат назари билан қарадимми? Ўз хонадоним чироғини ёқиш ўрнига, ўзгаларнинг чароғон масканида кўнгил очардим. Кўнглим шундан бошқа ҳеч нарсани тусамасди. Уйин-кулги ва кўнгил хушлаш — яшайдан мақсадим мана шу икки нарса эди. Ўз юрагимнинг ҳовурини босиш, фақат ўзимга таскин бериш билан овора эдим. Қаймоқ еганимга гурурланиб, онни оёғим билан тепдим».

Шу видолашаётган зот унга қанчалар меҳр қўйган экан, буни Ратан шу бугун тўла фаҳмлади. Уша меҳр-муҳаббатини эди у қаердан олади? Ҳар нарса бўлганда

ҳам ҳаётда Ратан учун мароқли нарсалар бор эди, ўй-наб-куларди, завқ оларди. Аммо эри-чи? Уни ҳеч нарсани қизиқтирмасди. На еб-ичишдан лаззат оларди, на сайр-томошага ҳуши бор эди. Унинг эрта-ю кеч билгани меҳнат қилиш, риёзат чекиш эди. Бундан мақсад эса шу хотини олдида ўз бурчини эдо этиш. У нега эрининг кўнгилни овлашга ҳаракат қилмади? Ушанга бир овғина қувонч, роҳат бағишлаш қўлидан келмасмиди? Қаттиқ бурчининг ғам-ташвишларида уни бир лаҳза халос қила олмасмиди? Тўхтаб-тўхтаб, дам олиб-олиб ёнса, бу чироқ эҳтимол яна уч-тўрт кун ўчмай турарди. Афсуски, у эри олдидаги ўз бурчини англаёлмади. Ҳамма вақт биргина савол унинг ич-этини ерди: нега мен шу одамга турмушга чиқдим? Бунинг учун айбни фақат адвокат соҳибининг гарданига юклаш керакми? Ёки бунга ўзининг қашшоқ ота-онаси сабабчими? Узига қолса ўзи тенги бирор ёш одам билан тақдирини боғларди. Лекин, хўш, ёш одам билан албатта бахтиёр бўлармиди? Ахир ёшлар ичида ҳам бузуқбош, жоҳил, баджаҳл ароқхўрлар озмунча эмас-ку. Худо кўрсатмасин, шундайлардан бирига йўлиқиб қолганида, бу ғариб бошига қора кунлар тушмасмиди? Шуларни ўйлаб, Ратан ҳозир афсус-надомат чекмоқда эди. У эрининг муздек оёқларига бошини қўйиб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Ёниб-тутақиб эрига айтган заҳарханда гаплар — ҳаммаси шу пайтда сонсиз тигларга айланиб, унинг вужудига санчилмоқда эди. Ҳайҳот! Шундай вазмин, қалби ниҳоятда гўзал, нақадар сахий бир одамга у шундай зулм қилди. Бир мартагина илтифот қилиб унга пон ёки сигарета узатганда эри қанчалик севинарди. Кулиб икки оғиз ширин сўз айтса, унинг қандоқ боши осмонга етарди! Ратаннинг қўлидан лоақал шу ҳам келмади. Шу ўйлар Ратанга ниҳоятда азоб бермоқда эди шу пайтда. Қани энди шу пайтда танамдаги қилдек жоним узилиб қўя қолса, деб ният қиларди у эрининг оёқларига бош қўйиб.

Адвокат соҳибининг кўзлари очик эди. Аммо юз-кўзида ҳеч қандай ҳис-туйғу ифодаси йўқ эди. У ғам ва шодлик туйғуларидан аллақачон халос бўлган эди. Төпасида йиғлаган ким, кулган ким — бу билан унинг заррача иши йўқ!

Тимал кичкина қошиқда табаррук Гаига сувидач олиб келиб, адвокат соҳибининг оғзинга томизди. Адвокат соҳиб бу гал ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади. Дилида

диниий эътиқод пайдо бўлганидан эмас, балки ҳамма нарсага бирдай лоқайд бўлиб қолгани учун. Таассуб ва бидъатларни кўришга кўзи йўқ бир одам, энди Ганга суви у ёқда турсин, заҳар берсангиз ҳам тап тортмай ичаверарди. Қандай улкан ўзгариш! Чивин чақишига ҳам тоқат қилолмас эди. Энди эса хоҳланг қаро ерга кўминг, хоҳланг гулханда ёндиришг — уч пуллик иши йўқ.

Тимал адвокат соҳибнинг юзига боқиб деди:

— Бекам, энди, келишг, каравотдан тушириб қўяйлик. Хўжайиннинг жонлари узилбди.

Шундай деб, у ерга ўтирди-да, кўзларини беркитиб, хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Бугун у ўттиз йиллик қадрдонидан жудо бўлди. Ўттиз йил мобайнида бирор марта қаттиқ гапирмади, ҳатто сансирамади. Ана шундай хўжайини мана энди уни абадий ташлаб кетмоқда.

Ратан ҳамон табибнинг йўлига кўз тикиб ўтирарди. Тималнинг оғзидан бу гапни эшитиб, юраги орқасига тортиб кетди. У туриб, эрининг кўкрагига қўлини қўйди. Олтмиш йил бир маромда уриб турган юрак энди дам олмоқда эди. Ратан эрининг пешанасига қўлини қўйишга журъат қила олмади. Тошдай қотиб қолган юзига боқар экан, дилида жирканишга ўхшаш ноҳуси бир ҳис туйди. Ратан ҳозиргина эрининг оёқларига бошини қўйиб йиғлаётган эди. Энди эса ўша оёқларга қўлини теккизса, қўли узлиб кетадигандек эди. Ҳаёт ипи нақадар нозик нарса экан. Улим нақадар даҳшатли нарса экан. Буни у ҳеч хаёлига келтирмаган эди. Маъна ўлим кўз олдида уни хонавайрон қилди.

— Бекам!— деди бир оздан кейин Тимал.— Келишг, каравотдан пастга олиб тушайлик.

У оёғидан, Ратан бошидан олиб, иккаласи мурдани пастга ётқизишди. Мурдани ёнига ўтириб Ратан йиғлай бошлади. У оламда энди биронта суянчиғи қолмаганидан эмас, балки эри олдида ўз бурчини ўтай олмаганидан йиғларди.

Шу пайт машина овози эшитилди. Табиб етиб келди. Ратан қалбини бир бурчагида ҳали батамом ўчмаган умид учқуналари йилт этиб кетди. У шоша-пиша кўз ёшларини артди, бошидаги ёпинчиғини тўғрилади, тўзгиган сочларини тузатди ва ўриндан туриб эшик томонга қарай бошлади. Осмонда тошнинг кумуш нурлари жилваланарди. Янги кун бошланмоқда эди.

Уша куннѐқ мархумнинг жасади Кошийга олиб келинди ва шу ерда куйдирилди. Адвокат соҳибнинг Малвада турадиган бир жиянига телеграмма берилган эди. Келиб, охирги маросимни ўша ўтказди. Жасаднинг куйдирилишини ўйласа, Ратаннинг вужудини даҳшат чулғарди. Гулхан тепасида эса ҳушидан кетиб-кетиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Шу кунларда Жалпа кўпинча кун бўйи унинг ёнида бўларди. Азадор Ратаннинг эсига на уй-жой келарди, на ейиш-ичиш. Бирон нарса эсига тушиб қолиб соатлаб йиғларди. Эри олдидаги бурчининг лоақал юздан бириши ўтаганда ҳам унинг кўнгли таскин топган бўларди. Ўзининг қилган бевафоллиги, жоҳиллиги, пардоз-андозга ўчлигини ва ҳоказоларни гапириб ҳўнг-ҳўнг йиғларди. Адвокат соҳибнинг фазилатларидан гап очгандагина кўнгли ором топарди. Ҳаёт дарвозаси олдида соқчиси бўлган пайтларда уйга бирор нт, мушук ёки бирор ўғри кириб қолишидан қўрқмасди. Бироқ энди у соқчи йўқ. Шунинг учун Ратан доим сергак турарди — эрини тинмай кўкларга кўтариб мақтарди. Бундан бу ёнги турмуши қандай кечади, хизматкор-қароллардан қайси бирига жавоб бериб юбориш керак, уй-рўзғорнинг қайси-қайси сарф-харажатларини қисқартириш керак — булар ҳақида иккала жувон ўртасида бир оғиз ҳам сўз бўлмасди. Акс ҳолда гўё мархумнинг арвоҳи қаттиқ ранжийди. Тузук-қуруқ овқатланиш, тоза кийим-бош кийиш ёки у-бу нарса ўқиб ўзини овутиш ҳам бева Ратанга жуда поқулай туюларди. Охирги маросим кунинда у ҳамма зарзеварларини ва кийим-кечакларини жаноза ўқиган бараҳманга инъом қилиб юборди. Улар энди нимага керак? Уларни ишлатиб ўз ҳаётини барбод, ор-номусини оёқ ости қилсинми? Булар эвазига эрининг майда-чуйда буюмларини ҳам ундан хотира билиб, кўз қорачиғидай асрайди. У бирданига жуда нозик, олижаноб одамга айланиб қолган эди. Ҳар қанча зарар кўрса ҳам, парвойига келмасди. Тимал чой идишларини қўлидан тушириб юбориб чил-чил қилди. Лекин Ратан чурқ этиб оғзини очмади. Илгари арзимаган бир сиёҳдонни сиқдириб қўйгани учун шўрлик Тимални роса уришиб-қарғаган эди. Ҳатто уйдан қувиб чиқарган эди. Бироқ энди у қанча гуноҳ қилса ҳам, лом-мим демайди. Гўё унга озор

бериб қўйишдан қўрққандек, жаҳл ва шунга ўхшаш туйғулар унинг кўнглига яқин йўламасди, ёки эҳтимол у эрига аза тутиш ва унга мадҳи сано ўқишдан бошқа ўй-хаёлларни ўзига гуноҳ деб биларди.

Адвокат соҳибнинг Манибхушан исмли жияни истараси иссиқ, юз-кўздан табассум аримайдиган, чаққон-эпчил, ишбилармон бир одам эди. Бир ой ичида у юзлаб ошна орттирди. Шаҳарда амакисининг қанчаки қонундон ва бой-боён танишлари бўлса, ҳаммаси билан шундай тез тил топишиб кетдики, бундан Ратан ҳатто хабар топмай қолди. У банкадаги олди-бердиларни ҳам ўз қўлига олиб, ўз номидан иш олиб боришга тушди. Оллоҳобод банкасида адвокат соҳибнинг йигирма минг рупня пули бор эди. Аввал шуни қўлга киритди, кейин уй-жойдан ижарани, қишлоқлардан эса солиқ йиғишни ҳам ўз қўлига олди. Унинг учун Ратан гўё бу оламда йўқдек эди.

Бир куни Тимал келиб Ратанга айтиб қолди:

— Бекам! Хўжайини-ку кетиб бўлдилар. Энди сиз ўзингиз ҳовли-жойлардан бир хабар олинг. Эшитишимча, кичик хўжайин банкадаги ҳамма пулларни ўз номларига ўтказиб олганмишлар.

Ратан унга шундай жаҳл билан қарадики, бечоранинг дами ичига тушиб кетди. Уша куни кечкуруноқ Манибхушан уни ўғриликда айблаб, уйдан қувлаб юборди. Ратан ўртага тушолмади.

Энди маҳарожнинг битта ўзи қолди. Манибхушан уни гаҳ деса қўлига қўнадиган қилиб олган эди. Манибхушанни ҳали у-ҳали бу деб оғиз кўпиртириб мақтарди. «Бозордан харажат қилиб чиқсам,— дерди у,— қанчага олдинг деб сўрамайдилар ҳам. Бойнинг кўнгли кенг бўлади. Бекам қилдан қийиқ топадилар». Манубхушан супириб-сидирадиган оқсоч хотиннинг ҳам лабига муҳр босиб қўйган эди. У ҳар хил баҳона билан ташқи меҳмонхонада ивирсиб юргани-юрган эди. Ратан ўзига қарши тайёрланаётган фитнадан мутлақо беҳабар эди.

Бир куни Манибхушан келиб, Ратанга деди:

— Опоқи, энди менинг бу ерда туришимдан фойда йўқ. Энди сизни олиб уйга кетсам деган ўйдаман. У ерда келиннингиз хизматингизда бўлади. Бола-чақаларнинг ичида вақтингизни чоғ қилиб юрасиз. Яна бир томондан чиқим ҳам камроқ бўлади. Хўп десангиз, бу уйни ҳам сотсак. Тузуккина пулга кетарди.

Ратан ухлаб ётган жойида, устидан биров совуқ сув қуйиб юборгандек сапчиб тушди. Ҳайрат тўла кўзлари билан Манибҳушанга қараб деди.

— Менга бир нарса дегандай бўлдингизми?

— Ҳа,— жавоб берди Манибҳушан.— Мен, энди бу ерда туришдан фойда йўқ, сизни олиб уйга жўнасам қалай бўларкин, деяпман.

— Ҳа, яхши бўлади,— бепарво жавоб берди Ратан.

— Опоқи! Амаким бирон васиятнома ёзган бўлсалар, олиб келинг, бир кўрай. У кишининг васиятларига амал қилиш бизга ҳам фарз, ҳам қарз.

Ратан, баланд осмонда ўтириб, гўё ер ташвишлари билан заррача иши йўқдек, лоқайд жавоб берди:

— Васият ёзганлари йўқ. Ёзиб ҳам нима қиладилар?

— Балки бирор жойда ёзиб қолдиргандирлар?— такрор сўради Манибҳушан.

— Менинг хабарим йўқ. Менга ҳеч нарса деган эмаслар.

— Мен у кишига бирон ёдгорлик қилсак девдим.

— Ҳа, ҳа, жуда яхши бўларди,— дарров рози бўлди Ратан.

— Қишлоқдан келадиган йиллик даромад қарийб уч минг. Бундан хабарингиз бор. У кишининг бир йиллик хайр-эҳсонлари ҳам шунчага борар. Ҳисоб-китоб дафтарларини кўриб чиқдим. Ҳар ойда икки юз-икки юз элликдан кам бўлмас экан. Менинг маслаҳатим — шу хайр-эҳсонларнинг ҳаммасини қандоқ бўлса, шундоқ қолдириш керак.

— Бўлмасам-чи,— деди Ратан қувониб.

— Унда қишлоқдан тушган даромадин хайрли ишларга бағишлаб қўямиз. Уй-жойлардан ижара ҳақи бўлиб ойига икки юз рупия чамаси пул тушар экан. Бунга амакимнинг номларига бир санскрит мактаби очсак.

— Жуда яхши бўларди.

— Кейин, мана бу бангланн сотиб, пулинн банкага қўйсак.

— Жуда яхши. Энди менга пулиннн нима кераги бор?

— Биз ҳаммамиз сизнинг хизматингизга ҳамвила тайёрмиз. Машинани ҳам сотиб юборсак, қандоқ бўларкин?! Шу ишларни ҳозирдан бошлаб юборсак, икки-уч ойда ҳаммаси битади.

— Шошиб нима қиламиз?— бепарво жавоб берди Ратан.— Ахир банкада унча-мунча пул бор.

— Тўғри, банкда озгина пул бор эди. Бироқ бир ой-дан бери тўхтовсиз харажат қилинган-ку. Қолган бўлса кўпи билан минг-ярим минг рупия қолгандир-да. Бу ерда пул чидамайди, худди шамол учиргандай учиб кетаверади. Менга қолса бу шаҳарда бир ой ҳам турмасдим. Машина масаласини тезроқ бир ёқлик қилиш керак.

Ратан бунга ҳам, «Жуда яхши бўларди»,— деб жавоб қилди. Руҳи тушганда одамнинг назарида арзимас ишлар ҳам мушкул муаммодек туюла бошлайди. Ратан ҳам ҳозир худди шу аҳволда эди. Манибҳушаннинг ишбилармонлиги уни бир жиҳатдан шол қилиб қўйган эди. Шу топда ким унга икки оғиз ширин сўз айтиб кўнглини кўтарса, ўшани ўзига ғамхўр деб тушунарди. Мотам ва руҳий изтироблардан унинг кўнгли шу қадар чўккан ва нозиклашиб кетган эдики, арзимаган зарбадан ҳам қаттиқ ларзага келарди. Дилида ётсираш туйғуси бутунлай барҳам топиб кетган эди. У энди ҳамма одамни ўз одамидек биларди. Бировдан ётсираш, бировдан шубҳа қилиш деган нарса энди йўқ эди. Борди-ю ўзининг кўз олдига бирон ўғри бутун бор-йўғини шилиб кетган тақдирда ҳам, дод деб бақирмасди.

32- б о б

Йигирма ўтгандан кейин Жалпа Ратаннинг уйига камдан-кам келадиган бўлиб қолган эди. Келганда ҳам узоқ эмас, бир-икки соат-у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди-да, қайтиб кетарди. Кейин бир неча кундан бери мунший Даёнат қаттиқ иситмалаб ётган эди. Беморни ташлаб қандай келсин? Салгина иситма кўтарилиши билан мунший жий алаҳсирай бошларди: гоҳ хиргойи қиларди, гоҳ йиғларди. У энди тузалиб қетишига кўзи етмасди. Шунинг учун уйдагиларга ҳамманг тепамда ўтир, ҳамма қариндош-уруғларни чақирларинг, улар билан видолашай, дерди. Улим тангриси Ямрож учар арвасини шайлаб унинг тепасида турарди. Жогешварий бошқа ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзини тутарди-ю, аммо эрининг алаҳсирашига асло юраги йўқ эди. Даёнат йиғлай бошлаши билан кўзига кўринган жин-арвоҳлардан қўрқиб уйдан қочиб чиқиб кетарди.

Мунший жийнинг хонасида унга бирдан-бир эрмак бўлиб қолган бир қанча газеталар бор эди. Жалпа ўти-

равериб зериккан чоғларида. газеталарни варақлаб, кўздан кечира бошларди. Бир куни эски газеталардан бирида бир эълонга кўзи тушиб қолди. Бир шахмат жумбоғи берилган-да, шунн ечган кишига фалон пул мукофот ваъда қилинган эди. Жалпанинг бирдан эсига тушди: Рамонатнинг шатранж тахтаси ётган токчада бир дафтар ҳам бор эди. Унинг ичида бир неча шахмат чизмалари бор эди. Жалпа югуриб юқорига чиқди-да, ўша дафтарни олиб тушди. Газетадаги жумбоқ ўша дафтарда бор экан. Ҳатто унинг ҳал қилингани ҳам бор экан. Шу жумбоқни газетага берсаммикин деган фикр келди Жалпанинг миясига. Ажаб эмас, Рамонинг кўзи тушиб қолса. Бу шаҳарда унинг олдига тушадиган биронта ҳам шахматчи йўқ. Бинобарин, бу жумбоққа тиши ўтадиганлар бошқа жойларда ҳам камдан-кам бўлса керак. Рамонат бу жумбоқни бир марта ҳал қилиб қўйган. Энди ҳам кўзи тушиши билан дарров ҳал қилади. Эҳтимол мукофотни ололмас, лекин мукофот жумбоқни энг аввал ечган кишига берилади, деб шарт қўйилса, жумбоқни ечганларнинг ичида албатта унинг ҳам номи бўлади. Мукофот камроқ бўлса, яна ҳам яхши бўлади. Чунки у ҳолда катта-катта шахматчилар қатнашмай, Рамонинг иши яна осонлашади.

Шу хаёллар билан овора бўлиб, Жалпа бугун Ратаниннг олдига боролмади. Ратан эшикка қарайвериб кўзлари тешилди. Кечқурун ҳам келавермагач, охири тоқати тоқ бўлди. Эри ўлгандан кейин шу бугун биринчи марта у осгона ҳатлаб кўчага чиқди. Унинг назарида ҳамма ёқда ҳаёт сўнгандек, бутун шаҳар мотам тутаётгандек туюлди. У машинани тез ҳайдашга ишқивоз эди. Лекин бугун машинаси араваълардан ҳам секинроқ борарди. Бир кампирнинг кўча четида ўтирганнинг кўриб, машинасини тўхтатди-да, кампирга тўрт анна садақа берди. Бир оз юргач, иккита полициячи бир маҳбусни олиб кетаётганини кўриб қолди. Машинани тўхтатди-да, полициячилардан бирини чақирди ва унга тутқунга ширилик олиб берларинг деб, бир рупия пул тутқазди. Полициячи хурсанд бўлиб таъзим билан пулни олди.

Жалпа уни кўриши билан узор сўрай кетди:

— Кечиринг, ўртоқжон, бугун боролмадим. Дадамлар бир неча кундан бери қаттиқ иситмалаб ётибдилар. Ратан дарҳол мунший жий ётган хонага қараб юрди.

— Шу ердамлар?— сўради у.— Менга айтмасиз ҳам.

Мунший жийнинг бу пайтда иситмаси сал тушган эди. Ратанни кўриши билан унга таъзия билдирди:

— Эшитиб жуда хафа бўлдим, бегим. Аммо дунё ўзи шунақа. Бугун биттаси, эртага бошқаси. Шунақа келди-кетди дунё бу. Энди мен ҳам кетяпман. Энди чора йўқ. Ичим тандирдай қизиб, лабларим чунонам қақраб кетдики, асти қўяверасиз. Ёниб кетай деяпман. Бу дунёда биров бировни танимас экан. Одам бир кун узатган қўли узатганича қолиб, ўзи ёлғиз ўлиб кетар экан. Эй воҳ! Битта ўғил бор эди, у ҳам қўлдан чиқиб кетди. Худо билсин, қаёқларда юрибди. Ҳозир ёнимда бўлганда, ҳеч бўлмаса бир қултум сув тутарди-ку! Аनावи иккаласи бўлса ёш бола. Улган-тирилганим билан иши йўқ. Фақат қорни очса еб-ичишни билади. Бошқа нарсага ярамайди. Нима қилай? Бу гал қутулишимга кўзим етмайди.

Ратап тасалли берди:

— Бу — безгак холос. Икки-уч кунда отдай бўлиб кетасиз. Хотиржам бўлаверинг.

Мунший жий ғамгин кўзларини унга тикиб деди:

— Утиринг, келин. Сиз айтяпсиз, сизнинг дуоингиз билан шояд тузалиб кетсам. Бироқ ҳеч ўзимнинг кўзим етмайди. Ямрож билан олишишга бел боғлаб турибман. Энди ўша ерга бориб бир меҳмон бўламан. Қаттиқ этагидан ушлаймай. Қани кўрай-чи нима оқибат кўрсатаркин. Одамларнинг айтишича, у дунёда ҳам жон худди шундай яшармиш. Бу дунёга ўхшаш, у дунёда ҳам судлар бормиш, ҳокимлар бормиш, рожалар бормиш. У ёқда ҳам ваъзхонликлар бўлармиш. Газеталар чиқармиш. Демак ташвиш қилмасам бўлар экан. У ёқда ҳам биронта судда котиб бўлиб оламан. Маза қилиб газета ўқиб ётаман.

Ратаннинг кулгиси қистаб кетди. Чунки мунший жий бу гапларни жиддий айтмоқда эди. Бир неча ой-ҳафталардан бери Ратаннинг бу биринчи кулиши эди. Аммо бу номаврид кулгини яшириш учун тезда хонадан чиқиб кетди. У билан изма-из Жалпа ҳам ташқарига чиқди. Ратан айбдорларча унга қараб деди:

— Отамлар кўнгилларида мени нима деб ўйлаётганликлар? Мен ўлай деяпман-у, бу кулянти, деб ўйлагандирлар. Энди у ёққа ўтмайман. Бўлмаса тагин ўшанақа

гапларни айтиб қолсалар, туrolмайман, кулиб юбораман. Бу бемаврид кулгини қаранг.

Дилида бу енгилтаклиги учун ўзини-ўзи койий бошлади. Жалпа уни хижолатдан қутқариш учун деди:

— Гоҳда у кишининг гапларига менинг ҳам жуда кулгим қистайди, ўртоқжон. Тагин ҳам ҳозир иситмалари унчалик эмас. Иситмалари зўрайганда шунақанги пойинтар-сойинтар гапларни гапирадиларки, асти сўраманг. Ҳеч ўзимни тиёлмай, кулиб юбораман. Эрталаб нима дейдилар денг. «Қорним ёниб кетди, қорним ёниб кетди»— дейдилар. Тинмай шундай дейдилар. Бунинг маъноси нима экан — на мен тушунаман, на ойим тушунадилар. Юринг, ичкарига кирайлик.

— Мен билан бирга юрмайсизми?— сўради Ратан.

— Бугун боролмайман, ўртоқжон.

— Эртага-чи?

— Бир нарса деёлмайман. Дадамлар сал енгиллашсалар, борарман.

— Йўқ, албатта боринг. Сизга бир маслаҳатли гапим бор.

— Қанақа гап экан?

— Бу кишининг жиянлари, бу ерда энди нима қиласиз, уйга юринг, банглани ҳам сотайлик, деяпти. Сиз билан шуни гаплашмоқчи эдим.

Жалпа бирдан авзойи жиддийлашиб унинг қўлидан тутди ва деди:

— Вой, ўртоқжон! Қўйинг бунақа гапларингизни! Наҳотки мени шу аҳволда ташлаб кетаверсангиз? Йўқ, мен юбормайман. Айтинг ўша кишига банглани сотса, сота қолсин. Лекин то анув кишининг дараклари топилмагунча сизни ҳеч ёққа юбормайман. Бир ҳафта сизни кўрмаганимга менга ҳар бир лаҳза бир йилдай бўлиб кетди. Сизга шундоқ илакишиб қолган эканманки, ўзимнинг ҳам хабарим йўқ экан. Сиз кетиб қолсангиз, ўлиб қолишим ҳеч гап эмас. Йўқ, ўртоқжон, раҳм қилинг, кетаман деб асло оғзингизга ола кўрманг.

Ратаннинг кўзларига ёш қалқди.

— Ростини айтсам, мен ҳам у ёқда туrolмайман,— деди у,— бормайман деб айтиб қўя қоламан.

Жалпа унинг қўлидан ушлаб юқорига, ўзининг хонасига бошлади ва бўйнидан қучоқлаб деди:

— Ташлаб кетмайман деб онт ичинг.

Ратан ҳам уни қучоқлаб жавоб берди:

— Хўп, онт ичаман: кетмайман. Менга деса осмон узилиб ерга тушмайдами. Менга у ёқда пишириб қўйиб-дими. Банглани ҳам нега сотарканман? Ижаранинг ўзидан икки юз-икки юз эллик рупия тушади. Иккала-мизнинг тирикчилигимизга бемалол етади. Шу бугуноқ бориб ўша жиянларига бормаيمان, дейман.

Бирдан ердаги шахмат доналарига кўзи тушиб, сўради:

— Ким билан шатранж ўйнаётувдингиз?

Жалпа шахмат чизмаси орқали бахтини синаб кўри-моқчи эканини гапириб берди. У дугонасининг: «Шу ҳам иш бўлдики? Тентаклик-ку!» дейишидан қўрқиб турган эди, лекин Ратан эшитиб қувониб кетди.

— Лекин бу ўн рупия жуда оз, — деди у, — эллик рупия мукофот тайинланг. Пулни сизга мен бераман.

Жалпа шубҳасини айтди:

— Тўғрику-я, лекин бунча мукофотни эшитиб, зўр ўйинчилар ҳам майдонга чиқади-да.

— Ҳечқисн йўқ, — қатъий жавоб берди Ратан. — Бобу жий жумбоққа кўзлари тушиши биланоқ энг аввал ечиб, номларини маълум қиладилар. Ҳеч бўлмаганда қаердаликлари аён бўлади-ку. Газета редакциясидан аниқ адресни билиб оласиз. Сиз жуда яхши йўл топибсиз. Натнжа жуда яхши бўлади. Кўнглим сезиб турибди. Мен кўнглимга ишонаман. Эримни олиб Қалкуттага кетаётганимда ҳам, охири бахайр бўлмайди, деб кўнглим белги берган эди.

— Ростини айтинг: умид қилса бўладими?

— Бўлмаса-чи. Мен эртага эрталаб пулни олиб келаман.

— Унда мен бугун хатни ёзиб қўяй. Кимга юборамиз? Уша ёқдаги биронта машхурроқ газета бўлиши керак-да.

— У ёқда «Пража-митр» кўпроқ машхурга ўхшайди. Кутубхоналарда кўпинча одамлар ўша газетани ўқиб ўқиришганини кўрардим.

— Бўпти, ўшанга ёзаман. Лекин пулни жиғилдонига уриб, жумбоқни босиб чиқармаса-чи? Унда нима бўлади?

— Нима бўларди. Қетса эллик рупия кетибди-да. Арзимаган бир суюкни ташлаб итнинг зотини билиб оласиз. Лекин ўлибтими. Ундоқ қилмаса керак. Юрти учун турмаларга тушган, не-не бало-қазоларни кўрган одам

шунчалик пасткашликка бормаса керак. Ярим соатгина вақтнинг баҳридан ўтиб мен билан бирга борсангиз, мен сизга пулни ҳозироқ бериб юборардим.

Жалпа истар-истамай жавоб берди:

— Шу пайтда қаёққа бораман? Эртага бораман дедим-ку.

Шу онда ичкаридан мунший жийнинг овози эшитилди:

— Келин! Келин!

Жалпа унинг хонаси томон шошилди. Ратан кетмоқчи бўлиб турганида елпуғич билан ўзини елиб Жогешварий пайдо бўлди.

— Исиб кетдингизми оин?— сўради Ратан.— Мен бўлсам совуқдан қалтираб кетяпман. Вой, оёғингиздаги мана бу оппоқ доғлар нима? Ун тортдингизми?

Жогешварий хижолат тортиб деди:

— Ҳа, табиб бу кишига қўлда қилинган ундан нон қилиб беринг деди. Бозорда қўлда тортилган унни топиб бўладими? Маҳаллада ҳам қўл тегирмонда ун қиладиган биронта хотин йўқ. Камбағал-қашшоқлар ҳам бугдойни катта тегирмонда тортдириб келади. Қўл тегирмонда ун қилиб берганга бир анна беришга тайёрман. Лекин ҳеч ким йўқ.

Ратан ҳайрон бўлди:

— Қўл тегирмонни айлантиришга қурбингиз етдилми?

Жогешварий уялганидан кулиб деди:

— Жуда қанча бугдойни ун қилардим. Бир қадоқ ун икки кунга етиб ортади. Узлари тузуккина емайдилар ҳам. Келиним, унни мен қиламан, деди. Лекин унда у кишининг тепасида мен ўтиришим керак. Мен кечаси билан тегирмон айлантирсам ҳам гўрга, лекин у кишининг тепасида бир дақиқа ўтиришга тобим йўқ.

Ратан бориб қўл тегирмон олдида бир неча дақиқа турди, кейин унинг олдида ўтирди-да, кулиб деди:

— Бунга айлантиришга сизнинг кучингиз етмаса керак, оин. Қани озгина бугдой бериш-чи, мен ҳам бир айлантириб кўрай.

Жогешварий зорланиб деди:

— Э йўқ, келин, нима қиласиз. Устингиз ун бўлади, ҳўйинг.

Ратан унамади.

— Мен бунга жуда кўп айлантирганман. Узининг

уйимдалик пайтимда ҳар куни ун қилардим. Қани, ўргилай ойижон, озгина бугдой беринг.

— Қўлингиз оғрийди, кейин, қаваради.

— Ҳеч нарса бўлмайди, ойижон, сиз бугдой олиб келаверинг.

Жогешварий унинг қўлидан ушлаб ўрнидан турғазнига уринаркан, деди:

— Уйда бугдой қолмади. Шу пайтда бозордан сизга ким олиб келиб берарди.

— Юринг, мен омборингизни ўзим кўрай-чи. Бугдой бор. Нега бўлмас экан?

Ошхона ёнидаги хонада озиқ-овқатга ярайдиган нарсалар турарди. Ратан ичкарига кириб, бугдой солиб қўйиладиган хумчаларни пайпаслаб кўра бошлади. Бигта хумчада бугдой бор экан. У қувониб кетди:

— Мапа, ойижон бор экан-ку! Сиз бўлсангиз мени алдаяпсиз.

У бир савадчада бир оз бугдой олди-да, севина-севина ёргучоқ олдига ўтириб, уни айлантира бошлади. Жогешварий югуриб Жалпанинг олдига борди.

— Келин, у ёргучоқда ўтириб ун тортыпти. Қўлидан тортсам ҳам турмади ўрнидан. Биров кўрса нима дейди ахир.

Жалпа муншини жий ётган хонадан чиқди-да, қайна-насининг бир ўтакасини ёрмоқчи бўлиб жўрттага ваҳима қилди:

— Вой ўлмасам! Бу нима қилганингиз ойи? Ростданам бировнинг кўзи тушиб қолса, қип-қизил шармандалек-ку бу! Юринг-чи, қарайлик.

Жогешварий бўшашиб деди:

— Нима қилай, шунча айтсам ҳам кўнмади.

Жалпа бориб қараса, Ратан ун тортиш билан банд. Дил-дилидан суюниб, юзлари ёришиб кетган. Бирпасда пешанасини реза-реза тер қоплабди. Унинг чаққон қўлларида ёргучоқ тоши пирпирак сингари айланяпти.

Жалпа кулиб деди:

— Ҳой! Ун майда бўлсин. Бўлмаса пул йўқ.

Ратан эшитмади. Қарга ўхшаб, маъносизгина жиямайиб қўйди. Жалпа баландроқ овоз билан такрорлади:

— Ун упадай майда бўлсин, бўлмаса ҳақ йўқ, деяман.

Ратан ҳам кулиб жавоб қайтарди:

— Сиз айтгандан ҳам майда қиламан, кеннойжон. Муздидан қочмасангиз бўлди.

— Серига бир дҳела¹.

— Бор-йўғи-я? Бўпти, розиман!

— Бўлди. Туриб юз-қўлингизни ювинг.

— Ҳаммасини тортиб, ундан кейин тураман. Ўзингиз бу ерда нега турибсиз?

— Мен ҳам ўтирайми? Қарашайми?

— Биронта ёрғучоқ қўшиғини айтгим келяпти.

— Бир ўзингиз-а?— Кейин қайнасангизга ўгирилиб деди:— Ойи, сиз бирпас дадамнинг олдиларида ўтириб туринг, мен ҳозир бораман.

Жалпа ҳам ёрғучоқ бошига ўтирди-да, Ратан иккаласи қўшиқ айта бошлади:

Мени дарвеш қилиб, ўзинг

Қайга кетдинг, дарвешим?

Иккаласининг ҳам овози ёқимли эди. Ёрғучоқнинг тарақ-туруғи уларнинг овозига қўшилиб содай жарангларди. Бир байтни тугатиб жим бўлишганда, ёрғучоқ тошнинг овози худди жўр оҳангдай қўшиққа зеб бериб, яна ҳам ёқимлироқ эшитила бошларди. Иккала жувоннинг қалби шу пайтда ҳақиқий қувонч билан тўлиб-тошганди: на азадан нишон, на ҳижрон қайғусидан асар бор. Худди тонгги сабодан маст бўлиб чақчақлаётган бир жуфт булбулга ўхшайди иккови.

33- б о б

Рамонат очган чойхона фақат кечқурун ишлаб, кундузи ёпиқ бўларди. Кечқурун ҳам кўпинча дўконда Рамонат эмас, Дебийдин ўтирарди. Лекин даромади яхши эди. Биринчи куннинг ўзидаёқ уч рупия ишлади. Эртаси кундан бошлаб ўрта ҳисобда тўрт-беш рупия уна бошлади. Чойи яхшилигидан уни бир ичган киши бошқа чойхонага боришни бас қилиб, фақат шу ерга келарди. Чойхонага равнақ бағишлаш учун Рамо бир-иккита жиҳоз ва кўнгил очиш буюмлари ҳам сотиб олди. Озгина пул ортдиргач, бир чиройли стол олди. Чироқ ёқилгандан кейин сабзавот савдоси қарийб тўхтаб қоларди. У саватларни ичкарига олиб қириб қўярди-да,

¹ Д ҳ е л а — энг кичкина сариқ чақа.

айвонга, стол устига ўйнайдиган карталар қўйиб қўярди. Иккита кундалик газетага ҳам ёзилиб қўйган эди. Ишлар юришиб кетди. Уч-тўрт соат ичидаёқ олти-етти рупия тушарди. Харажатдан ташқари уч-тўрт рупия ёнга қоларди.

Тўрт ойдан бери уйда ўтириб Рамо ўйин-кулгига жуда зориқиб қолган эди. Илгари ёнида пули бўлмасди, иложи йўқ эди. Энди қўлига пул тушиши билан сайр-томоша қилиш пайига тушиб қолди. Кино-томошалар ҳам эсига тушиб қолди. Ҳаёт-турмуш учун керакли майда-чуйда нарсалардан шу маҳалгача ўзини тийиб келган эди. Энди ўшаларнинг ҳаммасини ола бошлади. Дебийдинга бир ажойиб шойи чодир олиб берди. Кампирнинг боши оғригани-оғриган эди. Бир кун икки шиша хушбўй мой сотиб олиб, унга келтириб берди. Чол-кампир жуда суюнди. Кампир илгари бозордан олган буюмларини саватда бошига қўйиб олиб келарди. Энди уни бошида сават кўриб қолса Рамонинг жаҳли чиқиб кетарди. «Опоқи! Энди биз ҳам одам бўлиб, тўрт пайса топадиган бўлиб қолдик. Нима кераги бор жонингизни қийнаб?» деб уни уришиб берарди. «Агар яна бирон марта бошингизда сават кўрсам, эсингизда бўлсин, худди дўконингизни дабдала қилиб ташлайман», — дерди. Кампир Рамонинг бу койинларини эшитиб яна ҳам суюниб кетарди. Бозордан бирон нарса кўтариб келса, яқин келиб дўконга қарарди: Рамо ўтирибдими, йўқми. Агар Рамо ўтирган бўлса, бирорта ҳаммолни чақирарди-да, қўлига икки-уч пайса бериб, юкни унинг бошига қўярди. Рамо кўринмаса, шоша-пиша келарди-да, дарров бошидаги юкни ерга қўйиб, ҳеч нарса кўрмагандек ўтираверарди.

Бир куни «Манорма театри»да Радҳешиёмнинг аллақандай пьесаси қўйилмоқчи эди. Бу пьеса жуда доврўқ тарқатган эди. Одамлар томошадан бир кун аввалоқ билетни олиб қўярди. Олдин олиб қўймаса, томоша куни билетни икки бараварига ҳам олиб бўлмасди. Пьесани кўриш иштиёқи туфайли Рамо полицияни ҳам эсдан чиқарди. «Ўйдап чиқишим билан полиция тутиб олмас ахир, — деб ўйлади у. — Кундузи бўлмаса, барибир кечаси чиқаман-ку. Тутаман деса, полиция кечаси ҳам тутиб олади. Кейин кўринишим ҳам энди илгаригидек эмас. Бошимдаги салла мени ҳеч кимга танитмайди». Хуллас, ўзига ўзи тасалли бериб, кечқурун соат ўнда уйдан

чиқди. Дебийдин аллақаяққа кетган эди. Кампир кўриб сўради:

— Йўл бўлсин, болам?

— Ҳеч қаёққа кетаётганим йўқ, опоқи, ҳозир келаман,— жавоб берди Рамо.

Кўчага чиқди-ю, дилидаги журъат бирдан қордай эрий бошлади. Ҳар қадамда биров изимдан тушмадимкин деган шубҳа юрагига ваҳима соларди. Ҳар бир полициячи уни танийдигандек, кўриши билан таниб оладигандек туюла бошлади. Шунинг учун у бошини кўтармай, ерга қараб кетаверди. Бирдан хуфия полициячининг одамлари оддий кийимда юриши ёдига тушди. Қим билади, ёнида келаётган киши, балки жосусдир. Икки кўзи унда! Рамо бошини қуйи солиб борар экан, кўнглидан шундай шубҳаларни келтирарди. Ҳамманинг кўзи олдинда, йўлда. Фақат бир кишигина бошини эгиб, бепарво бормоқда. Машиналар шундай кўп жойда бош эгиб юриш ҳатто хатарли. Фақат парклардагина шундай бепарво қадам ташлаб юриш мумкин. Лекин анани ёнида келаётган одам нега ундан кўз узмай қолди? Ҳойнаҳой бу — жосус. Ундан ўзини олиб қочиш учун у бир пон дўконига кириб пон олиб чайнай бошлади. Ҳалиги одам ўтиб кетди. Рамо енгил тортиб, чуқур бир нафас олди.

Энди у бошини баланд кўтариб олди ва ўзини дадил тутиб тез-тез юриб кетди. Чиқиб олай деса, шу топда трамвай ҳам кўринмасди. Бир оз юргач, рўпарадан келаётган уч нафар полициячига кўзи тушди. У кўчани кўйиб, йўлгага ўтиб олди. Илон нинга қўл суқиш қаҳрамонлик эмас. Бахтга қарши учала полициячи ҳам кўчани кўйиб, ўша йўлгага ўтиб олди. Чунки машиналар узлуксиз ўтиб турганидан кўчанинг ўртасидан юриш анча ноқулай эди. Рамонинг юраги гурс-гурс ура бошлади. Нариги йўлгага ўтиб олай деса, уларнинг шубҳаси яна ҳам ортиши мумкин. Бирор тор кўча ҳам йўқки, ўшанга уриб кетса. Орадаги масофа тобора қисқармоқда. Ўзи нима гап? Нега булар Рамога кўзини қадаб олди? Аслида мана шу саллаин бошига илиб нотўғри қилган экан. Тағин бир қўпол ўраганки. Кажаводай келади ўзи ҳам. Агар қўлга тушса, шу салла сабабчи бўлади. Салла ўраб, қош қўяман деб кўз чиқарди. Учала полициячи тўғри унга қараб келяпти. Ана учови гаплашяпти. Рамонинг назарида, оёқларида жон қол-

магандек туюлди. Полициячилар ҳойнаҳой уни суратига таққослаяпти. Уйдагилар унинг қўлга тушганини эшитиб қолса, роса шармандалик бўлади. Жалпа-ку йиғлайвериб, адоий тамом бўлади. Беш йилдан камга қетмайди. Шу бугун унинг ҳаёти барбод бўляпти.

Шу хаёллар унда мардлик ҳиссини уйғотди ва у қўрқмай, тўғри кетаверди. Бироқ полициячилар билан юзма-юз келганда бирдан ўзини йўқотди. Ранги ўчиб, кўзларида қўрқув акс этди. Буни полициячилардан яшириш учун у бирор кишини қидиргандек ён-верига шундай аланглаб қарай босшладик, бунинг сохталигини ҳар қандай киши осонлик билан пайқарди. Полициячиларнинг зийрак кўзини-ку қўяверасиз. Бири шеригига деди:

— Манави одам афтидан, ўғрига ўхшайди.

— Мен ҳам узоқдан шубҳаланиб келаётувдим. Кўриниши пандит, лекин қип-қизил ўғри.

Улардан учинчиси мусулмон эди. У Рамони чақирди:

— Ҳо! Ҳо салла! Бу ёққа кел-чи. Исминг нима?

Рамонат ўзини тутишга уриниб жавоб қилди:

— Исминни сўраб нима қиласиз? Мени ўғри деб ўйлаясизми?

— Ўғри эмас, тўғри бўлсанг, нега исмингни яширасан?

Рамо бир оз иккиланиб турди-да, кейин айтди:

— Хийралаъл.

— Уйинг қаерда?

— Уйимми?

— Ҳа, уйингни сўраяпман.

— Шоҳжаҳонпурда¹.

— Қайси маҳалла?

Рамо Шоҳжаҳонпурга бормаган эди, айтай деса бирор ном ҳам дарров эсига кела қолмади. Қўрқа-писа деди:

— Ҳа, менинг белгиларимни ёзиб оляпсизларми?

Полициячи дағдаға қилди:

— Сенинг белгиларинг аввалдан тайин. Исмингни нотўғри айтдинг. Шаҳарингни нотўғри айтдинг. Маҳаллангни сўрасак, у ёқ-бу ёққа аланглаб қолдинг. Неча ойдан бери сени қидириб юрүвдик, мана бугун топдик. Қани, юр маҳкамага!

¹ Агра шаҳри.

Шундай деб, у Рамонатнинг қўлидан тутди. Рамо қўлини бўшатиб олишга уринаркан деди:

— Қамашга фармонни кўрсатинг, кейин борамаи. Нима, мени аллақандай қишлоқи деб ўйлаяпсизми?

— Қўлидан ушла,— деди полициячи шеригига.— Маҳкамага бориб кўради фармонни.

Шаҳарларда бундай воқеалар кўзбойлагичларнинг томошасидан ҳам қизиқроқ бўлади. Бирпасда тумонат одам йирилди. Дебийдин шу пайтда наша олиб қайтиб келаётган эди, бу йиғинни кўриб у ҳам келди. Қараса, уч нафар полициячи Рамони тутиб олиб кетяпти. Олдинга интилиб бақирди:

— Ҳой, жамадон! Бу нима қилганинг? Бу пандиг бизнинг меҳмонимиз-ку. Бу кишини қаёққа олиб кетяпсанлар?

Учала полициячи Дебийдинни танир эди, таққа тўхташди.

— Сизнинг меҳмонингизми? Қачондан бери?— сўради улардан бири.

Дебийдин ичида ҳисоблаб чиқди-да, жавоб берди:

— Тўрт ойдан ошди чамаси. Мен бу кишини Праёгда учратиб қолган эдим. Улар ҳам ўша ерлик. Мен билан бирга келган эдилар.

Мусулмон сипоҳий ичида қувониб, сўради:

— Бу кишининг исми қанақа?

Дебийдин иккиланиб деди:

— Ўзлари айтмадиларми исмларини?

Сипоҳийларнинг шубҳаси баттар кучайди. Улардан бири кўзларини косасидан чиқариб деди:

— Икковларингнинг тилларинг биттага ўхшайди, а? Нега бўлмаса исмини айтгинг келмаяпти?

Дебийдин хиёл попуғи пасайиб, ясама журъат билан деди:

— Тухмат қилма, оғайни. Бу ер дўқ қиладиган жой эмас.

Мусулмон сипоҳий гўё ўзини холис кўрсатмоқчидек деди:

— Отаҳон! Сиз бекорга аччиғланаяпсиз. Бунинг исмини нега айтмаяпсиз ўзи?

Дебийдин кўрқув тўла кўзлари билан Рамога қараб жавоб берди:

— Биз бу кишини Рамонат деб атаймиз. Ҳақиқий исмлари шуми ё бошқами — бу ёғи бизга қоронғи.

Полициячи кўзларининг пахтасини чиқариб, қўлсини чўзиб деди:

— Айт, пандит жий! Исминг нима? Рамонатми ё Хийралаълми? Ё иккаласи ҳамми — бири ўзингникию иккинчиси қайнатангники?¹

Учинчи сипоҳий халойиққа қараб хитоб қилди:

— Исми Рамонат-у, Хийралаъл дейди. Мана сизга далил.

Халойиқ орасида шивир-шивир бошланди:

— Жуда шубҳали кўринади.

— Исми билан турар жойини яширибди.

— Киссавурга ўхшайди, — деди бир марварлик жаноб.

— Йўқ, бу катта жинойтчилардан, — деди бир мавлавий².

Халқнинг ўзи томонида эканини кўриб полициячилар яна ҳам дадиллашиб кетди. Рамо беихтиёр улар олдига тушиб кета бошлади. Унинг ҳозир шундан бошқа ҳеч нарсага мажолн етмасди. Шундай бошини эгиб олган эдики, гўё хоҳ устига дарра тушсин, хоҳ бўйнига қилич тушсин, унга барибирдек кўринарди. У ҳеч қачон бунчалик таҳқирланмаган эди. Турмадаги азоблар ҳам бунчалик оғир туюлмасди унга.

Кўп ўтмай полиция участкасига егиб келишди. Халойиқ жуда оз қолган эди. Рамо бир бор уларга хижолат аралаш ёлворувчи ингоҳ билан боқди. Дебнийдин кўринмади. Рамо узун бир уҳ тортиб қўйди. Наҳотки шу оғир соатда у бирдан-бир мададкоридан ҳам ажралган бўлса?

Полиция участкасидаги катта стол атрофида тўрт киши ўтирарди. Бири доруға³ табнатиан хушчақчақ, беозер боқувчи катта-катта кўзли, ошпоққина бир одам. Ёнида унинг нонби ўтирарди. У сикҳлардан бўлиб, истараси иссиққина, ғайратманд, бугдой ранг, қадди-қомати келишган бир киши эди. Унинг бошида узун соч ва билагида ҳалқа бор эди, аммо ҳеч оғзидан сигарета тушмасди⁴. Столнинг иккинчи томонида шаҳар полиция

¹ Қайната — «турма» маъносида.

² Мавлавий — мусулмон руҳоний.

³ Доруға — маҳаллий полиция участкасининг бошлиғи.

⁴ Сикҳлар мазҳабида соч-соқолга қайчи-устара тегизмаслик ва билакда ҳамма вақт ҳалқа бўлиши шарт, тамаки чекиш эса ман қилинади.

инспектори ва вилоят ҳокимининг ноибн ўтирарди. Инспектор ўрта ёшлардаги қорагина одам эди. Кўзлари уккиннигига ўхшаган, гердайган, баланд бўйли. Вилоят ҳокимининг ноибн баланд бўйли, озғингина, кўп ўйлаб, оз гапирадиган бир йигит эди. Юз-кўздан унинг асилзодалардан эканлиги кўриниб турарди.

Вилоят ҳокимининг ноибн синарасини бир тортиб деди:

— Четки гувоҳлар билан иш битмайди. Шуларнинг ичидан биронтасини ўзимизга оғдириб олмасак бўлмайди. Бошқа илож йўқ.

— Қўлимиздан келганича ҳаракат қилдик,— деди инспектор унга қараб.— Худо ҳақи, порага учирмоқчи бўлиб кўп уридик. Лекин ҳаммасининг шундоқ тили бир, ҳеч биттаси бизга унамайди. Четдаги кишиларни ҳам синаб кўрдик. Ҳаммаси «тавба қилдим» дейди.

— Анави марварликни яна бир синаб кўриш керак,— деди муовин.— Унинг отасини чақириб бир дўқ-пўписа қилиб кўринг. Балки шу унга бир оз туртки бўлар.

— Бугун эрталабдан бери биз худди шундай қилиямиз. Худо ҳақи. Шўрлик ота ўғлининг оёғига йиқилди. Бироқ ўғли ҳеч унамади.

Тўртталовни ҳам анчагача ўйга толиб қолди. Охири муовин умидсизлик билан деди:

— Судга оширишининг иложи йўқ. Бекорга шармандамиз чиқадн.

— Яна бир ҳафта муҳлат олинг,— маслаҳат тарзида деди инспектор,— балки бирортаен тузоққа влиниб қоллар.

Шу қарорга келиб, ноиб билан инспектор жўнаб кетишди. Кичик доруға ҳам улар билан бирга чиқиб кетди. Доруға чилим чақирди ва шу пайт бирдан бир мусулмон сипоҳий кириб айтиб қолди:

— Доруға жий! Қани, бирор суюнчи беринг. Бир жиноятчини шубҳа қилиб ушлаб олиб келдик. Ўзи оллоҳободлик, исми-Рамонат. Аввал исминин ҳам, шаҳринин ҳам нотўғри айтди. Хув муюлишда турадиган кхатлик Дебийдин бор-ку, ўшанинг уйида тураркан. Ўзингиз бир яхшилаб дўқ-пўписа қилсангиз, ҳамма гапни айтиб беради.

— Дебийдин?.. Анавини? Иккала ўғли...

— Ҳа, ҳа, худди ўша.

Шу пайт Рамонатни доруғага юзлаштиришди. Дору-

ға, гүе кимгадир ўхшатаётгандек, унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Кейин тешиб юборгудек бўлиб ўқрайиб деди:

— Ҳм! Оллоҳободлик Рамонат дегин. Зап келибсан-да, оғайни! Олти ойдан бери тоза сарсон қилдинг. Бунақа таниш башарани ҳамма ҳам танийди. Бу ерда қачондан берисан?

Полициячи Рамога маслаҳатомуз деди:

— Тўғриси айтсанг, қийноқдан халос бўласан.

Рамо ўзини тетик кўрсатишга тиришиб деди:

— Нима қиясангиз қилинг, мен сизнинг ихтиёригиздаман. Қаттиқлик қилсангиз ҳам ўзингиз биласиз, юмшоқлик қилсангиз ҳам. Оллоҳобод муниципалитетида ишлар эдим. Ғўрликданми, шўрликданми, божхонанинг тўрт юз рупия пулини еб қўйдим. Шу пулни вақтида тўлаёлмадим. Уялганимдан уйдагиларга оғиз очмадим. Бўлмаса, шу арзмаган пулни тўлаш ҳеч гап эмас эди. Бошқа иложини тополмагач, қочиб бу ерга келдим. Бор йўқ гап — шу.

— Масаланг оғир экан,— жиддий тусда деди доруға.— Ичкиликка берилиб кетувдингми?

— Ичкиликни оғзимга олсам, тил тортмай ўлай.

Констебль ҳазил қилди:

— Бу киши буд-шудларидан, ҳойнаҳой, ишқ бозорида ажраганлар.

— Мендай қашшоқлар ишқ бозорида нима қилади?— деди Рамо кулимсираб.

— Бўлмаса, нима, қиморда ютқазиб қўйдингми? Ё хотиннингга зар-зевар олиб бердингми? Нима қилдинг?

Рамо қип-қизариб кетди. Юзида тер томчилари пайдо бўлди.

— Яхши!— деди доруға гапнинг тагига етиб.— Бу ерда ҳам ажойиб зар-зеварлар топасан.

Шу пайт Дебийдин пайдо бўлиб қолди.

— Нега келдинг бу ерга?— дағаллик билан ундан сўради доруға.

— Тақсирим билан бир саломлашгани кирувдим. Мана бу бечорага раҳм қилинг, тақсир. Шўрлик бир содда-баёв...

— Ҳм! Давлат жиноятчисини уйингда яшириб, тағни унга орқа бўлиб келдингми?

— Орқа бўлиб қўлимдан нима келарди, тақсир, мен ҳам бир ғарибу нотавон одамман.

— Биласанми, буни қамашга ҳукм бор. Давлат пул-ларига хиёнат қилган.

— Тақсир! Ҳаммада ҳам бирор айб бўлади. Ешлик қилиб сарф қилиб юборган бўлса бордир...

Шундай деди-да, Дебийдин бешта қоғоз пулни ёнидан чиқариб, стол устига қўйди.

— Бу нима?— қазаб билан деди доруға.

— Ҳеч нима, тақсир,— жавоб берди Дебийдин.— Пон чайнарсиз.

— Пора бермоқчимсан? Тағин оёғингни осмондан келтириб қўймай.

— Ихтиёрингиз, тақсир. Кампирим тобут-кафан қайғусидан қутулади. Уша ерда ўтириб ҳам сизни дуо қиламан.

— Агар буни қутқармоқчи бўлсанг, эллик қоғозни келтириб олдимга қўй. Биласанми, буни ушлаб келган кишига беш юз рупия мукофот ваъда қилинган.

— Сизлар учун бу пул нима деган гап. Бу бир камбағал мусофир одам бўлса. Ула-ўлгунча сизни эслаб юради.

— Бўлди, бўлди! Гапни чўзма. Мен бу ерга савоб ишлагани келиб ўтирганим йўқ.

— Қўлимда ҳеч нарса йўқ, тақсир. Дўкон-пўконлар фақат номига.

— Кампирингдан сўра бориб.

— Топиб-тутадиган мен ўзим, биродар. Уғилларнинг ҳоли ўзингга маълум. Емай-ичмай пича пул йиққан эдим, шунни кўтариб келдим. Камбағалчилик қурсин, тақсир.

Доруға амр қилди:

— Пулингни ол-да, бу ердан туёғингни шикиллат. Ҳайда буни бу ердан, ҳой!

— Хўп, хўп, тақсир! Мана чиқиб кетдим. Бировга буюриб нима қиласиз.

Доруға сипоҳийга буюрди:

— Буни олиб бориб, қамаб қўй. Муншнйга айт, ҳамма гапни битта қўймай ёзиб олсин.

Дебийдиннинг қазабдан лаблари титради. Юзи кўкариб, шу қадар ўзини йўқотиб қўйдикки, Рамо ҳеч қачон уни бу ҳолатда кўрмаган эди. Уясига кўк қарға бостириб кириб, жон ҳолатда чирқиллаётган қушга ўхшарди у шу топда. У бир дақиқа маҳкама ҳовлисида турди. Кейин орқасига қайтиб бир сипоҳийга алланима деди-да,

шошиб кўчага йўналди. Зум ўтмай яна қайтиб келди ва доруғага деди:

— Тақсир! Икки соат муҳлат беролмайсизми?

Рамо ҳамон ўша жойда турган эди. Унинг меҳрибонлигини кўриб, йиғлаб юборди.

— Ота!— деди у,— сиз эди овора бўлманг. Бошга тушганни кўз кўрар. Пешанага ёзилгани бўлади. Сизнинг ўрнингизда ўз отам бўлганда ҳам, бунчалик жон куйдирмасди. Мен ўла-ўлгунимча сизни...

Дебийдин кўзларини арта туриб деди:

— Нималар деясан, бўтам?— деди.— Дебийдин пулниги юзига борадиган номардлардан эмас. Шунча пуллар ҳар кун қимордан келиб-келиб турган. Ҳозир уйни сотсам, ўн минг рупия нақд пул. Буларни гўримга орқалаб кетаманми? Доруға жий! Ҳозирча буни қамоққа жўнатмай туринг. Мен ҳозир, бирпасда пул топиб келаман.

Дебийдин кетгач, доруға жий самимият билан деди:

— Бу ўзи-ку қари тулки, лекин баҳоси йўқ одам. Сен буни қандоқ қилиб ўзингга ром қилдинг?

— Ғариб-бечораларга ҳамманинг ҳам раҳми келади,— жавоб қилди Рамо.

Доруға кулди:

— Полициядан бошқа. Бу ёғини ҳам қўшиб қўйинг. Эллик қоғоз олиб келишига ҳеч кўзим етмайди.

— Олиб келган тақдирда ҳам бунча катта жарима тўлаттиришни хоҳламайман. Ундан кўра қамоқда ётганим минг марта афзал.

— Менга беш юз ўрнига нақд олти юз эллик рупия тушяпти-ю, нега қўлдан бой берай? Сени тутушга бериладиган пулни мен олдим нима-ю, бирор оғайним олди нима?

— Рост тегирмон тошини айланттиришим керак экан, вақт ганиматиде айланттириб олганим яхши. Полиция кўзидан қочиб қутулсам керак деб ўйлаган эдим. Энди билсам, иложи йўқ экан. Эртаю-кеч қўрқиб-титраб ўтиргандан кўра, қамоқда ётганим минг марта яхшироқ.

Доруғанинг бирдан ёдига ўтмиш воқеалардан бири тушгандек бўлди. Стол тортмасидан бир шахсий иш дафтари олдиди, у ёқ-бу ёғини варақлаб кўрди-да, деди:

— Агар Дебийдиннинг пулларига ҳам, сенга ҳам

зигирча зарар етмайдиган бир йўл айтсам, нима дейсан?

Рамо ишонқирамай жавоб берди:

— Бундай тадбир борлигига ишонмайман.

— Э-э, камбағалнинг ишини худо ўнглисин. Бу менинг қўлимдан келади. Фақат судда бир гувоҳлик берсанг бас.

— Ёлғон гувоҳлик бўлса керак-да?

— Йўқ, мутлақо чин гувоҳлик. Бу омадинг юришгани, огайини. Ҳа, де. Ҳам муниципалитет панжасидан озод бўласан, ҳам бу ёқдан давлат ҳам бошингни силаса ажаб эмас. Агар, худо кўрсатмасин, бир судга тушсанг борми, беш йилдан камга кетмайсан. Ҳозир Дебийдин сени кутқариб олди ҳам дейлик. Лекин қачонгача қутулиб юрардинг. Сен ўз фойда-зарарингни англа. Мен сени қистаётганим йўқ.

Доруға қароқчилик тафсилотини сўйлаб берди. Рамо бундай воқеаларнинг кўпини газеталарда ўқиган эди. Чунончи, шубҳа қилиб сўради:

— Демак мен полиция одами бўлиб, ёлғондан шу ишда мен ҳам қатнашганман, дейишим керак экан-да. Ахир бу сохта гувоҳлик бўлмай нима?

— Бу томондан хотиржам бўлавер. Сен бегуноҳларни бекордан-бекорга тутқизиб бермайсан. Турмага жиноят қилган одам тушади. Бунда ёлғон қоладими? Қароқчилардан кўрқиб бу ерлик одамлар гувоҳлик беришдан қочди. Бор-йўқ гап шу. — Сен озгина ёлғон гапиришинг керак, бу тўғри. Лекин бунинг эвазига сен бундан кейин шунақанги роҳат-фароғатда яшайсанки, унинг олдида озгина ёлғон кўзга кўринмай кетади. Яхшилаб ўйлаб кўр. Шомгача жавобини айтарсан.

Бу гап Рамонинг дилига маҳкам ўрнашиб қолди. Модомки бир бора ёлғон гапириш билан у олдинги қилмишлари азобидан фориг бўлиб, бахтли келажак сари қадам қўяр экан, бунинг нимаси ёмон? Қайтанга турмадан қутулгани қолади. Шунинг учун пайсалга солиш керак эмас. Дарвоқе яна бир нарсани келишиб олса яхши бўларди: уни тағин муниципалитет таъқиб қилмасмикни. Дурустроқ иш ҳам топиб берармикни булар? Полицияга керак бўлгани учун илтимоси ҳойнаҳой ерда қолмас. Бу гапларни у шу қадар эҳтиёт бўлиб сўрадики, овозини ўзи ҳам зўрга эшитди.

— Мен туфайли бирор бегуноҳнинг ҳаёти хазон бўлмасайди, деб қўрқаман,— деди Рамо.

— Хотиржам бўлавер, худди айтганингдек бўлади,— деди доруға.

— Борди-ю, эртага муниципалитет бўйнимдан хиппа бўғиб олса, мен кимга арз-дод қиламан?— яна сўради Рамо.

— Муниципалитет сенга тегиб кўрсин-чи. Бунақа ишларда даъвогар ҳукуматнинг ўзи бўлади. Ҳукумат сенинг тарафингда бўлгач, муниципалитет нима дерди? Сенга оқланганинг ҳақида қогоз берилади, жаноб.

— Иш-чи? Иш нима бўлади?

— Ишни ҳукуматнинг ўзи тўғрилаб беради. Бундоқ одамни ҳукумат ўз қаноти остига олади. Агар гувоҳлигинг яхши натижа берса, сен жуда керакли киши бўлиб қоласан.

Доруға шу ондаёқ машина чақиртирди ва Рамони бирга олиб, инспектор ҳузурига жўнади. Иш шу қадар ўнгидан келган эдики, доруға дарҳол ўзини кўрсатишга ошиқарди. Инспекторни танҳо топиб роса мақтанди:

— Бу одамни шундоқ қўлга туширдимки, қўяверасиз. Ранги рўйини кўриб дарров пайқадим: қочоқ экан. Дарров ушладим. Уйлаганимнинг ҳаммаси тўғри чиқди. Бизларнинг кўзимизга ҳеч ким бас келолмайди. Жиноятчинин шундоқ кўзидан билиб оламиз. Оллоҳобод муниципалитетининг пулини еб қочиб юрган экан. Анови масалада гувоҳлик беришга рози бўляпти. Ўзи ўқимишли кўринади, ақли расо одам.

— Ҳа, ақли расоликка-ку расога ўхшайди,— деди инспектор шубҳа билан.

— Лекин оқлаш қоғозини қўлига бермагунимизча у бизга ишонмайди,— давом этди гапида доруға.— Ҳийла ишлатаётганимизни озгина пайқаб қолса, қўлдан чиқиши аниқ.

— Бу шубҳасиз,— қувватлади инспектор.— Ҳукумат билан бу ҳақда гаплашиб олиш керак. Сиз телефон қилиб Оллоҳобод полиция маҳкамасидан бир сўранг-чи, бу одамнинг жинояти нима деб. Ҳаммасини ҳукуматга айтишга тўғри келади.

Доруға телефон дафтаринин тез-тез варақлаб, рақамларин топди. Бирпасда Оллоҳобод маҳкамаси билан гаплаша бошлади.

— Хўш, нима деди?— сўради инспектор.

— Бунақа одам бизнинг рўйхатимизда йўқ деяпти,— жавоб берди доруға.

— Ҳеч тушуниб бўлмайдими, ўзи нима гап? Ё бу исминини ўзгартирдимикин?

— Муниципалитетда ҳеч ким давлат пулига хиёнат қилган эмасмиш. Бунақа судли иш йўқ эмиш.

— Қизиқ гап! Айбдор, мён пулларни олиб қочганман деса, муниципалитет, ҳеч қанақа пул йўқолгани йўқ, деса. Тағин бу одам жинни-пинни бўлмасин?

— Мен ҳам ҳеч нарсаини тушунолмайдим. Агар сенинг ҳеч қанақа айбинг йўқ экан деса, у бошқа қорасини ҳам кўрсатмайди.

— Ҳа, муниципалитет идорасидан сўраб кўринг-чи.

Доруға телефонда савол-жавоб қила бошлади.

— Сизларда Рамонат деган киши ишлармиди?

— Ҳа, ишларди,— жавоб келди трубкадан.

— У идорадан пул ўғирлаб қочганми?

— Йўқ, уйдан қочиб кетган, лекин ўғирлик қилган эмас. Нима? У ўша ёқдами?

— Ҳа, у бизнинг қўлимизда. Биз уни тутиб олдик. У, мён пул ўғирлаганман, деяпти. Ўзи нима гап?

— Полиция деган зийрак бўлади. Бундоқ каллани ишлатиб кўринг-да.

— Бу ерда мия ишламай қолди.

— Фақат «бу ерда» эмас, ҳамма жойда ҳам шу. Гап бундоқ: Рамонат ҳисобда янглишиб, қўрқиб қочган. Кейин маълум бўлдики, ҳаммаси жойида экан. Энди тушунгандирсиз гапга!

— Энди нима қилдик?— сўради ноиб ташвишланиб.

— Бахт қуши қўлдан кетадиган бўлди-ку.

— Қанақасига кетар экан, тақсир?— жавоб берди доруға.— Рамонатга бу ҳақда лом-мин дейилмайди. Ташқаридан хабар етказувчи биронта одам унга яқин йўлатилмайди, вассалом. Энди уйдагилар бу ердалигидан дарак топиб, албатта қидириб келади. Бунга оғзаки афв берамиз-да, қоғоз учун комиссарга хат юбордик, деймиз. Ноиб жанобларнинг ҳам фикрларини билиш керак.

Бу ёқда булар маслаҳат қилиб турган бир пайтда у ёқда Дебийдин бир соат ўтар-ўтмас полиция идорасига қайтиб келди ва навбатда турган спохийдан сўради:

— Доруға жий қаердалар?

- У киши катта хўжайиннинг ҳузурларига кетдилар.
- Бобу жий қамаб қўйилдими?— сўради Дебийдин
- Йўқ, уни доруға бирга олиб кетдилар.

Дебийдин пешанасига бир урди:

— Полициячиларда субут борми. Бир соатда пул олиб келаман деган эдим, шунга ҳам сабр қилмабдилар. Ҳукумат беш юз рупия мукофот берар экан. Мен олти юз рупия келтириб бермоқчийдим. Ҳукуматга хушомад-гўйлик қилишади-да. Эй, худо! Уша ёқдан энди тўғри Оллоҳободга жўнатиб юборади. Мен энди уни кўролмайман. Кампирим йиглаб-йиглаб ўлади энди.

Шундай деб Дебийдин ерга ўтириб олди.

— Бу ерда қачонгача ўтирмоқчисан?— сўради сипоҳий.

Дебийдин чаён чаққандай сапчиб тушди.

— Доруға жий билан икки огиз гаплашиб, ундан кейин кетаман энди,— деди у.— Майли, қамоққа тушишга ҳам розиман. Боплаб сўкаман. Ҳа, ҳа, ёмон сўкаман. Ахир унинг ҳам бола-чақаси бордир. Худодан қўрқмайдими? Бобу жий кетаётганини кўрдингми? Қаттиқ хафадир?

— Қаёқда хафа, хурсандлигидан кулиб кетаётувди. Иккаласи битта машинага ўтириб кетди.

Дебийдин ишонмади.

— Қаёқда кулади шўрлик? Сиртида кулгани билан, ичида йиғлаётгандир.

Орадан бир оз ўтгач, Жаггу пайдо бўлди. Дебийдиннинг ҳовлида ўтирганини кўриб сўради:

— Сиз бу ерда нима қилиб ўтирибсиз? Бҳейя қани?

Дебийдин бағри эзилиб жавоб берди:

— Бҳейяни поиб ҳузурига олиб кетибди. У билан кўриша оламизми, йўқми, тўғри ўша ёқдан гумдон қилиб қўя қолишадими, худо биладди.

— Доруға ҳам жуда ҳалигадақа-да! Бунча олиб келасан дегани нима-ю, кетиб қолгани нимаси?

— Шунинг учун ўтирибман-да. Келсин, бир-икки огиз яхшилаб гаплашиб қўяй.

— Ҳа, бир болаиғ уни. Ваъдасига вафо қилмаган одам ҳам одамми? Мен ҳам бир таъзирини берай. Қани қўлидан келганини қилсин,— тутақиб кетди Жаггу.

— Дўконда ким қолди?

— Ёлиб келдим. Эрталабдан бери туз тотмаган эди-я шўрлик. Қуриб кетсин ўша томоша! Билет олгани

чиқиб кетаётган экан. Уйдан чиқмаганда шу балога гиррифтор бўлмасди.

— Булар ўша ёқнинг ўзидан гумдон қилиб юборса, нима қиламиз?

— Хат келади-ку. Ўша ерга бориб кўриб келамиз.

— Кесиб юборади буни,— кўзига ёш олиб деди Дебийдин.

— Еган пулни қайтариб берсак, нега кесиб юборади?

— Жиннимисан кампир? Бунақа бўлмайди. Пулни қайтариб бергани билан ўғрини қўйиб юборадими?

Жаггу вазият кескинлигини ҳис қилиб, «доруға жий» деб гап бошлаган эди, шу он бирдан доруғанинг машинаси шундоқ рўпарасига келиб тўхтади. Машинада инспектор ҳам ўтирган эди. Рамо чол-кампир иккаласини кўриши билан машинадан тушиб келди ва кулиб деди:

— Анчадан бери ўтирибсизларми, ота? Юринглар ичкарига кирайлик. Ойи, сиз қачон келдингиз?

Доруға мазах қилгандек сўради:

— Ҳа, Чоудрий, пул олиб келдингизми?

— Келаман дегандан кейин бирпас пойлаб туришингиз керак эди-да. Мана пулни из, тақсир.

— Ердан ковлаб олган бўлсангиз керак.

— Йўқ, тақсиримнинг нафаслари билан ҳали беш юз-олти юз ернинг устидан ҳам топилади. Ер ковламадим.

— Энди оғайни, пуллариини олиб бориб сандиққа солиб кўявер. Бошлиқлар буни олиб қолишга қарор қилишди. Менга қолса-ку майли эди-я.

Инспектор соҳиб келибоқ идорага кириб кетган эди. Булар учови ҳам гаплашиб унинг ён томонидаги хонага киришди.

Доруғанинг гапларини эшитиб, Дебийдиннинг қошлари чимирилди.

— Доруға жий!— деди у,— эр кишининг сўзи битта бўлади, мен фақат шунини биламан. Пул деган эдингиз, мана олиб келдим. Энди сўзингизда туринг. Сўздан қайтиш — номардининг иши.

Бундай қаттиқ гаплардан доруға лов этиб ёниб кетиши керак эди, бироқ у пинагени бузмади. Кулиб деди:

— Оғайин! Номард дейсанми, субутсиз дейсанми, нима десанг деявер. Лекин биз буни қўйиб юборолмай-

миз. Бунақа ўлжа кунда тушавермайди қўлимизга. Ваъ-
дамизни деб, мартабадан кечолмайман.

Дсруғанинг кулганини кўриб Дебийдин баттар тутат-
қиб кетди:

— Ахир ўз оғзингиз билан айтмаганимидингиз пул
олиб кел деб?

— Ҳа, ўз оғзим билан айтган эдим. Шу оғзим билан
бировни сўксам, шу оғзим билан ўшани мақташим ҳам
мумкин.

— Э, бу мўйловларни қирдириб ташланг.

— Хўп бўлади-да! Ўзи илгаридан кўнглимда бор эди.
Лекин уялиб юардим. Мана, сен айтдинг, энди албатта
олдираман.

— Одамни мазах қилманг, доруға жий. Сиз кула-
сиз-у менинг қоним қайнаб кетяпти. Майли, турмага ту-
шишга ҳам розиман, лекин капитан соҳибга бориб айта-
ман. Ўзим кичкинагина одам бўлсам ҳам, суянчиғим зўр.

— Шунақа де ҳали, оғайни. Ростдан ҳам капитан
соҳибга бориб чақмоқчимсан?

Дебийдин пўписа қилди, деб ўйлади.

— Ҳеч кимга қулоқ солмаганингиздан кейин ҳар
қандай одам ҳам жонидан тўйиб кетади, қўлидан келга-
нини қиладди. Мем соҳиб кунда дўқонимга келадилар.

— Ҳой, Дебий! Башарти соҳибга ё мем соҳибга ус-
тимдан шикоят қилгудек бўлсанг, худо урсин агар,
уйингга ўт қўяман!

— Уйимга ўт қўйган кунингиз бошингиздаги салла
билан қўлингиздаги хизматдан ажрадим деяверинг.

— Шунақами? Қўлингни бер. Бўлсак, баравар бў-
лайлик.

— Аввал яхшилаб ўйланг. Кейин пушаймон қиласиз.

Боядан бери Дебийдиннинг жиғибийрон бўлаётгани-
ни бир чеккада индамай томоша қилиб турган Рамо
охирини ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди ва
деди:

— Ота! Доруға жий сизга тегажоқлик қиляптилар.
Бизлар келишиб олдик: мен бу ердан ҳеч қанақа олди-
бердисиз чиқиб кетаман. Бунинг устига ишлик ҳам бў-
ламан. Соҳиб қаттиқ ваъда қилдилар. Мен ҳозирча шу
ерда тураман.

Дебийдин йўлини йўқотиб қўйган одамдай довдираб
қолди:

— Нималар деяпсан ўзинг, ўғлим? Нима бўлди? По-

лициячиларнинг тузоғига илиниб қолдингми? Булар бирор найранг ишлатаётганга ўхшайди.

— Бир судда гувоҳлик беришим керак. Бор-йўқ гап шу,— чолга тасалли берди Рамо.

Дебийдин норози оҳангда бош чайқаб деди:

— Елғон гувоҳлик бўлса керак-да?

— Йўқ, йўқ, ота, чин гувоҳлик бераман. Мен ҳаммасини суриштириб билиб олдим.

Бироқ Дебийдиннинг кўнгли жойига тушмади.

— Мен бу ҳақда бир нарса дейишим қийин, ўғлим. Аммо орқа-олдини ўйлаб иш қил. Менинг пулларим зое кетишидан қўрқаётган бўлсанг, шуни билиб қўйки, Дебийдин агар пулнинг юзига борганда ҳозир миллионер бўларди. Мана шу қўллар кунига юз рупиядан пул ҳам топган, ҳаммасини битта қўймай совурган ҳам. Қанақа суд экан сен гувоҳлик бермоқчи бўлганинг? Аниқладдингми?

Рамонинг ўрнига доруға жавоб берди:

— Ҳа ўша, қанча камбағалларнинг ёстиғини қуритган қароқчи қотилларнинг суди. Бутун бир провинцияни алғов-далғов қилиб юборган эди. Ушалардан қўрққанидан ҳеч қим гувоҳлик бермаяпти.

— Э-ҳа, ҳали бу айғоқчи бўлдими?— деди нафрат ва киноя билан Дебийдин.— Шунақа денг. Унда полиция нимани ўргатса, ўшани айтишинг керак, оғайни. Менинг ҳамма нарсага ҳам ақлим етавермайди, бу нарсаларнинг маъносини қаёқдан билай? Лекин мен биров бошимдан зар тўкса ҳам айғоқчи бўлмасдим. Ўз кўзи билан кўрмаган одам қим гуноҳқору ким бегуноҳлигини қаёқдан билади? Тўртта ёмоннинг ёнида тўртта яхши ҳам албатта бўлса керак.

— Асло. Қўлга тушганларнинг ҳаммаси қип-қизил қароқчи.

— Бу сизнинг гапингиз. Бизга қоронғи.

— Биз бегуноҳ одамни тутмаймиз. Нима деб ўйла-япсан?

— Барини кўрганман, доруға жий,— жавоб берди чол.— Бундан кўра буни кесиб юборинг, бир йил-ярим йил турмада ётиб чиқади қўяди. Жиноят балосидан қутулиш учун бегуноҳларнинг жонига жабр қилмайди-ку.

— Мен жуда яхши ўйлаб кўрдим, ота,— деди Рамо.— Ҳаммаси қоғозда ёзиглиқ. Ичида биронта ҳам бегуноҳи йўқ.

— Бўлса бордир оғайни,— маънос жавоб берди Дебийдин.— Ахир жон деган ширин нарса.

Шундай деб у шартта орқасига бурилиб йўлга тушди. Дилидан кечаётган ҳис-туйғуларни у бундан кўра аниқроқ ифода қилолмасди.

Бирдан унинг эсига бир нарса тушди-ю, ўгирилиб сўради:

— Пича пул бериб кетайми?

— Пулни нима қиламан?— деди Рамо уялиб.

— Бугундан бошлаб шу ерда яшайди,— қўшиб қўйдди доруға.

— Биладан, тақсир,— деди чол синиқ овоз билан.— Бунга алоҳида уй берасизлар, хизматкор-югурдаклар берасизлар, машина берасизлар. Ҳаммасини биладан, на биронта чет одам билан кўришади, на ўзи ёлғиз бир жойга бора олади. Ҳаммаси бошимдан ўтган.

Шундай деб, худди нафаси қисилиб кетгандек, чол тез-тез одимлаб юриб кетди. Доруға чақирди, бироқ у қайрилиб қарамади. Чеҳрасини чуқур қайғу ва изтироб соялари чулғаб олган эди.

— Рамо келмадими?— сўради Жаггу.

Дебийдин кўча томондан кўзини узмай жавоб қайтарди:

— Рамо энди келмайди. Ўзингикидан барака топмадингми, бегонадан нима умид.— Шундай деб у йўлга тушди. Кампир ҳам минғирлаб чолга эргашди.

35- б о б

Йиғи одамга ҳам қувонч, ҳам роҳат, ҳам мадор бағишлайди. Кимки хилватда танҳо ўтириб, бировни эслаб тўйиб-тўйиб ҳўнгир-ҳўнгир йиғламабди, дунёга келмабди. У одам юз кулгининг ўрнини босувчи роҳатдан маҳрум. Ҳузурбахш изтироб лаззатини шундай бахтга мушарраф бўлгандан сўранг. Одатда узоқ кулгидан кейин кўнглимизга ғашлик тўлади, худди чарчагандек, руҳимиз толиқади, шалпайиб қоламиз. Йиғидан кейин эса руҳимиз енгиллашиб, кўзимизга олам тағин ҳам мунаввар, бахт ва шодликка яна ҳам тўлиб-тошгандек кўринади. Жалпа «Пража-митр» газетасининг редакциясидан хат келишини тоқатсизлик билан кутмоқда эди. Хатни қўлига олди-ю йиғлаб юборди. Хатни бир қўлида ушлаб,

иккинчи қўли билан эшик кесакисини тутганича, у узоқ йиғлади. Нималарни ўйлаб йиғлади — бу бизга қоронғи. Балки толган усули келтирган мислсиз бу бахт унинг руҳини туғенга солиб, севинч ёшлари дарёсининг тубсиз қаърига фарқ қилгандир ёки офтоб тафти ҳам музлатгувчи юксакликка кўтаргандир? Олти ойдан сўнг у шу қувончга мушарраф бўлди. Шунча вақт у алдоқчи умидларга асир бўлиб яшади. Оҳ! Неча марта у бу қаттол ҳаёт дастидан ўз жонига қасд ҳам қилди. «Борди-ю, ўз жонимни қурбон қилганимда, у кишининг изларини кўриш ҳам насиб қилмасди менга, — кўнглидан кечирди Жалпа. — Лекин у киши шунақанги тошбағир экан! Олти ой ўша ерда туриб бирон марта хат ёзмабдилар, хабар ҳам олмабдилар. Йиғлай-йиғлай ўлиб кетсин, деган бўлсалар керак ҳойнаҳой. Мен қачон у кишининг парвойларига келувдим?» Ун беш-йигирма рупия пулни одам ошна-оғайниларига ҳам сарфлаб юборади. «Пул муҳаббатнинг белгиси эмас. Муҳаббат пулда эмас, юракда бўлади». Рамадан ҳеч қандай дарак йўқ пайтида Жалпа ҳамма айбни ўз устига олиб ўтирган эди, лекин энди унинг қаердалиги маълум бўлди-ю, бирдан ўзгарди-қолди. Кўнглида эрига нисбатан турли кек, гина-кудуратлар пайдо бўла бошлади. «У одам ўзи нима деб ўйлапти? Кўнглида ҳеч бир гами йўқки, ялло қилиб юрибди. Худди шундай мен аллақасёқларга ҳеч кимга айтмай кетиб қолсам, мени нималар қилмас эди! Қилич билан бошимни шартта узиб ташларди ёки бир умр юз кўрмас бўлиб ажрашиб кетарди». Уша ерда қимир этмай турганича Жалпа кўнглида шикоят дафтарини тўлдира бошлади.

Шу пайт Рамеш бобу ҳовлидаги чақириб қолди:

— Гўпий! Ҳой Гўпий! Бу ёққа қара.

Мунший жий ётган еридан овоз берди:

— Ким у? Қирәверинг! Э-э, сизмисиз, Рамеш бобу? Бобу жий, мен ўлиб-ўлиб тирилдим. Э худо! Нимасини айтай, янгитдан дунёга келдим. Ҳеч умид қилмовдим. Олдимда ҳам, орқамда ҳам ҳеч кимим йўқ. Анави иккаласи ҳали ғўра, менинг ўлганим-тирилганим билан иши йўқ. Онаси бўлса башарамга қараб қўрқиб кетади. Битта келин жонимга ора кирган. Уша бўлмаганда, мен аллақачон оламдан кўз юмган бўлардим.

Рамеш бобу ёлғондакам ачиниб деди:

— Шунча қаттиқ оғриб қолибсиз-у, менинг билмага-

нимни қаранг! Келин ҳам икки энлик хат ёзмабди-да менга? Ишдан жавоб олгандирсиз ҳойнаҳой?

— Жавоб олишга ариза ёзиб юбордим. Лекин соҳиб, доктордан қоғозим йўқ. Ун олти рупияни ким берай деб турипти. Бир куни докторга бордим, бироқ шунча ялинсам ҳам, қоғоз ёзиб бермади. Ўзингиз биласиз-ку, пора бўлмаса юзингизга қарамайди. Таваккал деб қуруқ аризанинг ўзини ёзиб юбордим. Билмайман, улар қабул қиладими, йўқми. Бу доктордан хафа бўлдим. Қўзининг олдида одам жон бераётибди-ю, то пора олмагунча пинагини бузмайди.

— Ҳа, жуда чакки бўлибди,— ташвишланиб деди Рамеш бобу.— Аризангизни инobatга олмаса, нима бўлади? Мунший жий пешанасига уриб деди:

— Нима бўларди? Уйда ўтиравераман. Хўжайини сўраса, ростини айтаман: докторга борувдим, қоғоз бермади, дейман. Ахир ҳукумат уни нега қўйиб қўйибди? Столда қуруқ савлат тўкиб ўтиришгани? Қўлингдан келганини қил, справка бермайман дейди. Болалар ўйнаб чиқиб кетган. Сизга пон қилиб узатадиган ҳам ҳеч ким йўқ. Касаллик қурсин...

— Йўқ, йўқ, менга ҳеч овора бўлманг,— деди кулиб Рамеш бобу.— Мен бугун қуруқ пон чайнагани эмас, бир тўйиб ширинлик егани келганман. Келин! Сенга хушхабар олиб келдим! Атаганингни чиқаравер.

Жалпа пон солинган лаганчани унинг олдига қўйиб деди:

— Қани аввал эшитайлик-чи, қанақа хушхабар экан? Балки сизнинг янги хабарингиз эски чиқар!

— Йўқ, йўқ, ундай бўлиши асло мумкин эмас! Рамонатнинг дараги топилди. Калькуттада экан!

— Буни мен олдиндан биламан.

Мунший жий сапчиб ўрпидан туриб ўтирди. Севинчдан иситмаси йўқолиб, сонпа-соғайиб кетгандек бўлди. Рамешнинг қўлидан тутиб деди:

— Ростдан Калькуттада эканми? Хат-пат келдимиз?

— Хат эмас, бир полициядан билдим. Полициядан сўраб қолди. Мен Рамонатнинг ҳеч қанақа айби йўқ, дедим. Сен қаёқдан билдинг, келин?

Жалпа ишлатган ҳийласини баён қилди «Пражамитр» идорасидан келган хатни ҳам кўрсатди. Хатнинг ёнида Рамо имзо чеккан бир квитанция ҳам бор эди.

— Имзо Рамо бобуники. Ҳа, худди ўзи,— эътироф

этди Рамеш.— Қойил қилибсан, келин. Тан бердим сенга. Топган ҳийлангни қара! Офарин! Бизни йўлда қолдириб кетдинг-ку. Ҳеч кимнинг ҳаслига келмайди бу. Буидоқ қараганда жуда осонга ўхшайди ўзи. Энди биров бориб, болапақирни алдаб-сулдаб олиб келиши керак.

Шу орада Ратан келиб қолди. Жалпа уни кўриши билан унга пешвоз чиқиб, бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди ва деди:

— Ўртоқжон, мана Калькуттадан хат келди. Уша ерда эканлар.

— Ростданми?

— Ҳа, рост. Мана хат.

— Ундоқ бўлса, сиз бугуноқ йўлга тушинг.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турибман. Сиз ҳам бора-сизми?

— Жон деб борар эдимку-я, лекин уйни қандоқ ташлаб кетаман? Ўртоқжон, Манибҳушандан бир оз шубҳага тушиб қолдим. Унинг нияти яхши эмасга ўхшаяпти. Банкада йигирма мингдан зиёд пул бор эди. Билмадим, барини қаёққа гумдон қилди. Маросимларга сарф бўлиб кетди, дейди. Ҳисоб-китобини сўрасам, кўзини олайтиради. Қалитларни доим ёнида олиб юради. Сўрасам, уни-буни баҳона қилиб бермайди. Менга қарши бирон қонуний режа тузиб юрибди чамамда. У ёқдан қайтиб келгунимча у ҳамма ёқни шишыйдам қилиб, жуфтакни ростлаб қолмаса деб қўрқяпман. Уйга тинмай харидорлар келиб турибди. Мен ҳам қишлоққа бориб оч қорним, тинч қулоғим деб бемалол юрсам дейман. Банглани сотсам, нақд пул қўлга киради. Ўзим шу ерда бўлмасам, бу пулларни кейин тушимда ҳам кўрмасам керак. Гўпийни ёнингизга олиб шу бугуноқ йўлга тушинг. Пулни мен ўзим бераман.

— Гўпий бормаса керак. Дадамларга биров қараб турмаса бўлмайди.

— Мен ўзим қарайман. Мен ҳар кун эрталаб келиб, дори ичириб кетаман. Кечқурун ҳам бир марта кўриб кетаман.

— Кун бўйи ёнларидан ким ўтиради?— кулди Жалпа.

— Мен ўзим бирпас-яримпас ўтира тураман. Лекин сиз фурсатни ўтказманг. Шўрлик у ёқда не аҳволда юргандир. Хўш, келишдикми?

Ратан мунший жий ётган хонага қадам қўйган эди, Рамеш бобу дик этиб ўрнидан турди.

— Келинг, девий жий, Рамо бобуни ҳам ниҳоят топдик.

— Бунда менинг ҳам ҳиссам бор,— деди Ратан.

— Ҳа, албатта сизнинг маслаҳатингиз билан бўлган бўлса керак. Энди уни бу ерга қандай қилиб олиб келса бўлади, шуни ўйлаяпмиз.

— Жалпа ўзи борсин-да, қўлларидан ушлаб олиб келсин,— жавоб берди Ратан.— Гўпийни бирга олиб кетсин. Сиз бунга нима дейсиз, отахон? Қарши эмасми-сиз?

Мунший жийнинг эътирози-ку бор эди. Унга қолса, яна беш-ўнта одамни йиғарди. Ундан кейин уйдаги ҳамма одамлар кетиб қолса, нимаси яхши? Бироқ вази-ят нозиклиги унинг лабларига муҳр босиб қўйган эди.

Гўпий Калькуттани томоша қилишни ўйлаб, севинчидан терисига сиғмай кетди. Вишвамбхар ўксиб қолди. Худо уни кичкина қилиб яратмаганда, бугун бунчалик хўрланмаган бўларди. «Бу киши катта бўлганлари билан нима фойда?— деб ўйларди у ичида онаси тўғри-сида.— Қаерга борсалар, албатта бирор нарсани йўқо-тиб келадилар-ку». Лекин начора? Азалдан қолган таомилга қандоқ қаршилиқ қилсин.

Кечаси соат тўққизда Жалпа йўлга тушди. Қайнана-қайнатасининг хоки пойини кўзига суриб, оқ фотиҳа олди, пиқ-пиқ йиғлаётган Вишвамбхарнинг бўйнидан қучоқлаб эркалади-да, Ратаннинг машинасига чиқди.

Машина қўзғалгач, Жалпа сўради:

— Калькутта жуда катта шаҳар бўлса керак-а, ўр-тоқжон? Қандай излаб топамиз?

— Аввал «Пража-митр» редакциясига боринг,— маслаҳат бера бошлади Ратан,— ўша ердан сўраб билиб оласиз. Гўпий бобу бор-ку. Нимадан қўрқасиз?

— Қаерда тунаймиз?

— Мусофирхонада тунайверасиз. Бўлмаса меҳмон-хонага борасиз. Борди-ю, пулингиз қолмаса, менга телеграмма юборинг. Бир иложини қиламан. Бобу жий келиб қолсалар, менга зўр нафлари тегади. Манави Манибхушан мени хонавайрон қилади.

— Меҳмонхонадагилар ёмон одамлар бўлмайдими?

— Қим сизга тегажаклик қиладиган бўлса, аяб ўтирмай, солинг айлантириб. Боплаб солинг-да, ундан кейин гаплашинг.— Кейин ёнидан бир пичоқ чиқариб Жалпага узатди:— Мана буни олиб қўйинг. Белингизга яшириб

олинг. Мен кўчага чиқсам, ҳамма вақт ёнимда шуни олиб юраман. Одамга далда бўлади. Аёл кишига гап отиб, тегишган эркак учига чиққан пасткаш ва ифлос бўлади. Қўлингизда пичоқ, юзингизда ғазабни кўрса нафаси ичига тушиб, қочиб қолади. Борди-ю, пичоқни ишга солишга тўғри келиб қолса, сира иккиланиб ўтирманг. Нима бўларкин, деб ўйлаб ўтирманг. Пешанада ёзилгани бўлади.

Жалпа пичоқни олди, лекин ҳеч нима демади. Унинг юраги ғаш бўлиб бораётган эди. У фикр қилмоқчи ва сўраб билмоқчи бўлган нарсалар шу қадар кўп эдики, уларни ўйлади дегунча юраги увушиб кетарди.

Станцияга етиб келишди. Ҳаммоллар юкни туширди. Гўпий бориб, билет олиб келди. Жалпа худди ҳеч нарсани сезмаётгандек, платформада ҳайкалдек қотиб турарди. Одатда киши катта бир имтиҳон олдидан бутун куч-қувватини тўплаб, ўзини шунга чоғлаётган пайтда шундай аҳволга тушиб қолади.

Ратан Гупийни «Ҳушёр бўл» деб огоҳлантириб қўйди.

Гўпий неча ойдан буён бадантарбия билан шуғулланар эди. Юрганда дам-бадам билаклари билан кўкрагига қараб қўярди. Ташқаридан қараган одамга-ку бир оддий йигитча эди. Бироқ ўзининг назарида бутунлай бошқача бўлиб кетган эди. Одамларнинг уни кўриб дарров йўл бермаслиги, ҳайбатидан ҳайиқмаслигини кўриб ажабланса ҳам керак. Чунончи гердайиб деди:

— Қани, биров чертиб кўрсин-чи, нақ уриб қўлини синдираман.

— Биладан, биладан,— кулди Ратан.— Тагин ухлаб қолмагин.

— Ухлаб қолиш у ёқда турсин, мижжа қоқмайман.

Поезд келди. Гўпий бир вагонга кириб, жой эгаллади. Жалпанинг икки кўзи жиққа ёш эди.

— Қани, ўртоқжон,— деди у Ратанга,— фотиҳа беринг, илоё у кишини олиб эсон-омон қайтайлик.

Шу топда занфгина қалбида аллақандай паноҳ, таянч ва қудратга муҳтожлик ҳис қилди. Бироқ бу қудратни унга оқ фотиҳа билан илтижолардан бошқа тагин нима ато қилиши мумкин? Одамни офатдан асраб қолувчи, барчанинг қўлидан баравар тутувчи, ҳаммани тўфондан эсон-омон олиб ўтувчи куч ва осойишталикнинг туганмас манбаи шулардан иборат.

Паровоз ҳуштак чалди. Иккала дугона қучоқлашиб

хайрлашди ва Жалпа вагонга чиқиб, жойнга бориб ўтирди.

— Йўлдан хат ёзинг,— тайинлади Ратан. Жалпа бош силкиди.

— Мен керак бўлиб қолсам, дарров хабар қилинг. Албатта етиб бораман.

Жалпа яна бош силкиб қўйди.

— Йўлда йиғламанг!

Жалпа кулиб юборди. Поезд ўрнidan қўзғалди.

36- б о б

Дебийдин чойхонасини ўша кундан бошлабоқ ёпиб қўйган эди. Ўзи кун бўйи қотиллар суди бўлаётган ва Рамонат гувоҳлик бераётган суд биносида юрарди. Уч кун Рамонат гувоҳлик берди ва шу уч кун давомида шўрлик чол туз ҳам тотмади, мижжа ҳам қоқмади. Бугун ҳам у уйга кела солиб қўйлагини ечиб ташлади-да, елпуғични олиб, ўзини ҳадеб елпий бошлади. Пўлгуи ойнинг дастлабки кунлари эди. Ҳаво анча илиб қолган, бироқ тер қуядиган даражада иссиқ эмас эди. Елпуғичнинг ҳам ҳали зарурати йўқ эди. Ҳали амалдорлар қишлик иссиқ кийимда юрибди-ю, бу Дебийдин бўлса юпун кийимда терга тушиб, кийимлари жиққа ҳўл. Аёвсиз кексалик тантана қилиб турган гамгин чеҳрасида текинга ишлаган қулваччалардаги сингари алам акс этарди.

Жаггу кичкина сопол кўзачада сув келтириб, олдига қўйди-да, сўради:

— Чилим олиб келайми?

Кампир чолини уч кундан бери шу тариқа сийлаётган эди. Илгарилари чилим тутиш унинг хаёлига ҳам келмасди. Бунинг сабабини жуда яхши тушунган Дебийдин унга меҳр билан қараб, деди:

— Йўқ, қўявер. Чилим чекмайман.

— Юз-қўлингизни ювиб олсангиз-чи. Чангга ботиб-сиз.

— Юваман-да. Қочиб кетяптими?

Кампир бугунги суд тафсилотларини билишга қизикарди, бироқ Дебийдиннинг авзойи бузуқлигини кўриб, сўрашга богинолмай турарди. Хурсанд бўлиб, гапни

Ўзи бошласа зора, деб у чолнинг кўнглини олиш пайида эди.

— У-бу тамадди қилиб олинг ахир. Тушда ҳам ҳеч нарса емаган эдингиз. Ширинлик олиб келайми? Елпуғични менга беринг, елпиб қўяй.

Дебийдин елпуғични кампирга берди. Кампир уни елпий бошлади. Икки-уч дақиқа кўзларини юмиб ўтиргандан кейин, Дебийдин бирдан тилга кирди:

— Бугун бҳайянинг гувоҳлиги тугади.

— Унда эртага уйга келаркан-да?— деди Жаггу беихтиёр елпишдан тўхтаб.

— Ҳали-вери бўшатмайди. Худди шу гувоҳликни у ҳали юқори судда ҳам бериши керак. Ҳали унинг бу ерга келиш-келмаслиги даргумон. Зўр бир ишга жойлаб қўяди улар, тагида машина, егани олдида, емагани кетида бўлади. Ўн бешта бегуноҳнинг жонига жабр қилди. Беш-олтитаси осилиши тайин, қолганлари ҳам ўн-ўн икки йилга кетади. Масалани шунинг гувоҳлиги ҳал қилди. Ҳеч тап тортмади. У ёқдан униси, бу ёқдан буниси хўп савол берса ҳам, ҳеч тилидан тутилмай бир гапда тураверди. Қим гуноҳкор, ким бегуноҳ — у ёғи худога маълум, лекин кетишга ҳаммаси барабар кетади. Ўзи ҳам у ёқдан давлат пулларини еб қочган экан. Бизни роса лақиллатиб юрган экан-да.

Жаггу чолга гинали бир қараш қилди-да:

— Яхши бўлса ҳам ўзига, ёмон бўлса ҳам ўзига,— кампир бир оз норози бўлиб деди.— Бу дунёда биров биров учун жон куйдирмайди.

Дебийдин жавобан кескин оҳангда деди:

— Ўзини ўйлаб, бошқаларнинг ҳалқумига чангал солганларга заҳар берсанг ҳам гуноҳ бўлмайди.

Шу дам уларнинг олдига икки киши келди. Бири оппоқ юзли, ёши ўн беш-ўн олтидан ошмаган, хушрўйгина ўспирин, иккинчиси кўринишидан югурдакка ўхшаган ўрта ёшлардаги бир киши эди.

— Ким керак?— сўради Дебийдин югурдакка ўхшаган кишидан.

— Сизнинг исмингиз Дебийдинми?— югурдак савол берди.— Мен «Пража-митр»нинг идорасидан келдим. Мана бу бобу ҳалиги шахмат мукофотини олган Рамонатнинг укалари бўладилар. Бу киши акаларини қидириб идорага борган эканлар. Муҳарриримиз сизнинг олдингизга юбордилар бизни. Хўп, энди, мен кетдим.

Шундай деб у жўнаб кетди. Дебийдин Гўпийга бошдан-оёқ разм солиб чиқди, кўриниш-туриши Рамонатга ўхшаб кетарди.

— Кел, ўғлим, ўтир,— деди у.— Қачон келдиларинг уйдан?

Гўпий аллақандай бир қхатликнинг дўконида ўтиришни ўзига эп кўрмади. Тик турганча жавоб берди:

— Шу бугун келинойим билан бирга келувдим. Дҳармшаълага қўндик.

Дебийдин ўрнидан турди.

— Бориб, келинойингни тез бу ёққа олиб кел,— деди у.— Тепадаги хона Рамонатники. Бемалол тураверинглар. Дҳармшаълада нима қиласизлар? Қани юр, мен ҳам бирга бораман. Бу ердан қулай жой борми сизларга.

У Жаггуни бу янгиликдан хабардор қилиб, тепани супуриб-сидириб қўйишни буюрди ва Гўпий билан бирга Дҳармшаълага йўл олди. Кампир дарҳол Рамонат турадиган хонани супуриб-сидирди. Бориб ҳолвачининг дўконидан ширинлик билан қатиқ олиб келди. Кўзага сув тўлдириб қўйди. Кейин юз-қўлини ювиб, чиройли сорийсини кийиб олди, тақинчоқларини тақди. Ясаниб-тусаниб келишни пойлай бошлади.

Кўп ўтмай бир извош келиб тўхтади. Кампир бориб Жалпани аравадан туширди. Жалпа аввалига резаворфуруш дўконини кўриб, пича тортниб турди, бироқ кампирнинг очик чеҳра билан кутиб олганини кўриб, тортинчоқлиги йўқолди. Унга эргшиб тепага чиқди. Ҳамма буюм-жиҳозлар саранжом-сарништа қилиб қўйилганидан у ўзини ўз уйидагидек ҳис этди.

Жаггу лўвтага сув қуйиб деди:

— Мана шу уйда қаллиғингиз турарди, болам! Ун беш кундан бери уй эгасиз ҳувиллаб ётибди. Юз-қўлигизни ювиб, қатиққа шакар аралаштириб ичиб олинг, қизим. Рамонатнинг аҳволдан ҳали беҳабар бўлсаларинг керак, а?

Жалпа бошини сарак-сарак қилиб жавоб берди:

— Ҳали аниғини билмаймиз. Газетхонлардан билганимиз шу бўлдики, у киши полицияга тушиб қолибдилар.

— Ҳа, полициянинг қўлига тушиб қолди,— деди ҳозиргина кириб келган Дебийдин.— Бироқ у ҳозир бир судда ҳукумат томонидан туриб гувоҳлик берапти.

Парогрожда¹ энди уни ҳеч ким суд қилмасди. Қайтанга яхши ишга жойлаб қўяди.

— Парогрождан қўрқиб, ҳукуматга гувоҳлик қиялп-тиларми?— деди гурур билан Жалпа.— У ёқда бу кишининг устидан ҳеч қанақа даъво йўқ-ку. Нега суд бўларкан?

Дебийдин қўрқа-писа сўради:

— Пул-мул тўғрисида ҳеч гап бўлмаганмиди?

Жалпанинг миясига қон урди.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ. Озгина ҳукумат пулидан еб қўйган эканлар. Эшитганимиз ҳамон тўлаб юборгандик. Булар бекорга қўрқиб қочиб кетибдилар. Дом-дараксиз бўлиб кетдилар. Бир оғиз хабар ҳам қилмадилар.

Гўё оғир ташвишдан қутулгандек, Дебийдиннинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Биз буни қаердан билайлик. Уйга хат-пат ёз, хавотир олишаётгандир деб қайта-қайта айтдик. Уялиб, қани энди ёзса. Ҳойнаҳой Парогрожда судим бўляпти деб қўрқиб юрган. Билганда ҳукуматга гувоҳ бўлармиди?

«Ҳукумат гувоҳи» деган нарсанинг маъносини, халқ уни қанчалик ёмон кўриши ва ундан нафратланишини Жалпа жуда яхши биларди. Ҳукумат гувоҳи бўлишнинг сабаблари, кишини шунга кўндиришнинг йўллари, гувоҳнинг полиция қўғирчоғига айланиб, ҳатто ўз дўстларига хиёнат қилиши — ҳаммаси Жалпага маълум эди. Башарти бирор киши ўзининг ёмон қилмишларига иқроф бўлиб, ҳақиқатни аён қилса, ёлғон ва бўҳтондан иборат инқобларни улоқтириб ташласа, у ҳақиқий инсон. Ундай одамни кўкларга кўтариб ҳар қанча мақтасанг оз. Агар шунда ҳам шериклари қатори қилмишлари азобини тортишдан бўйин товламай, қиличга бўйин эгиб берса, ундай одамни чинакам қаҳрамон деса бўлади. Бироқ кимда-ким жони ширинлик қилиб, жазодан қўрқиб, дўстларини сотса, ундай одам учига чиққан қўрқоқ ва паст. Халқ ундайларни ҳеч кечирмайди. Рамонатга ҳойнаҳой етти ухлаб тушига кирмаган айблар тўнгалган. Рамо бу ерда ҳукумат гувоҳи бўлишга мажбур этадиган бирон жиноят қилиб қўймаганмикин? Жалпа чўчин-қираб сўради:

— Ҳалиги... у киши бу ерда ҳам бирон... ноҳўя иш қилиб қўйдиларми дейман?

¹ Оллоҳобод шаҳри.

— Йўқ, ҳеч нарса қилгани йўқ. Парогрождан бу ерга мен билан бирга келди. Келганидан бери ҳеч қаёққа боргани йўқ. Остона ҳатлаб кўчага чиқмасди. Озиб-ёзиб бир чиқди-ю, ўша кун полиция қўлига тушиб қолди. Бир сипоҳийни кўриб, бу мени тутгани келяпти, деб ўйлабди-ю, қочиб қолибди. Ҳалиги полиция шубҳаланиб, уни тутиб олибди. Мен ҳам орқасидан маҳкамага бордим. Доруға аввалига мендан пора талаб қилди. Мен уйга келиб, пул олиб боргунимча у ерда аҳвол тамом бошқача бўлиб қолибди. Билмадим, бошлиқлар ўзаро нимани маслаҳат қилган. Уни ҳукумат гувоҳи қилиб қўйибди. Рамонат, бу гувоҳликда тариқча ҳам бўҳтон йўқ деб мени қаттиқ ишонтирди. «Полиция алдаётгани йўқ. Ҳаққоний ишга гувоҳлик берсам нимаси ёмон?»— деди. Мен индамадим. Нима ҳам дердим.

— Булар нима деб тил бириктирган, худо биледи,— гап қўшди Жаггу.— Рамонат унақа эмас эди. «Ойи, ойи» деб атрофимда парвона бўларди. Дўконга ҳар хил одамлар келади: эркак ҳам, хотин-халаж ҳам. Бироқ у ҳеч кимга тик қараган одам эмас эди.

— Қўлидан ёмонлик келадиган бола эмас,— деди Дебийдин.— Мен бундоқ болани биринчи марта кўриб турибман. Билмайман, қандоқ қилиб бу тузоққа тушиб қолди.

Жалпа бир дақиқа ўйланиб, кейин сўради:

— У киши гувоҳлик бериб бўлдиларми?

— Ҳа, сурункасига уч кун гувоҳлик берди. Бугун тамом бўлди.

— Энди нима бўлади?— сўради Жалпа юрагини ташвиш чулғаб.— Ҳеч нима қилмасмикин? У киши билан қандоқ кўришсам бўлади?

Дебийдин Жалпанинг бу саволига кулгиси қистади:

— Учрашишга йўл бўлсин. Учрашиб ҳамма сирни ошқора қилиб қўясиз-ку. Полиция анойи эмас. Ҳозир ҳеч ким у киши билан кўришолмайди. Қоровуллар қаттиқ қўриқлаб турибди.

Бу масалада ҳозирча ортиқча гапга ўрин йўқ эди. Чунки қалаванинг учи йўқолган, топиш мушкул эди. Жалпа томдан кўчани томоша қилиб ўтирган Гўпийни чақирди. Худди қайнатасиникига келгандек, у ийманиймана аста юриб келиб, тик туриб олди.

— Юз-қўлингни ювиб, овқатланиб ол,— деди Жалпа унга,— қатиқни яхши кўрардинг-ку.

Гўпий уялиб ташқарига чиқиб кетди.

Дебийдин кулиб деди:

— Бу бизнинг олдимизда овқат емайди. Биз иккаламиз чиқиб кетамиз. Нима керак бўлса, тортинмай бизга айтавер, келин! Ўз уйинг. Рамонатни ўз ўғлимиздай кўрардик. Бизнинг яна бошқа кимимиз бор?

Жаггу гурур билан деди:

— У киши ҳазар қилмай, мен қилган овқатни сй-верардилар.

Жалпа кулиб, жавоб берди:

— Энди сиз овқат пишириб овора бўлмайсиз, она. Бугундан бошлаб овқатни мен ўзим қиламан.

— Бизнинг мазҳабимизда бегоналар қўлидан овқат еб бўлмайди, келин. Қолган тўрт кунлик умримда имонимдан айрилиб ўтирмай.

— Бизнинг мазҳабда ҳам шунақа, ойи.

— Сизни бу ерда ким кўриб ўтирибди. Кейин, ўқи-мишли одамлар бунақа нарсаларга парво ҳам қилмайди. Лекин бизнинг мазҳабдагилар жоҳил одамлар.

— Сиз овқат қилиб, мен есам, яхши бўлмайди-да. Рост келин қилдингизми, ўшанга яраша иш қиласиз энди. Бўлмаса мени келин деб нима қилардингиз?

Дебийдин қувонч тўла кўзлари билан Жаггуга қараб деди:

— Келин жуда топиб айтди, энди бунга ўйлаб жавоб бер. Юр, энди. Булар пича дам олсин.

Чол-кампир пастга тушиб кетгач, Гўпий келиб деди:

— Акам шу қҳатликникида турарканми, а?

Жалпа уни жеркиб берди:

— Хоҳ қҳатлик, хоҳ чаммор¹ бўлсин, мен билан сендан юз марта яхши булар. Бир мусофир одамни олти ой уйида сақлаб ўтирибди, едириб-ичирибди. Биз шундай қила олармидик? Бизникига бирор меҳмон келиб қолса, худди устимизга тоғ ағдарилиб тушгандек бўлади. Агар шу паст бўлса, унда бизлар булардан ўн чандон пастмиз.

Гўпий юз-қўлини ювиб келиб, ширинлик тановул қиларкан, деди:

— Бировни уйида олиб ўтирган билан одам баланд бўлиб қолмайди. Чаммор ҳар қанча инъом-эҳсон қилсин, барибир чамморлигича қолади, бараҳман бўлолмайди.

¹ Чаммор — ҳамма ҳазар қиладиган энг пастки ташфа.

— Мен ана шу чамморни доим бировларнинг ризкини ейдиган пандитдан афзал билман.

Тамадди қилиб бўлгач, Гўпий пастга тушиб кетди. У шаҳарни томоша қилишга ошиқарди. Жалпанинг ҳеч нарса егиси келмади. Унинг олдида оғир муаммо турарди: Рамони қандай қилиб бу ботқоқдан чиқарса бўлади? Одамларнинг таъна-маломат қилишини ўйлаб, ичини ит тирнаб кетмоқда эди. Умрбод у элнинг таъна-сига гирифтор бўлиб, бировга қарагани юзи бўлмайди. Устига-устак, бегуноҳлар оҳ-фарёдн-чи! Суд қилинганлар ичида қайси гуноҳқору қайси бегуноҳ? Қанчаси тухмат билан қўлга тушгану қанчаси ўз гуноҳи билан? Ҳаммаси барабар жазога тортилади. Эҳтимол, уч-тўрттаси осилар ҳам. Ҳеч ким ўлимга ҳукм қилинмаган тақдирда ҳам, ўзини ўйлаб, бошқаларга жабр қилиш нақадар пасткашлик ахир. Нақадар разиллик! Борди-ю, муниципалитет судга берган тақдирда ҳам, жуда борса уч-тўрт йил турмада ётиб чиқарди. Шу арзимаган жазодан қочиб шундоқ разиллик қиладими одам! Энди муниципалитет унга тегмаслигини билганда ҳам фойдаси йўқ. Гувоҳликни бериб бўлган, гишт қолипдан кўчган.

Тўсатдан бир фикр ўқ сингари унинг юрагини тешиб ўтди. Рамо ўз айтганларидан тонса-чи? Муниципалитетнинг унга даъвоси бўлмагач, лафзидан қайтишга рози бўлар? Бу гапни унга қандай қилиб етказса бўларкин?

У ҳовлиқиб пастга тушди ва Дебийдинни имо билан чақириб деди:

— Ота! Уларга ҳеч бўлмаса хат-пат юборишнинг иложи йўқми? Қоровулларга тўрт-беш рупия қистирилса, балки хатни бериб қўяр, а?

Дебийдин бошини чайқаб деди:

— Қийин. Қоровулликка жуда ишончли одамлар кўйилган. Мен икки марта бордим. Эшикнинг олдига ҳам йўлатмади.

— Уша иморатнинг ён-верида нима бор?

— Бир томонида тагин бир иморат бор. Бир томони анбаҳзор, рўпарада кўча.

— Кечқурун айлангани чиқадиларми, йўқми?

— Олиб чиқади. Ташқарига курси қўйиб ўтирадилар. Полициячилардан уч-тўрттаси тепасида туради.

— Бир киши ўша боққа яширинча кириб олса қандай бўларкин? Уларни ёлғиз кўрганда хатни отса, у киши албатта олади.

— Ҳа, ҳа, бўлади,— деди ҳайратдан оғзи очилиб Дебийдин.— Бироқ ёлғиз учратиб бўлармикин?

Қош қорайғач, Жалпа чолни ёнига олди-да, Рамонат турган бинога қараб равона бўлди. Бир хат ёзиб чўнтагига солиб олган эди. Йўлда дам-бадам Дебийдиндан «Қанча қолди? Ҳали узоқми?» деб сўрарди. Чол «Ҳа, ҳали анча бор» деб бир хилда жавоб қайтарарди. Жалпанинг эса юраги қинидан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди. Рамо ёлғиз учраб қолса, нима дейди унга? Хатни рўмолчага тугиб у томонга отиб юборади. Роса ўзгариб кетган бўлса керак ўзи ҳам. Бирдан унинг юрагини шубҳа қамраб олди: хатни ўқиб ҳам, тагин айтганидан қайтмаса-чи? Қим билсин, балки у хотинини унутиб, юборгандир. Уни кўриб тескари ўгирилиб олса нима бўлади? Бундай шубҳадан унинг бадани жимирлаб кетди.

— Ота, булар ҳеч уйни эслармидилар?—сўради у Дебийдиндан.

Дебийдин бошини чайқади:

— Мутлақо. Менга бирон марта гапирган эмас. Лекин доим хомуш бўлиб юрарди.

Бу жавобдан Жалпанинг дилидаги шубҳа баттар кучайди. Шаҳарнинг гавжум кўчалари ортда қолди. Чор атрофда сукунат ҳукмрон. Кун бўйи тўхтовсиз эсиб турган шамол энди ётиб дам олмоқда эди. Кўчанинг ҳарикки чеккасидаги дарахтлар ва майдон ойнанинг хира ёруғида аллақандай мотамсаро кўринарди. Шу топда Жалпага гўё бу ҳаракатларининг ҳаммаси беҳудадек, сафари бемаънидек туюла бошлади. Бу сўнгсиз сўқмоқда у бир сиқим дон учун эшикма-эшик тиланиб юрган гадога ўхшарди. Тиланчи нариги эшикда унга дон эмас, тепки ё ҳақорат бериши мумкин. Шунга қарамай у тиланишни, қўлларини чўзиб ёлворишни қўймайди. У умиддан кўра кўпроқ умидсизликдан нажот қидиради. Тўсатдан кўчанинг ўнг томонида чироқ шуъласи кўринди. Дебийдин бир уйни қўли билан кўрсатиб «Мана шу уй» деди.

Жалпа қўрқа-писа ўша ёққа қаради. Ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит. Ҳеч зот кўринмайди. Дарвозада қулф осиглиқ.

— Бу ерда ҳеч ким йўқ-ку,— деди Жалпа.

— Ҳа, бу ердан кетганга ўхшайди,— жавоб берди Дебийдин, дарвозадан ичкарига мўраларкан.

— Айлангани чиқиб кетгандирлар-да.

— Айлангани кетганда дарвозада қоровул қоларди.
Бу уйдан бутунлай кетган.

— Қайтдикми бўлмаса?

— Аввал қаёққа кетганини сўраб билайлик.

Уйнинг ўнг томонидаги анбаҳзор ичида ёруғ кўринди.
Боғ қоровули бўлса керак. Дебийдин боққа ўтиб чақирди:

— Ҳой! Ким бор? Боғнинг эгаси борми?

Бир киши анбаҳзор орасидан чиқиб келди.

Дебийдин уни таниди.

— Э, сенмисан, Жанглий? Боғнинг эгаси сенмисан?

Жанглий паст бўйли, чайир одам эди.

— Ҳа, ота, мен,— жавоб берди у.— Ҳеч вақо йўқ.
Қуруқ чўпларга хўжайинман. Қандай шамол учирди?

— Узим шундоқ айланиб юрувдим. Мана бу уйдаги одамлар қани?

Жанглий у ёқ-бу ёққа аланглаб, шивирлади:

— Бу ерда ҳалиги айғоқчи турган эди. Бугун ҳаммаси кетишди. Эшитишимча, ўн беш-йигирма кунлардан кейин келармиш. Кейин юқори суд бўлармиш. Уқиган одам ҳам шунчалик муттаҳам бўлар экан-а, ота. Қип-қизил ёлғон гувоҳлик берди-я. Бола-чақаси-ку борми, йўқми, билмадим. Лекин худодан ҳам кўрқмади!

Жалпа ўша ерда турган эди. Дебийдин Жанглийнинг гапини бўлиб, мавзунини бошқа ёққа бурди:

— Ун беш-йигирма кунда келади, дегин. Аниқ биласанми?

— Ҳа, ҳалиги соқчилар шундоқ деди.

— Қаёққа кетибди?

— Ҳодиса рўй берган жойни кўргани кетганмиш.

Дебийдин чилим чека бошлади ва Жалпа йўл устида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Рамога қарата айтилган таъна унинг юрагини тилка-пора қилган эди. Бироқ унинг Рамодан жаҳли чиқмади, нафрати қўзимади. Унга ёрдам қўлини чўзиб, бу лаънати ботқоқликдан уни тезроқ чиқариб олиш учун юрагида ғайрат жўш урди. Майли, Рамо уни ҳар қанча койиб-сўксин, барибир уни шармандаликнинг бу тубсиз жарига тойиб кетишига йўл қўймади.

— Булар қайтиб келиб қолса, бизга хабар қилгин деб айтдингизми бу одамга?— сўради Жалпа, иккаласи йўлга тушгач.

— Ҳа, айтдим,— жавоб берди чол.

Бир ой ўтди. Гўпий азвалига бир неча кун Калькут-тани мириқиб томоша қилди, бироқ тўрт-беш кундаёқ ўу ер шундоқ кўнглига урдикки, у уйга кетаман деб хар-хаша қила бошлади. У яшириб-яшириб йиғлаб ҳам олар-ди. Шундан кейин Жалпа уни уйга қайтариб юборишга қарор қилди.

Жалпа неча бор Рамо турадиган уй томонга ўтиб келди. Гарчи унинг ҳали келмаганини билса-да, то ўша ерни бир айланиб келмагунча кўнгли хотиржам бўл-масди.

Ўқийвериб ё ётавериб чарчаган дамларида у бир лаҳза дераза олдига келиб турарди. Бир куни кечқурун у дераза олдида турган эди, кузи кўчани тўлдириб кел-лаётган бир қатор машинага тушди. Шунча машина қаёққа кетаётибди? Диққат билан қараб санаб чиқди: ҳаммаси бўлиб олтига. Машиналарда полициячилар ўтирибди. Биттасида сипоҳийлар. Энг сўнги машинага кўзи тушиши билан бутун вужудини ўт олгандек бўлди. У худди машиналарни тўхтатмоқчидай, отилиб уйдан чиқди. Лекин зина тепасига келиб тўхтаб қолди. Чунки бирдан ўйлаб қараса, бу тушгунча машиналар ўтиб кетаркан. Яна дераза олдига қайтиб келди. Рамо энди жуда яқин келиб қолган эди. У кўзларини деразага тиккан эди. Жалпа имо билан унга гапирмоқчи бўлди. Аммо журъат қилолмади. Унинг назарида Рамо ўтирган машина бирдан секинлашгандек туюлди. Дебийдиннинг овози ҳам қулоғига чалинди. Лекин машина тўхтамади. Бирпасда у анча илгарилаб кетди, бироқ Рамо ҳамон деразадан кўзини узмасди. Жалпа зина олдига келиб, чолни чақирди.

Дебийдин унинг олдига келиб деди:

— Келди. Рамонат келди! Машинада ўтиб кетди.

Шундай деб у юқорига кўтарилди.

— Уларга ҳеч нарса айтолмадингизми?— сўради Жалпа ҳаяжонини зўрға босиб.

— Нима ҳам дердим. Қуруқ саломлашдим, холос. Ҳол-аҳволини сўрадим. Қўли билан «михдайман» деган-дек қилди-да, кетди-борди. Сен ҳам кўрдингми уни?

— Ҳа, кўрдим,— бошини эгиб жавоб берди Жал-па.— Деразанинг олдида турувдим.

— У ҳам сени кўргандир?

— Ҳадеб шу томонга қараётган эдилар.

- Бу ким экан деб роса боши қотгандир.
- Суд қачон бўларкин? Бирон хабар борми?
- Эртагаёқ бошланармиш.
- Эртага, намунча тез? Унда ҳаракат қилиш керак.

Ишни шу бугуноқ битиришимиз керак. Бир амаллаб хатим қўлларига бориб тегса, иш битди ҳисоб.

Дебийдин унга, бу иш сен ўйлаганчалик осон эмас, дегандек қилиб қаради.

Жалпа унинг кўнглидагини сизди.

— Ҳа? Гапларидан қайтмайдилар, деб ўйлайсизми, ота?

Дебийдин дилидаги шубҳани очиқ эътироф этишга мажбур бўлди:

— Ҳа, келин, менинг бунга сира кўзим етмаяпти. Қолаверса, бу жуда хатарли ҳам. Борди-ю, у айтганидан тонса, полиция чангалидан қочиб қутулолмайди. У бошқа бир айбни гарданига юклаб, бошқатдан суд қилади.

Бу гаплар Жалпани чўчитмади. Мардона қараб турарди.

— Ота!— деди у дадил туриб.— Мен уларни полиция чангалидан озод қилишни-ку бўйнимга ололмайман. Лекин шармандалик гирдобига фарқ бўлишдан сақлаб қолсам, дейман. Уларнинг қўли билан шунча хонадоннинг кули кўкка созурилишини кўрмасам дейман. Башарти у киши ростдан ҳам каллакесарларга шерик бўлсалар, ўшанда ҳам охиригача ўшалар билан бўлиб, қилмишларига яраша азобни ҳам тортаверсинлар. Бировларга хиёнат қилиб полициянинг ёнига ўтиб олишларини мен сира ҳам хоҳламайман. Бу суд бўлса ўзи бошдан-оёқ уйдирма. Агар бу киши айтган гапларидан қайтмасалар, унда мен ўзим судга бориб, ҳамма сирни фош қиламан. Майли, кейин нима бўлса бўлсин! Мендан воз кечсалар ҳам, юзимга қарамасалар ҳам розиман. Аммо шундай ифлос доғни пешаналарига суриб олишларига чидолмайман. Мен шуларнинг ҳаммасини хатимда бирма-бир ёзганман.

Дебийдин унга ҳурмат билан боқиб деди:

— Ҳамма иш қўлингдан келишига мана энди ишондим, келинжон. Юрагинг ботир экан, қизим. Юраги ботирларнинг қўлидан келмайдиган иш бўлмайди.

— Бу ердан соат тўққизда йўлга чиқсак, дейман.

— Жоним билан, қизим.

Кунни кеча полициядан қўрқиб кўчага чиқолмай юрган, Дебийдиннинг уйида ўғридек пусиб ётган Рамонат, мана икки ойдирки, шоҳона яшамоқда, егани олдида, емагани кетида. Яхши жиҳозланган уйда туради. Бир гала хизматкорлар унинг амру фармониغا мунтазир. Тагида машина. Ширин-ширин таомлар пишириб берувчи кашмирлик пазанда атрофида парвона. Манман деган офицерлар ҳам унинг оғзига қарайди — айтгани, айтган, дегани деган. Бир неча кун ичида у шундай ўзгариб кетдики, кўрган одам уни асл бойвачча деб ўйлайди. Айш-ишрат, маишатга шундай берилиб кетгандики, ўзининг нима қилаётганини ва ўзи туфайли неча бегуноҳ одамлар жабр тортаётганини хаёлига ҳам келтирмайди. У бир дам ҳам ёлғиз қолмайди. Кечаси полиция амалдорлари билан бирга кино-театрга тушади. Кечқурун бошқалар билан бирга машинада сайр қилади. Хуллас, ҳар кун янги бир эрмак топилиб турди. Кичик суд муваффақият билан тугаб, иш катта судга оширилган кун Рамонат учун байрам бўлди. «Толе қуёшим чарақлаб чиққани шу бўлса керак» деб ўйлади у.

Бироқ юқори судда иш бунчалик ўнгидан келмаслиги полиция маҳкамасидагиларга аён эди. Иттифоқан юқори судда ўтирганлар ҳиндистонликлар эди. Улар холисликда ном чиқарган эди. Полицияга ҳам, ўғрига ҳам барабар қарарди. Ҳеч кимни юз-хотир қилмасди. Шунинг учун полиция Рамони воқеа рўй берган жойга олиб бориб, айлантириб келишни лозим топди. У ерда бир заминдорнинг данғиллама уйига қўнишди. Кун бўйи овда бўлишар, кечалари патефон қўйишар, карта ўйнашар, қайиқда дарёни сайр қилишарди. Кўрганлар, бирор шаҳзода овга чиқибди дерди.

Рамонинг дилида бўлса фақат биргина армон бор эди. У ҳам бўлса Жалпа. Илгари у тобе эди, қашшоқ эди, ҳаёт шавқ-завқларидан маҳрум эди. Бу ердаги маишат унинг бу ҳавасларига қанот бағишлади. У аминки, суд тамом бўлгач, яхши бир ишга жойлаб қўйишади. Ушанда у Жалпани олиб келади-да, маза қилиб яшай бошлайди. Турмуш тариқалари ҳам бошқача бўлади. Ҳаётда унинг аниқ мақсади бўлади. Фақат еб-ичиш, ухлаш, пул топиш билан овора бўлиб умрни беҳуда

ўтказмайди. Мана шу суд унинг мақсадсиз кечаётган ҳаётига чек қўяди. Нотавон кўнгил унга шу кунларни кўрсатди ҳам. Энди янги ва ёрқин ҳаёт ваъда қилмоқда.

Худди мастларга ўхшаб, бунақа одамлар ҳам ҳар куни минг хил нарсаларни орзу қилади, лекин бу орзуларнинг охири нима бўлади? Бир-биридан ваҳимали тўсиқларга дуч келавериб, орзулари тобора ўзидан узоқлашиб кетаверади.

Бир ойлик қишлоқ сайридан кейин Рамо шериклари билан бирга уйга қайтмоқда эди. Йўл Дебийдиннинг уйи олдидан ўтарди. Узоқдан унга ўзи турган хона кўринди. Беихтиёр нигоҳи юқорига кўтарилди. Қараса, дераза олдида кимдир турибди. «Шундай пайтда Дебийдин у ерда нима қиляпти?» деб ўйлади у. Диққат билан қараса, турган аёл киши. Аёл киши қаёқдан келибди? Ё Дебийдин бу хонани ижарага қўйдимикин? Ҳеч бундай қилмасди-ку. Машина яқинлашган сайин аёлнинг юзи аниқроқ кўзга чалина бошлади. Рамо чўчиб тушди: Жалпа! Ҳа, ҳа, Жалпа! Йўғ-е, Жалпа бу ерга қандай келади? Адресни билмаса. Чол ёзиб юбордимикин? Ҳа, Жалпанинг ўзи! Доруғанинг ноиб рулда эди. Рамо ундан ўтиниб илтимос қилди:

— Сардор соҳиб, бирпас тўхтаг. Дебийдинга айтадиган зарур бир гапим бор эди.

Ноиб машинани сал секинлатди-ю, лекин бир нарса ни ўйлаб, яна ҳайдаб кетди.

— Сиз мени бутунлай маҳбус қилиб олдингиз?— деди Рамо қизишиб.

— Ўзингиз биласиз-ку,— кулиб юмшоқ жавоб берди ноиб,— инспектор соҳибнинг дарров жаҳллари чиқиб кетади.

Уйга етгач, Рамо Жалпа билан қандай кўришсамикин, деб ўйлай бошлади. Боя кўргани Жалпа эканига унинг шак-шубҳаси қолмаган эди. Наҳотки, кўзлари уни алдаса! Қандай борсам бўлади, нима қилсамикин, деган саволлар унга тинчлик бермай қўйди. Ҳатто ечинишни ҳам унутди. Чорак соат чамаси бўсағада тик туриб роса бош қотирди, бироқ миясига ҳеч нарса келмади. Ночор қаравотга бориб ётди. Бир оздан кейин у яна турди ва ҳовлига чиқди. Кўчада чироқ ёнди. Дарвоза олдида қоровул турарди. Рамо шу пайтда уни шундай ёмон кўриб кетдики, худди отиб ташласа. «Бир дурустроқ ишга ўтиб олай,— кўнглидан ўтказди у,— ҳамманга

кўрсатиб қўяман. Сени-ку ўша заҳоти ҳайдаб чиқараман. Аблаҳ! Афтини қара, худди маймуннинг ўзи. Салласичи, салласи! Ҳаммолларнинг кажаваси! Чумчуқ пир этса, юраги шир этади-ю, бу ерда худди бир қалъани кўриқлаётгандай гердайиб туришини қара».

Бир сипоҳий келиб хабар қилди:

— Инспектор соҳиб чақиряптилар. Сизга аталган янги нарсалар келганмиш.

— Ҳозир вақтим йўқ,— ғазаб билан жавоб қилди Рамо. У яна ўйлаб кетди: «Жалпа бу ерга қандай келиб қолди? Бир ўзи келдимикин ё биров биланми? Чол билан бирпас гаплашгани ҳам қўймади аблаҳ. Жалпа, нега қочиб кетдингиз, деб албатта сўрайди. Тўғриси айтиман, ўшанда шундан бошқа нима ҳам қила олардим, дейман. Қайтанга чеккан уч-тўрт кунлик азобларим фойдали бўлди. Энди турмушимиз ширин бўлади. Ҳаракат қилиб ишимни ўша ёққа кўчираман». Шуларни ўйлар экан Рамонинг кўнглига, Жалпа ҳам шу ерда мен билан бирга турса нима қилади, деган фикр келди. Фақат бегона-ётлар билангина кўришиш ман этилган. Жалпага булар индамаса керак.

Бироқ ҳозир буни ўйлашнинг вақти эмас. Буни эртага ҳал қиламан. Дебийдин ҳам қизиқ одам. Аввалига хўп келиб юрди, энди бўлса қорасини ҳам кўрсатмай қўйди. Ҳеч бўлмаса келиб қоровул орқали Жалпанинг келганини хабар қилса бўлмасмиди? Ушандан кейин кўрардим Жалпани ким бу ерга қўймаслигини. Булар олдинига шундай кўз-қулоқ бўлиб туриши керак эди. Энди хўп синовдан ўтдим-ку. Ҳаммаси дарров рози бўлса керак.

Ошпаз овқат кўтариб кириб келди. Рамо лаганини кўриши билан фигони осмонга чиқди. Шу кунларда фақат мазали-мазали таомлар бўлсагина ерди. То уч-тўрт хил гўшт бўлмагунча иштаҳаси келмасди. Қараса, фақат бир хил гўшт. Бақириб берди:

— Нимани ейман? Сенинг бошингними? Кўтар лаганини бу ердан.

Ошпаз қўрқа-писа жавоб берди:

— Жаноб! Озгина вақтда бошқа овқатни қандай ниширай? Келганингизга энди бор-йўғи икки соат бўлди-ку.

— Икки соат сенга озми?

— Энди, тақсир...

- Вақиллама.
- Тақсир...
- Вақиллама, деяпман.

Ошпаз бошқа ҳеч нима демади. Шишада ичимлик олиб келди, муздан синдириб стаканга солди ва бир чеккага ўтиб турди.

Рамо шунақанги ғазаб отига минган эдики, ошпазни ғажиб ташласа. Кўзларига қон қуйилиб, унга шундай деди:

— Истасам, ҳозироқ қулоқларингдан ушлаб, ташқарига улоқтираман. Билдингми?

Унинг жаҳли авжга чиқаётганини кўриб ошпаз секин қочиб қолди. Рамо стаканни олди ва икки-уч луқма тановул қилиб, ташқарига чиқди-да, ҳовлида айлана бошлади. У қандай қилиб бўлса ҳам бу ердан чиқиб кетиш пайида эди. Тўсатдан тиканли симнинг нарёғидаги дарахт панасида кимдир тургандек туюлди унга. Ҳа, кимдир унга қараб турибди. Ҳатто уни ишора қилиб чақираётганга ҳам ўхшайди. Рамонатнинг юраги дук-дук ура бошлади. Тағин фитначилар бунинг жонига қасд қилиб келган бўлмасин. У доим шубҳаланиб юрарди. Шу ваздан у кечалари уйдан камдан-кам чиқарди. Ваҳима уни ичкарига қараб торта бошлади. Шу он кўчадан бир машина ўтиб қолди-ю, унинг ёруғида Рамо ҳалиги кўланка бир аёл эканини кўрди. Унинг сорийси айниқса аниқ-таниқ кўзга чалинди. «Эркак киши аёл кийимида келиб, мени чалғитмоқчи»,— ўйлади Рамо яна шубҳа қилиб. У орқага юрган сари аёл унга яқинлашиб кела бошлади. У тиканли сим ёнига келди-да, бир нарсани Рамо томонга отди. Рамо дод деб ўзини орқага ташлади. Лекин тушган нарса бор-йўғи бир конверт эди. Уни кўргач, Рамо ўзига келди. Кўланка қоронғиликда ғойиб бўлди. Ҳам қўрқув, ҳам иштиёқ билан Рамо тез ҳалиги конвертни ердан олди. Уни чўнтагига солди-да, дарров ичкарига кирди. Иккала эшикни маҳкам бекитди-да, конвертни қўлига олиб кўра бошлади. Хитоб сўзларини ўқибоқ юраги қафасдаги қушдай типирчилай бошлади. Ёзув Жалпаники эди! У бир нафасда хатни ўқиб чиқди ва чуқур уҳ тортди. Олти ойдан буён унинг вужудини эзиб келаётган оғир ғам юки, унинг тинка-мадорини қуритиб келаётган ҳамма руҳий азоблар, бутун ҳорғинлик, хижиллик, ғашликлар мана шу «уҳ» билан бирга чиқиб кетди. У ўзида бунчалик

жўшқинлик, гурур, жасоратни ҳеч қачон ҳис этмаган эди. Ҳозироқ доругага бориб айтаман: менинг бу суд билан ҳеч қанақа алоқам йўқ, дейман деган фикр бирдан миясига келди. Бироқ яна бу фикридан қайтди. Булар иш бўлди. Юзи ҳар қанча қора бўлса, суртиб бўлди. Энди бунинг роҳатидан кечиб нима қилади. Аммо булар Рамони роса ўйнатди. Ҳали ҳам ўйнатяпти. Ҳаммаси бараварига, биз сенинг дўстингмиз, деб лоф уради, лекин булар бундан ҳали ҳам ҳақиқатни яшириб ётибди. Ҳали ҳам ҳеч қайсиси бунга ишонмайди. Шуларнинг шу қилганига мана сенларга деб, айтган гапимдан қайтсам-ку, ҳаммасининг иши пачава бўлади. Мени нима қиларди булар. Зўр қилса ваъда қилган амалини бермайди. Бермаса, бермасин. Лекин буларнинг ҳамма режаси ер билан яксон бўлади. Сири фош бўлиб, қилмишига яраша ҳаммаси жазосини тортади. Рамо эса бадномликдан қутулади. Булар-ку жим ўтирмайди. Албатта бирор балони ўйлаб топади. Лекин ёлғон айб тақашдан бошқа яна нима келарди қўлидан. Воқеа бўлган вақтда мен бу ерда турмасдим. Рост шундоқ бўлгандан кейин тақаган айбини қандоқ қилиб исботлайди. Узининг юзи шувут бўлади. Йўқ одамни суд қилиб бўладими?

«Йўқ! Булар менга қандай фириб берган бўлса, мен ҳам булардан шундоқ ўч оламан,— ўйлади Рамо.— Мени яхши бир ишга жойлаб қўйсаларинг, гувоҳлик бераман, бўлмаса бу ишга менинг қилча ҳам дахлим йўқ дейман. Бўлмаса булар ҳў кейин бориб бирорта кичкина маҳкамага бошлиқ ўринбосари қилиб тайинлаб қўяди-да, умрбод ўша ерда саргайиб қолиб кетаман. Йўқ, кетмайди. Мен инспекторликдан камга кўнмайман. Эртага соат ўндаёқ буйруқни мени қўлимга берасанлар, дейман.

Шуларни доругага айтиш учун Рамо ўша ёққа қараб йўл олди. Лекин яна тўхтаб қолди. Олдин бир қарра Жалпани кўришга муштоқ эди у. Юрагида хотинига нисбатан бунчалик муҳаббат, ҳурмат ҳеч қачон пайдо бўлмаган эди. Гўё у Рамони қутқариш учун тангри юборган аллақандай самовий халоскор эди.

Соат ўн. Рамонат чироқни ўчирди ва ташқаридан туриб ўйнинг эшигини тарақлатиб ёпди. Чунки буни кўриб, қоронғида турган сипоҳий, бу ўринга ётди, деб ўйларди. Рамо қоп-қоронғи айвонда бир дақиқа турди. Кейин оҳиста пастга тушди-да, тиканли сим ёнига ке-

либ, бундан қандай ўтсамикин деб ўйлай бошлади. Балки Жалпа ҳали ҳам шу ердадир. Шубҳасиз, унинг ёнида Дебийдин ҳам бор. Фақат мана шу тиканли симгина унинг йўлини тўсиб турибди. Ундан сакраб ўтишининг иложи йўқ. Рамо сим орасидан ўтишга жазм қилди. Кийимларини йиғиштириб олди-да, эҳтиёт бўлиб боши билан елкасини симларнинг орасига суқди. Бироқ нима бўлди-ю, кийимлари тиканга илиниб қолди. У қўли билан кийимларини ажратиб олмоқчи бўлган эди, энги илиниб қолди. Дхўтийси ҳам тиканларга илашиб ётарди. Бечора жуда қийин аҳволга тушиб қолди. На у ёққа ўтиб бўлади, на бу ёққа. Салгина эҳтиётсизлик қилса, тиканлар баданига кириб кетади. Бундай пайтда кийим кўзга кўринади. У бўйнини яна олдинга чўзди ва кийимлари шарт-шурт йиртилиб нариги томонга ўтиб олди. Ҳамма кийимлари дабдала бўлди. Орқаси ҳам бир оз шилинди. Бироқ ҳозир олдидан биров милтиқ ўқталиб чиққанда ҳам у изидан қайтмасди. Дабдаласи чиққан кўйлагини ечиб ерга ташлади. Бўйнига солиб юрадиган оқ чодирини йиртилиб кетган бўлса ҳам, ҳали ишга яроқли эди, уни ўраб олди. Дхўтийсини йиғиштирди ва боғни оралай бошлади. Ҳамма ёқ сув қуйгандек жимжит. Қоровул овқатлангани уйига кетганга ўхшайди. У Жалпани секин-секин икки-уч бор чақирди. Жавобан ҳеч қандай садо эшитилмаса-да, у бутунлай умидини узмади. Лекин дарахт тагига бориб, Жалпанинг кетиб қолганини англади. У дарҳол Дебийдиннинг уйига қараб равона бўлди. У энди ҳеч нарсадан ҳайиқмасди. «Бангладан чиқиб кетганимни билганда ҳам полиция мени нима қиларди,— ўйлади у.— Мен маҳбус бўлмасам, ёлланма сипоҳий бўлмасам».

Вақт ярим кеча бўлиб қолган эди. Дебийдин ҳам ярим соатгина илгари қайтиб келган ва овқатланай деб турган эди, қип яланғоч бир одамни кўриб чўчиб кетди. Рамо атайлаб чолнинг кайфини учирини учун чодирини бошига салла қилиб боғлаб олган эди.

— Ким у?— қўрқиб сўради чол. Кейин бирдан таниб қолди-ю, дарров келиб унинг қўлидан ушлаб олди.

— Ие, биродар, кўринишинг жуда қизиқ-ку. Кийимларинг нима бўлди?

— Тиканли симдан ўтаётганимда илиниб йиртилиб кетди,— жавоб берди Рамо.

— Ана холос! Баданингга тикан кирмадими?

— Сал-пал тирналди холос. Жуда эҳтиёт бўлиб ўтдим.

— Келиннинг хатини олгандирсан?

— Ҳа, ўша заҳотиёқ олувдим. У ҳам сиз билан биргамиди?

— У мен билан эмас, мен у билан бирга эдим. Сени машинада кўргандан бери, бораман-бораман деб қўймади.

— Сиз хат-пат ёзганмидингиз у ёққа?

— Мен ҳеч қанақа хат-пат ёзганим йўқ, биродар. Узи бирдан кириб келиб қолди. Танимаган жойни қандай қилиб топиб келдйкин деб ўзим ҳам жуда ҳайрон бўлдим. Кейин қандоқ келганини гапириб берди. Анави шахмат эсингдами? Ушани Праёгдан шу юборган экан. Мукофот ҳам ўша ёқдан келган экан.

Рамонинг оғзи очилиб қолди. Жалпанинг усталигига ҳайрон қолди. Шу билан бирга бу ерда енгилганини ҳис этиб, ичидан зил кетди.

Кампир тепага чиқиб кетган эди. Дебийдин зина ёнига бориб чақирди:

— Ҳой, нима қиляпсан? Келинга айт, бир киши сўрапти.

Чол тағин Рамонинг қўлидан тутиб деди:

— Қани, юр энди, ҳокимга сени юзма-юз қиламиз. Роса қочиб юрувдинг. Мана қўлга тушдинг. Буйруқсиз тутиб олдик. Ўз оёғинг билан келиб қўлга тушдинг. Полиция ҳам бунақа осон туюлмайд.

Ҳозир Рамога ҳазил ботмай турарди. У хижолатдан ўт бўлиб ёнаётган эди. Жалпага у нима жавоб қилади? Унинг бетига қандай қарайди? Қўрқиб қочган одами охири орқасидан етиб келиб, уни ушлади. У қўлини бўшатиб олди-да, зина ёнида таққа тўхтади.

— Нега тўхтаб қолдинг?— сўради Дебийдин.

— Сиз чиқа турунг, мен ҳозир чиқаман,— жавоб берди Рамо бошини қашиб.

Кампир тепадан туриб сўради:

— Сўранг-чи: ким экан? Қаердан келибди?

Дебийдин ҳазил қилди:

— Фақат келинга айтадиган гапим бор деяпти.

— Хат-пати йўқми қўлида?

— Йўқ.

Орага жимлик чўкди. Дебийдин бирпасдан кейин сўради:

- Қайтиб кетаверайми? Айтайми?
- Жалпа зина олдига келиб жавоб қилди:
- Ким экан ўзи? Мана менга айтсин.
- Жуда узоқдан келганман, деяпти.
- Ўзи қаерда?
- Шу ерда турибди.
- Чақиринг, кела қолсин.

Рамо чодирига бурканиб уялиб-суялиб, қўрқа-пуса зинага оёқ қўйди. Жалпа уни кўриши билан таниди ва икки қадам орқага чекинди. Дебийдин бўлмаганида, икки қадам олдинга юрган бўларди. Унинг кўзлари ҳеч қачон бунчалик қувонмаган, вужуди ҳеч қачон бунчалик яйрамаган, ёноқлари ҳеч қачон бунчалик ёнмаган, қалби ҳеч қачон бунчалик ёқимли ларзага тушмаган эди. Бугун у муродига етган эди.

39- б о б

Ҳижрондан кейинги висол оқшоми сайёҳлар тунаган кеча сингари бошдан-оёқ қизгин суҳбатдан иборат бўлади. Рамонинг ҳам, Жалпанинг ҳам дилида олти ойлик ҳижрон дарду ҳасратлари уюлиб ётарди. Рамо ҳикояси таъсирчан бўлиши учун бошидан кечирганларини ёлғонни қўшиб-чатиб ошириб-тошириб сўзлай бошлади. Жалпа эса чеккан заҳматлари, тортган аламлари хусусида оғиз ҳам очмади. У эримнинг гамига ҳам қўшиб нима қиламан, деб ўйлади. Бироқ Рамо уни йиғлатишдан бир бошқача ҳузур қилмоқда эди. Нега қочгани ва қандай қочганини у жуда аянчли қилиб баён этди. Жалпа эса пиқ-пиқ йиғлаб тинглаб ўтирди. Рамо Жалпани гап билан енгмоқчи эди. Чунки барча бошқа масалаларда ниҳоятда қийин туюлган ишларнинг Жалпа жуда осонгина уддасидан чиқди. Рамо шахмат мукофотини қандай ютганини жуда чиройли қилиб гапириб бериши мумкин эди. Лекин Жалпа бу масалада ҳам уни мот қилди. Энди Рамо бечорага ўзини кўрсатиш учун чеккан заҳматларини пахтадан тоғ ясагандек қилиб баён қилишдан бошқа нима қолди.

— Шунча азоб-уқубатлар тортибсиз-ку, бизга лоақал икки энлик хат ёзмабсиз,— деди йиғлаб Жалпа.— Ёзиб ҳам нима қилардингиз. Бизлар сизнинг кимингиз бўлардик. Кўз кўзга тушиб турса ҳам, бошқа гап эди. Кўздан нари — дилдан нари.

— Асло ундай эмас, Жалпа,— деди Рамо эзилиб.—
Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи биледи. Лекин хат ёзиш
учун юз ҳам керак-ку. Уйдан юз ўгириб қочган одам
яна қайси юзи билан зорланиб хат ёзади? Дунё-жаҳон
пул топмагунимча, уйга бир энлик ҳам хат ёзмайман
деб аҳд қилиб қўйган эдим.

Жалпа жикқа ёш кўзлари билан унга қараб кесатди:
— Жуда тўғри қилгансиз. Одамдан пул азиз. Мен
пул деб ўлаётувдим. Сиз хоҳ ўғрилиқ қилинг, хоҳ қа-
роқчилик қилинг, хоҳ қаллоблиқ қилинг, хоҳ ёлғон гу-
воҳлик беринг, ҳеч бўлмаса тиланчилик қилинг, лекин
пул топиб келинг. Менинг кўнглимни жуда яхши тушу-
нибсиз. Қойил қолдим. Гўсой жий, «Ўзинг учун нима
қилсанг ўринли» деб жуда тўғри айтганлар.

Рамо қип-қизариб кетди.

— Йўқ-йўқ, азизим, бундай эмас,— деди Рамо хижо-
лат бўлиб.— Мен фақат шу аҳволда уйга қандай кириб
бораман, деб ўйладим. Тўғрисини айтсам, мен ҳаммадан
ҳам кўра сендан қўрқардим. Сен мени нақадар пасткаш,
маккор, ношуд деб ўйлаётгандирсан, дердим. Ҳамён
тўла пулни кўрсанг, кўнглинг сал юмшар, деб ўйлаган
бўлсам эҳтимол.

Жалпага бу гап яна ҳам оғир ботди:

— Ўша пулларга мен ҳойнаҳой қўлимнинг учини
ҳам тегизмасдим. Сиз мени қанчалик пасткаш, худбин,
қанчалик гаразгўй деб юраркансиз, мана энди билдим.
Бунда сизнинг тариқча айбингиз йўқ. Ҳаммасига мен ўзим
айбдорман. Мен яхши бўлганимда сизни бундай кўйлар-
га солармидим. Эрининг маоши ўттиз-қирқ рупиядан
ошмаса-ю, хотини ҳуда-беҳудага сарф-харажат қила-
верса, бошдан-оёқ зар-зеварга кўмилиб юришдан бошқа
нарсани ўйламаса, бундай хотин ўзини ҳам, эрини ҳам
хонавайрон қилади, холос. Сиз мени бойликка шунча-
лик муккасидан кетган деб ўйлаган экансиз, тўғри қил-
гансиз. Лекин мен энди тавба қилдим. Шу бир неча ой
ичида мен қилган гуноҳларимни қисман ювдим. Қолга-
нини ўла-ўлгунимча юваман. Бу билан айшу фароғат-
ни, яхши кийиб, яхши еб-ичиш, сайру томоша, зеб-
зийнатни бутунлай йиғиштирдим демоқчи эмасман. Бу
ҳаваслар ҳали ҳам бор. Сиз агар ҳалол меҳнат қилиб,
пешана тери тўкиб шу ҳавасларимни қондира олсангиз-
ку, жон-жон дейман. Лекин ниятингизни бузиб, виждо-
нингизни сотиб юз минг рупия топиб келганингизда ҳам

мен унинг бетига қарамайман. Сизнинг полицияга гувоҳлик берганингизни эшитиб шунчалик хафа бўлдимки, ўша заҳотиёқ отамни ёнимга олиб сиз турган уйга бордим. Аксига олиб ўша куни чиқиб кетган экансиз. Маъна бугун қайтиб келдингиз. Шунча бегуноҳларнинг узолига қолишга менинг тобим йўқ. Сиз судга тўғриси-ни айтинг: мен полициянинг макрига учиб гувоҳлик берган эдим, бу ишларга менинг тариқча алоқам йўқ деб айтинг.

— Сенинг хатингни олганимдан бери ўзим ҳам шуни ўйлаб ётибман. Лекин шундоқ қилишга ботинолмай турибман. Бир гапни айтиб қўйиб, энди тоннишга журъат қилолмайман.

— Бари бир қайтмасдан иложингиз йўқ.

— Қандай қилиб ахир?

— Бунинг нимаси қийин? Муниципалитет устингиздан ҳеч қанақа суд-пуд қилолмаслигини билиб туриб, тагин нимадан қўрқасиз?

— Қўрқишга-ку, қўрқмайман, лекин уят-андиша деган нарса ҳам бор-ку. «Ҳа» деб қўйиб, яна шу оғзим билан «йўқ» дейманми? Кейин, бу ёқда яхши бир мансабга ҳам эга бўламан. Тинч, осуда ҳаёт кечира бошлаймиз. Унга-бунга ялиниб, бировларга бўйин эгиб яшашга ҳеч тоқатим йўқ энди.

Жалпа ҳеч нима деб жавоб бермади. Одамда ўзим бўлай деган хоҳиш нақадар кучли бўларкан, деб ўйлади холос.

— Мен гувоҳлик бермасам, улар ҳеч нарса қилишолмайди, деб ўйлайсанми?— сурбетлик билан сўзида давом этди Рамо.— Менинг ўрнимга бошқа бир одамни олиб келиб-қўяди. Айбдорларнинг жонини ҳеч бир йўл билан сақлаб бўлмайди. Лекин бекорга мен ҳам кетаман.

Жалпанинг қошлари чимирилди.

— Уялмайсизми шу гапларни айтишга? Бир бурда нои топаман деб бировларнинг жонига жабр қиласизми? Сиз шунчалик разил, шунчалик паст бўлиб кетганмисиз? Мен бунга чндай олмайман. Бундан менинг қора меҳнат қилганим, очимдан ўлиб кетганим яхши. Майли, дунёдаги жами балойи офатларга дучор бўлай, аммо бирор бегуноҳнинг жонига жабр қилишга тобим йўқ. Шунинг эвазига жаннатга ҳоким бўладиган бўлсам, ўшандан ҳам кечдим.

Рамо бу баландпарвоз гаплардан жаҳли чиқиб, деди:

— Хўш, нима демоқчисан? Бўлмаса мен шу ерда ҳам моллик қилайми?

— Йўқ, мен бундай деётганим йўқ. Лекин борди-ю, ҳаммоллик қилсангиз ҳам, ўша нарса шу қон ҳиди келиб турган нонни ейишдан юз марта яхшироқ.

— Жалпа! Мен сен ўйлаганчалик разил эмасман,— деди Рамо осойишта.— Ёмон нарсани ҳамма ҳам ёмон кўради. Мен туфайли шунча одамнинг ўлиб кетаётганидан ўзим ҳам хурсанд эмасман, албатта. Лекин шароит мени шунга мажбур қилди. Энди саргардон бўлишга менда мажол қолмади. Полиция билан олишишга ҳам қурбим етмайди. Дунёда ҳамма бир хилда ҳалол бўлмайди-ку. Сен нега мени чиқолмайдиган чўққимга чикармоқчи бўласан?

Жалпа кескин оҳангда жавоб берди:

— Агар бировнинг одам ўлдириш қўлидан келса, унинг одам ўлдирмаслик қўлимдан келмайди, дейиши жуда ҳайрон бўладиган нарса. Югуриш қўлидан келадиган одам, мен бир жойда туrolмайман деса, кишининг кулгиси қистайди. Кўнгилда бирор ишни қилишга хоҳиш бўлиши керак. Хоҳиш туғилдими, куч-ғайрат ўзидан-ўзи келаверади. Сиз сўзингиздан қайтишни дилингизга тугиб олинг, бу ёғи ўзидан-ўзи бўлаверади.

Рамо бошини эгиб, жим қулоқ соларди. Жалпа янада қизишиб гапида давом этди:

— Агар сиз йўлимдан қайтмайман десангиз, унда шу бугундан бошлаб бу ерда менинг қорамни ҳам кўрмайсиз. Юзимга қора суртиб бу ердан чиқиб кетаман ва умрбод сизни безовта қилмайман. Сиз айшингизни суриб яшайверинг. Мен меҳнат-машаққат қилиб бир амаллаб қорнимни тўйгазарман. Гуноҳларимизни ҳали юганимиз йўқ. Шунинг учун ҳам шалпайиб юрибмиз. Шу ҳолимиз бўлса бизнинг энди бўладиганимиз бўлди.

Бу гаплар Рамога бир оз қаттиқ тегди:

— Мен ўзим ҳам, бир бало қилиб шу мусибатлардан қутулсам дейман,— деди у бошини қашиб.

— Бўлмаса нега жим юрибсиз? Агар сиз айтишга уялаётган бўлсангиз, мен ўзим борай. Менимча, энг қулай йўли шу. Бирга бораман-да, бошлигингизга шундоқ-шундоқ деб ҳамма гафни очиқ-ойдин айтаман.

Рамодаги сусткашлик ва ҳадиксирашдан асар ҳам

қолмади. Хотинига суяниб, ўзини-ўзи шарманда қилишни у асло истамасди.

— Сен қўйвер, Жалпа. Уларга мен ўзим тушунтирмаман.

— Тўғриси айтинг: сўзингиздан қайтасизми, йўқми?— талаб қилди Жалпа.

— Айтдим-ку, қайтаман деб,— жавоб берди Рамо худди бурчакка суқулгандек.

— Шунчаки менинг қистовим биланми ё виждонингиз амри биланми?

— Сенинг қистовинг билан эмас, виждоним амри билан. Мен ўзим бунақа нарсалардан нафратланаман. Фақат бир оз иккиланиб юрувдим. Сен келиб, менга далда бердинг.

Шундан кейин бошқа нарсалар ҳақида гаплаша бошлашди. Рамонинг пулларни еб қўйгани қандай маълум бўлди? Пулни қандай қилиб тўлашди? Бу можарони бошқалар ҳам билдими ё бу гап уйдан чиқмай, бостибости бўлиб кетдими? Ратаннинг аҳволи қандай? Гўний нега бунчалик тез жўнаб кетди? Иккаласи тузуккина ўқиятими ёки бекорга лақиллаб юрибдими? Ва ҳоказо. Охири гап ота-оналарига келиб тақалди. Ундан кейин тирикчилик ташвишларидан гап очилди.

— Уйга бориб,— деди Жалпа,— Ратандан озгина ер олайлик-да, деҳқончилик қилайлик.

— Ундан кўра, шу ернинг ўзида қолиб, чойфурушлик қилганимиз яхши эмасми?— эътироз билдирди Рамо.

Икки ўртада баҳс кетди. Охири Рамо таслим бўлди. Бу ерда туриб у укаларини боқолмайди, ўқитолмайди, ота-онасига яхши қаролмайди. Ахир оила аъзолари олдида ҳам анча-мунча бурчи бор-ку.

40- б о б

Рамо тонг қоронғисида жойига қайтиб келди. Унинг кетганини ҳам, келганини ҳам ҳеч ким пайқамасди.

Нонушта қилиб бўлгач, соқол-мўйловини олди, ювиниб-тараңди, кийинди-да, доруғанинг олдига борди. Қовоғи уюлиб келганини кўриб, доруға сўради:

— Тинчликми? Хизматкорлардан биронтаси хафа қилгашга ўхшайди, а?

— Хизматкорлар эмас, сиз ҳафа қилдингиз мени,— жавоб берди Рамо томдан тараша тўшгандек.— Сиз, сизнинг хизматчиларингиз, офицерлар — ҳамманглар бир бўлиб мени лақиллатдинглар.

— Ўзи нима гап. Бундоқ очиқроқ гапирсангиз-чи?— деди кайфи учиб доруға.

— Гап шуки, мен судда ҳеч қанақа гувоҳлик бермайман. Унинг менга тааллуқли жойи йўқ. Сизлар пайранг ишлатиб, қамайман, деб қўрқитиб менга яхши амаллар ваъда қилиб, мени гувоҳлик беришга мажбур қилдинглар. Энди менинг ҳеч қанақа гуноҳим йўқлиги аён бўлди. Сизлар мени алдабсизлар. Мен энди полиция тарафида туриб гувоҳлик беришни истамайман. Мен судьяга тўғри шундай дейман. Бекорда бекорга гуноҳсиз одамларнинг жонига жабр қилмайман.

Доруға дарғазаб бўлди.

— Давлат пулини еб қўйганман, деб ўзингиз тан олдингиз-ку?

— Мен емаган эканман. Ҳисобда янглишган эканман, холос. Муниципалитет устимдан ҳеч қанақа суд-пуд қилмабди.

— Сиз буни қаёқдан билдингиз?

— Бунинг сизга алоқаси йўқ. Мен гувоҳлик бермайман. Полиция мени алдаб, гувоҳлик беришга мажбур қилди деб, тўғриси айтман. Ушбу жиноят содир бўлган пайтда мен Оллоҳободда эдим. Муниципалитет идорасида бу ёзилган.

Доруға бу қаршиликни кулги билан енгмоқчи бўлди:

— Хўп, полиция лақиллатди ҳам дейлик. Бироқ у шунинг эвазига катта мукофот беришга ҳам тайёр-ку! Ёглиқина ишга жойлаб қўяди, миниб юргани тагингизга машина беради. Махфий полицияда ўрнашиб қолсангиз, унда ошиғингиз яна ҳам олчи бўлади. Мана кўрдингизми, ҳукуматнинг олдида сизнинг қандоқ обрўингиз ошиб кетди. Бўлмаса, сарсон-саргардон бўлиб юрардингиз. Жуда борса бирор идорага бир кичкина хизматчи бўлардингиз. Бу ерда порлоқ истиқбол эшиги ланг очиқ! Яхши ишлаб кетсангиз, бир кун бориб, кимсан — инспектор муовини мунший Рамонат жаноби олийлари бўлиб қоласиз. Ҳазилакам гап эмас бу. Сиз бизнинг бу яхшилигимиздан миннатдор бўлиш ўрнига, кўрнамаклик қилапсиз.

Бу гаплар Рамога сира таъсир қилмади.

— Бунақа «келажаги порлоқ» ишдан кўра, кичкина идора ходими бўлиш мен учун афзалроқ,— жавоб берди у.— Бу ишингиз ўзингизга буюрсин.

Шу аснода инспектор билан ноиб кириб келишди. Рамони кўриб инспектор хитоб қилди:

— Бизнинг бобу соҳиб мапа тайёр эканлар. Демак, ишимиз поёнига етди десак бўларкан.

Рамо мен ҳам ўз фойда-зараримни тушунаман дегандек қилиб жавоб берди:

— Ҳа, мен ишингизни поёнига отказаман. Шунча вақт сизларнинг кўрсатган йўлингиздан юрдим. Энди ўз йўлимни ўзим топиб юраман.

Инспектор доруғага, доруға ноибга, ноиб эса инспекторга қаради. Узи нима гап? Инспектор таажжубланиб сўради:

— Нима бўлди? Худо ҳақи, сиз андак хафа кўри-наси?

— Бугун гувоҳлик бермасликка қарор қилдим,— жавоб берди Рамо.— Мен ўз сўзимдан қайтаман. Бекорга бегуноҳ одамларнинг жонига жабр қилишга тобим йўқ.

Инспектор раҳми келгандек унга боқиб, деди:

— Сиз бегуноҳларга жабр қилаётганингиз йўқ, ўз тақдирингиз иморатини тикляяпсиз. Худо ҳақи, бундай бахт ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Бугун сиз нега бунчалик хуноб бўлиб қолдингиз? Ҳеч тушунолмайд қолдим. Сизнинг хабарингиз борми, доруға соҳиб? Тагин одамларимиз бирон шўхлик қилмадими? Башарти, биров жигингизга теккан бўлса, отиб ташланг уни. Худо ҳақи.

— Мен ҳозироқ бориб аниқлайман,— деди доруға. Рамо уни тўхтатди:

— Овора бўлмай қўя қолинг. Менга ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. Озгина фойда деб имонимни сотмоқчи эмасман.

Бир дақиқа жимлик чўкди. Доруға билан инспекторнинг дами ичига тушиб, улар янги бир найранг, янги бир ҳийла ахтара бошлашди. Ноиб эса бошқа бир нарсани ўйламоқда эди.

— Рамо бобу, бунинг оқибати яхши бўлмайди!— деди у Рамога қараб.

Рамонинг ҳам қони қайнаб кетди.

— Ҳа, сиз учун балки яхши бўлмас. Аммо мен учун энг яхшиси шу,— жавоб берди у.

— Йўқ, сиз учун бундан ёмон нарса бўлиши мумкин эмас. Биз сизни қўйиб юбормаймиз. Судда ютқизсак ютқазармиз, лекин биз сизни шунақанги мулла қилиб қўйайликки, бир умр эсингиздан чиқмайди. Сиз ўша гувоҳликни беришга мажбурсиз. Борди-ю, тониб, можаро қилгудек бўлсангиз, биз сиз билан бошқача гаплашамиз. Битта рапорт билан ўзингизни мана бунинг ортида кўрасиз,— қўлларини панжара қилиб кўрсатди.

Шундай деб ноиб Рамога еб қўйгудек ўқрайиб қаради. Рамонинг юраги шув этиб кетди. Бу бир-биридан ваҳимали сўзлар унинг вужудини ларзага келтирди. Ахир булар тил бириктириб, туҳмат қилиб буни судга берса, ким уни қутқариб қолади. Бу мулоимгина ҳоким ноибни бирданига бунақа тўнини тескари кийиб олишидан унинг ҳеч хабари йўқ! Аммо у осонликча енгилмоқчи эмас.

— Сизлар мени зўрлаб ёлғондакам гувоҳлик берди-расизларми?

— Ҳа, зўрлаб гувоҳлик бердирамиз,— деди депсиниб ноиб.

— Бу қип-қизил масхарабозлик-ку!

— Ҳали полицияни алдаш масхарабозлик бўлиб қолдими сенга? Ҳозир сени ҳукуматга қарши бўҳтон қилганликда айблаб, иккита гувоҳ топаман-да, кетасан камида етти йилга. Тегирмон тошини айлантиравериб икки қўлинг узилиб тушади. Манави силлиққина юзларингдан нишона ҳам қолмайди.

Рамо турмадан қўрқарди. Турмани эшитса ёки кўз олдига келтирса бадани жимирлаб кетарди. Ўзи-ку турмадан қўрқиб мана шу гувоҳликка рози бўлган эди. Ана шу қўрқув уни тагин исканжага ола бошлади. Одамнинг кўнглидагини билишга уста ноиб ундаги бу ҳолатни пайқаб деди:

— У ерда ҳолва-пурийларни тушингизда ҳам кўрмайсиз. Тупроқ аралашган нону чириган карамдан қилинган бадбўй шўрва... Шунга ўхшаш нарсаларни кўрасиз, холос. Тўрт ойгина якка камерада ётгудек бўлсангиз борми, ўша ернинг ўзида ўлиб кетасиз. Қоровул ҳар гада бир сўкиб, уриб-тепиб туради. Эшитдингизми?

Худди томирларидаги қон қуриб бораётгандек, Рамонинг юзи бўзариб, ранги ўча бошлади. Ўзининг ожизлигидан у шундай жирканиб кетдики, йиғлаб юборди. Овози титраб, деди:

— Билганингизни қилинг! Турмага ташланг. Сизлардан ўлиб қутулмасам, менга кун йўқ экан. Сизлар мени шунчалик хўрлашга қасд қилибсизларми, бир йўла ўлдириб қўя қолинглар. Пешанамда ёзилгани бўлади.

Унинг қаттиқ хўрлиги келди. Шу топда унга ҳеч қанақа дўқ-пўписа кор қилмасди. Озгина хайрихоҳлик, озгина ҳамдардлик ҳар қанча дўқ-пўписадан кўра фойдалироқ эди. Буни яхши англаган инспектор гўё Рамонинг ёнини олган бўлиб, деди:

— Азбаройи худо, сизлар одамни танимайсизлар. Бекорга дўқ қилганинглар қилган. Бунақада қайси бир ақли бор одам гувоҳлик беришни бўйнига олади? Бу турган гап. Ҳеч қанақа иззат-ҳурмат кўрмаса, полициянинг қўлида ўйинчоқ бўлишга кимнинг тоби бөр? Бобу соҳибнинг ўрнида мен бўлганимда, мен ҳам худди шундоқ қилардим. Лекин бу кишининг мақсадлари бошқа. Бу киши бизга қарши гувоҳлик бермоқчи эмаслар. Боринглар, ҳамманглар ўз ишларингларни қилинглар. Соҳибдан кўнглинг тўқ бўлсин. Азбаройи худо,— кейин Рамонинг қўлидан ушлаб деди:— Юринг мен билан бобу жий. Сизга яхши пластинкалар қўйиб берай.

Рамо аразлаган бола сингари шарт қўлини тортиб олди-да, жеркиб берди:

— Қўйинг, қийнаманг мени, инспектор соҳиб, турмада ўлиб кетганим яхши.

— Асло бундай дея кўрманг, соҳиб,— деди инспектор унинг елкасига қўлини қўйиб.— Турмада сизнинг душманларингиз ўлсин.

Ноиб отдан тушса ҳам, эгардан тушгиси келмади. Худди Рамони биринчи марта кўриб тургандек, баланд ва кескин овоз билан хитоб қилди:

— Биз бобу соҳиб билан ҳар томонлама тил топишга ҳаракат қиламиз. Лекин борди-ю, бу киши бизга қарши гувоҳлик бериб, пайимизни қирқишга уринса, унда биз ҳам қараб турмаймиз, қўлимиздан келганини қиламиз.

Худди шу пайтда прокурор билан адвокат иккови машинадан тушди.

Ратан хатларида Жалпага тинмай тасалли бериб турарди, лекин ўзи ҳақида ҳеч нарса ёзмасди. Ўзи ўз ёғига қоврилиб юрган бўлса-ю, мен унга азобларимни айтиб нима қиламан, деб ўйларди. Ҳеч қачон пул ҳақида қайғурмаган Ратан шу бир ой ичида бир бурда нонга зор бўлиб қолган эди. Гарчи турмушини жуда ҳам фаровон эди деб бўлмаса-да, лекин ҳеч нарсадан зорикмаган, йўқчилик жабрини тортмаган эди. Йўл текисравон, югурдак-хизматкорлар доим ҳозир у нозир, пул ва озиқ-овқат яхши ғамланган бўлса, қирчанғи отда ҳам кўнгилдагидай сафар қилиш мумкин. Агар от ҳам яхши бўлса унда-ку, нур устига аъло нур! Ратан ана шундай саёҳатчи эди. Қирчанғи отга миниб, жуда секин-аста ҳаёт сафари йўлида бораётган эди. Ора-чора бу нимжон от роса жонига ҳам теккандир. Бошқа отлиқларнинг ўқдай учиб кетаётганини кўриб, мен ҳам шулардай учсам, деб орзу ҳам қилгандир. Аммо у тақдиридан нолиб, кўнглини чўкдирмасди. У охуридаги емиш билан қониққан, боғлоғлиқ заифгина сигирга ўхшарди. Шундоқ рўпарасида барқ уриб турган кўмкўк яйлов кўриниб турибди, унда хушбўй ўтлар мавж урмоқда, бироқ у арқонни узиб зинҳор ўша ёққа бормайди. Унинг учун ингичка арқон билан пўлат занжир ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ешлар муҳаббатдан кўра кўпроқ ўзини кўрсатишга муштоқ бўлади. Муҳаббат кейинроқ келади. Ратанга ёшлик кайф-сафосидан баҳраманд бўлиш учун ҳамма шарт-шароитлар муҳайё эди. Унинг фикри зикри яхши еб-ичиш, ўйин-кулги, сайр-томоша, шу кабилар эди. Одатда ҳар бир одамда шу иштиёқ бўлади. Бундан нарига ўтишни у хаёлига келтирмасди, ўзида бунга эҳтиёж ҳам сезмасди. Пули бор кишининг руҳий азоблардан қутулиши осон. Ратанда ҳам ўз ғам-қайғуларини унутишга неча хил баҳоналар бор эди: кино, театр, сайр, томоша, ҳар хил ўйин-кулги, уй ҳайвонлари ва ҳоказо. Аммо қашшоқлик балосидан қутулиш учун одамда йиғи, тақдирга лаънатлар ўқиш ёки ёруғ оламдан воз кечиб, ўзини-ўзи қурбон қилишдан бошқа чора йўқ. Ратаннинг тақдирини батамом ўзгариб кетди. Гўзал орзулари йўққа чиқиб, энди қашшоқ деган зўр бир офат унга ўқрайиб қараб турарди.

Афсуски, шуларнинг ҳаммасига унинг ўзи сабабчи эди. Эри ўлимдан қўрқмайдиган одамлар тоифасидан эди. Сиҳати заиф одам агар ўзини ундан-бундан тийса, узоқ яшаши мумкин деган фикр туғилган эди унда. Шу қоидага мувофиқ бир маромда яшаб келаётган эди. Лекин шундай бўлса ҳам, ажалнинг унда нима ўчи бор экан, бирдан кетига тушиб қолди. Ўлим қаршисига келиб туриб олгандагина у васият ёзиш фикрига тушди. Лекин буни эшитиб Ратан шундай талвасага тушдики, адвокат соҳиб ҳозирча васиятни қўйиб туришга мажбур бўлди. Лекин шундан кейин васият ёзиш унинг қайта эсига келмади.

Эрининг охириги маросимидан кейин Ратан шундай шалпайиб қолдики, ҳеч нарсага парво қилмай қўйди. Ваҳоланки, шу пайтда у айниқса ҳушёр бўлиши керак эди. Худди душман қуршовида қолган одамдек сергак бўлиши лозим эди. У бўлса ҳамма нарсаани Манибҳушанга ташлаб қўйди. Манибҳушан эса аста-секин унинг бутун мол-дунёсини ўзиники қилиб олди. Бундан Ратаннинг хабари ҳам бўлмай қолди. Сиртмоқ хўп таранг тортилгач, у бир куни келиб келинойисига деди:

— Бугун уйни бўшатиб қўйишга тўғри келади. Мен буни сотдим.

Ратан жаҳли чиқиб деди:

— Мен сенга айтувдим-ку мен ҳали уйни сотмайман, деб.

Манибҳушан юзидан андиша ниқобини олиб ташлаб, қошларини чимириб баланд келди:

— Сизнинг гапни дарров унутиб юборадиган ёмон одатингиз бор экан. Мана шу хонада мен сизга шу гапни айтганимда ўзингиз майли деган эдингиз-ку. Энди уйни сотиб бўлганимда тагин бунақа деяпсиз. Уйни бугуноқ бўшатиш-да, ўзингиз мен билан юринг.

— Мен ҳали бу ердан кетмоқчи эмасман.

— Мен сизни бу ерда қўймайман.

— Мени ёш бола деб ўйлаяпсанми?

— Сизга қараш менинг зиммамда. Хонадоннинг иззат-обрўсини сақлаш учун мен сизни ўзим билан бирга олиб кетаман.

Ратан лабини тишлаб деди:

— Иззат-обрўни сақлашни мен ўзим ҳам жуда яхши биламан. Сенинг ёрдамнинг керак эмас. Мендан берухсат бу ердаги бирорта буюмни сотмайсан.

Манибхушан қичқиргудек бўлиб деди:

— Сизнинг бу уйга, амакимнинг мол-дунёсига тариқча ҳақингиз йўқ. Булар ҳаммаси меники. Сиз мендан фақат нафақа талаб қилишингиз мумкин.

— Кўкнори-пўкнори ичиб олган эмасмисан мабодо?— сўради Ратан таажжубланиб.

— Мен кўкнори ичсам, ўзимни йўқотадиган даражада ичмайман. Сиз ўқимишли аёлсиз, машҳур бир адвокатнинг рафиқасисиз. Қонунни жуда яхши билсангиз керак. Бўлинмаган оилаларда эрининг мол-мулкига беванинг ҳеч қандай ҳақи бўлмайди. Амаким билан дадам бир-биридан ажрашган эмас. Амаким бу ерда турардилар, бизлар Индоурда эдик, холос. Лекин бу биз бир-биримиздан ажраб кетган эдик, деган гап эмас. Агар амакимнинг ўз мол-мулкани сизга қолдириш нияти бўлганда, албатта бирор васиятнома ёзиб кетган бўларди. У васиятноманинг-ку, қонун олдида ҳеч қандай аҳамияти бўлмасди. Лекин шундоқ бўлса ҳам биз уни ҳурмаг қилган бўлардик. У кишининг ҳеч қанақа васиятнома ёзиб кетмагани қонун нима деса, ўша дегани бўлади. Шу бугунданоқ сиз уйни бўшатинг. Машина билан бошқа буюмлар ҳам сотилади. Сиз хоҳ мен билан бирга юринг, хоҳ шу ерда қолинг — ихтиёрингиз. У ёққа борсангиз сизга ўн-ўн беш рупиялик уй ҳам бўлаверади. Тирикчилигингизга ойига эллик рупия тўғрилаб қўйдим. Барча олди-бердилар бир ёқлик бўлгандан кейин энди сизга бундан ортиқ беришга ўрин ҳам йўқ.

Ратан ҳеч нима деб жавоб бермади. Анчагача у беҳуш ўтириб қолди. Кейин машина чақиртирди ва кун бўйи адвокатларнинг олдига югуриб юрди. Эрининг қанчадан-қанча адвокат дўстлари бор эди. Ҳаммаси унинг шикоятини эшитиб, афсус билдирди ва адвокат соҳибнинг нега васият ёзиб кетмаганидан таажжубланди. Энди бунинг биргина йўли бор экан. Яъни, адвокат соҳиб билан укаси иккови бир-биридан ажрашиб кетганини исботлаш керак экан. Шунини қилинса, Ратан ме-росхўр бўлиб қоларкан. Бунини қилиш осон эди. Лекин Ратан, рост мол-мулк меники эмас экан, мен ёлғон йўл билан ўшани олмаганим бўлсин, деб аҳд қилди. Лекин бу қонунни чиқарган ким?

Бу мумкин эмас! Аёл зоти шу қадар тубан, шу қадар арзимасми? Нима учун?

Кун бўйи Ратан ўйга чўмиб, хомуш ўтирди. Шунча кундан буён у ўзини шу хонадон эгаси деб юрарди. Энди билса қаттиқ адашган экан! Эри тириклигида унинг амрига мунтазир одамлар эндиликда унинг тақдирини ҳал қилувчи бўлиб қолибди. Бу Ратандай гурурли аёл учун чидаб бўлмас хўрлик эди. Пулни-ку эри ишлаб топарди, бу тўғри, лекин ер-сувни Ратаннинг ўзи олган эди. Кўпчилик қишлоқдаги кўплаб иморатларни унинг ўзи бош бўлиб қурдирган эди. Бир кун келиб мана шу мол-мулклар менинг тирикчилигимга ярайди, деган ўй ўша пайтда Ратаннинг асло хаёлига келмаган эди. Келажакнинг ғамини ейишга ҳеч ўрин ҳам йўқ эли. Она ўз фарзандининг иқболини кўриб қандай қувонса, Ратан ҳам бу ер-сув, уй-жойни яшнатиб ўшанча ҳузур қиларди. Уларга у худди ўз фарзандига меҳр қўйгандек меҳр қўйган эди. Бироқ эри оламдан кўз юмиши биланоқ у мана шу «фарзандларидан» ҳам маҳрум бўляпти. Буларга унинг ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи йўқ экан. Агар у шу кунлар бошига тушишини олдиндан билганда эди, пулларни совурса-совурарди, ё хайр-садақа қилса қиларди, лекин уй-жой, мол-мулк қилиб, ўзининг юрагига ўзи тиф урмасди. Йилда-йилда шимлаларга бориб, маза қилиб сайр-саёҳат қилса бўлмасмиди? Яна уч-тўртта хизматкор-ходимлар олса бўлмасмиди? Истаса, ҳар бири битта уйнинг пулига тенг келадиган зар-зеварлар орттириши мумкин эди. Лекин у шу нарсаларга ортиқча ружу қилмади. Нега? Шу кунларни кўриш учунми? Нақадар қимматга тушди унинг соддалиги? Кечагина ўзимники деб юрган нарсага бугун қарашга ҳам ҳақи йўқ. Шу пайтгача бошқаларга садақа бериб келган эди. Энди эса ўзи тиланчилик қилишга мажбур бўлади. Шундан бошқа илож йўқ. Илгари ҳам унинг ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқ эди. Лекин адашиб ўзини бека ҳисоблаб юрарди. Энди ўша ҳам йўқ.

Бирдан унинг хаёллари ўзгариб кетди. Нега мен энди кимсасиз бечора бўларканман? Бировларнинг эшигига бориб нега тиланчилик қиларканман? Дунёда миллион-миллион аёллар меҳнат қилиб кун кечиряпти. Наҳотки менинг қўлимдан ҳеч бир иш келмайди? Кийим-пийим тиколмайманми? Уш-бунн сотиб тирикчилик қилолмайманми? Бола ҳам ўқита оламан. Одамлар кулса кулаверсин, уларнинг кулгани билан неча пуллик

ишим бор? Одамлар кулса, мендан эмас, замонасидан кулади.

Кечқурун эшикка бир нечта аравачалар келди. Манибхушан келиб деди:

— Кеннойи! Айтинг, қайси буюмларни оласиз. Мен юклаб жўнатиб юборай. Мен бир уй топиб қўйдим.

— Менга ҳеч нарса керак эмас,— жавоб берди Ратан.— Уйинг ҳам ўзингга буюрсин. Бу буюмларга менинг ҳеч қанақанги ҳақим йўқ. Буларга қўлимни ҳам урмайман. Уйдан мен қуп-қуруқ келган эдим. Ўшандоқ қайтиб кетаман.

Манибхушан қип-қизариб деди:

— Ҳамма нарса сизники. Бу буюмларда ҳеч қандай ҳақим йўқ деганингиз нима деганингиз? Сиз уйни бир бориб кўринг. Ижара ҳақи ўн беш рупия. Мен ўйлайманки, сиз ҳеч нарсадан қийналмайсиз. Қайси-қайси буюмларни десангиз, мен ўшаларни олиб бориб бераман.

— Сен менга деб ўн беш рупиялик уйни бекор олибсан,— деди Ратан кесатиб.— Шунча катта уйни бошимга ураманми? Менга икки рупиялик бир каталак бўлса бўлди-да. Етиб ухлашга ер бор-ку. Одамнинг елкасида миннатдорлик юки қанча кам бўлса, шунча яхши.

— Ахир сиз нимани хоҳлайсиз? Шунини айтсангизчи,— деди Манибхушан ниҳоятда юмшоқлик билан.

— Менга ҳеч нарса керак эмас,— жавоб берди Ратан қизишиб,— Мен бу уйдан бир чўпни ҳам олиб кетмайман. Ҳақим бўлмаган буюм мен учун бировнинг буюмидай гап. Ҳеч кимдан раҳм-шафқат тиламайман. Бу буюмлар сеникими, олиб кетавер. Мен сира хафа бўлмайман. Раҳм-шафқат деган нарсани бировдан зўрлаб олиб ҳам бўлмайди, бировга зўрлаб бериб ҳам бўлмайди. Дунёда ҳалол меҳнат қилиб кун кечираётган минглаб бевалар бор. Мен ҳам ўшаларнинг биттасиман. Мен ҳам ҳалол меҳнат билан тирикчилик қиламан. Меҳнат қилиш қўлимдан келмаса, бирер чуқурга ўзимни ташлаб ўламан-қўяман. Узини боқинг қўлидан келмаган одамнинг тирик юришга, бошқаларга ортиқча юк бўлишга сира ҳақи йўқ.

Шундай деб, Ратан уйдан чиқди-да, кўча эшикка қараб йўл олди.

— Агар сиз истамасангиз, уйни ҳозирча сотмай тураман,— деди Манибҳушан унинг йўлини тўсиб.

Ратан, кўзларини чақнатиб унга қаради. Иккала юзи лов-лов ёнарди. Қуйилиб келаётган кўз ёшларини аўрға тўхтатиб, гапирди:

— Бу уйдаги буюмларга менинг ҳеч даҳлим йўқ, деб айтдим-ку. Мен ёлланган бир чўри эдим. Чўрининг уй-жойга нима алоқаси бор? Билмадим, қайси бир баттол бу қонунни чиқарган? Агар чинданам худо бор бўлса-ю, унинг даргоҳида адолат бўлса, мен бир куни ўша баттолни худо билан юзма-юз қиламан-да ундан сўрайман: «Сенинг онанг, опа-сингилларинг йўқмиди? Ушаларни ерга ургани уялмадингми» дейман. Агар овозимни бутун мамлакат эшитолганда мен барча аёлларга қарата айтардим: «Э, муштипар опа-сингилар! Зинҳор бўлинмаган хонадонга келин бўлманглар! Мабодо келин бўлсанглар ҳам, уй-жойингларни бўлак қилиб олинглар. Уй-жой бўлак бўлмагунча асло хотиржам бўлманглар. Эримдан кейин мен бу хонадонда иззат-ҳурмат кўраман деб овора бўлманглар. Агар эринглар ўзидан кейин сизларга мерос қолдириб кетмас экан, унда хоҳ ўзинглар ёлғиз турунглар, хоҳ ўша хонадонда турунглар, барибир меҳнату хўрликдан бошқа ҳеч нарса кўрмайсизлар. Агар эринглар бирор нарса қолдириб кетган бўлса, ўзинглар ёлғиз яшасанглар, ўша нарсадан баҳраманд бўласизлар. Лекин ўша хонадонда яшасанглар, ундан ҳам маҳрум бўласизлар. Булинмаган хонадон сизлар учун гуллар тўшалган ўрин эмас, тиканлар сочилган тахта. У сизларни элтиб қўювчи қайиқ эмас, домига тортиб кетувчи наҳанг.»

Пҳолгун ойининг ғуборли кечки ҳавоси йўловчилар кўзига чанг уфурарди. Кўчада чодирига ўралиб Ратан кетиб борарди. Йўлда бир қанча таниш аёллар уни қайтармоқчи бўлди, бир нечалари машинасини тўхтатиб, ўтқазиб олмоқчи ҳам бўлди. Бироқ Ратанга уларнинг ҳамдардлиги шу пайтда ўқдай ботмоқда эди. У шахдам қадам ташлаб Жалпанинг уйига қараб борарди. Бугун у ҳақиқий ҳаётга қадам қўйган эди.

42- б о б

Роса соат ўнда Жалпа билан Дебийдин судга етиб келишди. Томошабинлар ҳад-ҳисобсиз эди. Қаршидаги

очик жой, коридор — томошабинлар билан лиқ эди. Жалпа юқорига, галереяга чиқиб кетди. Дебийдин коридорда қолди.

Президиумда судья соҳибнинг бир тарафида сарко-тиб ва иккинчи тарафида бир неча полиция ходимлари тик туришарди. Рўпарадаги панжарали тўрт бурчак тўсиқнинг икки томонида оқловчи ва қораловчилар тик турганича суд бошланишини кутмоқда. Айбдорлар ўн бештача бор эди. Ҳаммаси тўсиқнинг бир ёнбошида полда ўтирибди. Ҳаммасининг оёқ-қўлида кишан. Ҳаммаси ўзи билан ўзи овора: бири узала тушиб ётибди, бири ўтирибди, иккитаси қўл уриштиряпти. Яна иккитаси секин-секин гаплашиб ўтирибди. Ҳеч қайсисининг юзида ҳаяжон, қўрқув ё қайғу нишонаси йўқ. Аксинча, ҳаммаси хотиржам ва хурсанд кўринади.

Соат ўн бирларда суд бошланди. Аввалига қонунқондага оид майда-чуйда нарсалар бўлди. Кейин полиция томонидан бир-икки киши гувоҳлик берди. Охири соат учда гувоҳлик бериш учун чор бурчак тўсин ичига Рамонат олиб қелинди. Томошабинлар орасида говур-гувур бошланди. Қимдир ташқаридаги баққолнинг дўконидан пон чайнаганича оёғини қўлига олиб югурди. Қимдир ўқиётган газетасини апил-тапил буклаб чўнтагига тикди-да судхонага шошилди. Бирпасда ҳамма судхонага жам бўлди. Жалпа ҳам зўрға балконга чиқиб олиб тик турарди. Қани энди Рамо уни бир кўрса. Лекин Рамо ён-атрофига қарашдан қўрққандек, бошини қуйи солганича хомуш турарди. Ранги докадай оппоқ. Худди биров маҳкам боғлаб қўйган-у, қочиб кетишнинг ҳеч иложи йўқдек, у бир оз қўрққан, чўчиган, саросимада турарди. Бу ерда бамисоли ўзининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётгандек, Жалпанинг юраги тинмай дук-дук урарди.

Рамони сўроқ қилиш бошланди. Унинг биринчи жумласини эшитиб, Жалпанинг бадани жимирлаб кетди. Иккинчи жумласини эшитиб, пешанаси тиришди. Учинчи жумладан кейин унинг ранги оқариб кетди. Тўртинчи жумладан кейин Жалпа чуқур уҳ тортиб орқасидаги стулга суяниб қолди. Лекин яна у ёғини эшитгиси келди. Панжара устига энгашиб яна ўша ёққа қулоқ тутди. Рамо полиция ўргатган гапларни такрорламоқда эди. Бу гапларнинг мазмунини Дебийдин Жалпага гапириб берган эди. Судхона шундай жимжит эдики, пашша учса эшитиларди. Рамо ҳали

ҳам бўлса бошини кўтариб бир қарармикин, деган умидда Жалпа бир неча бор йўталди. Аммо Рамо бошини яна ҳам қуйи солиб олди. Нега шундай қилди — худо биледи. Эҳтимол Жалпанинг овозини таниб шундай қилгандир. Эҳтимол афсус-надомад унинг бошини эггандир. Унинг овозида ҳам бир оз ўзгариш пайдо бўлди.

Жалпанинг ёнида ўтирган бир аёл афт-башарасини буриштириб деди:

— Бу уйинг куйгурнинг худди оғзидан отиб ташланган. Бахти қаро юртимизда шунақа ўзим бўлай деганлар ҳам бор экан. Арзимаган бир лавозим, арзимаган бир давлатнинг пайида қанча-қанча бегуноҳларнинг бўғзига пичоқ тортишдан ҳам тоймайди-я булар.

Жалпа индамади.

Кўзойнак таққан бошқа бир аёл бўлар иш бўлди деган оҳангда деди:

— Бахти қаро бу юртнинг бўладигани бўлди. Бу ярамасга жуда қанақа лавозим тегарди. Арзимаган бир хизматчи бўлади бўлса. Шу арзимаган нарсани деб имон-виждонини сотиб ўтирса. Очдан ўлай деётган бир паст одам экан. Улгудек паст, разил!

Учинчи бир аёл кўзойнакли жувондан кулиб сўради:

— Узи туппа-тузук, ўқимишли одамга ўхшайди. Агар қўлингизга тушса, нима қилардингиз?

— Нақ бурнини кесиб ташлардим!— ғазаб билан жавоб қилди кўзойнакли жувон.— Умрбод шармандаи шарминсор бўлиб юрарди.

— Биласизми, мен нима қилардим?

— Йўқ, отиб ташлармидингиз?

— Йўқ, отиб ташламасдим. Кўчанинг ўртасига тургазиб қўйиб, одамларга кавушим билан беш юз марта урдирардим. Сочлари битта қолмай тўкилиб кетсин эди.

— Бечорага ҳеч раҳмингиз келмасмиди?

— Шу ҳам раҳмим келганидан-да. Бўлмаса аслида буни баланд тоғнинг тепасидан туриб пастга думалатиб юбориш керак. Бирор бошқа мамлакатда, масалан, Америкада бўлганда, бу тириклайин ўтда куйдирилди.

Бир кексароқ киши бу икки ёшнинг гапларидан зардаси қайнаб деди:

— Бекорга жағинларни оғритиб нима қиласизлар? Буни ёмонлаш керак эмас, бунга ачиниш керак. Кўр-

маяпсизларми, рангида ранг қолмабди. Худди биров томоғидан бўғиб тургандай. Шу топда онаси ё синглисини кўриб қолса, ҳўнграб йўглаб юборарди. Кўнглида ёмон нияти йўқ бу одамнинг. Полиция кўрқитиб қўлга олган холос. Оғзидан чиққан ҳар бир сўзи юрагини тилка-тилка қиляпти. Ё нотўғрими?

Кўзойнакли жувон кесатди:

— Одамнинг ўз оёғига тикан санчилса, ўшандагина вой дейди...

Жалпа ортиқ чидолмади. Ҳар бир гап лаққа чўгдек юрагини ўйиб-ўйиб кетмоқда эди. Бир кўнгли, шартта туриб: «Бу жаноб ёлғон гапиряпти» дей, бутун сирни фош қилиб ташлай, деб ўйлади. Лекин ўзини зўрға босиб олди. Кўрқоқлиги учун ўзини роса койиди: «Нега оғзимга талқон солгандай жим қараб турибман? Ҳамма гапни бир-бир айтиб берсам бўлмайдимми? Пөлиция душман бўлиб қолса ундан нарига. Суд бир оз бўлса ҳам инобатга олади-ку. Эҳтимол шу ғариб-бечораларнинг боши омон қолар. Ҳеч бўлмаса ҳақиқат халққа маълум бўлади-ку». У қичқирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади ҳам, бироқ яна оқибатини ўйлаб, тилини тишлаб қолди. Охири у бу ердан туриб уйга кетишни маъқул кўрди.

Дебийдин унинг тушаётганини кўриб уни қарши олди-да, сўради:

— Уйга кетасизми, келин?

— Ҳа. Бу ерда энди ўтиролмайман,— деб жавоб берди, Жалпа кўз ёшини тийиб.

Ташқарига чиққач, Дебийдин Жалпага тасалли бериш ниятида деди:

— Бировни рост полиция йўлдан урдими, унинг бошқа нарсага мияси ишламай қолади.

— Фақат кўрқоқлар шундоқ қилади,— нафрат билан жавоб берди Жалпа.

Бир оз жимликдан кейин тўсатдан Жалпа сўраб қолди:

— Ота! Энди бошқа суд бўлмайдимми? Айбдорларга шу ернинг ўзида ҳукм чиқариладими?

Дебийдин бу саволнинг маъносини тушунди.

— Йўқ. Ҳали олий судга ариза бериши мумкин бўлар,— жавоб берди у.

Яна анча пайтгача иккаласи жим кетаверди. Кейин яна Жалпа гап бошлади:

— Ота! Кўнглимга бир гап келди. Бугун судьяга бориб, уни ҳамма гапдан хабардор қилсам, қалай бўларкин? Бор гапни оқизмай-томизмай айтсам, далил келтирсам, балки ишонар?

— Судьяга дейсизми?— сўради кўзларининг пахта-сини чиқариб Дебийдин.

— Ҳа,— жавоб берди Жалпа унга тик қараб.

Дебийдин иккиланиб қолди.

— Мен бу ҳақда бир нарса дейишим қийин, келин. Уртада ҳоким бор. Чикка бўладими, пукка бўладими — у ёғини худо билади.

— Судья полицияга: «Сенлар бунинг зўрлаб гувоҳ қилган экансанлар. Бу ёлғондакам гувоҳ экан» деймайдимми?

— Дейишга-ку дея олади.

— Ундоқ бўлса бугуноқ бора қолайми? Қабул қилар-ку, а?

— Юринг, бир сўраб кўрайлик-чи. Лекин бу анча хатарли иш.

— Нимаси хатарли бунинг, айтнинг.

— Рамога ёлғондакам айб тўнкаб, қамаб қўйиши мумкин.

— Ҳечқиси йўқ. Қилмишига яраша жазосини тортаверади.

— Яна бундан ҳам ёмонроқ бир бошқа томони бор,— деди Дебийдин Жалпанинг раҳмсизлигига ҳайрон бўлиб.

— Хўш, қанақа томони экан?— сўради Жалпа.

— Полиция ўтакетган номард бўлади. Улар фақат одамнинг обрўсини тўкишни билади. Судья инспекторни чақириб ҳамма гапни-ку айтади. Инспектор бўлса, бу аёл ҳамма ишнинг пачавасини чиқаряпти, шуни тутиш керак, деб ўйлайди. Судья инглиз бўлганда-ку, қўрқмасдан полициянинг таъзирини бериб қўярди. Узининг одамлар бўлса қўрқади. Яна давлатга қарши чиқди, деб тухмат қилиб ўзимни бир нарса қилиб қўймасайди, деб полициядан қўрқади. Ҳамма гап шунда. Судья инспекторга ҳамма гапни бирма-бир айтади. Лекин у ёғи сиз ўйлаганча бўлмайди. Булар судни бекор қилмайди, балки сир очилмаслигининг йўлини қидиради. Сизнинг ўзингизни қамаб қўйса ҳам эҳтимол. Гоҳ, гоҳда гувоҳ айнаб қолса, ёки сирни фош қилмоқчи

бўлиб қолса, полиция унинг уйдагиларни сиқиштиради. Буларга ҳеч нарса кор қилмайди.

Жалпа титраб кетди. У ўзининг қамалишидан қўрққани йўқ. Полиция Рамони қийноққа солиб қўймасайди, деб қўрқди. Шу фикр унинг юрагини олиб қўйди. У худди юз-юз чақирим йўл юргандек, бирдан жуда чарчаб, бўшашиб кетди. Дилидаги жасорат қордай эриди-кетди.

Яна бир оз жим юришгач, Жалпа чолдан такрор сўради:

— Энди бу киши билан учрашиб бўлмаса керак?

— Рамо биланми?

— Ҳа.

— Мутлақо. Соқчилар яна қаттиқроқ қўриқлаб турган бўлса керак. Борди-ю, ўша уйдан сиз билан учрашгани келиб қолди ҳам дейлик. Хўш, бундан нима чиқадиле? Энди унинг ўз сўзидан қайтишига ҳеч бир чора йўқ. Бўлмаса, сохта гувоҳликда айбланиб, яна қўлга тушади.

— Энди уйга кетаверсаммикин, деб ўйлайман,— деди Жалпа.— Бу ерда қолиб нима ҳам қилардим.

Дебийдин норози бўлиб унга қаради-да, деди:

— Йўқ, келин. Сизни ҳеч қаерга юбормайман. Сиз бўлмасангиз бу ерда биз бир зум ҳам туролмаймиз. Кампир йиғлайвериб ўлиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Яна пича шошмай туринг, қани, охири нима бўларкин. Рамони мен бунчалик бўш деб ўйламовдим. Одатда сизнинг тоифангиздаги одамларнинг ҳаммаси давлат идорасида ишлашга жонини тикади. Мен юз рупия берса ҳам, бирор жойга кириб ишламасман. Ўзимизнинг қиладиган ишимиз бутунлай бошқа гап. Бунда чарчаш нималигини билмайсан киши. Хизматчи бўлсанг, ишлаб беш-олти соатни ўтказгунингча аъзойи баданинг шалақ-шалақ бўлиб кетади, эснай берасан-эснай берасан.

Шундан кейин иккаласи ҳам жим бўлиб қолди. Жалпа ўзининг енгилганига иқрор бўлгиси келмасди. У енгилиб, энди оддий бир томошабин сингари қараб туришга тоби йўқ эди. У саҳнадаги воқеаларга қўшилиб, ўз ролини ижро этиш иштиёқида ёнарди. Наҳотки Рамо билан бошқа кўришолмаса? Юрагида эрига айтмоқчи бўлган ловуллаб турган қанчадан-қанча сўзлар бор. Унинг юрагида Рамога заррача раҳм, заррача

ҳамдардлик йўқ эди. У эрига айтмоқчи эди: «Сенинг савлатингу давлатинг ўзингга сийлов. Мен унга қайрилиб ҳам қарамайман. Сенинг қонга бўялган қўлинг тегса, менинг баданим тешилиб оқади. Кимки бойлик ва амал деб виждонини сотса, мен уни одам ўрнида ҳисобламайман. Сен одам эмассан. Сен ҳатто ҳайвон ҳам эмассан. Номардсан».

Жалпанинг иккала юзи ўт бўлиб ёнарди. Бошини яна ҳам мағрур кўтарди. «Попукли салла ўраб отга миниб борсам, Жалпа кўриб ўзини йўқотиб қўяди, деб ўйлагандирсан,— давом этди Жалпа ўзича,— Жалпа сен ўйлаган пасткашлардан эмас. Хоҳ отга мин, хоҳ осмонда уч, барибир менинг учун сен қотилсан. Чинакам қотил! Сен ўзингни ўйлаб шунча бегуноҳ бандаларнинг бўғзига пичоқ қададинг. Менинг шунча насиҳатларим кор қилмади. Э худо! Одам ҳам шунчалик бойликка ўч, баднафс бўладими? Майли, билганингни қил. Лекин Жалпа ўзини боқиш ва ҳимоя қилиш учун сенга ҳеч муҳтож эмас!» Шундай қайғули туйғулар гирдобиди Жалпа уйга етиб келди.

43- б о б

Орадан бир ой ўтди. Жалпа бир неча кунгача ўзини қўярга жой тополмай юрди. Баъзан бўлган ҳамма воқеани ёзиб, бирор газетага берсаммикин. Полициянинг ҳийла-найрангларини фош этиб, бу ҳавойи қалъани кунпаякун қилсаммикин деб ҳам ўйлади. Бироқ кўп ўтмай бу барча ҳаяжонлари йўқолди. Вужудининг аллақасерида ётган куч унинг тилини боғлаб қўйди. Рамони у бутунлай кўнглидан чиқариб юборди. Энди унинг дилида Рамога нисбатан ғазаб, нафрат ҳам, ачиниш ҳам — ҳеч нарса йўқ эди. Жалпа унга бутунлай бепарво бўлиб қолган эди. Рамони ўлди деб эшитса эҳтимол йиғламасди ҳам. Бундан икки-икки ярим йил илгари бўйнига тушган садоқат занжири чилпарчин бўлиб кетган эди. Унинг фақаг изигина қолган эди. Рамо шу орада бир неча бор машинада Жалпанинг уйи олдидан ўтди. Унинг кўзлари бировни қидираётгандек аланг-жалаң бўларди. Уларда хижолат ҳам, илтижо ҳам бор эди. Аммо Жалпа бирор марта

бошини кўтариб қарамади. Рамо шу аснода келиб унинг оёқларига йиқилганда ҳам, у эҳтимол қайрилиб боқмасди. Рамонинг бу жирканч қўрқоқлиги ва ҳаддан ташқари худбинлиги Жалпанинг қалбини тилка-пора қилиб ташлаган эди. Лекин шунга қарамай садоқат заңжирининг изи ҳали ҳам бор эди. Бир вақтлардаги Рамонинг меҳр-муҳаббат тобланган сиймоси гоҳ-гоҳ Жалпанинг қоронғилик чулғаган юрагига заиф, нопок ва бефайз нур сингари кириб келар ва бир лаҳза ўтмиш хотирасини ёдга солиб, дилини ўртаб юборарди. Кейин яна ўша қоронғилик ва сукунат пардаси чулғаб оларди. Келажакнинг тотли орзулари барҳам топиб кетган, фақат аччиқ, бераҳм ҳозирги кун бир даҳшат сингари унга ўқрайиб турарди. Илгари ўз уйида ҳар бир гапга қошини чимириб турадиган Жалпа энди ўзидан кечиб, бошқаларга хизмат қилиш, меҳру ҳамдардлик тимсолига айланиб қолган эди. Жаггунинг шунча қўй, деганига қарамай, у каллайи саҳарда туриб, ҳамма ёқни супуриб-сидириб чиқарди, қозон-товоқларни юварди, хамир қориб, ўчоққа олов ёқиб юборарди. Кампирга нон пишириш қоларди, холос. Ҳазар-пазар деган нарсани ҳам бир чеккага йиғиштириб қўйган эди. Кампир уни судраб-итариб ошхонага олиб кирарди-да, икки-уч луқмани зўрлаб едирарди. Улар бир-бирига худди она-боладек бўлиб қолишган эди.

Суд ўз ишини тугатган, оқловчи-қораловчилар тортишиб бўлган, фақат ҳукми эълон қилиш қолган эди. Бугун ҳукм эълон қилинадиган кун эди. Азонда уйдаги ҳамма ишларни тинчитиб, худди ўз тақдири ҳал бўлишини кутаётгандек, Жалпа газета сотувчиларнинг овозини эшитишга муштоқ бўлиб ўтирарди. Шу пайт Дебийдин газета олиб келиб, унинг олдига қўйдди. Жалпа ўзини газетага урди, ҳукми ўқий бошлади. Ҳукм эмас, бош қаҳрамони Рамо бўлган бир эртак эди. Судья Рамони хўп мақтаган эди. Ҳамма айбларга биргина унинг гувоҳлиги асос қилиб олинган эди.

— Қалай, ҳукм чиқибдими?— сўради чол.

— Ҳа, чиқибди,— жавоб берди Жалпа газетадан сўзини узмай.

— Кимларни нима қилибди?

— Ҳеч қайсиси четда қолмабди. Биттаси осишга ҳукм қилинибди. Бештасига ўн йилдан, саккизтасига

беш йилдан қамоқ жазоси берилибди. Ҳалиги Динеш дегани осиладиган бўлибди.

Шундай деб у газетани қўйиб қўйди.

— Бу шўрликларнинг бола-чақасининг ҳоли нима кечдийкин,— деди у уҳ тортиб.

— Сиз айтганингиздан буён мен ўшаларни сўраб-суриштириб юрибман,— деди дарҳол Дебийдин.— Саккизтаси ҳали уйланмаган экан, уйдагилар яхши ўтирибди. Бештаси уйлик-жойлик экан-у, лекин аҳволи унчалик ёмон эмас. Бирининг уйда рўзгор тебратадигани бор, бирининг ер-суви бор, бирининг отаси, амакиси ишлаб маош олади. Баъзи одамларнинг айтишича, ўшаларга атаб ҳалқдан пул тўпланибди. Қайси бирининг уйдагилар хоҳласа, ўшанга берилармиш. Фақат Денишнинг ҳоли хароб. Иккита ёш боласи, қари онаси, хотини бор экан. Ўзи шу ерда аллақайси мактабда муаллимлик қиларкан. Бир уйни ижарага олиб тураркан. Ушанга қийин бўлди.

— Уйини қидириб топа оласизми?— сўради Жалпа.

— Бўлмасам-чи. Бундан осони борми.

Жалпа ёлворган оҳангда деди:

— Қачон борасиз? Мен ҳам сиз билан бирга бораман. Мана ҳозир бўшмиз. Юринг, бориб кўриб келайлик.

— Аввал мен ўзим бир бориб кўриб келай,— эътироз билдирди чол.— Дабдурустан менга қўшилиб сарсон бўлиб юрасизми?

Жалпа бирдан шахтидан тушиб, ночор бошини қуйи солиб жим қолди.

Дебийдин бир ўзи кетди. Жалпа яна газетани олиб ўқий бошлади. Унинг бутун фикру хаёли Динешда эди. Шўрлик дорга осилади. Бу ҳукми эшитиб қандай аҳволга тушдикин? Шўрлик ўзи бор-йўғи бир муаллим экан. Бир бурда нонни не-не машаққат билан топаркан. Уйдагилар энди нима қилади? Унинг аҳволини ўйлаб Жалпа Рамони шундай ёмон кўриб кетдики, асти у ёғи йўқ. «Қани энди ҳозир шу ерда бўлса,— ўйлади газабига чидаёлмай.— Шунақанги бошлаб қарғардимки, ўла-ўлгунча эсидан чиқмасди. Сен ҳам одам бўлдингми?— дердим. Йўқ, одам эмассан. Сен одам қиёфасидаги иблиссан! Сен шунақанги пасткашсанки, айтишга одамнинг тили бормайди. Бугун ҳар қандай пасткаш ҳам сендан жирканиб, юзингга туфляпти. Нега бундан илга-

рироқ ўлиб қўя қолмадинг? Мана бу бегуноҳ одамларнинг-ку эҳтимол ўшанда ҳам жони кетарди. Лекин сен юзингга қора суртмасдинг. Қандоқ қилиб шунчалик пасткаш бўлиб қолдинг? Шунчалик тўғри, виждонли, мард отанинг фарзанди ҳам шу қадар очкўз, шу қадар қўрқоқ, номард бўладими?»

Кеч кирди, бироқ Дебийдиндан дарак бўлмади. Жалпа дам-бадам дераза олдига келиб, у ёқ-бу ёққа қарар, бироқ чол ҳамон кўринмасди. Соат саккиз ҳам бўлди. Ҳамма ёқ жимжит. Шу пайт бир машина эшик олди-га келиб тўхтади ва ундан Рамо тушиб Жаггудан сўради:

— Яхши ўтирибсизларми, она? Отам қанилар?

Жаггу унга бир қаради-ю, дарров юзини ўгириб олди.

— Билмасам. Бир ёққа кетган бўлса керак,— деб жавоб берди у совуққина.

Рамо чўнтагидан тўртта олтин билагузук чиқариб Жаггунинг оқлари тагига қўйди.

— Сизга атаб олиб келдим, она. Тақиб кўринг-чи, катта эмасмикин?

Кампир билагузуқларни олиб ерга улоқтирди ва кўзининг пахтасини чиқариб деди:

— Шунча гуноҳлар сиққан жойда тўртта билагузук сиғмай қолибдими? Худога шукур, мен билагузуқларни армонсиз тақдим. Ҳали ҳам бисотимда қанча тилла ётибди. Аммо қанча еган, ичган, кийган-таққан бўлсам, ҳаммасини ҳалол меҳнат билан топганман. Бировнинг томоғига чангал солганим йўқ. Тавқи лаънатни бўйнимга селганим йўқ. Ниятимни ёмон қилганим йўқ. Сендай фарзандни туққан онага минг лаънат! Ҳойнаҳой ўша гуноҳларнинг ҳақини келинга ҳадя қилмоқчи бўлиб келгандирсан? Ўйлагандирсан, даста-даста пулларни кўриб хотиним қувонганидан оёғимга йиқилади, деб. Шунча вақт бирга яшаб ҳам сенинг оч кўзларинг уни таниёлмапти-да. Сендай иблисга ўшандай фаришта ҳечам лойиқ эмасиди! Яхшиликни хоҳласанг, ҳозироқ қаёқдан келган бўлсанг, ўша ёққа жўнаб қол. Агар сен шу бугун полициядан калтак еб келган бўлганингда, қамоққа тушган бўлганингда келин қон йиғлаб, изларингни кўзига суртган бўларди. Бу сен айтган аёллардан эмас. Бу чўрилик қилса қилади, оч қолса қолади, йиртиқ-ямоқ кийса кияди, аммо бировнинг ёмонлигига тоқат қилдормайди. Сен агар менинг ўғлим бўлганингда, мен заҳар бериб

ўлдирардим. Нега турибсан менинг жиғимга тегиб? Кет. Йўқол кўзимдан. Нима, менга бериб қўйганинг борми?

Рамо бошини эгганича жим қулоқ солиб турарди. Кейин синиқ овоз билан:

— Она! Зўр гуноҳ ўтди мендан,— деди.— Энди ўлаўлгунча бу гуноҳимни юволмайман. Лекин сиз ўйлаганчалик пасткаш эмасман. Полиция мени қанча қийнади, менга қанча дўқ-пўписалар қилди. Шуни билганингизда мени иблис демаган бўлардингиз.

Жалпа Рамонинг сўнгги сўзларини эшитди. У зина тепасидан мўралади. Қараса, Рамонат турибди. Бошида банорасча ипак салла, эгнида ипак костюм, кўзида ярқироқ кўзойнак. Бир ой ичида у анча семириб, ранги ҳам оппоқ бўлиб қолган эди. У жуда чиройли бўлиб кетган эди. Жалпа бургутдай отилиб зинадан тасир-тусур пастга тушди-да, кўзларини заҳарли ўқдай тўғри унга қадаб деди:

— Агар сен ўша калтак, дўқ-пўписага чидай олман бўлсанг, номард экансан. Ўзингни одам деб ҳисоблашга сенинг ҳеч қанақа ҳаққинг йўқ. Қани, қандай қилиб қийнади? Эшитайлик-чи. Кулиб туриб бошини кундага қўйганлар бор. Кўзи олдида фарзандлари қатл этилганлар бор. Тегирмон тошини айлантирганлар бор. Ушалар ёлғондан ҳақиқатни азиз билиб шундоқ қилган. Уларникининг олдида сеники нима бўпти? Шу калтак дўққа қўрқдин! Сен ҳам ахир одамсан-ку. Ўша дўқ-пўписалардан нега қўрқдинг? Нега мен ёлғон гапирмайман деб кўкрагингни ўққа тутиб бермадинг? Нега бошингни қиличга тутмадинг? Хўш, бу гуноҳинг эвазига қанақа мукофот олдинг? Қани билиб қўяйлик.

— Ҳозирча ҳеч нарса теккани йўқ,— синиқ овоз билан жавоб берди Рамо.

Жалпа бадтар тутақди.

— Ажаб бўпти!— деди у ғазабдан ўзини тутолмай. — Худоё худовандо бир сиқим қоракуядан бўлак ҳеч нарса ато қилмасин! Худодан тилагим шу. Йўқ, сенга ўхшаган номардларни полиция хафа қилиб қўймайди. Сени яхшигина бир ишга жойлаштириб ҳам қўяди. Лекин бу тузоқдан энди қутулиб бўлсан. Ёлғон гувоҳлик бериш, ёлғон суд қилиш, виждонини сотиш — сенинг пешанаиңга ёзилгани шу экан. Бор энди, хоҳлаганингда айш-ишратингни қилиб юравер. Мен сенга илгари ҳам айтган

эдим, яна айтяпман: менинг сен билан ҳеч қанақа алоқам йўқ. Мен сени ўлдинг деб ҳисоблаб қўйдим. Сен ҳам мени шундай деб бил. Бўлди, жўна энди. Мен — аёлман. Мабодо мени биров зўрлик билан бирор гуноҳ қилишга ундаса, эҳтимол ўша одамни ўлдирнш қўлимдан келмас, лекин ўзимни албатта ўлдираман. Сен лоақал шу хотин кишидек ҳам бўлолмайсанми?

Рамо худди гадодек илтижо қилди:

— Лоақал бир марта арзимга қулоқ солсанг-чи.

— Йўқ,— Жалпа қатъий рад қилди.

— Бўлмаса мен, юзимга қора суртиб, бошимни олиб кетайми?

— Ихтиёринг.

— Мени кечирмайсанми?

— Йўқ. У дунё, бу дунё кечирмайман.

Рамо бир зум бошини эгиб турди-да, сўнг битта-битта одим ташлаб айвон олдига борди.

— Она!— деди у Жаггуга,— отам келсалар, айтинг: менга бир учрашсинлар. Бир жойни айтсинлар, ўзим келаман.

— Эртага шу ерга кела қол,— деди Жаггу сал юмшаб.

— Бу ерга энди келмайман, она,— деди Рамо машинага ўтираётиб.

Машина кетгач, Жалпа нафрат билан деди:

— Худди ўзи сотиб олгандек машинасини кўз-кўз қилгани келган.

— Жуда бунчалик тилингни қўйиб юбормасанг бўларди, келин,— деди танбеҳ бериб Жаггу,— кўнгли оғри-са, одам калавасини йўқотиб қўяди.

Жалпа ён бергиси келмасди:

— Бу сиз ўйлаган шарм-ҳаёли йигитлардан эмас, ойи. Мана шу кайф-сафо деб виждонини сотди-да. Текий маишатни қўлдан бериб аҳмоқмиди у? Отангда нима гапинг бор, деб ҳам сўрамадингиз. У киши бўлганларида шунақанги ўхшатиб сўкардиларки, нақ тавбасига таянарди.

— Сенинг ўрнингда мен бўлганимда, зинҳор бунақа демасдим,— жаҳли чиқди кампирнинг.— Юрагинг тош экан. Бошқа эркак бўлганда, шунақа индамай қулоқ солиб турармиди? Мен бу ёқда, сенга қўл кўтариб қолмаса гўргайди деб юрагимни ҳовучлаб турдим. Лекин жуда ювош экан.

— Бу ювошлик эмас, ойна, беҳаёлик,— таъкидлади Жалпа қизишиб

— Бу ерга Рамо келиб кетдимми?— сўради шу топда пайдо бўлган Дебийдин.— Мен уни йўлда, машинада кўриб қолдим.

— Ҳа, келувди,— жавоб берди кампир.— Унга бир учрашиб қўярмишсиз.

— Учрашсак учрашаверамиз,— деди бепарволик билан Дебийдин.— Бу ерда бирон гап-сўз бўлдимми?

— Қанақа гап-сўз бўларди,— уҳ тортиб деди Жаггу,— аввад мен оёғига йиқилдим. Кейин келин, ҳуш келибсиз, деб бўйинига гулмаржонлар осди.

— Қилмиш — қидирмиш,— бошини хам қилиб деди Жалпа.

— Ўзимники деб кўргани келган-да,— деди Жаггу Рамонинг ёнини олиб.

— Уни ҳеч ким бу ерга чақиргани йўқ эди,— чўрт кесиб деди Жалпа,— Динешнинг уйини топдингизми, ота?

— Ҳа, топдим. Ҳасрада тураркан. Адресларини яхшилаб билиб келдим.

— Ҳозир борамизми ё бошқа пайтми?— қўрқа-писа сўради Жалпа.

— Ихтиёр сенда. Ҳозир десанг, ҳозир борамиз. Мен тайёрман.

— Жуда чарчаган кўринасиз.

— Бунақа ишларда одам чарчамайди, қизим!

Кеч соат саккизлар эди. Кўчада гуж-гуж машиналар ҳар икки томонга дарёдай оқарди. Тротуарларда ясашиб-тусанган минглаб эркак-аёллар гаплашиб, кулишиб бормоқда. «Ҳамма ўзи билан ўзи овора,— ўйларди Жалпа.— Ким ўлди, ким қолди — ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши йўқ. Ҳар ким ўзига алоҳида уя қилиб олиб, ўшанинг ичида ўтирибди. Дунёни сел олиб кетса, тўпни-ғига чиқмайди. Ишқилиб ўзининг уяси бузилмаса бўлди. Ўзи зарар кўрмаса бўлди». Жалпага ёқадигани бошқа нарса эди. У хоҳлардики кўчалар ҳувиллаб қолса. Бозор-дўконлар ҳаммаси ёпилиб қолса. Ҳамма мотам тутиб, бошини эгиб, қовоқ-тумшуғини осилтириб юрса. Ҳамманинг юраги ич-ичидан ёниб, юзига ўша ўтнинг тапти уриб турса! Лекин башар уммонига тушган бу пайтда тошлар унда кичкина тўлқин ҳам қўзғата олмайди. Бунини Жалпа билмайди.

Рамо ўзини йўқотиб қўйган эди. Қандай бориб машинага ўтирганини ҳам, қаёққа қараб йўл олганини ҳам билмасди. Жуда яхши билган йўллар унга мутлақо нотанишдек туюларди. Унинг Жалпадан ҳам, Жаггудан ҳам жаҳли чиққани йўқ. Иккаласидан ҳам заррача хафа бўлгани йўқ. Фақат ўзининг ожизлигидан, очкўз-худбинлигидан, қўрқоқ-номардлигидан қаттиқ ғазабланди. Полиция муҳитида у ақл-идрокини бутунлай йўқотиб қўйган эди. Ўзининг нақадар ёмон ишга бел боғлаганини фақат бир марта, яъни Жалпа тушунтирган кунигина ҳис қилди. Ундан кейин бу нарса унинг хаёлига ҳам келгани йўқ. Амалдорлар катта-катта нарсаларни ваъда қилиб, уни жуда маст қилиб қўйган эди.

— Хотинни ҳеч ўйлама,— дерди улар.— Битта қиматбаҳо зевар билан бир ҳамён пулни кўтариб борсанг хоним шахидан тушади-қолади. Юртингга боргач, бир яхши ишга жойлашиб оласан-да, ҳузур қилиб яшайверасан. Хотинимнинг жаҳли чиқди, деб ҳам ема. Жаҳл қаёқда!— шундай деб улар бир неча мисоллар ҳам келтирдди.

Рамо лаққа тушди. Шундан кейин у Жалпа билан бошқа кўришолмади ҳам. Полициячиларнинг ҳийла-найранги борган сари қилиб бораверди. Мана бугун қиматбаҳо бир зеварни чўнтагига солиб Жалпага ютуқларидан керилмоқчи бўлиб келган эди. Хотиним бу зеварни кўриб терисига сиғмай кетади, деб ўйлаган эди. Полиция комиссари унинг ўз провинциясининг ички ишлар министри номига хат ёзиб бермоқчи. Эртагаёқ хат қўлига тегади. Икки-уч кундан кейиноқ уйга қараб равона бўлади. Дебийдин билан Жаггуни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Уларнинг қилган яхшилигини унутиб бўладими? Шуларни кўнглига тугиб, Рамо худди бирор художўй одам гул ва таом кўтариб худонинг даргоҳига боргандек, Жалпанинг олдига борган эди. Лекин «худо» содиқ бандасининг додига етиш ўрнига, лаганни улоқтириб юборди, тортиқни оёқлари билан топтади. Ҳатто оғиз ҳам очирмади. Бугун у полициянинг ифлос ҳавосидан қутулиб чиқиб, тоза ҳаводан нафас ола бошлаган, ақли равшанлашиб, эс-ҳушини йиғиб олган эди. Ана шу равшан ақли билан ўзининг нақадар тубанлашиб, ваҳшийлашиб кетганини яққол кўрди. У одам эмас, одам қиё-

фасидаги ифлос бир махлуқ экан. Ҳатто ўзини хаёлан тасаввур қилиб кўришга ҳам юраги бетламайди. «Ҳозироқ бориб судьяга ҳамма гапни очиқ айтаман,— деб ўйлади Рамо.— Хоҳ полиция менга ғирт душман бўлиб қолсин, хоҳ зиндонда чириб кетай, энди менга бари бир. Ҳамма сирни фош қиламан. Суд ҳукмини ўзгартирса керак. Ҳали айбдорлар полицияда ётибди-ку. Полиция ҳўп дарғазаб бўлади, ўзини қўйгани жой тополмай қолади. Мени худди тириклайин ютса ҳам керак. Ютса юта қолсин. Ҳамма бало қўрққанамдан бўлди. Қўрқоқлик қилиб, мен эл олдида шарманда бўлдим».

Кўз олдига Жалпанинг дарғазаб чеҳраси келди. Хотинини ҳеч маҳал у шунчалик дарғазаб кўрмаган эди, бундай бўлишини билганда, осмон узилиб ерга тушса ҳам, сўзидан қайтган бўларди. Ҳа, полиция уни ёмон лақиллатди. Энди то судья ҳақиқатни англамагунча, айбдорлар озод этилмагунча, у Жалпага қорасини кўрсатмайди. Қайси юз билан унга кўринади? Яшаб ҳам нима қилади энди? Кимни деб яшайди?

У машинасини тўхтатди-да, қаерга келиб қолдим ўзим, деб у ёқ-бу ёққа аланглай бошлади. Шу пайт бир қоровул кўриниб қолди. Ундан, судьянинг уйи қаерда, деб сўради.

— Жуда узоқлашиб кетибсиз,— деди қоровул кулиб,— камида олти-етти миль ўтиб кетибсиз. Судья жаноблари Човрангий томонда турадилар.

Рамо орқага қайтди. Соат тўққиз бўлиб қолган эди. «Судья билан бугун учрашолмасам, ҳамма ишим расво бўлади,— ўйлади у ичида.— Учрашмай қўймайман. Агар арзимга қулоқ солса, солди, бўлмаса эртагаёқ олий судга арз қиламан. Биронтаси эшитар ахир? Бўлмаса бор гапни газетада босиб чиқараман. Ҳаммасининг кўзини мошдек очаман».

Бирпасда Човрангийга ҳам етиб келди. Бу ерда ҳали ҳам кўчалар жуда гавжум эди. Лекин ҳеч қаёққа қарамай машинасини ҳайдаб борарди. Бирдан бир полициячи унга қизил чироқ кўрсатди. Рамо тўхтади. Машинадан бошини чиқариб қараса, ўша доруға.

— Ҳалиям юрибсизми уйга бормай?— сўради у Рамодан.— Машинани бунақа тез ҳайдашда, бирор фалокат бўлиб қолиши мумкин. Хўш, бегим-соҳиба билан кўришгандирсиз? У киши ҳам ёнингизда бўларлар деб ўйловдим. Жуда хурсанд бўлгандирлар?

Рамо газабини зўрға босиб, сир бой бермай деди:

— Бўлмаса-чи. Хурсанд бўлганда қандоқ... Узида йўқ хурсанд бўлди.

— Ана, айтмадимми. Аёлларнинг аразига фақат ўша нарса даво. Сиз бўлсангиз қўрқиб юрибсиз.

— Ҳа, подонлик қилган эканман.

— Келинг, мен ҳам сиз билан бирга кета қолай. Бир карта ўйнаб, кўнгилни ёзайлик, Инспектор соҳиб билан ҳоким жаноблари ҳам келишади. Зухрани чақирамиз. Бир-икки соат хўп маза қиламиз. Айтмоқчи, сиз миссис Рамонатни энди олиб келиб олсангиз бўлмай-дими? Аллақандай бир кхатнинг уйида ётадиларми?

— Ҳозир зарур бир иш билан бир ёққа кетяпман,— деди Рамо.— Машинани сиз ола қолинг. Мен яёв бора қоламан.

Доруға машинага ўтирди-да, кейин деди:

— Йўқ, тақсир, бемалол. Мен ҳеч шошаётганим йўқ. Борадиган жойингизга бориб келаверинг. Мен сизга сира халақит бермайман.

Рамонинг хиёл жаҳли чиқди.

— Бироқ мен ҳали яқин ўртада уйга бормайман.

— Билиб турибман,— деди доруға кулиб,— айтдим-ку, халақит бермайман деб. Уша келинойимизнинг олдиларига...

— Йўқ,— деди унинг гапини бўлиб Рамо,— бутунлай бошқа томонга кетяпман.

— Шунақами? Бошқа «ов» бор денг? Бугун бангланнинг ўзида ҳам чакки бўлмайди. У ерда ҳам сизнинг кўнгилнингизни хушлайдиган нарсалар муҳайё қилинади.

Рамонинг кўзига қон қуйилди.

— Сиз ҳали мени бузуқ бош деб ўйлаяпсизми? Мен жуда унақа аблаҳ эмасман!

— Узр, тақсир. Биздан ўтди. Узр,— деди доруға хи-жолат тортиб.— Бошқа ҳеч бунақа густоҳлик қилмай-миз. Лекин сиз ҳали ўзингизни хавф-хатардан холи деб ўйламанг. Мен сизни ўзим ишонмаган жойга юбормайман. Сизнинг қанча-қанча душманларингиз бор. Буни сиз билмайсиз. Мен сизнинг фойдангизни кўзлаб гапир-япман.

Рамо лабини тишлаб, деди:

— Менинг фойдамни кўзламасангиз яхши бўларди. Сизлар мени қаро ерга кўмдинглар. Лекин ҳали ҳам ҳиқилдоғимдан ушлаб ётибсизлар. Мени ўз ҳолимга

қўйиб қўйинглар. Бу қуллик жуда жонимга тегди. Мен қачонгача онаси кетидан эргашган боладай юраман? Машинангиз керак бўлса, марҳамат, мана олинг. Битта машинага минаман, банглада тураман деб ўн беш одамнинг бошини едим. Амалга минсам, ҳали балки ўн беш минг одамнинг ёстиғини қуритарман. Менинг юрагим тошдан эмас. Олинг машинангизни.

Шундай деб у машинадан сакраб тушди ва тез-тез юриб жўнаб кетди. Доруға: «Ҳой тўхтаг! Гапимга қулоқ солинг» деганича қолаверди. У орқасига қарамай кетаверди. Бир оз юргач, бир томонга бурилиб кетди. Судьянинг уйи худди шу кўчада эди. Кўча жимжит, кимсасиз эди. Рамо гоҳ у йўлкага, гоҳ бу йўлкага ўтиб, уйларнинг рақамини бирма-бир қараб борарди. Бир рақамни кўриб у тўхтади. Ичкаридан биров чиқиб қолса судья уйида бор-йўқлигини сўрайман деб дарвоза олдида бирмунча вақт кутиб турди.

Ичкарига тўғри кириб боришга юраги дов бермади. Судья нега ёлгон гувоҳлик бердинг, деб сўраб қолса нима жавоб қиламан деб ўйлаб қолди. Полиция ўлдирман деб қўрқитиб ёлгон гувоҳлик беришга мажбур қилди, деса уят бўлади. Борди-ю, сен фақат икки-уч йиллик қамоқ жазосидан қутулиш учун шу ишни зимманга олгансан, шунча одамга жабр қилгансан, деса, Рамо нима жавоб қилади? Шубҳасиз, шармандаси чиқади. Аҳмоқ деган ном олади. У изига қайтди. Номус кучли наrsa. Ботирлар доим номус олдида бўйин эгган. Улимни писанд қилмайдиган ҳар қандай ботир ор-номус қаршисида ожизу нотавон, қанча-қанча одамлар ор-номус туфайли ўзини ўтга ташлаган, қиличга бўйинни тутиб берган. Шу ор-номус йўлида зўр-зўр рожалар қурбон бўлган, дарё-дарё қонлар тўкилган, эл-элатлар қип-қизил қонига бўялган. Бугун Рамони изига қайтишга мажбур қилган ҳам шу номус бўлди. Ҳойнаҳой қамоқ жазосидан ҳам у шунчалик даҳшатга тушмаган бўларди.

45- б о б

Ярим тунда уйқуга кетган Рамо чошгоҳда ҳам уйғонмади. У туш кўрмоқда. Тушида Динеш дорга осилдаётган эмиш. Бирдан бир аёл қўлида қилич ушлаб дорга қараб югурганмишу арқонни шартга кесиб ташлаган-

миш. Чор-атроф тўс-тўполон бўлиб кетганмиш. Ҳалиги аёл Жалпа эмиш. Ҳеч ким унга яқин боролмасмиш. Шунда у тўсатдан Рамога ташланиб, эрининг бошига қилич солганмиш. Рамо чўчиб уйғониб кетди. Қараса, доруға билан инспектор соҳиб иккаласи хонада тик турибди, ҳоким ноиб ором курсида чалқанча тушиб сигара чекмоқда.

— Бугун жуда ухладингиз, соҳиб? Кеча қай маҳалда қайтувдингиз?— сўради доруға.

Рамо ўрнидан туриб яқинроқдаги бир курсига ўтираркан, жавоб берди:

— Салдан кейин қайтиб келувдим. Бу гал иш олий судга ҳавола қилинадими?

— Ҳавола қилиш қаёқда,— деди инспектор,— шунчаки қоидага амал қилинади. Сиз ишни шунақанги пухта, мустаҳкам қилиб бердингизки, энди уни ҳеч ким ўрнидан қўзғатолмайди. Азбаройи худо, жуда қойил иш қилдингиз. Энди сиз бу ёқдан кўнглингизни тўқ тутаверинг. Лекин узил-кесил ҳукм чиқмагунча сизни муҳофаза қилиш чорасини кўрганимиз муносиб. Шу ваддан яна қоровуллар тайинлаб қўйилди. Олий суд ҳукм чиқарди дегунча, сизни ишга жойлаб қўямиз.

Ноиб ҳоким сигара тутунини пуфлаб деди:

— Тағин ҳар хил шубҳаларга бориб юрмасин деб комиссар жаноблари сизга мана буни бериб юбордилар. Кўрдингизми, қоғоз Уттар Прадеш ички ишлар министри номига ёзилган. Шу қоғозни кўрсатишингиз билан министр сизга катта бир лавозим беради.

— Комиссар жаноблари сиздан жуда хурсандлар, азбаройи худо,— деди инспектор.

— Нимасини айтасиз,— уни қувватлади ҳоким.— У киши Уттар Прадешга алоҳида хат ҳам ёзиб юборадилар. Хуллас, бахт қуши бошингизга қўнди.

Шундай деб у конвертни Рамога узатди. Рамо хатни очиб қаради-да, бирдан уни майда-майда қилиб йиртиб ташлади. Учала одам унга ағрайиб қараб қолди.

— Кечаси ортиқча ичиб юбормаганмидингиз дейман?— сўради доруға.— Бунинг оқибати яхши бўлмайди.

— Азбаройи худо, комиссар соҳиб буни билиб қолсалар, қаттиқ хафа бўладилар,— деди инспектор.

— Узи нима гап?— деди ноиб,— ҳеч нарсага тушунолмадим.

— Гап шуки, менга бу қоғоз ҳам керак эмас, ман-

саб ҳам керак эмас, мен шу бугуноқ бу ердан кетаман,— жавоб берди Рамо.

— То олий суд ҳукм чиқармагунча сиз ҳеч қаяққа кетолмайсиз,— деди ноиб.

— Нега кетолмас эканман?

— Комиссар соҳибнинг буйруқлари шундай.

— Мен бировга қул эмасман.

— Бобу Рамонат,— деди мулойим оҳангда сўз бошлаб инспектор.— Тайёр битиб турган ишни нега бузмоқчи бўляпсиз? Бўлар иш бўлди. Яна беш-ўн кундан кейин олий суд ҳукми тасдиқлайди. Шу билан тамом, вассалом. Энг яхшиси сиз ўзингизга тегаётган мукофотни олингу, юраверинг маза қилиб. Худо хоҳласа, сиз ҳам бир куни катта амалдор бўласиз. Катталарни хафа қилишдан фойда йўқ. Катталар хафа бўлдими, бир кечанинг ўзида сизнинг бўладиганингиз бўлади. Азбаройи худо, бир ишора билан ўн йилга кетишингиз ҳеч гап эмас. Ҳали сиз нима деб ўйлаб юрибсиз? Биз сизга ҳеч қандай ёмонликни раво кўрмаймиз. Лекин гапга қулоқ солмасангиз унда биз ҳам қаттиқ чора кўришга мажбур бўламиз. Сиз турмани осон деб ўйламанг. Худо дўзахга ташласа ташласин, турмага тушгулик қилмасин. Ҳар кун бошингизда минг хил калтак синади, бошингизда тегирмон тоши юргизилади, худодан фақат ўлим тилаб қоласиз. Дўзах ундан юз марта аъло, азбаройи худо.

— Бу шўрлик хотинидан қўрқади,— гап қўшди доруға.— Хотинлари юракларини олиб қўйган.

— Ие! Кечаги зеварни олиб бориб бердингизми? Хурсанд бўлмадиларми?— сўради инспектор, ҳайрон бўлиб.

Рамо костюмининг чўнтагидан зеварни чиқариб, стол устига қўйди:

— Мана ўша зеварингиз.

— Ҳм! Қабул қилмабдилар-да,— деди инспектор.

— Нози зўрроқ хонимга ўхшайди,— қўшиб қўйди ноиб.

— Назаримда у кишининг ҳам ҳол-аҳволларини сўраб қўйишга тўғри келади.

— Бу энди бобу соҳибнинг оёқ олишларига боғлиқ,— деди доруға.— Бу кишининг ўзлари мажбур қилмасалар, бу хонимнинг кетларига тушмаймиз.

— Ўша кҳатликни ҳам суриштириб қўйиш керак.

Рамонат илгаригидан ҳам баттароқ ўт ичида қолди. У ўз бурчини адо этиш учун жонини ҳам аямаслиги, уч-тўрт йиллик турма жазосини олишдан қўрқмаслиги мумкин эди. Ҳатто шу аснода у жонидан воз кечишга қарор ҳам қилгандир. Аммо ўзи билан бирга Жалпани ҳам ҳалокат гирдобига олиб кетишга зинҳор журъат қилолмасди. Уни полиция ўз чангалига шундай маҳкам сиқиб олган эдики, энди ундан қутулиб чиқиб кетиш осон эмас эди. Бунга Рамонинг кўзи етди. Чунончи ундаги жаҳлдан нишон ҳам қолмади.

— Ахир мендан нима истайсизлар?— деди у умидсизлик билан.

Инспектор «Ҳа, қўлга тушди-ку» дегандек доруғага кўз қисиб қўйди. Кейин Рамога юзланиб деди:

— Бизнинг истаганимиз арзимаган бир нарса. Сиз бизга яна уч-тўрт кун меҳмон бўлиб турсангиз бўлди. Иш олий суддан ўтди дегунча сизга рухсат берилади. Чунки ундан кейин сизни муҳофаза қилиш масъулиятидан биз озод бўламиз. Мабодо сизга бирон ишонч қоғози керак бўлса, ёзиб берамиз. Бироқ уни олиш ё олмаслик сизнинг ихтиёрингиз. Ишонч қоғозидан йўлини топиб кўп фойдалансангиз бўлади. Йўлини билмасангиз, аксинча, ўзингиз дакки еб қоласиз. У ёғи ўзингизга боғлиқ. Бор-йўқ гап шу. Сиздан биз шуни истаймиз, холос. Худо ҳаққи, ҳозир сиз нимани хоҳласангиз ҳаммасини муҳайё қиламиз. Лекин шуни айтиб қўяйки, суд тугамагунча биз сизни ҳеч ёққа қўйиб юбормаймиз.

— Сайр-томошага бороламанми ё бу ҳам йўқми?— сўради Рамо батамом чўкиб.

— Йўқ,— деди инспектор қатъий.

Доруға бу жавобнинг маъносини тушунтирди:

— Сизга эркин юриш ҳуқуқи берилган эди, бироқ сиз ундан бежо фойдаландингиз. Энди ундан тўғри фойдалана оласизми, йўқми, шуни аниқлаб олинмагунча сиз бу ҳуқуқдан маҳрумсиз.

Доруға «қалай, боладимми» дегандек инспекторга қараган эди, у мамнун эканини билдирди.

Учала бошлиқ чиқиб кетди ва Рамо сигара тутатиб, бу мушкул вазият устида бош қотира бошлади.

46- б о б

Бир ой ўтиб кетди. Ниҳоят олий судда иш кўриладиган кун тайин бўлди. Рамо яна аввалги қиёфага кириб

олган эди. Яна бошлиқларнинг ноғорасига ўйнаб, лаганбардорлик қиладиган бўлиб қолган эди. Ичкиликка муккасидан кетди, айш-ишратдан бир зум бўшамади. Унинг хонасига тез-тез Зуҳра исмли бир фоҳиша келиб турарди. Рамо унинг қўшиқларини берилиб тингларди.

Бир куни Рамо армон тўла кўзлари билан Зуҳрага қараб деди:

— Сени севиб қолмасам деб кўрқаман-да. Кейин умр бўйи фироғингда куйиб-ёниб юраман. Нега деганда сенинг вафо қилишингга умид қилиб бўлмайди.

Зуҳра ич-ичидан қувониб, шахло кўзларини унга тикиб деди:

— Тўғри айтасиз, соҳиб, биз фоҳишалар севгини қаёқдан ҳам билайлик. Бевафо фоҳиша ҳеч қачон вафодор бўлармиди. Шундоқ демоқчимисиз?

— Худди шундоқ.

— Йўқ, кечирасиз,— жавоб берди Зуҳра.— Сиз эркакларнинг ёнини оляпсиз. Аслида бўлса сиз эркаклар у томонга фақат ишрат қилишга, кўнгил очишга, кайф-сафо қилишга борасизлар. Вафо қидириб борсангиз, вафони қаёқдан топасиз. Мен аниқ биламан: бизнинг ичимиздан жуда кўп аёллар шу эркакларнинг бевафодигидан куйиб, чироқ ёқса ичи ёришмайдиган бўлиб ўтирибди. Агар дунё аҳли шуларни билса, ваҳми келиб кетарди. Биз аҳмоқлик қилиб, томошабинлардан вафо тилаймиз, қузғуннинг уясидан гўшт қидирамиз. Бироқ ташна одам суви қуриб қолган қудуққа қараб югурса, менимча унда ҳеч қандай айб йўқ.

Уша куни тунда қайтаётиб, Зуҳра доруғага хушхабар эшиттирди:

— Бугун жанобининг жуда кайфлари чоғ. Худо хоҳласа уч-тўрт кундаёқ хотинларининг номини атамайди-ган бўлиб қолсалар ажаб эмас.

Доруға хурсанд бўлиб деди:

— Шу вайдан ҳам сени чақирган эдим-да. Хотини бу ердан жўнаб кетса, мен сенга ўшанда қойил қоламан. Кейин ҳеч нарсадан ғам емасак бўлади. Худди озодлик тарафдорлари у хотинни ўзига оғдириб олганга ўхшайди. Жуда худо урган шайтон булар.

Шу кундан бошлаб Зуҳра қатновини кучайтириб, охири Рамони тузоғига илинтириб олди. Рамонинг ўзи ҳам шуни истар эди. Чунки ўзини Зуҳрага ошиқ кўрсатиб бошлиқларнинг кўзини бўямоқчи эди. Лекин худди

болалар ўйинда йиғлагани сингари, унинг ёлғондакам муҳаббати ҳам чинга айланди. Кўзига Зуҳра вафо ва ишиқ маъбудаси бўлиб кўрина бошлади. У Жалпа сингари гўзал бўлмаса-да, ноз-карашмаси дилни ўртаб, юракка йўл топишга ниҳоятда уста эди.

Бир куни у Зуҳрага қараб деди:

— Зуҳра! Айрилиқ пайти яқинлашиб келмоқда. Яна уч-тўрт кундан кейин мен бу ердан жўнаб қоламан. Кейин мени эсламасанг ҳам керак, шундай эмасми?

— Мен сизни ҳеч қаяққа юбормайман,— жавоб берди Зуҳра.— Шу ерда яхши бир ишга ўрнашиб олинг. Ундан кейин иккаламиз маза қилиб яшай берамиз.

— Ростингни айтяпсанми, Зуҳра?— сўради Рамо ниҳоятда суюниб.— Мени алдаб ўтирмагин. Ўтинаман.

— Ишонмасангиз, никоҳ қилиб олинг. Никоҳга тобингиз йўқ бўлса, ҳиндучасига бўяқ қилиб олинг пандитларни чақириб. Муҳаббатимни исботлаш учун бундан ортиқ тағин нима дей?

Рамо самимий муҳаббатга ишонч ҳосил қилиб боши осмонга етди. Зуҳранинг тилида бу сўзларнинг кучи ўпчандон ошиб кетган эди. Манман деган бойлар ҳам етолмайдиган бу малак Рамога жонини фидо қиляпти! Ҳаммага тош-тупроқдан бошқа нарса насиб қилмаган кондан у бир каттакон олтин топиб олади-ю, у бахтли бўлмай, ким бахтли бўлсин? Рамо неча кунгача ўзи билан ўзи олишди. Жалпа билан яшаса, кечган ҳар бир куни қанчалик мароқсиз оғир бўлади. У ҳар қадамда олий инсон бўлиш ақидасини ўртага солиб, ҳақ талашади. Натижада бунинг ҳаёти чўл-биёбон сингари ҳувиллаб, ўла-ўлгунча ҳеч бир орзусига эришолмайди. Содда, дарвешона турмушни у ҳеч орзу қилган эмас. Оддий кишилар сингари у ҳам орзу-ҳавас кўриб, давр сурмоқчи эди. Унинг ишратга мойил кўнгли Жалпадан қолиб, жуда тез Зуҳрага оғди. Тоат-ибодатни қанда қилмовчи фоҳишалар тўғрисида кўп эшитган эди. Энди энгил табиатли уй бекалари ҳам унинг ёдига келди. «Булар ҳаммаси ёлғон,— ўйлади Рамо,— ҳеч ким онадан гуноҳкор бўлиб ҳам, фаришта бўлиб ҳам туғилмайди. Ҳамма нарса шарт-шароитга боғлиқ».

Зуҳра ҳар куни келар ва муҳаббат риштасига тағин бир тугун солиб, қайтиб кетарди. Бунга ҳар қандай мўмин-қобил йигитнинг ҳам тоқати бардош беролмайди, Рамо-ку кайф-сафога берилган эди. Шу маҳалгача у

бузуқ йўлга кириб кетмаган экан, бунинг сабаби шу эдики, қаноти чиқиши билан қафасга тушиб қолган эди. Уч-тўрт кун қафасдан чиқиб ҳам юрди, лекин ўрганмагани учун дарров ўчишга журъат қилолмади. Энди эса олдида ажойиб манзара: ҳалиги тангу тор қафас эмас, балки бошдан-оёқ гулга кўмилган каттакон боғ турибди. Бу боғда асир бўлиб яшашнинг ҳам турган-битгани роҳат. Шу боғда ўйнаб-кулиб маза қилса бўлмайдими?

47- б о б

Рамо Зуҳранинг макр тузоғига илина борган сайин полиция бошлиқларининг кўнгли ўрнига тушиб бормоқда эди. Унинг устидан ўрнатилган назорат ҳам аста-секин бўшашиб борарди. Ҳаттоки бир куни ҳоким кечқурун сайрга чиқиб кета туриб Рамони ҳам машинасига ўтқазиб олди. Машина Дебийдиннинг уйи олдидан ўтаётганда бировнинг кўзи тушиб қолмасин деб Рамо бошини ичкарига олди. Жалпа шу ердами ё кетиб қолганми — шуни жуда билгиси келди, бироқ бошини ташқарига чиқаролмади. Ҳозир кетаётган йўли кўпда яхши эмаслигини у ҳис қиларди, лекин шунга қарамай, шу йўлдан қайтишни истамасди. Дебийдинни кўрганида хижолатдан боши ўзидан-ўзи эгилиб кетарди. Дебийдиннинг олдида у ҳеч бир далил билан ўзини оқлаёлмасди. Охири Рамо «Улар билан борди-келдини бас қилишим керак, мен учун бирдан-бир тўғри йўл шу» деган қарорга келди. Бу улкан шаҳарда у фақат шу уч кишининг таънадашном беришидан қўрқарди.

Машина шаҳарни кезиб, Ҳовра кўприги томон бораётган эди, Рамонинг бир аёлга кўзи тушди. У муқаддас Ганга сувига тўла ёғоч челақни бошига қўйиб дарё лабидан юқорига чиқиб келмоқда эди. Челақдаги сув чайқалиб унинг кийим-бошига тўкиларди. Ўзи шулай ориқ эдики, челақнинг оғирлигига бардош беролмай, бўйни букилиб-букилиб кетарди. Юришидан худди Жалпага ўхшарди. «Жалпа бу ерда нима қилади?»— деб ўйлади Рамо. Бироқ машина яқин боргач, аёлни юзи яққол кўринди. Рамонинг юраги ҳовлиқиб кетди. Ие, бу Жалпа-ку. У ўзини панага олиб диққат билан қаради. Дарҳақиқат Жалпа!

Шўрлик жуда озиб кетибди. Худди кампирга, тул

аёлга ўхшаб қолибди. Илгариги ҳусни, шўхлиги, мағрурлигидан асар ҳам қолмабди. Рамонинг юраги эзилди, кўзларига ёш қалқди. Эри тирик, ҳаёт бўла туриб Жалпа шу аҳволга тушдимиз?! Ҳойнаҳой Дебийдин уйдан қувиб чиқарган ва у чўрилик қилиб кун кечириб юрибди. Йўғ-э, Дебийдин унақа бераҳм одам эмас. Жалпанинг ўзи унга муте бўлиб ўтиришни хоҳламаган бўлса керак. Мағрур эмасми, ким билади нима бўлган.

Машина узоқлашиб кетди. Рамонинг чеҳрасидаги ёлқин сўниб, ундаги шўхлик, шавқ-завқ ғойиб бўлган эди. Қир-чир, қайғули Жалпанинг қиёфаси ҳеч кўз олдидан нари кетмасди. Дард-ҳасратини кимга айтсин? Нима деб айтсин. Бу ерда ишонган ким! бор? Жалпанинг номини эшитиши билан ҳаммаси сапчиб тушади. Ҳамма эшикларни бекитиб Рамони ҳойнаҳой ташқарига ҳам чиқармай қўяди. Оҳ! Жалпанинг юзига қанчалик чуқур қайғу соя солган, кўзлари қанчалик ғамга тўлган! Унинг ич-ичига кириб кетган кўзларида ёниб турган юракдан отилиб чиқувчи қанча-қанча оҳлар, кўз ёшлари қотиб қолган. Унинг кўзлари худди умр бўйи кулгу нималигини билмагандек туюлади. Гўё очилмасдан қовжираб қолган ғунчадек сўлгин.

Бир оздан кейин поз-ишва, карашма қилиб Зуҳра келди, бироқ Рамо унга қайрилиб ҳам қарамади.

— Бировни қаттиқ соғинганга ўхшайсиз чамамда?— гап қотди Зуҳра.

Шундай деб у яланғоч, мойдай силлиқ қўлини унинг бўйнига солиб, ўзи томон тортди. Рамо қаршилиқ кўрсатмай, индамай тураверди. Худди паноҳ тилагандек, бошини Зуҳранинг сийнасига қўйди.

Зуҳра овозини иложи борича жозибали қилиб сўради:

— Ростингизни айтинг: бугун нега бунча хомушсиз? Ё мендан хафа бўлдингизми?

Рамо титроқ овоз билан жавоб берди:

— Йўқ, Зуҳра. Сен мен ғарибга шунчалик раҳм-шафқат кўрсатдингки, мен бир умрга сендан миннатдорман. Ҳаётимнинг кемаси айни ғарқ бўлаётган пайтда сен келиб мени қутқариб қолдинг. Бу менинг ҳаётимдаги энг муборак кун. Бу кун умрбод менинг эсимдан чиқмайди. Лекин пешанаси шўрларни мусибат ҳамма вақт ўз гирдобига тортгани-тортган. Муҳаббат риштаси ҳам уни шу фалокат гирдобига тушишдан сақлаб қололмайди. Мен бугун Жалпани кўрдим. У хаёлимда гавдаланиб,

ўқ сингари юрагимга санчиляпти. Қийим-бошлари бир ҳолатда. Бошида бир челақ сувни кўтариб кетаётган экан. Уни бу аҳволда кўриб юрак-бағрим тилка-пора бўлди. Умримда ҳеч қачон бунчалик ранжимаган эдим. Э, Зухро! У бечоранинг бошидан нималар ўтаётганикин, буни асти қўявер.

— У анави бадавлат қхатлик чолнинг уйида турувди-ку.

— Ҳа, ўша ерда турувди. Лекин, билмадим, нега у ердан кетиб қолибди. Инспектор соҳиб ёнимда эдилар. У кишининг олдида бир нарса деб сўрашга оғзим бормади, қўрқдим. Мени кўриб юзини тескари ўгириб олишини, мени ўтакетган пасткаш деб ўйлашини-ку билман, лекин ҳар ҳолда қандоқ қилиб шу ҳолга тушиб қолганини билиб олардим. Зухра! Сен ичингда мени нима деб ўйласанг ўйлайвер, лекин мен фақат бир нарсани ўйлаяпман: сен мени севасан. Одатда киши севган сдами оз бўлса ҳам дардига шерик бўлишини истайди. Бу ерда менинг дард-ҳасратимга қулоқ соладиган биронга одам йўқ. Булар сени ҳам мени аврашга юборган эди. Бироқ худо кўнглингга раҳм солди. Ҳойнаҳой ўлганининг устига тепган қилиб нима қиламан, деб ўйладинг. Қани айт-чи, борди-ю, ҳозир иккаламиз уришиб қолсак-да, эртага менинг бошимга мусибат тушиб қолса, сен менга бир оз бўлса ҳам ёрдам берармидинг? Борди-ю, очдан ўлаётган бўлсам, бирор итга қилганчалик шафқат қилармидинг? Менимча, сен умидимни пучга чиқармаган бўлардинг. Кўнгилда рост бир марта муҳаббат жой олдим, унда муҳаббат ўрнига бепарволик, ҳатто нафрат ҳам пайдо бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон жабр қилиш истаги туғилмайди. Айт-чи, сен менинг ғамимга озгина бўлса-да, шерик бўла оласанми? Зухра, агар истасанг, Жалпанинг бутун ҳол-аҳволини билиб келиш қўлингдан келади. Қаерда яшаяпти, нима қиляпти, мен тўғримда нима деб ўйлайди, уйга нега кетмаяпти, бу ерда яна қанча турмоқчи — шуларнинг ҳаммасини билиб келсанг жуда яхши бўларди-да. Агар сен бир амаллаб Жалпани Праёгга кетишга кўндиролсанг, Зухра, мен бир умр сенга қул бўлиб қолардим. Мен уни бу аҳволда юрганига чидолмайман. Худди шу бугун тундаёқ бу ердан қочиб кетсам ажаб эмас. Ҳолим нима кечади — мен бундан қўрқмайман. У ёғи нима бўлса бўлар. Мен ботир эмасман. Жуда ҳам қўрқоқман. Хавф-хатарга сира ҳам

бардош беролмайман, шалпаяман қоламан. Лекин ҳар қанча қўрқоқ, номард бўлсам ҳам, бу зарбага чидаб туролмайман.

Зухра жуда кўп яхши-ёмон одамни кўриб, кўзи пишган фоҳиша эди. Одамни одамдан ажрата биларди. У бошқа одамлар билан бу мусофир йигит ўртасида катта фарқ борлигини пайқаганди. Бу ерга-ку у пул топиш мақсадида келган эди. Бироқ икки-уч кун ўтгач, унда Рамога ихлос пайдо бўла бошлади. Катта ёшдаги аёллар ишқнинг қадрига етадиган бўлади. Рамо ҳар қанча гуноҳкор бўлса-да, қалбида ишқ бор эди. Зухра шу ёшга кириб, олдида юрагини очиб солган, ундан ҳеч нарсани яширмаган одамни биринчи бор кўриб туришни эди. У бу ишқ гавҳарини қўлдан чиқаришни асло истамасди. Унинг гапларини эшитиб, рашк қилиш у ёқда турсин, ҳатто кўнглида ҳамдардлик ҳисси жўш урди. Муҳаббат борасида ҳали гўр бу йигитни бир хурсанд қилиб, ўзига доимий қул қилиб олиш унинг учун ҳеч гап эмас эди. Жалпага келганда, ундан ташвиш қилмаса ҳам бўлади. У ҳар қанча чиройли, ҳусндор бўлса ҳам, Зухра ўзининг ҳийла-найрангларй, ноз-карашмалари билан уни бир чўқишда қочиради. Бундан илгари ҳам у қанчадан-қанча «ҳуснда тенгсиз» гўзалларни қон йиғлатган. Уларнинг олдида Жалпа ким бўлибди!

Зухра Рамонинг дилига қутқу солиб деди:

— Шунга шунчалик хафамисиз, жонгинам? Зухра сиз учун ўзини ўтга ҳам, чўққа ҳам уришга тайёр. Мен эртагаёқ Жалпанинг қаердалигини аниқлайман. Шу ерда қолмоқчи бўлса, қийналмайдиган қилиб, ҳамма нарсани муҳайё қиламан. Кетмоқчи бўлса, поездга чиқариб, кузатиб қўяман.

Рамо миннатдор бўлиб деди:

— Бир марта у билан кўришсам, юрагимдаги дард енгиллашарди-да.

— Бу энди қийин, жонгинам,— жавоб берди Зухра ташвишланиб.— Бу ердан чиқа олармидингиз.

— Нима қилай бўлмаса, ўзинг айт-чи?

— Мен уни боққа олиб келаман. Сиз ноиб билан бирга ўша ёққа ўтинг-да, бир нарсани баҳона қилиб, у билан кўришинг. Шундан бошқа йўл йўқ!

Рамо гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, ташқаридан доруғанинг овози келди:

— Мен ҳам хилватга кирсам майлими?

Иккаласи сипо бўлиб ўтириб олди ва эшик очилиб, ичкарига доруға кулиб кириб келди. Зухранинг ёнига келиб ўтираркан, деди:

— Хўш, бугун нега жимжитлик? Ё хазина бўшаб қолдими? Зухра! Қани, у хина қўйган қўлларингдан бир ичайлик. Рамонат оғайни, хафа бўлмайсиз-да.

Рамо хиёл ижирганиб:

— Ҳозирча қўя турасиз, доруға жий,— деди.— Ўзингиз ичиб олганга ўхшайсиз.

Доруға Зухранинг қўлидан тутди.

— Биргина қадаҳ, Зухра. Кейин яна бир гап: бугун мени ўзингга меҳмон қил.

Рамо қошини чимириб, хитоб қилди:

— Доруға жий! Сиз бугун бу ердан кетинг. Мен маъқул кўрмайман. .

Доруға ширакайф кўзлари билан боқиб деди:

— Хўш, буни ўзингизга хат қилдириб олганмисиз?

— Ҳа, хат қилдириб олганман,— кескин жавоб берди

Рамо.

— Ундоқ бўлса, сизнинг хатингиз бекор.

— Кетинг деяпман мен сизга!

— Ҳа-ҳа. Бугун сизнинг тилингиз чиқиб қолипти-да?

Ҳай майли, қани Зухра, кетдик. Бу киши вайсаб ўтираверсин.— Шундай деб у Зухранинг қўлидан тортиб тургазди. Рамо бир силтаб Зухранинг қўлини ажратиб олди.

— Яна қайтариб айтаман,— бақирди у,— жўнанг бу ердан. Зухра ҳозир боролмайди. Агар бораркан, мен унинг ҳам, сизнинг ҳам қонингизни ичаман. Зухра меники. То мен бор эканман, ҳеч ким унга кўз олайтиролмайди.

Шундай деб у доруғанинг қўлидан ушлаб, эшикдан ташқарига чиқариб юборди ва эшикни тарақлатиб ёпиб, ҳалқасини солиб қўйди. Доруға полвон одам эди. Бироқ ҳозир мастлиги силласини қуритиб қўйган экан. Ташқарида туриб бақириб-чақириб, сўкишиб-сўзлаб эшикни тепганича қолаверди.

— Ҳозир чиқиб шу занғарни пастга улоқтириб юборайми?— деди Рамо Зухрага қараб.

— Қўяверинг, ўзи кетиб қолади.

— Ҳа, ана, кетди.

— Бу итваччани қувиб чиқариб жуда яхши қилдингиз,— хурсанд бўлди Зухра.— Мени олиб бориб,

жуда жигимга тегарди. Сиз уни ростдан ҳам урмоқчи-мидингиз?

— Жонини суғуриб қўлига берардим. Уша вақтда ўзимни йўқотиб қўйган эдим. Шунча куч шу пайтда қаердан пайдо бўлди менда, ўзим ҳам ҳайронман.

— Энди эртадан мени бу ерга келгани қўймаса-чи? Унда нима бўлади?

— Келтирмай бўпти! Қани ғиринг деб кўрсин-чи. Нақ отиб ташлайман. Анави токчадаги тўпшончани кўрясанми? Сен энди меникисан, Зуҳра! Мен ўзимда борини сенга нисор этдим. Сенинг ҳам бутун бор-йўгингни олсам, ўшанда кўнглим ўрнига тушади. Сен меникисан, мен сеникиман. Мен тирик эканман, биронта бошқа аёл ё эркакнинг орамизга киришга боши ўнта.

Зуҳранинг кўзлари чақнаб кетди.

— Бундай гапларни оғзингиздан чиқарманг, жонгипам,— деди у Рамонинг бўйнидан қучоқлаб.

48- б о б

Кун бўйи Рамо ўзига келсмай юрди. Гоҳ тушкунликдан дунё кўзига қоронғи кўриниб кетса, гоҳ умид қуёши чарақлаб, олам бошдан-оёқ нурга кўмилиб кетарди. Зуҳра унга турли-туман ваъдалар бериб, худо билсин, ҳозир қаёқларда юрибди. Унга нима? Келиб тополмадим, деса, Рамонинг қўлидан нима келади? Наҳотки алдаса? Бориб, ҳокимга ҳамма гапни чақиб, Жалпанинг бошига бирор офат солмаса яхши эди. Наҳотки Зуҳра шунча пасткашлик қилса? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Агар Зуҳраки шунчалик бевафо, маккор бўлса, бу дунёда яшаб юришининг ҳожати йўқ. Одам юзига қора суртиб, иложи борича тезроқ сувга ғарқ бўлиб, ўлиб кетгани маъқул. Йўқ, Зуҳра алдамайди. Бирдан Рамонинг ёдига ўтмиш тушди. Ҳар куни ишдан келиши билан Жалпа унинг чўнтақларини тингиб, пулларини олиб қўяр эди. Ушандай Жалпа энди адл-инсофга ўзини тикадиган бўлиб қолибди. Илгари Рамо уни фақат севарди, энди унга сажда қилса арзийди. «Жалпа!—хаёлан мурожаат қилди у.— Мен сенга муносиб эмасман. Сен кўзлаган баландликка чиқишга менинг қурбим етмайди. У ерга чиққан тақдирда ҳам бошим айланиб, йиқилиб тушаман. Мен ҳали ҳам сенга таъзим қиламан! Билзман, сен мени қалбингдан аллақачон чиқариб ташлагансан, мени бу оламда йўқ деб ҳисоблаб қўйгансан.

Чўкиб кетсам хафа ҳам бўлмайсан, сузиб юрсам хурсанд ҳам бўлмайсан. Лекин шунда ҳам менинг ўлганимни ёки бошимга оғир кулфат тушганини эшитсанг, ҳойнаҳой кўзларингга ёш оларсан. Балки мурда жасадимни кўргангаи келарсан. Оҳ! Сенга ёмон кўриниб юргандан кўра, қани эди, ўлиб қўя қолсам.»

Ушанда Жалпанинг гапларига қулоқ солмай, хато қилганига Рамо энди минг-минг пушаймон бўлмоқда эди. Ушанинг гапига кириб, судда бор гапни айтганида, дўқ-пўнисалардан қўрқмай, ўзини маҳкам тутганида, шу кунларни кўрмаган бўларди. Жалпа иккаласи биргаликда ҳамма қийинчиликларни енгиб кетарди. Бунга имони комил. Хотинининг меҳр-муҳаббат ва садоқат қалқонини қўлига олиб олса, ҳеч қандай бало-офат уни енга олмасди. Улимга ҳукм қилинган тақдирда ҳам, ўлимни кулиб қарши оларди. Илгари-ку ҳар қанча аҳмоқлик қилган бўлса қилди. Лекин ҳозир у аҳмоқлик қилиб эмас, фақат Жалпа туфайли азоб-уқубатларга бардош берапти. Рост шунақа қамалиб ётар экан, йиғлаб ётганидан кўра, ўйнаб-кулиб ётгани яхши эмасми. Ундан кейин полициянинг ишончини қозонишга бундан бошқа яна нима илож бор? Шундай қилмаса бу золимлар Жалпани қийнаб қўярди, унинг обрўсини тўкарди, туҳмат қилиб, уни қамоққа солиб қўярди. Ушанда бу кунлар ҳам ҳолва бўлиб қоларди. Рамо ожиз эди, ҳар қандай таҳқир-ҳақоратга индамай чидаб тураверарди. Лекин Жалпа унақа эмас. Жалпа хўрликка чидай олмай, ҳойнаҳой, жон бериб қўя қоларди.

Рамо шу бугун билди: Жалпадан кеча олмас экан. Лекин Зухранинг баҳридан ўтишнинг ҳеч иложи йўқдек кўринарди. Хўш, у иккаласининг ҳам кўнглини ола олармикин? Шу аҳволда Жалпа у билан яшашга унармикин? Зинҳор унамас. У умрбод уни кечирмаса ҳам керак. Ҳатто Рамо фақат ўшани деб шу азоб-уқубатларни бошидан кечираётганини билган тақдирда ҳам, Жалпа унинг гуноҳидан ўтишига ишониш қийин. Мени деб нега юзингга қора суртдинг? Мен ўзимни ўзим эплаб кетардим, дейди ҳойнаҳой.

У кун бўйи мана шундай хаёллар билан банд бўлди. Икки кўзи кўчада. Ювиниш вақти ҳам; овқатланиш вақти ҳам ўтиб кетди. Ичига чироқ ёқса ёримасди. Газета билан ўзини овутмоқчи бўлди, аллақандай бир романи қўлига олди. Бироқ ҳеч нарса кўнглига ёқмади.

Бугун доруға ҳам кўринмади. Кечаги воқеадан ё жаҳли чиққан, ё уялган. Ё бирон ёққа чиқиб кетган. Рамо ҳеч кимдан бу ҳақда ҳеч нарса сўрамади ҳам.

Барча иродасиз кишилар сингари Рамо ҳам ўзининг тубанлашиб кетганидан уяларди. Гоҳо танҳо қолган чоғларида у ўз аҳволини ўйлаб, жуда хафа бўлиб кетарди. Нега у шунчалик кайф-сафони яхши кўради? Ахир ҳалокатга юз тутганини кўра-била туриб ҳам пинагини бузмайди. Наҳотки у шунчалик аҳмоқ бўлса? Бироқ атрофида бошқа кишилар пайдо бўлиб, ичкилик шишалари жаранглагач, Зухра пинжигга кириб ўтиргач, у бутун инон-ихтиёрини йўқотиб қўярди.

Кечаси соат ўн ҳам бўлди, лекин Зухрадан дом-дарак йўқ. Дарвоза ёпилди. Рамо энди унинг келишидан умидини узган бўлса-да, икки кўзи-ю икки қулоғи эшикда. Нега келмадийкин? Жалпани қидириб тополмадимикин ё умуман ўзи бормадимикин? Агар эртага ҳам келмаса, уйига одам юборишни Рамо дилига тугиб қўйди. Ҳашпаш дегунча тун ҳам ўтиб, тонг отди. Яна ўша безовталик бошланди. Бировни Зухранинги уйига юбориш керак. Ҳеч бўлмаганда уйда бор-йўқлиги маълум бўлади-ку.

Рамо доруғанинги олдига борди ва салом бериб деди:

— Кеча кечқурун ҳушингиз ўзингизда эмас эди.

Доруға ҳасадини яшириб жавоб берди:

— Йўғ-эй! Мен фақат сизга тегажоқлик қилувдим, холос.

— Зухра кечаси келмади. Бировни уйига юбориб хабар олдинг-чи, нима гап. Тагин биздан хафа бўлган бўлмасин.

— Керак бўлса, ўзи келади,— деди доруға энсаси қотиб.— Одам юборишнинг ҳожати йўқ.

Рамо бошқа қистамади. Бу жанобнинг бугун кайфи жойида эмаслигини билиб, секин жўнаб қолди. Кимга бориб айтсайкин? Бунга ҳаммага ҳам айтиб бўлмайди. Тагин, одамлар бу ҳазрат жуда мазахўракка ўрганиб қолибдилар-ку, деб гап қилиб юради. Доруға бошқа гап. Доруға билан у анча қалин бўлиб қолган.

Бир ҳафтагача Зухрадан дарак бўлмади. Рамо энди унинг келишидан батамом умидини узди. «Охири вафосизлик қилди-я!— ўйлади у.— Унга ишониб қаттиқ адашган эканман. Эҳтимол полиция уни бу ерга киритмай қўйгандир. Ундай бўлса, икки энлик хат ёзиб юборса бўлмасмиди? Қаттиқ алдандим. Дилимдаги гапларни

айтиб бекор қилган эканман. Аनावиларга бориб айтса борми, ҳаммаси тўнини тескари кийиб олади. Йўқ, Зуҳра бевафолик қилиши мумкин эмас». Рамонинг кўнгли бунга гувоҳлик бериб турибди. Зуҳранинг бевафолик қилишига унинг ҳеч ишонгиси келмасди. Аввалига-ку беш-олти кун Зуҳра уни аврашга хўп уриниб кўрди. Кейин тўсатдан унинг хатти-ҳаракатларида ўзгариш пайдо бўлди. Бўлмаса ў такрор-такрор кўзларига ёш олиб «Бобу жий! Тагин мени эсингиздан чиқариб юбормайсизми?»— деб илтижо қилармиди? Унинг ўша ҳасрат тўла гапларини эсласа, Рамонинг дилидаги ҳамма шубҳалар тумандай тарқалиб кетарди. Ҳойнаҳой бирон воқеа юз берган. У гоҳо хилватда ўтириб, Зуҳрани соғиниб ёш боладай йиғлаб оларди. Ичкиликни оғзига олмай қўйди.

Доруға, инспектор келарди, бироқ Рамо улар билан бирга беш минут ҳам ўтиргиси келмасди. Менга ҳеч ким тегмаса, ҳеч ким гапирмаса, деб ўйларди у. Ошпаз оҳ-қатта чақириб келса, унга ўшқариб берарди. Сайр-саёҳатларга ҳам заррача майли йўқ. Бу ерда унинг на бирор ҳамдарди, на бирор дўст-ёри бор. Фақат хилватда танҳо ўгириб кўнглига тасалли берарди. Хотиралари ҳам энди унга ҳеч қандай ҳузур бағишламасди. Тўғрироғи, хотиралар ҳам гўё беиз йўқолиб кетгандек эди. Унинг дилини бир хил дард чулғаб олган эди.

Бир куни кечқурун бир қизиқ фильм қўйилмоқчи бўлди-ю, доруға уни кинога таклиф қилиб қолди. Фильм — бир муҳаббат достони эди. Рамо жон деб боришга рози бўлди. Кийинаётган эди, бирдан Зуҳра келиб қолди. Рамо бошини кўтариб унга бир қараб қўйди-да, кейин ойна олдига бориб, сочини тарай бошлади. Кел ҳам демади, кет ҳам демади. Фақат уни зар-зеварсиз, оддий либосда кўриб таажжубланди. Зуҳранинг эгнида оқ сорийсидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Жуда хомуш кўринарди. Чехрасида ишвали табассум ўрнини кескин жиддийлик эгаллаган эди.

У бир дақиқа жим турди. Кейин Рамонинг олдига бориб деди:

— Мендан хафамисиз? Бекордан-бекорга-я?

Рамо яна жавоб бермади. Туфлисини кия бошлади. Зуҳра унинг қўлидан ушлаб, деди:

— Шунча кун қорамни кўрсатмай кетганимга хафамисиз?

Рамо жаҳл аралаш жавоб берди:

— Ҳозир ҳам келмаганингда менинг қўлимдан нима келарди. Раҳм қилиб келибсан, раҳмат.

Шундай деди-ю, ўзининг бежо гап қилганини англади. Хижолат тортиб, Зуҳрага тикилди. Зуҳра кулиб деди:

— Одамни калака қилишга уста экансиз. Ўзингиз-ку бир вазифа топширдигиз, энди ўшани бажариб келсам, нега жаҳлингиз чиқади? Нима, бу ишни хамирдан қил суғургандек жуда осон битади деб ўйлаганмидигиз? Сиз мени ташқаридан қараганда гулдай кўрингани билан багри тош, кўриниши жуда мулойиму ўтакетган баттол бир маъбудадан эҳсон тилагани юборган экансиз.

— Қаерда экан ўзи? Нима қилипти?— бепарвоғини сўради Рамо.

— Ҳалиги осишга ҳукм қилинган Динешнинг уйида экан,— жавоб берди Зуҳра.— Икки боласи, хотини, онаси бор экан. Кун бўйи ўша болаларга қараркан. Дарёдан сув олиб келаркан, уй ишларини қиларкан. Катта-катта одамлардан ўшаларга хайр-эҳсон олиб келаркан. Динешнинг уйида ҳеч вақоси йўқ экан. Бечоралар жуда қийналган экан. Келиб, тасалли берадиган биронта ишонган одами ҳам йўқ экан. Ёр-жўраларидан биронтаси қорасини ҳам кўрсатмас экан. Бир-икки марта оч ҳам қолиб кетибди бечоралар. Жалпа келиб, уларнинг жонига ора кирибди.

Рамо бирдан ғазабдан тушди. Туфлисини ечиб, курсига ўтираркан деди:

— Ие, нега тик турибсан, ўтир. Сен ҳам гапни қоқ белидан бошладинг. Қани, бир бошдан гапир-чи. Сен унинг олдига қандай бординг? Қандай қилиб топдинг?

— Жуда осон. Аввал ўша Дебийдин қхатликнинг олдига бордим. У Динешнинг адресини берди. Бирпасда топиб бордим.

— Сен бориб уни чақирдингми? Сени кўриб кўрқмадимми? Сал чўчигандир ҳойнаҳой?

Зуҳра кулди.

— Мен ўшандоқ борибманми? Дебийдинникидан чиқиб тўғри уйимга бордим-да, бараҳман аёлларга ўхшаб кийиниб олдим. Билмайман, одамлар бир қарашдаёқ менинг кимлигиму қанақалигимни дарров қаёқдан билиб олади. Бошқа бараҳман аёлларни кўраман, ҳеч ким уларга қайрилиб боқмайди ҳам. Уст-бошим-ку

ўшалардан фарқ қилмайди-ю, лекин барибир ҳамма кўзини катта-катта очиб менга қарайди, таниб қолади. Мен ишқилиб Жалпа билиб қолмасин-да, деб роса юрагим пўкиллади. Лекин тишларимни обдан тозалаб олганидим, оғзимда пондан нишона ҳам қолмаган эди. Худди коллеж муаллимасига ўхшардим. Жалпа тугул мени бу аҳволда ҳеч ким ҳам таниёлмасди. Сорийнинг учини юзимга тушириб олдим. Динешнинг онасига, университетда ўқийман, ўзим мунгерликман, дедим. Болаларга атаб пича ширинлик олиб борган эдим. Уларнинг гамига шерик бўлгани келган одамнинг ролни ўйнагани борган эдим, менимча бу ролни яхши ўйнадим. Қайна-на-келин иккови йиглаб юборди. Мен ҳам ўзимни тутолмадим. Шу пайт Жалпа сув кўтариб келиб қолди. Мен Динешнинг онасидан, бу чўрингизми, деб сўрадим. У айтди: «Йўқ. Бу ҳам сенга ўхшаб гамимизга шерик бўлгани келган бир жувон. Шу ерда унинг қаллиғи аллақайси идорада ишларкан. Бошқасини билмайман. Эрта-лаб келиб, болаларни ўйнатгани олиб чиқиб кетади. Бориб, Гангадан ўзим сув олиб келардим. Мени юбормай, энди ўзи олиб келади. Бечора бизни деб ўлиб-тирилади. Ўзи етти ёт бегона. Жуда болаларнинг жонига ора кирди-да. Шу келгандан буён оғиримиз енгиллашгандай бўлди. Билмадим, худо қайси бир савоб ишларимиз учун бизнинг раҳмимизни едийкин»,— деди.

Уша уйнинг шундоқ рўпарасида бир кичкина парк бор экан. Бутун маҳалланинг болалари ўша ерда ўйнаради. Қош қорайиб қолувди, Жалпа иккала болани етаклаб паркка қараб кетди. Олиб келган ширинликларимни кампир болаларга улашиб берганиди, қувонганидан иккаласи дикир-дикир ўйнаб сакрашга тушди. Уларнинг суюнганини кўриб кўнглим бузилиб, йиглаб юборай дедим. Қанд-қурсларни еганича иккаласи Жалпанинг орқасидан кетди. Болалар паркда ўйнаб юрди, биз Жалпа икковимиз анча гаплашиб олдик.

Рамо курсини унга яқинроқ суриб, олдинга энгашди.

— Сен гапни нимадан бошладинг?— сўради у қизиқиб.

— Айтяпман-ку. Намунча шошмасангиз. Мен сўрадим: Жалпа дейвий!¹ Сиз қаерда турасиз? Бу иккала

¹ Дейвий — аёлларга иззат-ҳурмат билдириб айтиладиган сўз. Асл маъноси «маъбуда», «фарншта».

аёлдан таърифингизни эшитиб мен сизга жуда ошиқ бўлиб қолдим,— дедим.

— Худди шундоқ дедингми?

— Бўлмасам-чи, пича ҳазил қилмоқчи бўлдим-да. У менга сал ажабланиб қаради-да, айтди: «Сиз бенгалга ўхшамайсиз. Ҳеч битта бенгал ҳиндийчани бунчалик яхши гапиролмайди»,— деди. Мен: «Мен асли мунгерликман. Уша ерда мусулмон аёллари билан жуда аралашиб-қуралашиб юрардим. Сиз билан унда-бунда кўришиб турсам дейман. Қаерда турсиз? Зерикканимда бир соат-ярим соат олдингизга келиб турсам. Сиз билан гаплашиб-сўзлашиб, зора мен ҳам одамгарчиликни ўрганиб қолсам...»— дедим. «Мени мазах қилиясиз,— деди Жалпа уялиб. — Сиз қаёқда-ю, мен қаёқда. Сиз коллежда ўқийдиган одам бўлсангиз. Мен эса бир оми, қишлоқи хотин бўлсам. Одамгарчиликни мен сиздан ўрганай. Истаган вақтингизда шу ерга келавering. Менинг уйим мана шу деб биласиз». «Хўжайинингиз жуда янгича ўйлайдиган одамга ўхшайдилар. Сизга шунча эркинлик бериб қўйбдилар. Ўзлари қаерда ишлайдилар?»— деб сўрадим. Жалпа ерга қараб, «Полицияга ёлланган»— деб жавоб берди. Мен ҳайрон бўлиб, «Полициячи бўлиб туриб сизга шунчалик эркинлик бериб қўйганми, а?»— дедим. Жалпа ҳойнаҳой шундоқ саволни кутмаган экан. Менга ялт этиб қаради-да, деди: «У киши менга ҳеч нарса демайди... Мен у кишига бу ерга келишимни айтган эмасман. У киши уйга жуда кам келадилар». Битта саволга бирданига уч хил жавоб берди. Лекин шу учта жавобдан биттаси ҳам одамни қониқтирмаслигини ҳойнаҳой сизди. Хижолат билан ерга қараб олди. Мен: «Қамалганларга қарши гувоҳлик берган одам борку, мен ўша билан бир учрашсам деган эдим. Сиз хўжайинингиз билан гаплашиб, мени ўша одам билан юзлаштиролмайсизми?»— дедим.

Рамонатнинг кўзлари катта-катта очилиб, юраги гурс-гурс ура бошлади.

Зухра гапида давом этди:

— Бунн эшитиб, Жалпа менга кўзларини ўқдек қадади-да, «У киши билан учрашиб нима қиласиз?»— деб сўради. «Сиз олдин айтдинг: Сиз шундоқ қила оласизми, йўқми?»— дедим мен. Мен ундан: «Сен шунча одамнинг бошига мусибат солиб, нима барака топдинг»— деб сўрамоқчиман. Қани, нима деб жавоб бераркин.—

дедим. Жалпанинг қошлари чимирилиб кетди. «Мен ўз фойдамни кўзлаб шундоқ қилдим» — дейиши мумкин. «Ҳамма ўз фойдасини кўзлайди. Мен ҳам шундоқ қилдим, деб, — жавоб берди Жалпа. — Сон мингта полициячилардан бирортасига ҳеч ким шу саволни бермагандан кейин, унга бу саволни бериб нима кераги бор? Барибир фойдасиз» — деди Жалпа. Мен: «Борди-ю ўша сотқиннинг ўрнида сизнинг эрингиз бўлса, нима қилардингиз?» — дедим. Жалпа бир оз қўрқиб кетди. Менга тикилиб: «Нега мендан бундай деб сўраяпсиз? Негача бу саволга ўз юрагингиздан жавоб қидирмайсиз?» — деди. «Чунки мен унга гапириш у ёқда турсин, унинг юзини кўришга ҳам тоқат қилолмасдим», — деб жавоб бердим. Жалпа жуда қаттиқ ташвиш билан деди: «Мен ҳам эҳтимол шундай хаёлга борардим... Эҳтимол бормасдим. Аниқ айтолмайман. Ахир полициячиларнинг уйида ҳам хотинлар бор-ку. Негача энди ўшалар, хотинлар ўз эрига ҳеч нарса демайди? Худди ўша хотинлар каби менинг ҳам юрагим тошга айланиб қолса, ажаб эмас эди».

Кеч кириб қолган эди. Жалпа дейвий: «Энди мен борай. Болалар бор, иложи бўлса, эртага яна келинг. Сиз билан суҳбатлашиб, бирам ёзилдим», — деди кулиб. Мен йўлга тушдим. У орқадан қараб: «Албатта келинг. Мен шу ерда бўламан. Йўлингизга қараб ўтираман», — деб тайинлаб қолди. Ун қадамча юрган эдим, тагин тўхтатди-да: «Айтмоқчи, отингизни сўрамабман ҳам. Агар жудаям шошилмаётган бўлсангиз, келинг яна бирпас гаплашиб ўтирайлик», — деб қолди. Айни муддао бўлди. Утириб яна гаплашдик. Отимни Зуҳра дедим.

— Йўғ-е! — деди Рамо ишонқирамай.

— Ҳа? Нима бўпти? Отимни эшитиб олдинига Жалпа ҳам сал шубҳаланди. Кейин мусулмон бенгал бўлса керак деб ўйлади шекилли, индамади. Иккаламиз уйига бордик. Шундоқ тор бир каталакка, билмадим, шунча одам қандоқ сиғади. Оёқ қўйгани жой тополмайсан. Ҳамма нарса шундоқ сассиқ, шундоқ захки, ҳиди худди димоғни тешиб юборай дейди. Овқат тайёр бўлган экан. Динешнинг хотини идиш-товоқларни юваётган экан. Жалпа уни ўрнидан турғазиб: «Сиз бориб болаларнинг овқатини едириб, ётқизинг, буларни мен ўзим ювиб қўяман» деди-да, идиш-товоқ ювишга тушиб кетди. Бу менга ҳам қаттиқ таъсир қилди. Мен ҳам ўтириб, Жал-

панинг кул билан ишқалаган идишларни юва бошладим. Жалпа шунча қўйинг деса ҳам қулоқ солмадим. Идишларни бирма-бир ювиб ташлайвердим. «Мен сув бермайман. Сиз қўйинг. Одамни уялтирманг. Худо ҳақи, сиз қўйинг. Бу ерга овора бўлиб келганингиз етмай, умрингизда қилмаган ишни қиласизми» деб сув солинган кўзани тортди. Мен: «Ўзингиз-чи? Ўзингиз қилгаймисиз? Сиз қандоқ бўлсангиз, мен ҳам ўшандоқман»,— дедим. «Сиз бошқа, мен бошқа»,— деди Жалпа.— «Нега?— деб сўрадим мен.— Сиз қилган ишни нега энди мен қилмаслигим керак? Биронта оқсоч ёлласангиз бўлмайдими?»— дедим. «Оқсочга саккиз рупияни қаердан топиб берамиз!»— деди Жалпа. «Мен бераман ойига саккиз рупияни»,— дедим. Жалпа менга шундай самимий, шундай миннатдорлик билан қарадики, қўяверасиз. Е худо! Қандоқ пскиза аёл экан! Унинг беғараз хизмат қилишини кўриб ўзимни шу қадар пасткаш, ҳаётимни шу қадар чиркин ҳис қилдимки, айтишга тил бормади. Идишларни юваётиб ўзимдан-ўзим қувониб, теримга сиғмай кетавердим.

Идишларни ювиб бўлиб, кампирнинг оёғини уқалашга ўтирди. Мен индамай тик турардим. «Шошилаётган бўлсангиз, кета қолинг. Эртага яна келарсиз»,— деди у менга қараб. «Йўқ, мен сизни уйингизга ташлаб, ўшанақаси кетаман»,— дедим.

Хулмас, соат тўққиздан кейин у ердан чиқдик. Йўлда кета туриб мен унга: «Жалпа! Сиз чинакам фаришта экансиз»,— дедим. «Зухра! Унақа деманг,— деди у дарҳол.— Мен хизмат қилаётганим йўқ, гуноҳларимни ювяпман. Мен бир бахти қароман. Мендай бахти қаро дунёда бўлмаса керак». «Гапингизга тушунмадим»,— дедим мен ўзимни билмаганга солиб. Жалпа кўзларини тўғрига тикиб гапирди: «Вақти келиб тушунарсиз. Мен ўз гуноҳларимни умр бўйи юволмасам керак. Бунинг учун уч-тўрт умр керак менга». «Сиз мени қаттиқ ўйга солиб қўяпсиз, ўртоқжон. Ҳеч нарса тушунолмапман. Энди то бир бошдан гапириб бермагунингизча сизни тинч қўймайман»,— дедим мен. Жалпа чуқур хўрсинди. «Зухра!— деди у.— Бирор сирни айтиб, бировга юк қилиб қўйганимдан кўра, нчимда сақлаганим яхшироқ эмасми?» Мен йиғлагудек бўлиб кетдим. «Энди биринчи кўришиб туришимиз,— дедим мен.— Шунинг учун сиз

агар менга ишонмаётган бўлсангиз, майли, мен сиздан хафа бўлмайман. Бироқ бир кунмас-бир кун сиз менга ишониб қоларсиз. Кўнглингиздагини айтмагунигизча мен сизнинг этагингиздан қўйиб юбормайман»,— дедим.

Анча жойгача индамай кетавердик. Бирдан Жалпа эвози титраб гап бошлади: «Зухра! Агар шу пайтда сиз менинг кимлигимни билиб қолсангиз, ҳойнаҳой мендан оз ўгирасиз, менинг соямдан ҳам ҳазар қиладиган бўлиб қоласиз».

Бу сўзлар менга шунчалик қаттиқ таъсир қилдики, баданим жимирлашиб кетди. Бу бир ранжу алам, шарлу ҳаё билан лиммо-лим қалбнинг нидоси эди. Шу сўзлар менинг қоп-қора ҳаётимни худди ойнадек олдимга рўпара қилиб қўйди. Кўзларимга ёш келиб кетди. Зиримни бунга айтсаммикин деган хаёлга ҳам бордим. Унинг олдида нега шундоқ бўлиб қолганимга ўзим ҳайронман. Мен қанча-қанча манман деган муттаҳамларни, қанча-қанча полициячиларни қўғирчоқ қилиб ўйнатганман. Бироқ бунинг олдида худди сувга тушган мушукдай бўлиб қолдим. Кейин бир илож қилиб ўзимни қўлга олдим.

Гапиряпману хўрлигим келиб кетяпти. «Сиз нотўғри ўйлаяпсиз, дейвий!— дедим мен.— Мен ўшанда оёғингизга йиқилсам ажаб эмас. Ўзининг ё ўз одамларининг мон қилмишларини тан олиб уялиш, пок одамларнинг ши»— дедим. Жалпа айтди: «Сиз менинг ҳолимни сўаб нима қиласиз? Бир бахти қаро аёлман, бошқа гап ўқ. Ўзимга ўхшаган бахти қаролар билан бирга бўлам, сал енгил тортаман». Хуллас, у ҳадеб ўзини олиб очаверди. Лекин мен ҳам қўймадим. Охири бор гапни айтди.

— Йўқ, йўқ, ҳаммасини айтасан,— тиқилинч қилди амо.

— Ярим кечагача бўлган гапларнинг ҳаммасини андоқ қилиб айтаман? Бир-икки соатда тамом бўлайди. Ҳеч қўймаганимдан кейин охири, «Мен ўша маҳсусларнинг уйига ўт қўйган сотқиннинг бадбахт хотини йламан»,— деди. Шундай деб йиғлаб юборди. Кейин ал овозини ўнглаб олди-да: «Бизлар оллоҳободлик бўамиз. Бир иш бўлди-ю, улар у ердан қочиб кетдилар. еч кимга айтмай, билдирмай қочиб қолибдилар. Неча идан кейин шу ерда экашликларидан дарак топди»,— эди.

— Қандай топишганининг ўзи ҳам бир дoston,— деди Рамо.— Пайти келганда айтиб бераман. Жалпадан бошқа ҳеч кимнинг миясига келмасди бу.

— Буларнинг ҳаммасини мен эртасигаёқ билиб олдим. Энди мен сизнинг мирингиздан сирингизгача биламан. Жалпа менинг ўртоғим. У мендан ҳеч нарсани яширгани йўқ, десам хато қилмайман. «Бошимга оғир кулфат тушди, Зухра,— деди у гап бошлаб,— бир ёқда бир одамнинг жони кетяпти, яна қанча оила фалокатга дучор бўлиб турибди. Иккинчи ёқда ўзимнинг ҳаётим барбод бўляпти. Мен агар истасам, шу бугуноқ шуларнинг ҳаммасини фалокатдан асраб қололаман. Мен судга далиллар келтириб, сотқиннинг берган гувоҳлигида тариқча ҳақиқат йўқлигини исбот қила оламан. Бироқ сотқинни жазодан қутқаришга қурбим етмайди. Уртоқжон! Мен ҳозир дўзах ўтида куяяпман: бегуноҳларни ажал қўлига топшириб қўйишга ҳам кўнглим йўқ, Рамони ўтга ташлашга ҳам кўнглим йўқ. Шундоқ бир аросатда қолдим». Шундай деб у хўнграб йиғлаб юборди. «Уртоқжон!— деди у йиғлаб туриб.— Мен ўзим ўлсам ўламан, лекин у кишининг жонига жабр қилолмайман. Ҳақиқат деб у кишини қурбон қилолмайман. Қараб турай-чи, ҳукм қанақа бўларкин. Нима қилишимни ҳали ўзим ҳам билмайман. Эҳтимол олий судда ҳамма гапни бирма-бир айтиб берарман, эҳтимол ўша куниёқ заҳар ичиб ўлиб қўя қоларман».

Шу билан Дебийдиннинг уйига етиб келиб, иккови-миз хайрлашдик. Жалпа эртага яна шу пайтда келинг деб қайта-қайта тайинлади. Кун бўйи тирикчиликдан қўли тегмай, фақат кечқурун бўшаркан. Одамлардан пул тўплаётган экан. Ҳеч бўлмаса Динешнинг бола-чақасига лойиқ пул тўплайман дейди. Икки юздан ошиқ йиғиб ҳам қўйибди. Мен ҳам беш рупия бердим. Бу можароларга аралашиб, бошингизни оғритманг, ўз уйингизга жўнанг, дедим. Лекин қаттиқ туриб айтганим йўқ. Бир оз шама қилдим, холос. Бунақа гапларни эшитишга ҳеч тоби йўқ. Бир-икки учини чиқардим у очикроқ айтишга ҳеч журъат қилолмадим. Бир гап бор, айт, десаингиз, айтай.

— Нима гап?— сўради Рамо совуққина.

— Ҳокимга айтсам, Жалпани Оллоҳободга жўнатиб кўрсан. Жалпа ҳеч озор чекмайди. Иккита аёл уни гапга солиб вокзалга олиб боради-да, тайёр турган по-

ездга чиқариб юборади, вассалом. Йўқ десангиз, ўзингиз бир бошқа йўлини айтинг.

— Қалай бўларкин?— деди Рамо Зуҳранинг кўзларига тик, синовчан боқиб.

— Ростини айтсам, жуда яхши бўлади,— жавоб берди Зуҳра уялиб.

Рамо шоша-пиша ботинкасини кийди-да, Зуҳрадан сўради:

— Ҳали ҳам Дебийдиннинг уйда турарканми?

Зуҳра ўрнидан туриб, унинг олдига келди.

— Ҳозир бормоқчимисиз?

— Ҳа, Зуҳра, ҳозироқ бораман. У билан икки оғиз гаплашиб, кейин яна бир жойга бораман. Мен аллақачон боришим керак эди ўша жойга.

— Аввал бундоқ ўйлаб олсангиз-чи, охири нима бўлади?

— Ҳаммасини ўйлаб бўлганман. Зўр келса уч-тўрт йил қамоқда ётиб чиқаман. Елгон гувоҳлик берганим учун. Бошқа гап йўқ. Хўп, Зуҳра, хайр, мени унутиб юбормагин. Насиб қилса, тагин кўришармиз!

Рамо уйдан ҳовлига чиқди ва бир зумда дарвозадан ташқарига чиқиб кетди.

— Тақсирим кетаётганларини доруға жийга айтдиларми?— сўради ундан дарбон.

— Шарт эмас,— жавоб берди Рамо.

— Бир оғиз сўраб чиқай, тақсир. Балого қолдириб кетманг тагин мени.

Рамо жавоб бермади. Тезлик билан кўчага чиқиб кетди. Зуҳра турган жойида қимир этмай унинг орқасидан меҳр-муҳаббат билан қараб турарди. У ҳеч қачон Рамони бунчалик чуқур севмаган эди. Худди қайлиқ баҳодир ёрини жангга кузатиб қолаётгандек, зўр меҳр ва ғурур билан Рамони кузатиб қолди Зуҳра.

Қоровул югуриб бориб доруғага хабар қилди. У овқатини еб, эндигина ётган эди.

Ҳовлиқиб чиқди-да, Рамонинг орқасидан югуриб, уни чақирди:

— Ҳой бобу соҳиб! Шошманг! Бир минут тўхтаг. Нима кераги бор. Барибир фойдаси йўқ. Ахир айтиб кетмайсизми қаёққа кетаётганингизни.

У қоқилиб йиқилиб тушди. Рамо қайтиб келиб уни қўлтигидан олиб турғазди-да, сўради:

— Эг-бетингиз лат емадимми?

— Йўқ, йўқ, ҳечқиси йўқ. Сал қоқилиб кетдим. Ахир шундоқ бемаҳалда қаёққа кетяпсиз? Бундоқ охирини ўйламайсизми?

— Мен бир соатда қайтиб келаман,— жавоб берди Рамо.— Жалпани баъзилар олий судга арз қилгин деб йўлдан ураётганга ўхшайди. Бундоқ бориб йўлга солиб келай уни.

— Сиз буни қаёқдан билдингиз?

— Зухра аллақаёқдан эшитиб келибди.

— Хотин ҳам шунчалик бевафо бўладими? Бунақанги хотиннинг шартта калласини узиб ташлаш керак.

— Шунинг учун кетяпман-да. Ё уни вокзалга олиб бориб, поездга солиб юбораман, ё шунақанги таъзирини бераманки, умрбод эсидан чиқмайдиган бўлади. Ҳозир гапни чўзиб ўтирадиган вақт эмас. Бир кечага менга рухсат бериб турасиз.

— Шошманг, мен ҳам бирга бсраман.

— Йўқ-йўқ! Унда ишнинг пачаваси чиқади. Мен ўзим физиллаб бориб келаман.

Доруға ортиқ бир нарса деёлмади. Бир дақиқа ўйланиб турди-да, кейин орқасига қайтди. У Зухрани ёнига олиб маҳкама томонга қараб кетди. Рамо извошга ўтирди-да, Дебийдиннинг уйига келди.

Жалпа Динешникидан қайтиб келиб, чол-камбир билан гаплашиб ўтирган эди. Шу пайт пастдан Рамонинг чақирган овози эшитилди.

— Рамога ўхшайди,— деди Дебийдин уни овозидан таниб.

— Бу ерда нима қилиб юрибди? Айтинг, кўзимга кўринмасин,— деди Жалпа.

— Йўғ-е, қизим. Сўрайлик-чи, нима дейди. Шу пайтда уни қандай қўйиб юбордйкин улар.

— Тагин мени аврагани келган-да. Бошқа нима бўларди. Тушини бориб сувга айтсин.

Дебийдин эшикни очди. Рамо ичкарига кириб, деди:

— Ота, бемаҳалда кириб келганимга ҳайрон бўлаётгандирсиз. Бир соатга рухсат олиб келдим. Сизларнинг олдинларда жуда кўп гуноҳ қилдим. Уша гуноҳларимдан ўтармикинсизлар деб келдим. Жалпа шу ердами?

— Ҳа, шу ерда,— жавоб берди чол,— ҳозир келди. Ўтир, пича овқат олиб келай, еб ол.

— Йўқ. Қорним тўқ. Мен Жалпа билан икки оғиз гаплашмоқчиман.

— Кўнармикин? Икковимизни ҳам изза қилади-да. Ўзинг биласан-ку унинг феълени.

— Икки оғизгина-я? Наҳотки мендан шунчалик ҳазар қилса? Бир бориб сўраб кўринг.

— Сўраб нима қилдим. Иккаласи ўтирибди, ўзинг бора қол. Ўзингнинг ўша уйинг, бошқа бўлиб қолгани йўқ.

— Йўқ, ота, ўзингиз сўранг. Мен бу ҳолатда олдига бормайман.

Дебийдин тепага чиқиб деди:

— Сизда икки оғиз гапи бор экан, келин.

Жалпа қовоғини уйиб жавоб берди:

— Айтавермайдиларми? Мен оғизларини бекитиб ўтирибманми?

Жалпа бу гапни шундай қаттиқ айтдики, пастда Рамо ҳам аниқ-таниқ эшитди. Қандоқ бераҳмлиқ қилди Жалпа! Рамонинг у билан учрашиш иштиёқи сўнди. У пастдан туриб хитоб қилди:

— Мен билан гаплашишни истамасалар, ўзлари биладилар. Мен судьяга ҳамма бўлган воқеани рўй-рост айгиб беришга аҳд қилдим. Мен бу ерга ҳозир шунинг учун келувдим. Мени деб бу киши шунча азоб чекдилар. Мен бундан минг-минг пушаймонман. Эс-ҳушимдан айрилган эканман. Худбинлик кўзимни кўр қилган экан Жон ширинлик қилиб, азоб-уқубатдан кўрқиб шу аҳмоқликни қилган эканман. Биронта юлдуз менга қасд қилиб турган экан. Бу кишининг чеккан захмат-машаққатлари, риёзатларини кўриб ўша юлдуз бирдан қаҳридан тушди. Менинг эс-ҳушим ўзимга келиб қолди. Энди эҳтимол уч-тўрт йил ҳукуматга меҳмон бўлишга тўғри келар. Мен бундан кўрқмайман. Улма-сам кўришармиз, кўришолмай қолсак, менинг гуноҳларимдан ўтсинлар, мени эсларидан чиқариб юборсинлар. Сизлар ҳам ота, она, менинг гуноҳларимдан ўтинглар. Омон бўлсам, эҳтимол келиб, ҳали уч-тўрт кун сизларга хизмат қиларман. Қилган яхшиликларингизни ўла-ўл-гунимча эсимдан чиқармайман. Менинг ҳаётим барбод бўлди. На ўликман, на тирикман. Ота, айтиб қўйинг, у кишининг зар-зеварларини ҳам мен ўғирлаган эдим. Саррофга беришга пулим йўқ эди. Зеварларни қайтариб беришим керак эди. Шунинг учун жиноят қилишга маж-

бур бўлган эдим. Уша қилмишим жабрини тортиб ётибман. Ҳойнаҳой бир умр шу азобда ўтарман. Агар ўша вақтда тўғриси айтганимда, бу киши эҳтимол норози бўлардилар, аммо фалокатлар бошимга тушмасди. Мен сизни ҳам алдадим, ота. Мен бараҳман эмасман, коястман. Сиздай бир мўътабар одамга ҳам сохталик қилдим. Билмадим, бунинг жазоси нима бўларкин. Ҳаммасини кечиринглар. Мана шуларни айтгани келувдим.

Рамо айвондан пастга тушди-да, шитоб билан ташқарига чиқиб кетди. Жалпа ҳам ўрнидан туриб, пастга тушди, бироқ Рамо аллақачон ғойиб бўлган эди.

— Қаёққа кетдилар?— сўради у пастда турган Дебийдиндан.

— Кўзларимга ёш тўлиб, мен ҳам ҳеч нарсани кўрганим йўқ, келин,— жавоб берди чол,— энди топиб бўлмайди. Уқдай учиб кетди.

Жалпа узоқ вақт ташқарида қимир этмай туриб қолди. Уни қандоқ қилиб қайтарсайкин? Шу дамда у қанчалик қайғуга ботган, қанчалик жонидан тўйган. Қайси бир шайтон мени йўлдан оздирдики, кира қолсинлар ҳам демадим? Эртага нима бўлишини ким билди? Булар энди, худо билсин, қачон кўришади? Рамо билан бир ёстиққа бош қўйганидан буён унинг қалби меҳр-муҳаббатдан бунчалик ларзага келмаган эди. Ҳарала-тарала қилиб юрганда ишқ-муҳаббатнинг фақат шаклини кўриши мумкин эди. Меҳнат-машаққат, риёзат чекиб эса у муҳаббат нималигини жуда яхши билиб олди. Нақадар мўътабар, нақадар улугвор, нақадар ёрқин бўларкан муҳаббат! Ҳарала-тарала қилиб юрган вақтида Жалпа ишқ бўстониинг фақат деворларини кўрган эди. Ушанда ҳам жуда хурсанд эди. Энди риёзат чекиб ўша чаманзорнинг ичига кириб олди, қандай гўзал манзара, кўз олдида ранг-баранг гуллар намоён бўлди: ранг-баранг гуллар очилган, ҳамма ёқ муаттар ҳидга тўлган, қандай бағри кенг баҳаво жой экан! Буларни кўриб одамнинг эси оғиб қолади.

Оташин муҳаббат сеҳрли бўлади. Шундай муҳаббат асираси бўлган Жалпа энди ҳамма туғилишларида толеи ёр бўлишига шубҳа қилмасди. Бу муҳаббат уни ҳар қандай қийинчилик, ўлим даҳшатидан халос қилди, унга жасорат инъом этди. Бутун олам ва унинг бутун қудрати бу муҳаббат олдида ҳеч нарсага арзимай қолди.

Шу пайт тўсатдан Зухра пайдо бўлди. Жалпанинг йўл устида турганини кўриб, ҳайрон бўлди.

— Нега бу ерда турибсиз, ўртоқ? Бугун келолмай қолдим. Юринг, сизга айтадиган кўп гапларим бор, — деди у ва Жалпани ичкарига етаклади.

Иккови ичкарига кириб кетди.

49- б о б

Рамони юбориб қўйиб, доруға қандай қилиб тинч ўтирсин? Рамо кетгандан кейин бир соат сарғайиб йўл пойлади, кейин отга миниб, Дебийдиннинг уйига етиб келди. У ерда Рамонинг ярим соат илгари чиқиб кетганини айтишди. Доруға яна маҳкамага қайтиб келди. Қараса, бу ерда ҳам Рамодан ном-нишон йўқ. «Дебийдин мени алдабди. Уни бирор жойга яширган бўлса керак», — деб ўйлади-да, доруға мотоциклга миниб, яна Дебийдинникига учиб келди ва дағдага қила кетди.

— Ишонмасангиз уйни тинтиб кўринг, — деди чол. — Қаерга ҳам яширардим. Бор-йўғи каталакдай-каталакдай иккита хонам бор. Бири пастда, бири юқорида.

— Нега тўғрисини айтмайсан? Қаёққа кетди у? — дўқ қилиб сўради доруға.

— Билсам айтаман-да, тақсир! Бу ерга келди, хотини билан бир оз айтишди-да, яна чиқиб кетди.

— Хотини Оллоҳободга қачон кетадиган?

— Оллоҳободга кетиш тўғрисида бобу жий оғиз очгани йўқ. Олий суд ҳукм чиқармагунча келин ҳеч қаёққа кетмайди.

— Ҳамма гапларинг ёлгон, — шундай деб доруға пастки хонага кирди-да, ҳар бир буюмни диққат билан кўздан кечириб чиқди. Кейин юқорига чиқди. У ерда учта аёл ўтирганини кўриб хушёр тортди. Зухра доруғани лақиллатмоқчи бўлди-да, сорийсининг учини юзига тушириб, қўлларини сорий ичига яшириб олди. Доруға, у киши ҳойнаҳой мана шу аёл қиёфасига кириб ўтирган бўлсалар керак, деб ўйлади-да, Дебийдиндан сўради:

— Манави учинчиси ким?

— Мен танайман. Гоҳ-гоҳда келин билан суҳбатлашгани келиб туради,— жавоб берди чол.

— Қимни лақиллатмоқчисан, чол? Сорийга ўраб жиноятчини яширмоқчимисан? Булардан қайси бири Жалпа дейвий? Айт унга, пастга тушиб турсин. Иккинчиси жойида ўтираверсин.

Жалпа ажралиб чиққач, доруға Зухранинг олдига бориб деди:

— Хўш, тақсири олий, бу нима майнавозлик? У ёқда нима деб келган эдингиз-у, бу ёқда ўтиришингиз қанақаси? Маишат деса ўзингизни томдан ташларкансиз-да. Устингиздаги ниқобни олиб ташланг-да, дарров мен билан бирга юринг. Вақт кетяпти.

Шундай деб туриб у Зухранинг этагидан ушлаб тортиди. Тўсатдан Зухра унинг қулоқ-чаккасига шапалоқ тортиб юборди. Доруға ҳангу манг бўлиб, деди:

— Ие! Сен бу ерда нима қилиб юрибсан, Зухра? Нега келдинг?

— Ўз бурчимни адо этяпман!

— Рамонат қани? Буни сен билсанг керак?

— Мен бу ерга келмасдан илгарироқ чиқиб кетган экан. Кейин мен шу ерда қолиб, Жалпа дейвий билан суҳбатлашиб ўтирганидим.

— Унда юр мен билан бирга. Уни қидириб топиш керак.

— Ие, ҳали ҳам банглага боргани йўқми?— ясама ҳайрат билан сўради Зухра.

— Йўқ. Билмадим қаёқда қолиб кетди.

Йўлда доруға сўради:

— Жалпа қачон кетади энди?

— Мен уни роса қулоғига қуйдим. Энди ўзига келиб қолса ажаб эмас. Рамонат ҳам уни қаттиқ койибди. Шўрликнинг юраги қолмабди.

— Энди бирор нарса қилмасмикни? Ишонасанми?

— Менимча, энди ҳеч нарса қилмайди.

— Ундоқ бўлса, анави қаёққа гойиб бўлди?

— Хабарим йўқ. Буни билмадим.

— Мен рапорт беришим керак. Инспектор соҳиб билан ҳоким жанобларига маълум қилишим шарт. Ичиб олмаганмиди ўзи?

— Ичишга-ку ичиб олган эди.

— Унда маст бўлиб, учиб, алақаерда ётиб қолган

бўлса-я. Бошимга битган бало бўлди-да. Бўлмаса мен ўша ёққа кетдим. Уйингга олиб бориб қўяйми?

— Жуда яхши бўларди.

Доруға Зухрани мотоциклга ўтқазиб олди ва бирпасда уни уйига элтиб қўйди. Лекин шу орада унинг кўнгли бузилиб кетган эди.

— Энди кетгим келмаяпти,— деди Зухрани эшик олдида тушираркан.— Кел, бугун бир отамлашайлик. Кўндан бери сенинг лутфу карамингдан бебаҳраман.

Зухра бир зина кўтарилиб деди:

— Сиз бориб инспектор соҳибга хабар қилинг. Ҳозир отамлашадиган пайт эмас.

Доруға мотоциклдан тушди.

— Қўявер,— деди Зухранинг кетидан эргашиб.— Энди бормайман. Эрталаб бир гап бўлар.

— Жуда қайсарсиз-да. Ҳоким жаноблари келиб қолсалар керак. Бугун айтдириб юборган эдилар.

— Мени алдаяпсан, а, Зухра? Менга қара, бунақа бевафолик яхши эмас.

Зухра юқорига чиқиб эшикни бекитиб олди ва деразадан бошини чиқариб «Яхши боринг!» деди.

50- б о б

Доруға соат ўн бирларда уйига келиб ётди. Эрталаб уйқудан турганида соат тўққиз бўлган эди. Шу вақт бирдан телефон жиринглади. Трубкадан ноибнинг овози эшитилди,

— Бу Рамонат ишнинг пачавасини чиқарди-ку. Уни бирор бошқа жойга кўчириш лозим эди. Ҳамма ашқолдашқолини комиссар соҳибнинг олдиларига жўнатинг. Кечаси уйдаями, йўқми?

— Йўқ, тақсир. Кечаси, бир нарсани баҳона қилиб, хотинининг олдига кетувди.

— Нега қўйиб юборасиз?— деди трубкадаги овоз.— Бориб судьяга сирни фош қилиб қўйди деб қўрқиб ўтирибман. Иш бошқатдан тергов бўладиган бўлди. Сиз жуда катта хатога йўл қўйибсиз. Бутун меҳнатимиз уч пул бўлди. Уни ушлаб олиб қолиш керак эди.

— Ие, судья соҳибнинг олдига борибдими?

— Ҳа, ўша ёққа борибди. Судья ҳам қондани бузибди. Ҳукмни бекор қилибди. Иш бошқатдан кўрилади. Рамо берган гувоҳлигидан тонармиш. Энди бунга ҳеч қанақа даво йўқ. Ҳаммасига сиз айбдорсиз. Энди сел ҳаммамизни оқизиб кетади. Зуҳра ҳам бизни сотибди.

Доруға ўша заҳотиёқ Рамонатнинг буюмларини кўтариб полиция комиссарининг олдига қараб кетди. Унинг Рамодан шунақанги жаҳли чиққан эдики, қўлига тушса, худди тириклайин ютгудек эди. «Бадбахтга шунча уқдирдим, шунча хушомадлар қилдим, барибир алдаб кетди-я!— ўйларди доруға ғзаб билан.— Зуҳра ҳам ўша билан бирга экан. Хотинини уришиб-қойиши қуруқ ҳийла-найранг экан. Зуҳранинг-ку шу бугуноқ таъзири-ни бераман. Қаяёққа қочарди! Дебийдиннинг ҳам пўстагини қоқаман.

Бир ҳафтагача полиция ходимларининг ҳоли не кечганини баён қилиб ўтирмасак ҳам бўлади. Кечаси ҳам, кундузи ҳам ҳаммаси фақат бир нарса устида бош қотирарди. Ҳамма суддан кўра кўпроқ ўзини ўйларди. Айниқса доруғани жуда ваҳима босган эди. Жон сақлаб қолишга унинг ҳеч кўзи етмасди. Инспектор билан ҳоким — иккаласи ҳамма айбни ўшанга тўнкаб, ўзи бир четга туриб олган эди.

Қайтадан суд бўлармиш деган хабар бутун шаҳарга ёйилиб кетди. Инглизлар ҳукмронлиги даврида бу мисли кўрилмаган бир воқеа эди. Шу пайтгача ҳеч бундай бўлган эмас эди. Судьянинг шундай қилишга ҳақи борми, йўқми деб адвокатлар зўр бериб тортишишарди. Лекин судья қаттиқ туриб олган эди. Полиция хўп уринди. Полиция комиссари ҳатто, бундан бутун полициянинг номига доғ тушади, деб судьяга уқдирмоқчи бўлди. Лекин судья парво қилмади. Тухмат билан одамнинг ҳаётини барбод қилишдек масъулиятни ўз устига олишга судьянинг виждони сира йўл қўймасди. У олий судни ҳам, ҳукуматни ҳам воқеа тўғрисида хабардор қилиб қўйди.

Полиция кечаю-кундуз Рамони қидирарди. Бироқ осмонга чиқиб кетдимиз, ерга кириб кетдимиз, ундан номнишон топилмасди. Бир неча ҳафтагача ҳукумат арбоблари бир-бирига хат ёзиш билан овора бўлди, қанча қоғозни қора қилиб ташлашди. Бу ёқда газеталарда шу масала устида танқид авжига чиққан эди. Бир мух-

бир Жалпа билан қилган суҳбатини газетада бостириб чиқарди. Бошқа биттаси Зуҳра билан савол-жавоб қилиб, уни бостириб чиқарди. Шу икки мақола билан полициянинг бутун кирдикори фош бўлди қўйди. Зуҳра мухбир билан суҳбатда, эртаю кеч Рамонинг кўнглини овлаб, уни чалғитасан, ҳеч нарсани ўйлаб-нетмайдиган қилиб беҳуш қилиб қўясан деб, полиция менга кунига эллик рупия тўлар эди, деди. Зуҳра билан Жалпа қаергадир бориб яшириниб олган эди. Бўлмаса полиция уларни тутиб олиб таъзирини берган бўларди.

Икки ой деганда бир қарорга келинди. Ушбу масалани кўришга махсус бир судья тайинланди. Ортиқча шовқин-тўполон бўлмасин деб суд шаҳар ташқарисидаги бир бинода ўтказилди. Шунда ҳам кунига ўн-ўн икки минг одам тўпланарди. Полиция айбдорлар ичидан биронтасини ўзига оғдиришга хўп тиришди. Лекин бунга муваффақ бўлолмади. Доруға, агар истаса, эҳтимол янги гувоҳлар топарди. Лекин у ўзини четга олди. Бошлиқларнинг фақат ўз фойдасини кўзлашдан доруганинг шундай жаҳли чиқиб кетдики, у узоқ-узоқдан томоша қилиб туришни ўзига маъқул топди. Ахир шоншухрат катталарга бўлса-да, бадномлик кичкиналарга бўлса, доруға бекордан-бекорга бошини қотириб нима қилади. Мана катталар ҳамма айбни унинг бўйнига ағдариб турибди. Шунинг бепарволиги туфайли Рамо қўлдан чиққан эмиш. Агар у қаттиқ назорат қилиб турганда Жалпа қандай қилиб эрига хат ёза оларди ва Рамо қандай қилиб хотини билан учраша оларди. Натижада судни бекор қилишга тўғри келди, дерди бошлиқлар. Чунончи доруға мансабидан айрилиб, пастга тушиб кетди. Унинг ноибни эса бошқа узоқ бир жойга кўчирилди.

Айбдорлар озод қилинган куни уларни олқишлагани деярли ярим шаҳар кўчага чиқди. Полиция уларни кечаси соат ўнда бўшатди. Лекин шунга қарамай тумонат одам йиғилган эди. Одамлар Жалпани ҳам топиб, ўша ерга олиб келишди. Унинг кетидан Дебийдин ҳам етиб келди. Жалпани одамлар гулларга кўмиб юборди. Ер-кўкни «Жалпа дейвийга шарафлар!» деган ҳайқирик тутиб кетди.

Бироқ Рамонат ҳали азобдан қутулганича йўқ эди. Уни ёлғон гувоҳлик беришда айблаб, иши судга беришга қарор қилинган эди.

Суд роппа-роса соат ўнда, ўша бинода бошланди. Сован ойи бўлиб, ёмғир шаррос қуймоқда эди. Бутун Қалкхутта бир улкан ботқоқликка айланган эди. Аммо судхона қаршисидаги майдонга халойиқ йиғилган эди. Аёллар орасида Динешнинг хотини билан онаси ҳам бор эди. Суд бошланишига яқин Жалпа билан Зуҳра ҳам усти ёпиқ аравада етиб келишди. Суд бошланишига ўн беш минут қолганида аёлларга суд залига киришга рухсат берилди.

Аввал полициянинг арзи тингланди. Инспектор, унинг муовини, доруға, доруға ўринбосари — ҳаммаси бир-бир баёнот берди. Оқловчи ва қораловчи баёнот берганларга саволлар берди. Лекин ҳеч қандай қиз-қарли гап бўлгани йўқ. Қоидага риоя қилинди, холос. Кейин Рамонат баёнот берди. Лекин бунда ҳам айтарли янги гап йўқ эди. У ҳаётининг сўнгги бир йили ичида кўрган-кечирганларини оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб берди. На бир нарса қўшди, на яширди. Адвокат берган саволга жавоб бериб, у айтди:

— Жалпанинг ўзидан кечиб бошқаларга хизмат қилиши, унинг мардлиги ва адолатпарварлиги ва айниқса Зуҳранинг одамгарчилиги, беғаразлиги менинг кўзимни очди. Одатда одамнинг кўзини кўр қиладиган бир тоифа вакили менинг кўзларимга нур бағишлади. Заҳарнинг ичидан менинг учун асал чиқди.

Шундан кейин айбдор томонидан Дебийдин, Жалпа ва Зуҳра — учови гапирди. Прокурор уларга роса савол берди. Лекин ҳамма гап ҳақиқат бўлгани учун у гувоҳларни тойдира олмади. Зуҳранинг гаплари одамларга айниқса қаттиқ таъсир қилди. «Мени бир одамнинг қўл-бўйнига занжир солиш учун юборишган эди, — деди у. — Лекин қарасам, у одам ўзи азоб чекиб ётган экан. У занжирга эмас, малҳамга муҳтож экан. Уни уриб-суришнинг ўрнига, унга ёрдам қўлини чўзиш керак экан. У Жалпа дейвийни шундоқ ҳурмат қиларкан, у кишига шундоқ эътиқод қўйган эканки, бунни кўриб мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Ўзимнинг наслигим, худбинлигимдан ўзим уялиб кетдим. Ҳаётим нақадар бемаъни, нақадар жирканч эканини мен ўшанда ҳис қилдим. Жалпа билан учрашганимдан кейин бўлса унинг бошқаларга беғараз хизмат қилиши, унинг

қалбидаги бемисл ҳароратни кўриб, менинг кўнглим-даги қолган-қутган доғлар ҳам йўқолди. Айш-фароғатли ҳаётдан нафрат қиладиган бўлиб қолдим. Мен Жалпа дейвийнинг этагни маҳкам тутишга аҳд қилдим.»

Жалпанинг гаплари эса бундан ҳам таъсирли бўлди. Унинг гапларини эшитган ҳар бир томошабиннинг кўзига ёш тўлди.

У гапининг охирида бундай деди:

— Эримнинг ҳеч қанақа гуноҳи йўқ. Худонинг олдида ҳам, қонун олдида ҳам у бегуноҳ. Менинг кайф-сафо йўлида қилган гуноҳларимни ювиш у кишининг пешанасига ёзилган экан, ўша бўлди. У киши уйга келмай, кўчанинг ўзидан қочиб кетдилар. У киши агар менга бирор зулм қилган бўлсалар у шундан иборатки, у киши менинг истакларимни янглиш тушуниб, менинг кўнглимни олиш учун гарданларига оғир-оғир юкларни олавердилар. Орзу-истакнинг ҳеч чеки бўлмайди. У киши шуни ҳеч хаёлларига келтирмадилар. Мени тийиш керак бўлган жойда ҳам, мени тиймай, кўнглимга қарайвердилар. Мен аминманки, мана шу масалада ҳам ҳойнаҳой мени ўртага солиб бу кишини қўрқитишган: хотинингни азобга соламиз, деб қўрқитиб бу кишининг тилини кесиб қўйишган. Шу ерда агар биров айбдор бўлса, ўша айбдор мен. Бу киши мен туфайли шунча азоб-уқубатларга гирифтор бўлдилар. Бу кишини айтган гапларидан қайтишга мен мажбур қилдим. Бу тўғри. Лекин мабодо бу кишининг қароқчиларга шерик эканликлари рост бўлганда, бу кишини энг аввал мен ўзим қоралаган бўлардим. Бегуноҳ одамларни ўлдириб, ўшаларнинг жасади устига бу кишининг ўз иморатларини тиклашларига мен тоқат қилиб туролмадим. Бу ерда ўғрилиқ содир бўлган пайтда менинг эрим ҳали Праёгда эдилар. Истаса, суд телефон қилиб, буни аниқлаши мумкин. Керак бўлса, муниципалитет идорасидаги ходимлардан сўраб билиш мумкин. Мана шуларнинг ҳаммасини кўриб-билиб туриб мен ўша ишни қилдим. Чунки шундоқ қилиш менинг бурчим эди.

Судья прокурордан сўради:

— Бу иш юзасидан Праёгдан ҳеч бир маълумот олинганми?

— Олинган,— жавоб берди прокурор,— бироқ бизнинг бунга қарши ҳеч қандай эътирозимиз йўқ.

— Шунинг ўзи ҳам айбдорнинг ўғриларга шерик эмаслигини кўрсатиб турибди,— деди Рамонинг оқловчиси.— Фақат унинг нега айғоқчи бўлганини аниқлаш қолди, холос.

— Ўз манфаатини кўзлашдан бошқа нима бўлиши мумкин?— деди қораловчи.

— Мен таъкидлайманки,— деди Рамонинг оқловчиси,— аввало полиция уни алдаган. Кейин ўзида айб йўқлиги, полициянинг қўлида ўйинчоқ бўлиб хато иш қилганлиги унга маълум бўлгандан кейин полиция уни қўрқитган.

Шу билан айбдор томонида туриб гувоҳлик берувчилар тамом бўлди. Энди оқловчи-қораловчиларнинг мунозараси бошланди.

Биринчи бўлиб прокурор гапирди:

— Муҳтарам судья! Бугун сизнинг қаршингизда, бахтга қарши жуда кам учрайдиган бир айбдор турибди. Жанагпурдаги босқинчилик ўзингизга маълум. Жанагпур атрофидаги бир қанча қишлоқларни кетма-кет қароқчилар босди. Шундан кейин полиция қароқчиларнинг кетига тушди. Сурункасига бир неча ой полициячилар жонларини ҳовучлаб қароқчиларни қўлга туширишга уринишди. Уларнинг меҳнати зое кетмади. Қароқчилар қўлга тушди. Улар бир уйда ўтирганида қўлга олинди. Полиция уларни тутишга-ку тутди, ammo ўзингизга маълум, бундай пайтда судга далил тўплаш ниҳоятда оғир бўлади. Халқ булардан ҳайиқади, ўз жонидан қўрқиб ҳеч ким гувоҳлик бермайди. Ҳатто уйини қароқчилар босган одамларнинг ўзи ҳам гувоҳлик бериш навбати келганда, ҳеч нарса билмайман, деб, туриб олди.

Муҳтарам зотлар! Полицияни шу масала қийнаб турган бир пайтда бир йигит пайдо бўлади ва ўзини шу қароқчиларнинг бошлиғи деб таъналади. У қароқчиларнинг ҳаммасини шунақанги усталик билан таърифлаб берадики, полиция бунга лаққа тушади. Шундай нозик бир пайтда шундай одам учраб қолишини полиция «ғойибдан келган ёрдам» деб билади. Бу йигит Оллоҳободдан қочиб келган ва мусофир юртида оч-яланғоч юрган экан. Бирдан ўзининг келажаги иморатини қуришининг шундай қулай йўлини кўриб, у дарров шундан фойдаланишга қарор қилади. Полицияга айғоқчи бўлса, биринчидан, жазодан қутулиб кетарди, иккинчидан, поли-

ция ёрдами билан тузуккина бир мансабга ҳам эга бўлиб қоларди. Полиция жуда иззат-икром кўрсатиб уни ўзига айғоқчи қилиб олади. Ҳеч қандай далил-исбот бўлмагандан кейин эҳтимол полиция айбдорларни қўйиб юборарди. Аммо бу йигитнинг найрангига учиб у ишни судга оширишга жазм этади. Бошқа яна қанақа хислатлари бор-йўқлигидан қатъи назар, бўлмаган воқеаларни бўлгандай қилиб кўрсатиб, одамни ишонтира олиш қобилиятига тан бермай илож йўқ. У ҳар бир воқеани ипидан-игнасиғача шундай аниқ тасвирлайдики, тариқча шубҳа қилишга ўрин қолмайди. Полиция ишни судга оширади. Лекин шу вақт ичида у омад биносини тиклашнинг бундан ҳам қулайроқ бир йўлини топиб олади. Ажаб эмаски, ҳукуматга муҳолиф ташкилотлар катта-катта ваъдалар қилиб буни ўзига оғдирган бўлса. Ажаб эмаски, улар бунга бойлик орттириш билан биргаликда шуҳрат ҳам қозонадиган, порлоқ келажак ваъда қилган бўлсалар. У шахсий манфаати учун бировларни бўғизлашдан ҳам тоймайди, дарвеш қиёфасига киришдан ҳам ор қилмайди. Чунки унинг ҳаётдан кўзлаган мақсади шу. Биз шу нарсдан хурсандмизки, унинг мақсад-маслаги қандай бўлишидан қатъи назар, унинг яхшиликка етакловчи томони тантанан қилди — бўҳтон устидан ёлиб келди. Айбдорларни қўйиб юбориш полиция учун қанчалик номаъқул иш бўлса, бегуноҳларни жазолаш ҳам шунчалик номаъқул иш. У фақат ўзини кўрсатиш учунгина судбозлик қилмайди. Ҳукумат ҳам шу қадар адолатсиз эмаски, полициянинг найрангига учиб, исбот-далилсиз одамларни суд қилаверса. Лекин мана шу йигитнинг найрангбозлиги важдан полиция қаттиқ иснодга қолди ва ҳукуматни минг-минг рупия пули исроф бўлди. Бунга ким жавобгар? Бу одамни шундай жазолаш керакки, бошқаларга ибрат бўлсин. Бундай лўттибоз, мутгаҳам бир одамнинг эркин юриб жамиятни талашига йўл қўймаслик керак. Уни шундай бир жойга юбориш керакки, у ерда у ўз қилмишларини яхшилаб ўйлаб кўришга имкон топсин. Ажаб эмас, ўша ерда танҳоликда унинг кўзи очилса. Сизлар энди бир нарсани ўйлаб кўришинглар керак, яъни у полицияни алдадими ёки йўқми? Унинг полицияни алдаганига ҳеч кимда шубҳа бўлиши мумкин эмас. Борди-ю, дўқ-пўписса қилинган бўлсин. У биринчи суддан кейин иккинчи суддаёқ айтиши, гапидан қайтиши мумкин эди. Лекин буни қилмади.

Бундан шу нарсани комил ишонч билан айтиш мумкин-ки, унга ҳеч қанақа дўқ-пўписа қилинган эмас. У ўзи нимани хоҳласа, шуни қилган. Бундай одамга агар ўз вақтида тегишли жазо берилмаса, у ўзининг қабиҳ ниятларини яна амалга оширишдан тоймайди ва ундаги ваҳшийлик бешбаттар кучайиб кетади.

Шундан сўнг Рамонатнинг оқловчиси сўз олди:

— Бу суд инглиз ҳукумати тарихидагина эмас, ҳойнаҳой мамлакатнинг бутун тарихида мисли йўқ бир воқеа. Рамонат ўзи оддий бир йигит. Маълумоти ҳам кўп эмас. Дунёқараши ҳам шунга яраша — оддий. У Оллоҳобод муниципалитетининг идорасида ишлайди. Қиладиган иши солиқ пулларини йиғишдан иборат. У савдогар-чайқовчилардан расм бўлиб қолган миқдорда пора олади. Даромадига қарамай, катта-катта харажат қилади. Охири бир куни ҳисобдан адашиб, анча пулни еб қўйибман, деб ўйлайди-да, шундоқ қўрқиб кетадики, ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан уйдан бош олиб чиқиб кетади. Идорадагилар, нега бундоқ қилди, деб шубҳаланади. Бошқатдан ҳисоб-китоб қилинади. Маълум бўладики, у бир чақани ҳам емабди, фақат ҳисобда янглишибди.

Кейин Рамонатнинг полиция қўлига тушиб қолгани ва сохта гувоҳлик берганини зикр этиб, адвокат деди:

— Рамонат бугундан бошлаб янги ҳаётга қадам қўяди. У энди айш-ишратга берилган, шуҳратпараст бир йигитдан кўнгли пок, ўз бурчини англаган бир одамга айланади. Хотини Жалпа (уни чинакам фаришта десак муболаға бўлмайди) эрини қидириб Праёгдан бу ерга келади ва Рамонинг полицияга айғоқчи бўлганини эшитиб, у билан яширинча учрашмоқчи бўлади. Қараса, Рамо ўз бангласида бемалол ётибди. Дарвоза олдида қоровул кўз-қулоқ бўлиб турибди. Шу сабабли у эри билан учрашишга муяссар бўлолмайди. Шунда у бир хат ёзиб, унинг олдига отиб юборади-да, ўзи Дебийдиннинг уйига кетади. Рамо хатни ўқийди. Шунда унинг кўзини қоплаб турган туман тарқалади. У яширинча Жалпанинг олдига келади. Жалпа унга ҳамма гапни айтади ва судда берган гувоҳлигидан тонишга даъват қилади. Рамо аввалига иккиланади, бироқ кейин рози бўлиб, бангласига қайтиб кетади. У ерда у полиция амалдорларига рўйирост, мен ўз сўзимдан қайтаман, деб айтади. Полициячилар уни роса алдаб-аврайди. Ле-

кин Рамо гапга кирмайди. Полиция биладики, Праёгда Рамонинг устидан ҳеч қандай суд-пуд бўлаётгани йўқ. Чунончи улар хотинингни қамоққа оламиз деб уни қўрқитади. Рамо поилож қолади. У полициянинг қўлидан ҳар нарса келишини билиб, фикридан қайтишга мажбур бўлади ва иккинчи судда ҳам аввалги айтган гапларини қайтаради. Пастки судда адвокатлар уни сўроқ қилмаган эди. Юқори судда эса адвокатлар уни исканжага олади, лекин у саволларга шундоқ жавоб берадики, судья ҳам унга чиппа-чин ишонади. Натижада айбдорларнинг ҳаммасига жазо берилади. Полиция Рамонатга яна ҳам хушомад қилади. Унга бир тавсиянома берилди. Қўшма вислоят ҳукуматига ҳам Рамоин тавсия эгилган бўлса ажаб эмас.

Кейин Жалпа дейвий осишга ҳукм этилган айбдор Динешнинг бола-чақасига ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олади. У ер-бу ердан хайр-эҳсон тўплаб, рўзгорни тебратиб туради, уй ишларини батамом ўз қўлига олади, ҳар куни болаларни ўйнатгани олиб чиқади ва ҳоказо.

Бир куни Рамонат машинасида айланиб юриб Жалпани бошида сув кўтариб кетаётган ҳолда кўриб қолади. Унинг хотинига бўлган меҳри туғён уради. Зухрани полиция ходимлари Рамонатнинг кўнглини олишга тайинлаган эди. Зухра йигитнинг юрагидаги дард-аламини кўради-да, унга раҳми келади ва Жалпанинг дарагини топиш учун чиқиб кетади. Динешнинг уйида у Жалпа билан суҳбатда бўлади. Жалпанинг ўзидан кечиб, бировларга хизмат қилиши, матонати ва содиқлигини кўриб, бир фоҳиша шундоқ қаттиқ таъсирланадики, у ўзининг ҳаётидан номус қила бошлайди. Иккови опасингил тутинади. Бир ҳафтадан кейин бориб, Зухра Рамога кўрган-билганларини битта қўймай гапириб беради. Рамо шу заҳотиёқ у ердан жўнаб қолади ва хотини билан икки оғиз гаплашиб, судьянинг бангласига йўл олади. Ундан кейин нима бўлганини, мана, ҳаммамиз кўриб турибмиз.

Мен унинг ёлғон гувоҳлик берганини инкор қилмоқчи эмасман. Бироқ ўша пайтдаги вазият билан берилган ваъдаларини назарга олинса, бу айб аҳамиятининг деярли йўқотиб қўяди. Гувоҳликлар туфайли бирон бегуноҳ одам жазо тортган бўлса, бу бошқа гап эди. Ҳолбуки ўн беш нафар ёшлар омон қолди. Шундай экан, ҳамон уни

ёлгон гувоҳлик беришда айблашимиз жоизмикин? Ахир айбини унинг ўзи бўйнига олди-ку. Бунинг учун уни жазолаш керакми? У ўзининг соддалиги ва одамгарчилиги билан бир фоҳишани ўзига мафтун этди. У аёл унинг кўнглини овлаш ва йўлдан оздириш ўрнига, чироқ бўлиб йўлни ёритди. Жалпа дейвийнинг ўз бурчига содиқлигини жазога лойиқ дейишга ҳаққимиз борми? Ахир бу драманинг бош қаҳрамони ўша-ку. У чексиз фазилатлар эгаси: кўнгли пок, муҳаббати самимий, иродаси мустаҳкам, бурчига содиқ, эрига вафодор, ўзидан кечиб бошқаларга хизмат қилувчи. Шу бугун у саҳнага чиқмаганида, ўн беш оиланинг чироғи ўчган бўларди. У ўн беш хонадонни барбод бўлишдан сақлаб қолди. Полицияга ёрдам берганда келажаги порлоқ бўлишини, ҳаётдаги оғир қийинчиликлардан қутулишини у биларди. Тагида ўз машинаси, қўл остида югурдаклари, данғиллама уй-жойи, қимматбаҳо зар-зеварлари бўлишини у ҳам яхши тушунарди. Бир ёш, чиройли аёл учун бу орзу-ҳавасларнинг аҳамияти йўқми? Лекин бундай бахтни ўзига муносиб кўрмади. Унча ўқинишли бўлмаган оддий бир аёлнинг шундай қилиши унинг фаришталигида далолат бермайдими? Ёки бир тубанлашган аёлнинг шу ишга бош қўшиши аҳамиятдан холими? Менимча, аҳамиятдан холи эмас. Бунақа масалалар суд олдида кунда-кунда кўндаланг бўлмайди. Бундай масала сизга энди бундан кейин эҳтимол ҳеч қачон кўндаланг ҳам бўлмас. Бу ерда сиз ушбу масалани ҳал қилмоқчи бўлиб ўтирибсиз. Лекин шу судхонадан ташқарида яна битта катта суд бор. Ўша суд сиз чиқарадиган ҳукмнинг адолатли-адолатсизлигини текширади. Сиз шундоқ ҳукм чиқарингки, уни ўша ташқаридаги суд маъқулласин. Ушанда сизнинг ҳукмингиз ҳаққоний ҳукм бўлади. Агар сиз ёлгон гапирганига пушаймон еб, рост гапиргани учун, айш-ишратдан юз ўгириб ғарибона ҳаёт кечирингизга жазм қилгани учун бир кишини айбдор деб топмоқчи бўлсангиз, сиз дунёга юксак адолат намунасини кўрсатган бўлмайсиз.

Прокурор унга жавобан деди:

— Одамгарчилик, юксак туйғулар — булар шубҳасиз, муқаддас нарсалардир. Бироқ атайлаб ёлгон гувоҳлик берган одамни биз ҳеч қачон оппоқ деёлмаймиз. Бинобарин, у қилмишига яраша жазоланиши керак. Унинг Праёгда фақат ҳисобдан адашгани, аммо ҳеч қа-

нақа тасарруфга йўл қўймагани фақат шундай деб ваҳима қилгани рост. Бироқ у чинакам виждонли одам бўлганида қўлга тушгандан кейин тўғрисини айтарди. У жазоланишдан қўрқиб, ёлгон гувоҳлик бериб, нега полицияни лақиллатади? Ҳамма гап мана шунда. Шуни ўйлаб қараш керак.

Сиз агар унинг шу хатосини эътироф этсангиз, унда бу жазога лойиқ.

Энди суд қарорини эшитиш гали келди. Ҳамма Рамога хайрихоҳ бўлиб қолган эди. Лекин шунинг билан бирга унга жазо берилиши ўз-ўзидан кўриниб турарди. Қани, нима жазо бериларкин, шуни билишга ҳамма муштоқ эди. Ҳамма жуда зўр иштиёқ билан ҳукми кута бошлади. Ҳамма курсисини олдинга сурди, атроф сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

Ниҳоят судья ҳукми эълон қилди:

— Гапнинг хулосаси шулким, бир йигит жонини сақлаб қолиш учун полициядан нажот излайди. Лекин нимадан қўрқиб полициядан паноҳ излаган бўлса, ўша нарса бекор эканини билиб қолгач, у сўзидан қайтган. Рамонатда ҳаққонийлик бўлганда, у полициядан нажот кутармиди? Лекин шу билан бирга шу нарса ҳам шубҳасизки, унга жон сақлашнинг бу йўлини полиция ўргатган ва шу тариқа полиция унга ёлгон гувоҳлик беришига сабабчи бўлган. Мен шу нарсага аминманки, ёлгон гувоҳлик бериш ҳақидаги ўй унинг кўнглида бўлмаган. Уни йўлдан уришган, натижада у жазодан қўрқиб рози бўлган. Яна бир нарса ҳам ҳақиқатдан йироқ эмас, яъни ҳойнаҳой полиция, сен қарши гувоҳлик берадиган одамларнинг ҳақиқатан ҳам айбдор деб Рамони ишонтиришган. Чунки Рамо жазодан қўрқади, лекин шу билан бирга унда адолатпарварлик ҳам бор. У ўз манфаатини ўйлаб бегуноҳ кишиларни мусибатга дучор қилишдан ҳам қочмайдиган касби гувоҳлик бўлган кишилардан эмас. Шундай бўлмаганида у хотинининг гапи билан сўзидан қайтишга зинҳор унамаган бўларди. Тўғри, дастлабки суддан кейиноқ давлат пулига ҳеч хиёнат қилмаганлигини билиб олган эди ва кейин юқори судда ўз сўзидан қайтишга унинг ҳаққи бор эди. У ўз пайтида шундай истаги борлигини билдирди ҳам. Бироқ полициянинг дўқ-пўписалари яна устун келди. Полициянинг шарманда бўлмаслик учун унга дўқ-пўписа қилиши табиий нарса. Чунки қўлга тушган одамларнинг айб-

дор эканига полицияда шак-шубқа бўлмаган. Рамонат дўқ-пўписалардан қўрқди, бу унинг ожизлиги, албатта. Бироқ шароитни кўриб туриб буни кечирса бўлади. Шу сабабдан мен Рамонатни айбсиз деб топаман.

52- б о б

Четра¹ ойининг салқин, сўлим оқшоми. Бутун борлиқ сукунат қўйнида. Ҳаво беғубор ва тоза. Ганга дарёсининг қирғоғи. Гулзорда гуллар нафис чайқалади. Қуюқ соя ташлаб турган девқомат баргад дарахтининг тагида боғлоғлиқ сигирлар кавш қайтармоқда. Устини ошқовоқ палаклари босиб кетган кулба шабададан чайқалаётганга ўхшайди. Қўйида Ганга турли рангда жилваланиб оқмоқда. Тўлқинлар бир-бирини қувиб гоҳ шарақлаб кулади, гоҳ ўзини бир томонга отиб, бирдан тўхтаб, жойида гир айлана бошлайди. Кейин ағдарила-ағдарила тубсиз қоронғилик қўйнига кириб, кўздан йўқолади. Улар гўё ўйнаб, кулиб серташвиш ва курашларга тўла қоп-қоронғи келажак сари чопиб кетаётган шўх болаларга ўхшайди. Дебийдин билан Рамо шу ерда Праёгга яқин бир жойда ўзларига бошпана топишган.

Ҳаш-паш дегунча уч йил ўтди-кетди. Дебийдин ер олди, боғ-роғ қилди, деҳқончиликни гуллатиб юборди. Сигир-ҳўкизлар сотиб олди. Завқ билан меҳнат қилиб, роҳат-фароғатда кун кечирмоқда. Унинг юзидаги илгариги сариқлик-сўлғинлик, ажинлар йўқолиб, бардам, тетик бўлиб қолган.

Қош қорайиб, сигирлар подадан қайтди. Жаггу уларни қозикқа боғлади-да, олдига бир тутам-бир тутам хашак ташлаб қўйди. Шу вақт Дебийдин билан Гўпий ҳам ҳўкиз қўшилган аравага буғдой поя ортиб келиб қолишди. Даёнат баргад тагини супуриб, жой ҳозирлаб қўйган эди. Буғдой пояни ўша ерга туширишди. Бу шу кичкинагина қишлоқчанинг хирмони эди. Даёнат хизматдан бўшаб, энди Дебийдинга ёрдамчи бўлиб олган. Унинг ҳамон газеталарга ихлоси баланд. Ҳар куни иккита-учта газета олиб туради. Кечқурунлари бўш соатларида у газеталарни овоз чиқариб ўқиб шархлаб

¹ Қиш ойларидан бири.

беради. Тингловчилар орасида теварак-атрофдаги кишлоқлардан келган одамлар ҳам бўлади. Кунда кичкинагина бир йиғилиш бўлиб туради.

Рамонат ҳозирги турмушидан айниқса мамнун. Борди-ю, бирор полиция бўлимига бошлиққина, ҳатто солиқ инспектори қилиб тайинланганда у энди ҳойнаҳой шаҳарга кетишни хаёлига келтирмасди.

Азонда туриб Ганганинг табаррук сувида чўмилади, кейин озгина бадантарбия қилиб, сут ичади-да, кун чиқар-чиқмас дори солинган қутисини олдига қўйиб ишга тушиб кетади. У уч-тўртта тибга оид китобларни мутолаа қилиб, енгил-елпи беморларга дори-дармон қиладиган бўлиб қолган. Кунда беш-ўнта бемор келиб туради. Унинг кундан-кунга обрў-эътибори ошиб борапти. Бу ишдан қутулгач дарров боғчасига қараб йўл олади, у ерда унча-мунча экин эккан, беш-олти туп мевали дарахтлари ҳам бор. Ҳозирча боғидан унгани фақат сабзавот. Лекин уч-тўрт йил ичида бир неча хил мевалар ҳам оладиган бўлиб қолади.

Дебийдин хўкизларни аравадан чиқариб, қозиқларга боғлади-да, кейин Даёнатдан сўради:

— Рамо ҳали келгани йўқми?

Даёнат буғдой пояни бир жойга тўплаётиб жавоб берди:

— Ҳали қайтганича йўқ. Энди унинг тузалишига ҳеч кўзим етмайди. Замонанинг зайли экан-да. Қандай ҳузурда эди. Тагида машина, данғиллама уй-жой, бир гала хизматкор-ходимлар. Энди аҳволи мана бу. Ҳеч кимга сир эмас, адвокат соҳибдан дурустгина мерос қолувди. Лекин қайнағасининг ўғли барини ўмариб кетди. Рамо: судга берсангиз ҳаммаси ўзингизга тегади, деган экан. Бу, мен ёлгон гапирмайман, депти. Жуда нафси ҳалол аёл экан.

Шу дам Жогешварий бир чақалоқни бағрига босиб уйдан чиқиб келди. У болани Даёнатнинг қўлига берар экан, Дебийдинга қараб деди:

— Сиз кириб, бир Ратаннинг ҳолидан хабар олаб чиқинг. Жуда бир хил бўлиб кетяпти. Зухра билан келин иккови йиғлаб ўтирибди. Бу бола, билмадим қаёқда қолиб кетди.

— Юринг, бирга кўриб чиқайлик,— деди Дебийдин Даёнатга.

— Эй, бу киши кириб нима қиладилар,— эътироз

билдирди Жогешварий,— касални кўрсалар, жонлари чиқиб кетади-ку.

Дебийдин Ратаннинг хонасига кириб, Ратанга қаради, Ратан бамбукдан қилинган каравотда чўзилиб ётарди. Озиб, қоқ суяк бўлиб қолган эди. Бир вақтлардаги гулдай чехраси сўлиб, заъфарондай сарғайиб кетганди. Суратга жон киритиб турган бўёқлар ўчиб кетиб, энди суратнинг ўрнигина қолган эди. Жаранглаб турган ёқимли куй сўниб, энди унинг заифгина акси садосигина аранг қулоққа чалинарди. Унинг бошида қаддини букиб ўтирган Зуҳра ғам-алам ва қайғу тўла кўзларини бемордан бир зум узмасди. У бир йилдан бери кечани кеча, кундузни кундуз демай касал ётган Ратанга қараб келарди. Ратан унга самимий меҳр-муҳаббат билан қаради, унинг кимлигини била туриб, ҳеч тортинмай-иккиланмай у билан опа-сингил тутинди. Зуҳра бу яхшиликларни қандоқ қилиб унутсин. Ҳатто Жалпа ҳам унга Ратанчалик самимийлик кўрсатолгани йўқ. Ғам-қайғу ва риёзат иккала бахти қарони бирлаштирди, қалбларини бир-бирига пайванд қилди. Бу чуқур меҳр-муҳаббат унинг учун янгилик эди. Бу нарсани у ҳеч қачон ҳис қилмаган эди. Шу дўстликдан у эр меҳри, фарзанд меҳри — икковини ҳам топди. Шунда унинг қалби қувончларга тўлди.

Дебийдин Ратаннинг юзига ташвиш билан қаради ва томирини ушлаб кўриб, сўради:

— Қачондан буён гапирмаяпти?

Жалпа кўзларини артиб жавоб берди:

— Ҳозиргина гапириб ётувдилар. Бирдан кўзлари олайиб кетди-да, беҳуш бўлиб қолдилар. У киши ҳам тезроқ табибни олиб кела қолмадилар.

— Бунинг давоси табибда йўқ,— деди чол.

Шундай деб у озгина кул олди. Ратаннинг боши устида қўлини айлантириб бир нимадар деб минғирлади-да, бир чимдим кулни унинг пешанасига суртди. Кейин Ратанга қараб деди:

— Ратан! Қизим, кўзингни оч.

Ратан кўзини очди ва у ёқ-бу ёққа ҳайрат билан боқиб тилга кирди:

— Машинам келдими? Қаёққа кетди у одам? Унга айтинг, бирпасдан кейин олиб келсин. Зуҳра! Бугун сизни боғимда айлантираман. Икковимиз арғимчоқ учамиз.

Зухра яна йиғлай бошлади. Жалпа ҳам қўйилиб келётган кўз ёшларини тўхтатолмади. Ратан бир зум шифтга тикилиб қолди. Кейин бирдан эсига бир нарса тушгандай уялиб кетди ва илжайиб деди:

— Мен туш кўраётувдимми, ота.

Қизғиш осмонни қуюқ зулмат чулғаб олди. Худди шу вақтда Ратаннинг ҳаёти узра ўлим ўз пардасини ташлади!

Рамонат докторни олиб кечаси бир маҳалда етиб келганида ҳамма ёқни мотамсаро сукунат чулғаган эди. Ратаннинг ўлиmidан ҳеч ким дод-фарёд қилмасди. Бу унақа ўлим эмас эди. Бу шундай мотам эдики, бундай мотамда одам ичида йиғлайди. Бундай мотам умрбод одамнинг эсидан чиқмайди, дарди кўнглидан бир умр кетмайди.

Ратандан кейин Зухра ёлғиз қолди. Иккаласи бирга ётиб, бирга турарди, бирга иш қиларди. Энди Зухранинг ёлғиз қолиб, ҳеч бир ишга қўли бормасди. Гоҳ дарё соҳилига бориб Ратанни қўмсаб йиғларди. Гоҳ иккаласи ўтқазган анбаҳ ниҳоллари олдига бориб, соатлаб туриб қоларди.

Унинг олдида ўтириб-туришга Жалпанинг рўзғор ишлари ва боласига қарашдан кўпда қўли тегмасди. Унинг ёнига келиб ўтирди дегунча Ратандан гап очилиб кетарди-да, иккаласи хунибийрон бўлиб йиғлай бошларди.

Бҳодун ойи эди. Ер билан сув ўртасидаги жанг энг қизиган вақт эди. Сув кўшинлари осмон-фалакка чиқиб олиб ерга сув бомбалари ёғдирарди. Унинг пиёда аскарлари эса ерда қиёмат-қойим қилмоқда эди. Ганга қишлоқ-шаҳарларни бир бошдан ямлашга тушган эди. Бутун-бутун қишлоқларни сув оқизиб кетмоқда эди. Зухра қирғоққа ўтириб тошқинни томоша қиларди. Шундоқ бир ювош Ганганинг бундай даҳшатли тусга киришига унинг сира ақли бовар қилмасди. Тўлқинлар қутуриб пишқирар, оғзидан кўпиклар сачратар, қўлларини ўйнатар, чаққон қиличбоз сингари ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа отарди. Гоҳ бир қадам олдинга ташлаб, кейин орқага қайтар ва бир айланиб, яна олға чопиб кетарди. Баъзан қандайдир бир чайла гандирак-лаб кетаётган мастга ўхшаб айланиб-айланиб оқиб ўтиб қоларди. Гоҳ бир дарахт шох-шаббалари билан бирга бир чўкиб-бир чиқиб, тош давридаги баҳайбат ҳайвон-

лар сингари сузиб кетаётгани кўриниб қоларди. Сигир-қўкизлар, каравот-тахталар гўё сирли сурат сингари кўз олдидан ўтиб турарди.

Тўсатдан бир қайиқ кўзга чалинди. Бир гала эркак-аёллар қайиққа маҳкам ёпишиб олган ва қайиқ сувда бир кўтарилиб, бир тушиб келарди. Ҳар дақиқада у чархпалак бўлиб ағдарилиб тушаётганга ўхшарди. Бироқ унда ўтирганларнинг юрагига балли: ҳаммаси бир овоздан тинмай «Она Гангага шарафлар бўлсин!» деб бақирарди. Аёллар ҳам Гангани улуғловчи қўшиқни куйлашарди. Ҳаёт билан мамот ўртасидаги бундай курашни ҳеч ким кўрмаган бўлса керак. Ҳар икки қирғоқда одамлар юрагини ҳовучлаб бу манзарани кузатиб турарди. Қайиқ ҳар кўтарилиб тушганида одамларнинг жони ҳиқилдоғига келиб кетарди. Улар қайиқдагиларга арқон ташлашга ҳам уринди. Бироқ арқон ярим йўлда қолиб кетарди. Охири қайиқ ағдарилиб кетди. Ичидаги одамлар бир зумда тўлқинлар қаърига кириб кетди. Уч-тўрт эркак-аёлнинг боши кўринди. Лекин бир нафасда улар ҳам кўздан ғойиб бўлди. Фақат бир оппоқ нарса қирғоқ томон яқинлашиб келаверди. Яна бир тўлқин зарби билан у қирғоқдан йигирма газча масофага келиб қолди. Яқиндан у жуда аниқ-таниқ кўринди: бир аёл экан. Зуҳра, Жалпа, Рамо — учови шу ерда турган эди. Аёлнинг бағрида бир бола ҳам кўзга ташланарди. Учалови она-болани қутқаришга ошиқарди. Бироқ йигирма газ дарё ичкарисига сузиб бориш ҳазилакам иш эмас эди. Бунинг устига Рамо сузишни ҳам яхши билмасди. Худо кўрсатмасин, тўлқин уни бир уриб йиқитса борми, шу билан ўзини Бенгал қўлтиғида кўради.

— Мен бораман,— деди Зуҳра.

Рамо хижолат тортиб деди:

— Боришга-ку, мен ҳам бораман-а, лекин у ергача ста оламанми, йўқми, шунини ўйлаяпман.

— Йўқ. Мен ҳозир уни чиқариб олиб келаман,— деди Зуҳра бир оёғини сувга ташлаб. Кейин белигача сувга кириб кетди.

— Ҳой! Жонингда қасдинг борми?— деди ташвишланиб Рамо.— Бу ерда чуқур жойлар бор. Мана мен ўзим кетяпман.

— Йўқ-йўқ! Худо ҳаққи, сиз сувга тушманг,— деди

Зухра қўлини силтаб.— Ҳозир олиб чиқаман. Мен сузишни яхши биламан.

— Ҳлик бўлса керак,— деди Жалпа.

— Балки ҳали жони бордир.

— Ие! Зухра сузишни билар экан-ку. Шунинг учун мардлик қилаётган экан.

Рамо Зухранинг орқасидан ташвиш билан қараб, жавоб берди:

— Ҳа, унча-мунча билади. Э худо! Ишқилиб эсон-омон қайтсин-да. Мен ўзимнинг қўрқоқлигимдан ўзим уялиб кетяпман.

— Бунинг нимасига уяласиз?— ҳаёсизлик билан деди Жалпа.— Битта ўликни деб жонга жабр қилишдан нима фойда? Тирик бўлганда-ку, мен ўзимоқ айтардим сизга, боринг, олиб чиқинг деб.

— Бу ердан унинг ўлик-тириклигини қандай билиб бўлади?— деди Рамо жаҳли чиқиб.— Бола-чақали одам ўзи номард бўлиб қоларкан. Мен қаққайиб қолавердим, Зухра кетди-борди.

Бирдан кучли бир тўлқин келди-ю, мурдани оқим томон судраб кетди. Зухра мурдага етиб борган эди. Уни энди ушлаб тортмоқчи ҳам бўлувди, тўлқин уни итариб юборди. Зухра тўлқин зарбига бардош беролмади ва бир неча қулоч оқим томонга сурилиб кетди. У яна ўзини тутиб олди. Бироқ бошқа бир тўлқин уни судраб кетди.

Рамо қўрқиб кетиб ўзини сувга отди ва қаттиқ-қаттиқ бақирди:

— Зухра! Зухра! Мен кетяпман.

Бироқ Зухранинг тўлқинлар билан олишгани ортиқ мажоли қолмаган эди. У мурда билан олдинма-кетин оқиб борарди. Энди у жонини сақлашга ҳаракат ҳам қилмасди. Бирдан кучли гирдоб дуч келди-ю, иккаласини ҳам пастга тортиб кетди. Бир лаҳза Зухранинг қопқора сочлари кўзга ташланди. Бу ундан энг сўнгги нишона бўлиб, шундан кейин бошқа кўринмади.

Рамо тахминан зўр билан оёқ-қўлини ишга солиб юз газча сузиб борди. Лекин кучли тўлқинлар билан курашиб нафаси оғзига текилиб кетди. Энди қаёққа ҳам борарди. Зухра йўқолиб бўлди. Унинг сочлари кўринган охириги манзарагина Рамонинг кўз олдида қолган эди.

Қирғоқдан туриб Жалпа тинмай бир нималар деб қичқирарди. Охири у ҳам ўзини сувга отди. Рамо олға боришга юраги дов бермай, иккиланиб турарди. Уни икки куч икки томонга тортарди. Меҳр-муҳаббат, афсус-надомат, маъюслик уни олға тортарди, меҳр-муҳаббат, бурч ва ришта орқага судрарди. Иккинчи куч голиб келди. Рамо орқага қайтди.

Бир неча дақиқагача Жалпа билан Рамо иккови тиззасигача сувда туриб ўша томонга қараб қолди. Руҳий изтиробдан Рамонинг тили калимага келмасди, қайғу ва хижолатдан Жалпа ун чиқармасди.

Ниҳоят Рамо жимликни бузди:

— Нега сувда турибсан? Шамоллаб қоласан.

Жалпа сувдан чиқиб соҳилда тик туриб қолди. Бироқ у лом-мим демасди. Бу кутилмаган ўлим уни ҳангманг қилиб қўйган эди. Ҳаёт нақадар тасодифларга тўла! Бундай машъум воқеа бугун иккинчи марта ўнинг кўз ўнгида рўй берди. Ратаннинг ўлими-ку, олдиндан маълум нарса эди. Бироқ Зухранинг ўлими яшин тезлигида содир бўлди! Бундан атиги ярим соат илгари учови ўйнаб-кулиб тошқинни томоша қилгани чиққан эди. Уларни бу ерда даҳшатли ўлим кутиб турганини ким билибди?!

Ҳа, шу тўрт йил ичида Зухра ўзининг заҳматкашлиги, азми иродаси ва соддалиги, соф диллиги билан ҳаммани ўзига мафтун қилган эди.

Ўзининг аянчли ўтмишидан қутулиш ва доғларини ювиш учун у шундан бошқа нима ҳам қила оларди? У ҳамма орзу-умидларини, истак-хоҳишларини меҳнатга бағишлади. Калькуттада у эркаклар учун кўнгиладан очадиган буюм эди. Биронта тузукроқ одам уни эшигига ҳам яқинлаштирмасди. Фақат шу уйдаги одамлар уни худди ўз одамидай қарши олди. Даёнат билан Жогешварийга, бу Дебийдиннинг бева келини деб, уларнинг кўнглини тинчитиб қўйилган эди. Калькуттада Зухра Жалпадан мен сен билан бирга бўлай, деб илтижо қилган эди. У ўз ҳаётидан қаттиқ нафратланарди. Жалпанинг беқиёс олижаноблиги уни тўғри йўлга солди. Ратаннинг пок ва муборак ҳаёти доим унга куч, илҳом бағишларди.

Бир оздан кейин Рамо ҳам сувдан чиқди ва оғир қайғуга ботиб иккови уйга йўл олди. Бироқ иккови ўқтиқ-ўқтин келиб, Зухра фарқ бўлган томонга тикилиб

Ўтирарди. Бир неча кунгача улар: «Балки Зухра ўлмандир, омон қолгандир, эҳтимол лоп этиб келиб қолар», деб умид қилиб юришди. Лекин бора-бора шу жонсизгина умид ҳам йўқолди. Аммо ҳанузгача Зухранинг сиймоси уларнинг кўз олдидан ҳеч нари кетмасди. У ўтқазган ниҳоллар, у боққан мушук, унинг қўли билан тикилган кийимлар — ҳаммаси ундан хотира бўлиб қолган эди. Ҳар гал ўшаларнинг олдига борганида Рамонинг кўз ўнгида Зухранинг сиймоси гавдаланарди.

На узбекском языке

Прем Чанд

РАСТРАТА

Нашиёт редактори *И. Қобилов*
Рассом *Т. Сайдуллаев*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *В. Барсукова*
Корректор *Ш. Соатова*

Босмахонага берилди 26/1—1976 й. Босишга рухсат этилди 28/IV—1976 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 10,23. Шартли босма л. 17,22. Нашр. л. 17,93. Тиражи 60000. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашиёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 234—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашиётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг 1-босмахонасида № 3 қоғозга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1976 йил. Заказ № 46. Баҳоси 61 т.

Чанд Прем.

Нажот. Роман. [Ҳиндий тилидан А. Файзуллаев таржима]
Муҳаррир Р. Муҳаммаджонов.] Т., Адабиёт ва санъат нашриё
1976. ©.

328 б.

Прем Чанд ҳинд реалистик адабиётининг асосчиларидан биридир. Мазкур роман ҳам муаллифнинг бошқа кўпгина роман ва повестлари қатори ҳинд хотин-қизларининг оғир ижтимоий аҳволига бағишланган. Капиталистик тузумнинг иллатлари ва бу тузумда инсоннинг инсон томонидан аёвсизларча ҳўрланishi юксак бади маҳорат билан тасвирлангандир.

Чанд П. Растрата. Роман.

И (Инд).

Ч $\frac{70304-132}{352(06)-76}$ 84—76